

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

“ФАЛСАФА ВА МАНТИҚ” КАФЕДРАСИ

**ФАЛСАФА ТАРИХИ
(Антик давр фалсафаси) фанидан**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

**Тузувчилар:
доц. М.Шарипов, ўқит.А.Амиров**

Тошкент -2018

Маъруза матни

1-мавзу. Фалсафа тарихи фан сифатида

Миллий ва умумжаҳон фалсафа тарихини ўрганиш, уни бугунги кунда жамиятимиз олдида турган долзарб масалалар билан боғлиқ ҳолда қайта англаш ва шу асосда “Ўзбек фалсафаси”ни яратиш маънавиятимизни юксалтиришнинг муҳим омилидир. И.А.Каримов ўзининг жуда кўп чиқишиларида, оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида, асарларида, айниқса “Тарихий хотирасиз – келажак йўқ”, “Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончdir”, “Юксак маънавият – енгилмас куч”да буни кўрсатиб ўтган. 1-Президентимиз Шарқнинг кўхна цивилизация ўчоғи эканлигини, унинг Гарб олами билан яхлит ижтимоий ва маданий ҳудудни ҳосил қилгани ҳолда ривожланганини, бунда Буюк Ипак йўлининг катта аҳамиятга эга бўлганини алоҳида таъкидлайди. Хусусан, 2014 йил 15 майда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидағи нутқида у Шарқ дунёсида, хусусан, Марказий Осиё халқлари ҳаётида ривожланган маданиятнинг мавжуд бўлгани, унинг Гарб маданиятининг ривожига таъсирини, маданиятлараро мулокотларда милодгача бўлган иккинчи асрдан милодий XV асрга қадар мамлакатларни боғлаб келган Буюк Ипак йўлининг тутган ўрнини кўрсатиб ўтиши эътиборга лойиқdir. Унинг қайд этишича, “Бу даврларда турли мамлакатлар халқларининг илмий билим ва ютуқлар билан бир – бирини бойитиб бориши алоҳида роль ўйнади. Буюк ипак йўли орқали Европага, Европадан эса Осиёга Шарқ ва Гарб оламидағи улуғ аллома ва мутафаккирлар фаолияти тўғрисидаги маълумотлар етказилди. Сократ, Платон, Аристотель, Птолемей ва антик даврга мансуб бошқа буюк алломаларнинг илмий асарлари, ғоя ва қашфиётларини ўрганиш учун амалий имконият вужудга келди”¹. Ҳозирги пайтда миллий ва умумбашарий маданий меросни ўрганиш вазифасини 1-Президентимиз қуйидагича ифодалайди: “... қўхна қадрятларимиз, дину диёнатимизни тиклаш, ҳаётимизда тарихий адолатни қарор топтириш, янги жамият қуриш йўлида ҳалқимизнинг маънавий юксалишини ўз олдимизга қўйган олийжаноб мақсадларга етишда ҳал қилувчи мезон деб қараш ва шу асосда иш олиб бориш биз учун доимо устувор вазифа бўлиб келганини ва бугун ҳам эътиборимиз марказида турганини таъкидлаш лозим ”².

1-Президентимиз маънавиятни англаш, уни юксалтириш билан фалсафа, унинг тарихини ўрганишнинг ўзаро алокадорлигини маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги масаласи, унинг негизида фалсафанинг асосий тушунчалари, оқимлари – материализм ва идеализмнинг шакллангани, уларнинг турли даврларда мавжуд ижтимоий – сиёсий вазият ва турли гурухлар, табакалар дунёқарашини ифода этгани, соғ назарий масала доирасидан чиқиб, муайян сиёсий режим ва давлатнинг расмий мафкурасига айлангани билан боғлиқ ҳолда тушунтиради. Хусусан, моддий ва маънавий ҳаёт муносабати масаласига қадимий хинд, хитой, юонон файласуфлари, масалан Сократ, Платон, Эпикур, Демокрит, Конфуций ва бошқа алломалар ижодида кенг ўрин берилганини алоҳида таъкидлайди³.

Шунингдек И.А.Каримов борлиқни моддий ва маънавий жиҳатлари бирлигida, яхлит ҳолда олиб қарашнинг кўхна меросимиз “Авесто ”да акс этиши⁴, буюк мутафаккирларимиз олимларимиз, хусусан Мусо Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий, имом Бухорий, ат-Термизий, имом Мотуридий, Марғиноний, Нақшбанд кабилар дунёқарашлари, илмий меросининг оламни ва инсонни, уларнинг ўзаро муносабатини фалсафий мушоҳада қилишда муҳим ўрин тутганини зикр этади⁵.

¹Каримов И.А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидағи нутқи. – Халқ сўзи, 2014 йил, 15 май.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч –Тошкент:Маънавият,2008- Б.6-7

³ Қаранг: ўша асар, 65-66 б.

⁴ Қаранг: ўша асар, 31 б.

⁵ Қаранг: ўша асар,29-65 б

Юқоридагилардан фалсафа тарихини ўрганиш миллий ғоямиз, мафкурамизнинг фалсафий-тарихий илдизлари ва моҳиятини тушуниб етиш, уларни халқ, айниқса ёшлар онгига сингдиришда, мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлашириш ва фуқаролик жамиятитни ривожлантиришда муҳим ахамият касб этишини кўрсатади.

Фалсафа тарихи ўзида фалсафий фикр тараққиётини акс эттиради. У фалсафанинг дунёқараш шакли сифатида қандай пайдо бўлгани, унинг муаммолари, асосий тушунчалари ва принципларининг қандай шаклланганлиги ва мазмунан бойиб боргани, қандай йўналишларда тараққий этгани, бу тараққиёт тенденциялари нималарда ифодаланишини тушунтиради. Ана шунинг учун ҳам фалсафага оид ўқув адабиётларида фалсафа тарихи фалсафий пропедевтика, яъни фалсафага кириш сифатида ўрин олган.

Фалсафа ва фалсафа тарихининг ўзаро муносабати тарихийлик ва мантиқийликнинг бирлиги принципи асосида олиб қараладиган бўлса, битта фаннинг икки қиррасига ўхшайди: келиб чиқиш ва ривожланиш тарихи нуқтаи назаридан олиб ўрганилса – у фалсафа тарихи, тараққиёти давомида шаклланган фундаментал муаммолар, тушунчалар, ғоялар, принципларнинг синтезланган, умумлаштирилган, замонавий руҳда талқин этилган, мантиқий тизимга солиб баён қилингани эса назарий система ёки фалсафа назариясидир.

Фалсафа тарихи ўтмишга мурожаат қилас экан, яхлит фалсафий жараён доирасидан четга чиқмайди. Фалсафа тарихини ўрганишга киришар эканмиз, олдимизда фалсафий фикр эволюциясини баён этиш, “унинг қандай вужудга келгани ва қандай қилиб ўзини яратганини”⁶ кўрсатиш вазифаси туради. Мана шу маънода фалсафа тарихи “фалсафанинг ўз ўзини яратиш тарихи”дан иборат ва фақат ўз илдизларини топа билсагина, мавжуд бўла олади ва борлигини намоён қила олади. Гегель фикрича, турли фалсафий системалар фалсафа биносини қурувчи қисмлардир

Мифологиянинг моҳияти ва билишда тутган ўрнига нисбатан турли қарашлар мавжуд. Хусусан, баъзи тадқиқотчилар мифологиянинг моҳияти ва билишда тутган ўрнига нисбатан турли қарашлар мавжуд. Хусусан, баъзи тадқиқодчилар мифологияни борлиқни тушунтириш усули деб ҳисобласа, бошқалари уни ибтидоий аждодларимизнинг оламни ва ўз – ўзини билишга бўлган интилиши деб биладилар. Бизнингча, кейинги қараш ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Акс ҳолда мифологияни дунёқараш типи сифатида тавсифлаб бўлмайди. Мавжуд адабиётларда, айниқса, ўқув адабиётларида уни дунёқараш шакли деб ҳисоблашади.

Лекин, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, билиш фақат соф субъектив тажриба эмас, балки объективликка таянадиган, ҳақиқатга интилиш, уни эгаллашни назарда тутадиган жараёндир. Шундай экан, борлик қонуниятларини билиш, улардан амалиётда, кундалик хаётда фойдаланишга бўлган эҳтиёж эртами – кечми билиш фаолиятини мифлар, афсоналар тўқиши жараёни доирасидан чиқишига, унинг сферасини кенгайтиришга олиб келади. Мифдан фанга, фалсафага, яъни, дунёқарашнинг бошқа шаклларига ўтиш содир бўлади. Бу жараёнда муҳим оралиқ бўгин вазифасини олд фалсафа ва парафалсафа бажаришади.

Олд фалсафа – ривожланган мифология ва илмий билимлар куртаклари йиғиндиси бўлиб, фалсафанинг пайдо бўлишига шарт – шароит яратган. У “шаклланаётган фалсафа ўзагини, парафалсафа эса – қобигини ташкил этади. Агар мазкур ўзак ядро йўқ бўлса, парафалсафа олд фалсафа шаклида, ичида ядро пайдо бўладиган қабиқ кўринишида бўлади”⁷.

Мазкур ҳолат фалсафанинг дунёқараш шакли сифатида мифология таъсирида ҳамда илмий билимлар, масалан, математика, астрономия, физика, тиббиёт ва шу кабиларга оид билимлар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланганидан далолат беради.

Бу китобда Қадимги Греция ва Рим фалсафаси кўриб чиқилади. Бу ерда грек маданиятининг бизнинг цивилизациямиз учун ахамияти тўғрисида гапиришга эҳтиёж йўқ. Гегель тўғри айтган: ““Греция” сўзида ҳар бир европалик ўзига қандайдир бир яқин бўлган нарсани эшитади.”⁸ Европа оламига греклар бебаҳо мерос – ўзининг адабиёти ва санъатини қолдирганини ҳеч ким инкор этмайди; бу фалсафий фикрга нисбатан ҳам тегишлидир. Киик Осиёда пайдо бўлиб, грек фалсафаси икки буюк мутафаккир – Платон ва

⁶ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. В 3-х кн. 1. – СПб: Наука, 1993 – С.72

⁷ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии – С.21.
⁸

Аристотель даврида гуллаб-яшнади ва кейин неоплатонизм орқали христиан тафаккурининг шаклланишига улкан таъсир ўтказди. Европа тафаккури тараққиётининг биринчи босқичи бўлган ва ўз –ўзича катта мазмунга эга бу фалсафа ҳа қандай файласуф талаба учун айниқса қизиқарлидир. Грек фалсафаси ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган муаммоларни ўрганди; Гарчи унга муайян даражада соддалик, ўзига ортиқча бино қўйиш ва шошма-шошарлик билан хulosha чиқариш хос бўлсада, унда биз мазкур муаммоларнинг қизиқ ечимларини топамиз ва шунинг учун ҳам бу фалсафа европа цивилизациясининг буюк ютуғи бўлиб қолаверади. Яна шуниси борки, фалсафа оламига кириб келаётган барча кишилар, айниқса схоластикани ўрганувчи талabalар учун қизиқарли бу фалсафа кўп жиҳатдан Платон ва Аристотель хизматлари эвазига обрў топди.

Греклар фалсафаси , уларнинг адабиёти ва санъати сингари, уланинг ўз ютуғи, уларнинг энергии ва оламни янгича идрок этиш натижасидир. Грек маданиятига ташқаридан кўрсатилган таъсирни мақташга интилиб, грек тафаккурининг ўзига хос куга, моҳиятга эгалигини етарлича баҳоламасликка йўл қўймаслик даркор. Бернет таъкидлаганидек, “ Биз грек тафаккурининг ўзига хос улуғворлигини ортиқча баҳолашдан кўра, уни етарлича баҳоламасликка мойилмиз.” Тарихчиларнинг грек маданияти, шу жумладан фалсафаси, манбасигача етиб боришга уринишлари танқидий руҳдаги қимматли ишларнинг пайдо бўлишига олиб келди, уларнинг аҳамиятини камайтириш ахмоқона иш бўлур, лекин танқидга берилиб кетиш шундай бир ҳолатга олиб келиши мумкинки, унда танқид илмийлигини йўқотиб қўди. Масалан, аргори тарзда барча грек мутафаккирлари ўз ғояларини ўтмишдошларидан олган деган мулоҳазага келмаслик керак. Агар аксини эътироф этадиган бўлсак, унда мантиқан қандайдир бир ғайритабии мутафаккир бўлгани ва унинг барча фалсафий системалар бошланишида турганини тан олишимизга тўғри келади. Худди шунингдек, иккита замондош файласуф ёки икки фалсафий мактабда ўхшаш концепциялар бўлиши уни бир мактабнинг иккincinnisidan ўзлаштирганини билдиради, деган мулоҳазани тўғри деб ҳисоблай олмаймиз. Ахир христиан урф-одатлари ёки маросилари айрим элементларининг Осиё мамлакатлари динларида учраши уларни христианлик ана шу динлардан ўзлаштирган деб айтиш bemaniлиқ-ку. Шу каби, грек фалсафасида Шарқ фалсафасидагига ўхшаш ғоялар бўлса, улар ана шу фалсафадан ўзлаштирилган деган фикр ҳам bemaniлиқдан бошқа нарса эмас. Охир-оқибатда инсон ақли, у грекникими ёки индусникими бўлишдан қатъий назар, ўхшаш ҳодисаларни бир хил талқин қилишга мойил ва шунинг учун ҳам талқинлар ўхшашлиги бирининг иккincinnisidan ўзлаштирилган тўғрисида хulosaga келиш учун инкор этилмайдиган асос бўла олмайди. Бу мулоҳазаларни биз фалсафа тарихидаги танқидий йўналиш аҳамитини пасайтириш учун эмас, балки тарихий танқиднинг ўз хulosalariни ғайритарихий “априори тахминлар”га эмас, ишонли фактларга асосланиши лозимлигини таъкидлаш учун билдирумокдамиз. Легитим тарихий танқид ҳозиргача грек фалсафасининг ўзига хослиги ва улуғворлигини шубҳа остига қўйгани йўқ.

Рим фалсафаси грек фалсафаси билан қиёсланганда мазмунан қашшоқроқ, чунки римликлар ўз изланишларида асосан грек ғояларига таянишган; худди шунингдек, уларнинг санъати ва муайян даражада адабиёти грек ижодкорларининг таъсири остида яратилган. Римликларнинг ўз ютуқлари бўлган (мияга дарров рим ҳуқуки келади), аммо улар фалсафага тегишли эмас. Бироқ, гарчи рим мактаби грек мактаби асосида вужудга келган бўлсада, ва буни ҳеч ким инкор этмайди, биз уни рад эта олмаймиз, бу мактабда яратилган ғоялар кейинчалик Европа хукмдорлари бўлган маданиятироқ синф вакиллари орасида кенг тарқалди. Масалан, кейинги стоиклар ижоди ёки Сенека , Марк Аврелий ёки Эпиктет таълимотлари кўз олдимизда кўп муносабатларда таассурот қолдирадиганажойиб манзарани яратадики, у айрим этишмайдиган томонларига қарамай мафтункордир. Биз яна талаба-теологларда варварликнинг яхши томонлари, шунингдек, грек-роман дунёси тафаккурининг турли оқимларида Худони қашф этиш вужудга келган ва ривожланган даври тўғрисида тасаввур ҳосил қилишни ҳоҳлардик. Юлий Цезарь ёки Троян бошқаруви тарихини, Калигула ва Нерон содир қилган бедодликларни яхши биладиган талabalар император-файласуф Марк Аврелий ва христиан бўлмаса ҳам мустаҳкам диний эътиқодга

эга, христиан файласуфи авлиё Августин унинг номини хурмат билан тилга олган миллати грек Плотин тўғрисида билмасликлари афсусланишга арзирли ҳолат бўларди.⁹

Таянч тушунчалар

Дунёқарашиб, мифология, дин, илмий билим, олд фалсафа, парафалсафа, фалсафа, қадимги дунё фалсафаси.

2-мавзу. ҚАДИМГИ МИСР ВА БОБИЛДА ДУНЁ ҲАҚИДА ДАСТЛАБКИ ИЛМИЙ ТАСАВВУРЛАР ВА ОЛД ФАЛСАФАНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Қадимги Бобилдаги давлатчилик.

Қадимги Бобил ҳоқонлиги (1894-1595) ўз юқори чўққисига Хаммурапи (1792-1750) даврида эришди. У иккинчи минг йилнинг ўрталарида хеттлар ва касситлар томонидан яксон қилинди. Кассит династияси (1518-1202) тарихи кам ўрганилган. Эрамизгача VII-асрда Месопотамиянинг тоғолди қисмида ассурияликлар дастлабки йирик Яқин Шарқ давлатини барпо этиб, унинг ҳудуди Эрондан Мисргача бўлган жойларни қамраб олган эди.

Бобилнинг иккинчи гуллаб-яшнаши Янги Бобил ҳақонлигига тўғри келади (612-538). У форсийлар томонидан яксон қилинган. Қадимги Бобил- “бронза даври” маданиятининг типик намунаси. *Манбалар* тошдаги ёзувлар, қотган лойдаги ёзувлар бўлиб, улар ассурия-бобил (аккар) тилида битилган. Ассурия хукмдори Ашшурбанипал кутубхонасида 30 мингдан кўпроқ лой жадваллар мавжуд бўлган. Матнларда иш хужжатлари, қоидалар, тарихий маълумотлар, тиббий рецепслар, луғатлар, математик масалалар, худолар шарафига бағишлиланган битиклар қайд этилган. Уларда қадимги илмий ва дунёқарашиб мазмунига эга маълумотлар ҳам ўз аксини топган.

Илм куртаклари. Қадимги Бобил ҳоқонлиги даврига оид кўп математик масалалар мавжуд. Улар орасида кўпайтириш жадвали, квадрат ва куб сонлар, ҳисоблаш позицион системаси бор. Шумер ва аккар-бобилда олтмишлик ҳисоб системаси ўйлаб топилган. Эрамизгача иккинчи минг йилликда Бобил олимларига квадрат диагоналининг томонларга муносабати, айлананинг радиусга муносабати маълум бўлган. Улар квадрат ва куб тенгламаларга мос келувчи масалаларни ечишган.

Илмий билимлар билан узвий боғлиқ ҳолда рационал тафаккур кўнимкалари ҳосил бўла боради, фалсафий дунёқарашиб элементлари шаклана бошлади. Лекин Бобилда фалсафа пайдо бўлган эмас.

Шумер мифологияси Қадимги Шарқ маданиятининг юксак наъмунаси бўлиб, унда Абзу қамишзор батқоқли ўрмон образи яратилган ва тавсифланган.

Гильгамеш ҳақида эртак. Гильгамеш эпоси Қадимги Шарқ адабиётининг буюк поэтик асаридир. Гильгамеш ҳақидаги қўшиқ лой жадвалида тўрт хил тилда-шумер, аккар, хуррит ва хет тилларида битилган. Унга 3,5 минг йил бўлган. Гильгамеш эпоси-бадий мифологик дунёқарашиб намунаси. Гильгамеш эпосида ўлим ва ҳаёт мавзуси муҳокама этилади, инсон борлигининг гўзаллиги ва, айни пайтда, фожиалилиги намоён бўлади. Худоларнинг абадийлиги олдида инсон умрининг чегаралилиги таъкидланади. Ўлимга маҳкумлигини анлаган Гильгамеш фаоллигини йўқотмасдан, ўз шаҳрини ободонлаштиради. Шу тариқа инсоннинг абадийлиги унинг ишида, ижодида эканлиги кўрсатилади.

Қадимги Миср фани, мифологияси ва олд фалсафаси. Манбалар: папирусдаги иероглиф матнлар; улар гарчи лой сингари мустаҳкам бўлмасада, Мисрнинг қурғоқ иқлимида яхши сақланади. Қадимги Миср қўлёзмалари ҳозиргача топилмоқда. Улар орасида “Пирамидалар матнлари”, “Саркофаглар ҳақидаги матн”, “Ўликлар китоби”, “№

⁹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P. 2-4

10188 сонли Британия папироси”, Лондон, Москва ва Берлин математик папирослари ва бошқалар бор.

Илм-фан куртаклари. Қадимги Миср фани ривожи пирамидалар мисолида кўзга яққол ташланади. Уларнинг энг улкани Хеопс пирамидаси бўлиб, унинг баландлиги 146 метрdir. У 2,5 млн оҳак ва гранит тошларидан (блокларидан) қурилган бўлиб, ҳар бири 2,5 тоннадан 54 тоннагача оғирликка эга. Бу пирамида 20 йил давомида 30 минг кишининг меҳнати билан қурилган. Пирамидалар қурилишида мисрликларга 1000000 сони маълум бўлган.

Шунингдек, 36 оригинал математик қўлёзма сақланган. Улардан 16 таси эрамизгача бир мингинчи йилдан аввал ёзилган Мисрлик астрономлар осмонни кузатишган, у амалий аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Нил дарёсининг ҳар йилда тошиши Миср осмонида энг ярқин юлдуз-Сириуснинг пайдо бўлишига тўғри келган. Мисрлик олимлар эклиптика-Күёшнинг юлдузлар тўпламидаги кўринишидан келиб чиқиб, уни 12 қисмга бўлишган ва улар йифиндиси Зодиакни, яъни “хайвонлар доираси”ни ҳосил қиласди, деб ҳисоблашган. Эклиптигадаги ҳар бир юлдузлар туркумига қандайдир бир ҳайвон номи берилган. 1,5 минг йил давомида Миср олимлари 373 марта Күёш, 832 марта Ой тутилишини кузатишган.

Қадимги Миср календари 12 ойдан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида 30 кун бўлган. Йил бошида ҳеч бир ойга кирмайдиган бешта муқаддас кун бўлган. Кейинчалик қуёш-ой календари яратилди. Ой календарини қуёш календарига мослаштириш учун ҳар 25 йилда 13-ой қўшилган. Сутка вақти сув ва қуёш соатлари билан ўлчанган.

Қадимги Бобилда ҳам, Қадимги Мисрда ҳам илм билан шуғулланиш коҳинларнинг иши деб саналган.

Қадимги Миср мифологияси.

Исида ва Осирис. Иштар ва Таммузе тўғрисидаги Бобил мифига Исида ва Осирис хақидаги қадимги Миср мифи тўғри келади. Осирис ҳам ҳаётни, ҳам ўлимни ўзида гавдалантиради. УНилнинг, бутун тирик Мисрнинг тимсоли.

Фалсафа элементлари. Бобилда ҳам, Мисрда ҳам фалсафа вужудга келмаган, лекин унинг элементлари бўлган. “Хўжайнининг ўз қули билан гаплашиши”, “Арфист қўшиғи”, “Хафсаласи пирнинг ўз жони билан баҳси”да эътиқод билан ҳеч қандай ихтилоф йўқ, лекин социоантропоморфизм дунёқарашига шубҳа, скептицизм ва пессимизм мавжуд. Бу диний-мифологик дунёқарашнинг инқирозга юз тута бошлаганлигидан далолат беради.

Саис Мисри. Қадимги Миср Эллада маданиятига катта таъсир қўрсатади. Биринчи минг йилликнинг ўрталарида (эрамизга қадар) Миср ва Эллада узвий боғлиқ эди.

3- мавзу. ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОНДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Қадимги ҳинд жамиятининг характерли хусусиятларидан бири унинг варна (Европада каста деб аталувчи) ларга бўлинишидир. Улар брахманлар, кшатрийлар, вайшлар, шудралар.

Ҳиндистонда фалсафагача бўлган фикрлар 3 та манбада мужассамлашган: Ведалар (Веда-муқаддас билим), Махобхорот (18 китобдан таркиб топган эпик асар; фалсафий ғоялар асосан Мокшадхарма-қутулиш, сақланиш йўлида ўз ифодасини топган), Бхагадвита (Илоҳий қўшиқ) ва Анугите. Ҳозирги ҳинд файласуфи-Ауробиндо Гхошнинг таъкидлашича, “Махобхорот”-якка, индивидуал онг эмас, миллий онг ижоди. “У ҳалқнинг ўзи тўғрисида ёзган поэмасидир”¹⁰.

Ведалар эрамизгача учинчи минг йиллиқда йиғила бошлаган. Ведалар жами 4 та: Ригведалар – гимнлар тўплами, Самаведалар – (“Саман” қўшиқлар тўплами), Яжурведа – (яжус қурбон қилиш формуласи, қурбон қилишнинг формулалари тўплами “Сборник жиртвенних формула”), Атхарваведа (Атхарвак афсонавий коҳин номи) – магия ва қасамлар тўплами. Ҳар бир веда адабиёти самхитлардан, яъни текстлар (матнлар)дан ташкил топган. Хусусан Ригведалар 1028 гимндан ташкил топган.

¹⁰ Иқтибос қуйидаги манба бўйича: Нижников С.А. История философии. Курс лекций. –М.: Экзамен, 2004-С.29.

Упанишадлар ведаларга талқинлар бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун ҳам уларни веданта (ведалар охири, якуни) деб аташган. Упанишадларда онгнинг тўрт ҳолати ажратилиб, тавсифланади: уйғоклик, уйқу, чуқур уйқу (тушсиз) ва соф онг-турдия.

Атман тушунчаси, биринчидан танани, иккинчидан, “Мен” атамасини, учунчидан индивидуал борлиқнинг субъектив, маънавий асосини – жоннинг жонланишини англатади. Ҳинд фалсафасининг ҳарактерли ҳусусиятларидан бирини айнан ана шу тушунча ташкил этади. Атман (ап-нафас олиш, ат-ҳаракатланмоқ) тушунчаси инсоннинг доимо ҳаракатда эканлигини, фаоллигини, шу жумладан жоннинг ҳаракатини ифода этади. Брахман- Атман барча мавжудотнинг генетик-субстанционал асоси ҳамда якуни, ягона, абадий, ўзгармас моҳият. Бундан ташқари уларнинг ҳар иккалasi пуруша билан бир хил. Масалан, упанишадларда пуруша “барча нарсанинг ичига кириб борувчи Брахман сифатида тавсифланади”¹¹.

“Бхагавадгита”. Эрамизгача биринчи минг йиллик ўрталарида ҳунармандчиликнинг қишлоқ ҳўжалигидан ажралиб чиқиши натижасида савдо-ҳунармандчилик марказлари-шаҳарлар, пул-товар муносабатлари пайдо бўла бошлади. Кастанчилик инқирозга юз тута борди: вайшларнинг кшатрийларни уларнинг брахманларга қарши курашида қўллаб-қувватлаши натижасида жамият ҳаётида брахманмандарнинг мавқеи пасайиб, кшатрийларнинг мавқеи кучаяди. Бу даврда ўнтадан кўпроқ кшатрийлар давлати пайдо бўлади, улардан эса, Магатха давлати барпо бўлади. Аммо бу ҳиндларнинг бирлашишига олиб келмайди. Бирлашиш ҳиндларнинг олтинчи династияси-Маурья даврида, давлатни Ашоки бошқарган пайтда (273-232) содир бўлади.

Ҳинд фалсафий системалари – даршанлар

“Даршан” термини кўрмоқ деган маънога эга. Даршан сўзини ишлатиш қулай, чунки монизмни диалектик асослашни ҳам, у таянадиган интуитив ҳақиқатни ҳам тўғри деб топади. Фалсафий нуқтаи назардан ёндашганда, “даршан” интуицияни текшириб кўриш ва уни изчил ёйишдан иборат. Ҳатто бошқа системаларда ҳам бу сўз ҳақиқатни тушунчаларда жонлантирадиган интуиция ёрдамида ёки унинг ёрдамисиз мантиқан баён қилишда қўлланилади. Шундай қилиб, “даршан” термини реаллик тўғрисида инсон ақли эгаллаган барча қарашларни билдиради, агар реаллик битта бўлса, бир нарсани ифодаламоқчи бўлган турли қарашлар бир-бирига зид келмаслиги керак. Улар қандайдир тасодифий ёки ихтиёрий равишида пайдо бўлган фикрлар бўлмай, битта реалликдан олинган турли қарашларни акс эттириши керак. Боррлиқни турли томонидан қамраб оладиган ақлимиздаги бундай қарашларнинг ҳар бирини ҳафсала билан кўриб чиқар эканмиз, биз реалликни мантикий тушунчаларда тасвирлашнинг иккинчи даражасига кўтариламиз. Реалликни мантиқан инъикос этишнинг етарли эмаслигини англаб етганимизда, биз унга интуиция ёрдамида эришишга уринамиз. Унда бизнинг ниҳоятда монистик соф “боррлиқ”ка эга бўлиб, ундан яна турли системаларда ҳарфма-ҳарф ўқиладиган фирмнинг мантикий реаллигига қайтганимизни айтишади. Охирги айтилган ҳолатга нисбатан олинганда, “даршан” реалликни ҳар қандай часига илмий тасвирлашни англатади. Ўзининг чиройли ноаниқлиги билан бу сўз фалсафий илҳомланишнинг бутун муркаблигини кўрсатади.

“Даршан” – қалб хиссиётiga очиладиган маънавий идроқ, фикрлаш қўлами. Фалсафа каерда бўлса, шу ерда бўладиган қалбнинг бу қараши ҳақиқий файласуфнинг муҳим белгисидир. Демак, фалсафанинг энг юксак зафарларига факт ўзида қалб мусаффолигига эришган кишиларгина мұяссар бўла олади. Бундай мусаффолик инсонда қандайдир яширин куч пайдо бўлиб, унинг ёрдамида ҳаётни нафақат идроқ этиш, балки унга мушарраф бўлгандагина тушуниладиган тажрибани доноларча қабул қилишга асосланади. Мана шу ички манбадан зарур маълумотларни олиб, файласуф ҳаёт ҳақиқатини, соф интеллект очиб бера олмайдиган ҳақиқатни кўрсатади. Бутун тажриба жамланган сирли маказдан яратиладиган зийраклик, фаросат гулдан мЕва яралгандек табиийдир. Ҳақиқат изловчи уни кидиришга тушишдан аввал муайян муҳим шартларни бажариши лозим. Веданта сутр Шанкара ўзининг биринчи сутрага берган тушунишиларида фалсафани ўрганувчи ҳар бир киши учун тўртта шартни бажариш муҳимлигини асослайди. Биринчи шарт мангу ва

¹¹ Там же, с. 81

үткінчи нарсалар фарқини тушуниб етишдан иборат. Ҳақиқат изловчиси бир-биридан ажралиб турған фактлардан массивидан ҳақиқатни топиб чиқаришга имкон берадиган жонли хаёлга, тадқиқотчилик рухига эга бўлиши лозим. Иккінчи шарт содир қилинган амаллар натижаларидан ҳозирги ҳаётда ҳам, келажакдаги ҳаётда ҳам баҳра олишдан воз кечишдан иборат. Бу шарт барча майда-чуйда ҳоҳишлиарни, шахсий манфаатдорликни ва амалий манфаатларни тарк этишини талаб қиласуф ҳаётдан ташқарида туриб, уни мушоҳада этиши керак.

¹²

Хинд фалсафий системаларини одатда веда ғоялари, анъаналарига бўлган муносабатига кўра икки гурухга: *астика* ва *настикага* ажратишади. Аввал **настикага** мансуб фалсафий системаларни кўриб чиқамиз.

Жайнизм (жина - голиб) моҳиятига кўра мифологияга бориб тақалади. У 24 йўл бошловчи – тиртханкар (борлиқни океан орқали бошлаб борувчи) фаолиятини кўрсатади, шулардан иккитаси: паршва ва маҳаваралар реал мавжуддир. Биринчиси Бихар (шаркий Хинди斯顿да) жамоа ташкил этиб, унга қабул қилинган эрқаклар ва аёллар дунёчилар (мирян) ва таркидунёчилар (аскетлар) га бўлинган; улар тўртта амални сақлаганлар: *ахимса*-бировга ёмонлик қилмаслик, *сатья*-ҳақгўйлик, *астейя*-ўғирлик қилмаслик, *апариграха* – бировга боғланиб қолмаслик, дунё неъматларидан воз кечишилик. Маҳавира кшатрийлар зотидан бўлиб, эрамиздан аввалги VI асрда яшаган. У дунёвийлар (мирян)га секс билан шуғулланмасликни, таркидунёчиларга эр-хотинларнинг бир-бирига хиёнат қилмаслигини ва дунё лаззатларидан ўзини тийишни буюрган. Таркидунёчилар-монахлар ўрмонларда яшашган. Маҳавиранинг ўзи жайнлар жамоасига бош бўлгандан кейин (30 ёшида) оиласини тарк этиб, кийимсиз ва деярли овқат емасдан 12 йил умр кечирган (кўзи очилгунча, яъни борлиқ моҳиятини тушуниб етгунча).

Жайнизмнинг билиш назарияси. Жайнлар “шрути” – авторитар билим ва “матн”ни фарқлашади. Билишда хотира, таниб-билиш ва хulosалаш иштирок этади. “Матн” га ташки ва ички дунё предметларини ҳиссий қабул этиш ва ақл билан билиш киради.

Буддизм – қадимги хинд дунёқарашида кшатрийлар аксибрахманчилик ҳаракатининг (бхагаватизм ва жайнизмдан кейин) учинчи шакли.

Буддизмнинг брахманизмдан фарқи шундаки, брахманизмда азоб-уқубат гуноҳкорликнинг натижаси деб ҳисобланса, буддизмда ҳар қандай ҳаёт азоб-уқубатдан иборат деб саналади.

Ҳаётнинг бош қонуни-эзгулик ва ёвузлик мутлоқ қарқма-қарши нарсалар. Ёвузлик факат ёвузликни туғдиради: “...ҳеч қачон бу дунёда нафратни нафрат билан тўхтатиб бўлмайди. Нафратнинг йўқотилиши- нафратнинг тугаши”¹³. Будда тўртта “эзгу ҳақиқат”ни таъкидлайди:

Ҳаёт азоб-уқубатдан иборат: “туғилиш – азоб-уқубат, қариллик – азоб-уқубат, касаллик-азоб-уқубат, ўлим-азоб-уқубат, яхши нарсадан жудо бўлиш-азоб чекиш, нимагадир етишолмаслик-азбланиш”¹⁴. Бундан маълум бўладики, буддизм факат ҳаётнинг қоронғи томонини кўради.

Азоб-уқубатнинг келиб чиқши сабаби бор. Асосий сабаб-яшашга бўлган иштиёқ , лаззатланишга бўлган иштиёқ: “Иштиёқ натижасида одамлар қўрқкан қуён каби чопиб юришади. Турли йўллар билан боғланган одамлар такрор ва такрор азоб-уқубатларга қайтаверадилар”.

1. ¹² ¹² S. Radhakrishnan Indian Philosophy Vol. I London: Reprinted 2009 p.37-38

¹³ Антология мировой философии. В 4-х т.т. Т.1., Ч.1 – М.: Мысль, 1969 -С.129

¹⁴ Ўша асар: Б.118

Азобланишига чек қўйши мумкин, агарки унинг сабаби маълум бўлса: “иштиёқни изсиз йўқотиш, ундан қутулиш мумкин”. (юкоридаги ва иқтибослар “самъютта-никоя”да ёзилган)

Азоб-уқубатдан қутулиш йўли бор: Бу йўл саккизталик тўғри йўлни танлаш:

- a. тўрт ҳақиқатни тушуниш;
- b. қатъиятлилик, ирода кучини ишга солиш (тўрт ҳақиқатни англаб, шунга риоя қилган холда яшаш);
- c. тўғрисўзлик (ёлғон гапирмаслик, тухмат қилмаслик, қўпол муомала қилмаслик);
- d. тўғри амалларни бажариш-тирик зотга зарар келтирмаслик, ўғрилик қилмаслик;
- e. тўғри турмуш тарзи – ҳалол меҳнат билан кун кўриш;
- f. куч-қувватни тўғри йўналтириш – жозибадор нарсадан ва ёмон ўй-фикрдан ҳоли бўлиш;
- g. фикрни тўғри йўналтириш – барча нарсаларнинг ўткинчилигини англаш;
- h. эътиборни тўғри жамлаш¹⁵

Астикага мансуб фалсафий таълимотлар

Йога ва йогинлар. “Йога” санскрит сўзи бўлиб, мувофиқлаштириш, бирлаштириш, бошқариш деган маъноларга эга. Техник термин сифатида ишлатилганда азоб-уқубатдан қутулиш системасини англатади.

Йогада билим “кўникиш, ҳалоллик, бировга зарар етказмаслик, чидам, самимийлик, устозни улуғлаш, ўзини тута билиш, мустаҳкам иродалик, ҳиссиёт манбаларидан юз ўгириш, такаббурликдан ҳолилик демакдир, айни пайтда, туғилиш касаллик, қарилик, ўлимнинг кулфат эканини тушуниш, дунё неъматларидан воз кечиш, хотинга, ўғилга, уйга боғланиб қолмаслик, фикрда доимо мувозанатда бўлиш демакдир”¹⁶.

Йога машқларини бажаришдан мақсад ақлдан воз кечиш, маъно-мазмунсиз эхтиросга шўнғиши.

Веданта ведалар ва упанишадлар авторитетига таянгани ҳолда, уларни ривожлантиради, тизимлаштиради ва якунлайди (Веданта сўзининг маъноси -“ведалар якуни” эканлиги бунга ишора қиласди). Веданта кенг маънода Брахман ва Атман ҳақидаги таълимотлар, диний-фалсафий мактаблар мажмуасидир. Мазкур фалсафий система брахманизм ўрнига келган ва ҳозирга қадар мавжуд.

Мимансада, Ведантадан фарқли ўлароқ, худонинг олам яратувчиси эканлиги инкор қилинади, лекин дхарма, карма, қайта туғилиш, бошқа оламлар ва ғайри – табиий нарсаларнинг мавжудлиги эътироф этилади ҳамда уларнинг сабаби мукаддас ва абадий ведаларда деб тушунтирилади. Ведалар мукаддас китоблардир, уларнинг инсон томонидан яратилганлигини исботлаб бўлмайди, шунинг учун уларни мангу деб қабул қилиш зарур¹⁷.

Мимансада билишнинг олти воситаси фарқ қилинади: идроқ, хулосалаш, далиллаш, аналогия, фараз ва фактнинг (ходисанинг) йўқлиги.

Нъяя фалсафий системасида ҳам билиш масаласи устувордир. Унда инсон ҳаётининг маъно – мазмунини билиш муҳимлиги таъкидланади ва ана шундан келиб чиқиб, мақсад белгиланади. У билишнинг манба ва шаклларини, айниқса, билиш объектини мантиқий исботлаш қоидалари асосида тадқиқ этишдан иборат. *Вайшешикада* (вишеша-ўзига хослик) оламдаги хилма-хиллик, индивидуалликнинг асосини кўриб, ҳис қилиб бўлмайдиган атомлардан қидириб топиш зарурлиги уқтирилади. Бу таълимотга мувофиқ, ҳақиқий ўзига хослик, индивидуаллик ҳис этиб бўлмайдиган атомларда кўринади. Вайшешикада теология масалалари кўрилмайди. Илк бор бу таълимот Канаданинг “Вайшешика сутра”сида системали тарзда баён қилинган

Вайшешикада билишнинг икки тури: ҳиссий билиш ва хулосалаш фарқланади.

Санкхъя Қадимги Хиндистонда илк бор шаклланган фалсафий системалар (даршанлар)дан бири бўлиб ҳисобланади. “Санкхъя” сўзи санскрит тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилига ўгирилганда “ҳисобловчи”, “санаб чиқувчи” деган маънони беради. Бундай ном берилишига сабаб шундаки, мазкур таълимот ўз олдига борлиқни унинг асосий обьектлари ва уларни билиш воситаларини тўғри англаш, тушунишни мақсад қилиб қўйган. Санкхъянинг асосчиси машҳур ҳинд донишманди Копиладир.

¹⁵ Қаранг: ўша асар –Б.118

¹⁶ Қаранг: Антология мировой философии. В 4-х т.т.Т.1.,Ч.1 -Б.107

¹⁷ Қаранг: ўша жойда.-Б.156

Санкхъя дуалистик таълимот деб баҳоланиб, унга бир қанча ёндашишлар мавжуд. Хусусан, классик санкхъя, теистик санкхъя ва материалистик санкхъялар фарқ қилинади¹⁸.

Таянч тушунчалар

Каста, веда, веданга, упанишад, брахман, атман, пранлар, самсара, карма, пуруша, дхарма, бхагавадита, даршанлар, астика, настика, локаята, жайнизм, буддизм, нирвана, йога, йогинлар, веданта, миманса, ньяя, вайшишика, санкхъя.

4- мавзу. ҚАДИМГИ ХИТОЙДА ФАЛСАФАНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.

Фалсафадан олдинги қараашлар. Дастребки мифларда олам бошланғич холатида хаосдан иборатлиги, уларни тартибга келтирүвчи қарама-қарши космик күчлар – осмон (Ян) ва Ер (Инь) кучларининг мавжудлиги, уларнинг енгил заррачаларидан Осмонни, оғирларидан Ерни яратиши тұғрисидаги фикрлар ўз ифодасини топган. Бошқа бир мифга күра, хаосни тартибга келтирған ва олам структурасини шакллантирган күч гайритабиий инсондир (Пань-Гу). Хусусан, у осмонни ер устига күтаради. Дунёning тузилмаси ўлган Пань-Гу танаси қысларидан, шамол ва булут унинг ухлашидан, мамақалдириқ унинг овозидан, Қуёш чап кўзидан, Ой ўнг кўзидан, оламдаги тўрт мамлакат унинг оёқ-кўлларидан, дарёлар қонидан, йўллар тоғайидан, тупроқ тана этидан, юлдузлар системаси бошидаги соchlари ва мўйловларидан, ўтлар, гуллар, дараҳтлар тери ва танадаги туклардан, металлар ва тошлар тиши ва сүякларидан, ёмғир ва шудринг тердан, чақмоқлар кўз ялтироғидан ташкил топган. Пань-Гу танасидаги паразитлардан одамлар пайдо бўлган ва шамол уларни турли жойларга тарқатиб юборган. Қадимги Хитой фалсафасигача бўлган фикрлар “Кўшиқлар китоби” (Ши-цзин), “Тарих китоби” (Шу-цзин), “Ўзгаришлар китоби” (И-цзин), “Урф-одатлар китоби” (Чунь-щю) биргаликда “Беш китоб” (У-цзин) ни ташкил этиб, у илмли Хитойликлар дунёқарашининг асосини ҳосил қиласди.

Хитой фалсафасининг ўзига хослиги. Хитойда фалсафа Хитой тарихидаги учинчи даврда-Чжо-Лего (алоҳида давлатлар) да пайдо бўлган. Кейинги даврда-Чжанъгода гуллаб яшнаган. Бу даврни Хитой фалсафасининг олтин даври деб аташади. Ҳақиқатдан ҳам бу пайтда олтита фалсафий мактаб шаклланган: конфуциячилик, моизм, қонун мактаби “фа-цзи” (легизм),

инъ-ян мактаби (натурфайлласуфлар), номлар мактаби “мин цзя”.

Буларнинг кўписида хаёт донишмандлиги билан боғлиқ амалий фалсафа, хусусан, одбонома, бошқарув масалалари устувор бўлган. Қадимги Хитой фалсафаси кам ҳолларда системага солинган. Бу қадимги Хитой фанининг ва мантифининг кучсизлиги билан белгиланади.

Конфуциячилик. Конфуций ахлоқнинг олтин қоидасини яратган: “Ўзинг хохламаган нарсани бошқага раво кўрма”¹⁹. Конфуций ахлоқий нормаларга оғишмай амал қиласидиган инсон образини яратади. У Цюнь-цзи (яхши эркак) дир. Конфуций уни қуий инсонга қарама-карши қўяди. Биринчиси, яъни Цюнь-цзи бурч ва қонунга амал қиласди. Иккинчиси, Сяю-жень-яхши жойлашиш, манфаатни ўйлади. Биринчиси-ўзига талабчан. Иккинчиси-бошқалардан талаб қиласди. Биринчига катта ишларни ишониб топшириш мумкин. Иккинчига-йўқ. Биринчиси бошқалар учун ўзини қурбон қиласди. Иккинчиси ўз-ўзини ўлдиради. Яхши эркак уч нарсадан кўрқади: осмон, улуғ одамлар, донишмандлар иродасидан қўрқади.

Бошқарув масаласига тўхталиб, агар раҳбар яхшиликка интилса, халқ ҳам яхшиликка интилади, дейди.

Ном (исм)ни тузатиши–Конфуцийнинг ўтмишни муқаддаслаш-тиришининг чўққиси, бу предметни унинг асл маъноси билан мослашибиршидир. (ўтмишдаги маъноси билан), хусусан, давлат арбоби-давлат арбоби, ота-ота, ўғил-ўғил бўлиб қолиши керак. Номни тузатишдан мақсад-ахлоқни тузатиш, яхши хулқ-атворни тиклаш.

Билиш-бу одамларнинг билим олиши йўлидаги ҳаракати демақдир. Билимга эга киши барчадан юқори туради. Ўқиши ақлий мушоҳада юритиши, фикрлаш билан тўлдирилиши керак: ўқиши ва фикрлай олмаслик - вақтни беҳуда кетказиши демақдир.

Конфуцийчиликдаги ижобийлик шундаки, у халқни бошқаришнинг асоси воситаси деб шахсий намуна кўрсатишни, ишонтиришни билади (зўрлашни эмас).

¹⁸ Қаранг: Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. –С.87 – 91.

¹⁹ Ўша асар:-Б.194

Конфуций издошлари.

Мэн-цзи-Конфуций неварасининг шогирди. 372-289 йилларда яшаган. Унинг янгича караши шундаки, осмон иродасининг халқ иродасида акс этишини таъкидлайди. Ирода (ихтиёр эркинлиги)- бу энг асосийси: “Иродани мустахкамланг ва цига хаосни олиб кирманг”. Инсон туғилишига қўра-бағрикенг. “Инсон табиатан эзгуликка интилади”. Бир хил одамлар ақлини, бошқалари-мускулини ўйнатади. Ақлини ишга солган одам бошқаларни бошқаради”²⁰.

Сюнь-цзи ”Мен айтаман, ҳар бир инсон фойда орттириш инстикли билан туғилади. Фойда кўриш ва риёкорликка интилиш – инсоннинг туғма сифатлари”²¹.

Моизм таълимоти: асосчиси Мо-цзи, Конфуций вафот этган йили туғилган ва эр.қад.400 йилда ўлган.

Осмон ва унинг иродаси. Осмон-давлат бошқарувчиси учун намуна. “Осмон катта хоқонликнинг кичик хоқонликга хужум қилишини, кучлининг кучсизни, айёр кишининг содда дилни, таниқли одамнинг таниқли эмасни талон-тарож қилинишини хохламайди”²². Конфуциячилардан фарқли ўлароқ, моистлар тақдирнинг аввалдан белгилаб қўйилишини инкор этадилар ва осмон ҳеч нарсани аввалдан белгилаб қўймайди, деб таъкидлайдилар.

Мехр-муҳаббат деганда, Мо-цзи, Конфуцийдан фарқли ўлароқ, яқинларга меҳрибонлик кўрсатишни эмас, балки узоқ қариндошларга хурмат кўрсатишни ёқлади. Унингча, халқ- буюк қадрият.

“Даодецзин” (“Дао ва де ҳақидаги китоб”) даосизм оламининг объектив манзарасини аниқлашга хизмат килади. Асосий категориялари : борлик, ноборлик, шакл, якка, тўплам ва бошқалар. Даосизмнинг асосчиси Лао-Цзидир. У Конфуцийнинг катта замондоши.

“Дао”-ялпи умумий дунёқарааш мазмунига эга тушунча. “Дао-бошлангич асос, оламнинг энг умумий қонуни”. “Дао-барча нарсаларнинг онаси”, ”унга кўра, унинг туфайли барча мавжуд нарсалар туғилади”. Дао-мангу , уни ҳеч нарса яратган эмас, у барча нарсаларда мавжуд . У, хатто, худога нисбатан ҳам бирламчи .

Даосизм системасида оламнинг тузилиши қўйдагича тасвирланади: ноборлик- бирламчи. Айнан ана шу номсиз “дао” номга шунинг учун ҳам эга эмаски, агар номи бўлса, борлиққа айланади. Ноборлик борлиқни яратади. Борлиқ-номга эга. “Дао”, унинг физикавий аналоги осмон ва ер.

Даосларнинг ахлоқий идеали. Шенженъ (етук донишманд)-даосларнинг ахлоқий идеали бўлиб, у конфуцийчиларнинг идеали-“яҳши эрқак” (Цзюнь- цзи)га қарама-қарши қўйилади. Даослар конфуцийчилар ахлоқий қадриятларини: инсонни севищ, адолат, донишмандлик, фарзанднинг отага хурмати, ота меҳри кабиларни рад этадилар. Олий даоли одам, яъни (Шин-жин) хайрли ишларни қилишга интилмайди, шунинг учун у фозилдир. У номсиз “дао”га ўхшайди. Унинг асосий сифати-фаолиятсизлик, ахир олий даоли одам фаолиятсиз-ку; у дао сингари курашмайди, лекин ғолиб кела олади.

Даосларнинг ижтимоий идеали. Даослар “дао”нинг моҳиятини маданиятдан йироқда туришда деб биладилар. Қадимда “дао”га эргашган одамлар халқقا маърифат нурини сочмаганлар. Халқ билимдон бўлса, уни бошқариш қийин. Ана шунинг учун ҳам халқни билим ёрдамида бошқариш мамлакатни баҳтсизликка олиб келади. Ибтидоий даврга қайтиш зарурлиги уқтирилади.

Қонунчилар (легистлар) Қадимги Хитой фалсафаси ривожига, айниқса унинг жамият ҳақидаги таълимотига жиддий таъсир кўрсатган мутаффакирлардир. Қонунчилар кофуцийчиларнинг “ли” маросимиға “фа” қонунини қарама-қарши қўйдилар ва ишонтириш методидан бутунлай воз кечдилар, яъни улар ахлоқий мажбуrlашдан воз кечиб, қонун асосида зўрлаш ва жазолашга унладилар. Улар вижданни қурол билан алмаштирилар. Давлатни катта бир оила деб билиш давлат қалбсиз механизmdir деган тасаввур билан алмашди. Фозил донишмандлар ўрнини мансабдорлар эгаллашди. Ҳукмдор-халқ йўлбошчиси ўрнини ўзини аждодлардан, халқдан, осмондан юқори қўядиган деспот эгаллади. Бош мақсад ҳокимият учун курашда ғалаба қозониш, осмон таги ҳукмдорлигини ҳамда Хитойни бирлаштириш бўлди. Мана шунинг учун барча ортиқча нарсалар хаётдан

²⁰ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.207

²¹ Ўша асар: Б.207

²² Ўша асар: Б.202.

кувиб чиқарылди, санъат йўқ қилинди, турлича фикрлаш таъкиб қилинди, фалсафа йўқотилди. Қонунчилар давлат қудратининг иқтисодий асосини дехқончиликда деб билдилар, ҳунармандчилик ва савдо камситилди. Дехқончилик ва уруш-давлат таянадиган ва шуни деб яшайдиган нарсалардир, деб уқтиришди.

Қонунчиларнинг қарашларидағи ижобий томон шундаки, улар тенг имкониятлар концепциясини илгари сурдилар. Унга мувофиқ, давлат лавозимлари қобилятга қараб эгалланиши зарур, улар наслдан наслга ўтмаслиги керак.

Таянч тушунчалар

Ян, Инь, Ши-цзин, Шу-цзин, И-цзин, Чунь-цю, конфуциячилик, моизм, легизм, даоизм, Инь-Ян мактаби, номлар мактаби, дао.

5. ИОНИЯ ФАЛСАФАСИ

Милет мактаби фалсафий таълимоти. Гераклит фалсафаси

СОКРАТГАЧА БЎЛГАН ФАЛСАФА

Биринчи боб

Гарб фалсафий фикри бешиги: Иония

Грек фалсафаси Кичик Осиё соҳилида пайдо бўлган ва биринчи грек файласуфлари ионияликлардир. Эр. авв. XII асрда дорийлар босқинчилиги натижасида кўхна эгей маданияти хароб бўлгач, Грециянинг ўзи нисбатан хаос ва варварлик ҳолатида бўлса ҳам Иония кўхна цивилизация руҳини сақлаб қолди. Гомер, гарчи у ўз поэмаларини янги ахей аристократияси оғушида яратган бўлсада, айнан шу Иония дунёсига мансубдир. Гомер поэмаларини тўла маънода фалсафий асарлар деб бўлмайди (улар олам ва шу давр грекларининг турмуш тарзи тўғрисидаги қарашлар ҳакида маълумот бергани учун катта аҳамиятга эга; уларнинг кейинги даврлар греклари учун улкан тарбиявий аҳамиятига баҳо бериш мушкул иш.), чунки бу поэмаларда учрайдиган айрим фалсафий ғоялар тизимга солинмаган. Ана шуниси билан улар Грециянинг материк қисмида яшаган эпик ёзувчи Геиод поэмаларидан фарқ қиласди. Геиод ўз поэмаларида тарихга нисбатан пессимиистик қарашларни баён қилган ва ҳайвонот оламида қонун ҳукмронлигига ҳамда шундай бир давр келиб, унда инсонлар орасида адолат қарор топишига бўлган ишончини ифодалаган. Грециянинг буюк шоири ва илк фалсафий системалаарнинг айнан Ионияда пайдо бўлши катта аҳамиятга эга. Аммо иония даҳосининг бу икки буюк “тўдаги”, Гомер поэмалари ва иония космологияси бири иккинчисга эргашиб келгани йўқ. Гомер поэмаларининг муаллифи, композицияси ва яратилган вақти тўғрисида қандай ўй-фикрлар бўлишидан катъий назар, шу нарса аниқки, уларда тасвирланган жамият иония космологияси яратилгандаги жамят эмас,- у жўн, оддий жамиятдир. Гомердан кейинроқ яшаган Геиод тасвирлаган жамият грек полиси жамиятидан анча узокда туради, чунки бу даврда грек аристократияси ҳокимтдан маҳрум бўлган эди ва бу Грециянинг материк қисмида шаҳарларнинг эркин ривожланиши ва ўсишига олиб келганди. “Илиадада” куйланган каҳрамонлар жасорати ҳам, Геиод шеърларида акс этган ер аристократиясининг ҳукмронлиги ҳам грек фалсафасининг ривожига қулайлик туғдиргани йўқ. Аксинча, илк грек фалсафаси, гарчи у айрим шахслар томонидан яратилган бўлсада, муайян даражада шаҳарлар тараққиёти натижаси бўлиб, у Сократгача бўлган мутафаккирлар ўз космологик таълмотларида бутун оламга ёйган қонун ҳукмронлиги ва қонунлар концепциясини ифодаларди. Шунинг учун ҳам маълум бир маънода гомернинг худолар ва одамларни бошқарадиган олий қонуни, Геиод тасвирлаган оламлар ва унинг ахлоқий қадриятлари билан илк иония космологияси ўртасида ворисийлик мавжуд. Ижтимоий ҳаёт муқмлашган, барқарорлашганда одамлар рационал рефлкси билан машғул бўлишга имкон топишиди ва болалик даврида фалсафанинг асосий объекти яхлит кўринишдаги Табиат бўлди. Бу, албаттa, психологик нуқтаи назардан табиий ҳолдир.

Шундай қилиб, грек фалсафаси цивилизацияси илдизлари тарихгача бўлган даврга бориб тақаладиган ҳалқ томонидан ратилгани, ва биз илк грек фалсафаси деб атайдиган фалсафанинг фақат кейинчалик Грециянинг материк қисмида юон тафаккури ва маданияти гуллаб-яшнаган , ривожланган фалсафасига нисбатангина “илк” эканлигини инкор этишдан маъно-матра йўқ. Аввалги давларга нисбатан уни, бир томондан, иония

салоҳияти, буюклигининг йўқола бориши, иккинчи томондан, эллин, ва айниқса афина маданиятининг ярақлаган даври. етук цивилизация натижаси деб ҳисоблаш мумкин.

Биз илк грек фалсафасини иония цивилизациясининг ажойиб ютуғи деб айтдик, лекин Иониянинг Ғарб ва Шарқ туташган жойи эканлигини ёдда тутишимиз лозим. Бу холда савол пайдо бўлади: грек фалсафаси Шарқ таъсирида вужудга келмадимиликан, бошқача айтганда, у Бобил ва Мисрдан олиб ўзлаштирилмадимиликан? Ана шундай фикр мавжуд, бироқ ундан воз кечиш керак. Грек ёзувчилари ва файласуфлари ҳеч қачон ўз асарларида бобил ёки миср фалсафасини эсга олмаганлар, ҳатто грек цивилизацияси ва динининг миср илдизига эгалиги ҳақидаги ғояни қадрлаган Геродот ҳам бундай қилмаган. Грек цивилизациясининг шарқдан келиб чиққанлиги назарияси александрия ёзувчилари томонидан яратилган ва кейинчалик уни христиан апологетлари қабул қилишган. Масалан, эллин давридаги мисрликлар ўз мифлари-афсоналарини грек фалсафаси терминларида баён қилганлар, кейин эса бу мифлар грек фалсафаси негизида ётади деб таъкидлаганлар. Бироқ бу александрияликлар аллегориялари бўлиб, иудейларларнинг Платон ўз ғояларини Инжилдан олган деган мулоҳазалари ҳақиқатга қанчалик мос келса, улар ҳам шунчалик мос келади. Албатта, миср фалсафасининг қандай қилиб Грецияга олиб ўтилганини тушунтириш қийин (савдогарларнинг фалсафий тушунчаларни бир мамлакатдан иккинчисига олиб ўтиши даргумон). Бернет пайқаганидек, греклар фалсафий ғояларни у ёки бу шарқ халқларидан ўзлаштириб олишганми деб тахмин қилишдан маъно –матра йўқ, аввалам бор, у халқнинг умуман бундай ғояларга эга бўлган-бўлмаганини ўрнатиш лозим. Шу орада айтиш керакки, мисрликларда бошқаларга бериши мумкин бўлган қандайдир фалсафа бўлгани тўғрисида маълумотлар йўқ; ва, умуман, Грецияга фалсафанинг Хинди斯顿 ёки Хитойдан кириб келгани тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Унда бошқа савол пайдо бўлади. Грек фалсафаси математика билан узвий алоқада, греклар математикани Мисрдан. Астрономияни Бобилдан олишди деган фикр асослидир. Грек математикасининг миср математикаси, астрономияси бояил астрономияси таъсирида ривожлангани эҳтимоллиги юқоридир: биринчидан, грек фани ва фалсафаси Шарқ билан фаолроқ алоқада бўлган худудларда ривожлана бошлаган. Лекин бу грек илмий математикаси

Мисрдан, астрономияси Бобилдан кириб келди дегандан бошқа гап. Бунга батафсил тўхталиб ўтирасдан фақат шуни айтамизки, бутун миср математикаси тез амалий натижага берадиган ва ҳамма тушуна оладиган содда эмпирик методлар жамланмасидан иборат эди. Хусусан, миср геометрияси Нил дарёси тошгандан кейин ҳар сафар қайтадан майдонларни ўлчаш билан боғлиқ амалий методлардан ташкил топган эди. Мисрликлар илмий геометрияни яратишгани йўқ, буни Грецияда амалга оширишди. Шунга ўхшаш бобил астрономияси башоратиларга хизмат қилган, у греклардаги сингари илмий астрономия эмас, астрология эди. Шундай қилиб, биз мисрликларнинг амалий математикаси ва Бобиластрологларининг астрономик кузатишлари грек фани шаклланишига таъсири ўтказган, уни бошланғия материаллар билан таъминлаган десак ҳам, барибир бундан грекларнинг ютуклари камаймайди. Фан ва тафаккур, оддий амалий ҳисоб-китоблар ва астрологик қурилмалардан фарқли ўлароқ, бутунлай грек даҳоси маҳсулидир.

Шундай қилиб, греклар Европанинг дастлабки мутафаккирлари ва олимлари бўлган ва шу маънода уларга тенг келадигани йўқ²³. Улар биринчи бўлиб билимни билим учун яратишга қўл урдилар. Улар билимни нотўғри фикрлардан холи, илмий руҳда ҳосил қилишга уриндилар. Бундан ташқари, грек дини характерига мувофиқ равишида ўзининг анъяналари ва эзотерик доктриналарига эга бўлган, уларга қатъий амал қилган, унга фақат сара кишиларгина даҳлдор бўлган, алоҳида синф сифатида мавжуд қоҳинлар таъсиридан озод эдилар. Қоҳинлар таъсири фаннинг эркин холда ривожланишига халақит бериши мумкин эди. Гегель ўзининг “Фалсафа тарихида” ҳнд фалсафасининг ҳинд динига идент тарзда ривожланиш фактини қатий равишида рад ётади. Унда айрим фалсафий образлар мавжудлигини эътироф этгани холда айтадики, бу образлар фалсафий фикр шаклигакирган эмас, уларпоэтик ва символик тарзда баён қилинган ва дин сингари ўз олдига амалий вазифани – билимни билим учун ҳосил қилиш эмас, балки инсонни ердаги ҳаёт

²³

иллюзиялари ва азоб-уқубатдаридан озод этиш вазифасини қўйган. Гелнинг ҳинд фалсафасига нисбатан айтган фикри билан ўзимизни боғламаган ҳолда (У Гегелдан кейин Гарб оламида соф фалсафий жиҳатидан аниқ кўринишда шаклланди), шуни эътироф этамизки, грек фалсафаси тафаккур шаклисифатида аввал бошданоқ эркин фан сифатида ривожланди. Баъзилар учун балки у нимага ишониш керак, ўзини қандай тутиш кераклигига кўрсатма бериб турадиган диннинг ўрнини босар, лекин бу грек фалсафасида мифология ёки мистика элементларининг мавжуд бўлиши натижаси эмас, балки грек динининг оламни адекват тарзда тушунтиришга қодир эмаслиги натижасидир. ЎЗ-ўзидан равшанки, бу грек тафаккуридаги мифнинг роли ва аҳамиятини камситмайди ва Плотинда кузатилгани сингари, фалсафанинг вақти-вақти билан диний масалаларга мурожаат қилиши тенденциясини инкор этмайди. Профессор Вернер Жегер таъкидлаганидек, “грек физикларининг илк космологияларида мистика ва рационаллик элементлари узвий боғланиб кетган ва ажралмас бирликни ҳосил қиласди.”

Профессор Целлер грекларнинг оламга холис қараси реалликни ҳис қилиши ва кучли абстракт тафаккур билан билан қўшилгани ҳолда “уларга ўзларининг диний ғояларининг бадиий тўқима маҳсули эканлигини жуда эрта эътироф этишига олиб келди”, деб таъкидлайди. (Бу мулоҳазанинг фалсафа билан боғламаган грекларга албатта ёқмаган бўларди). Донишмандлар ҳақидаги афсоналар ва шоирлар мифлари ўз ўрнини иониялик космологларнинг ярим илмий, ярим фалсафий мулоҳазаларига бўшатиб берган лаҳзадан бошлаб фалсафа санъатнинг ўрнини эгаллади (жуда бўлмаганда нарсалар мантиғига биноан шундай бўлиши керак эди). Бу фалсафа ўзининг чўққисига Платон ва Аристотель системаларида эришди., кейинчалик Плотин системасида шундай даражага кўтарилди, ўз чегарасидан ташқарига чиқди (трансцендентланди), фақат мифологияга эмас, мистицизмга чиқди.

Барibir мифдан фалсафага кескин ўтиб бўлмайди. Ҳатто айтиш мумкинки, мифологик элементлар рационал тафаккурга ўрин бўшатиб бера бошлаганда, лекин ҳали бутунлай йўқ бўлиб кетмаганида Гесиод теогонияси ўзининг давомини иониянинг космологик спекуляцияларида топди. Шубҳасиз, у сократдан кейинги даврдаги грек фалсафасида ҳам сақланиб қолди.

Грек тафаккурининг буюк ютуғи Ионияда яралди; акгар Иония бутун грек фалсафасининг бешиги бўлса, Милет Иониянинг бешиги бўлди. Биринчи иониялик файласуф деб аталадиган Фалес айнан милетлик эди. Иониялик файласуфлар ўзгариш, туғилиш ва ўсиш, сўлиш ва ўлиш ҳодисаларини изоҳлаб, одамларни хаяжонга солдилар. Улар табиатдаги баҳор ва куз, инсон ҳаётидаги болалик ва қариллик, дунёга келиш ва кетишнинг оламдаги маълум ва муқаррар жараёнлар эканлигини яхши тушунгандар. Греклар баҳтли ва ташвишсиз қўёш болалари бўлган, улар фақат эринчоқлик билан шаҳар боғларида саир қилиб, ажойиб санъат асарларини идрок этишган ёки атлетларининг муваффакиятларини кузатишган дейиш хато бўлур эди. Улар ҳаётнинг қоронги томонларини ҳам билганлар; Қўёш нуридан завқланар ва баҳра олар экан, улар инсоннинг табиат олдидаги ожизлиги, эртага нима рўй беришини билмаслиги, ўлимнинг муқаррарлиги, келажакнинг зулмат оғушида қолиб кетишини яхши тушунишган. “Инсоннинг туғилмагани ва қўёш нурини кўрмагани яхши бўларди; туғилиб қолдими, қилиши мумкин бўлган энг яхши нарса-бу тезроқ ўлим дарвозасидан ўтиш”,- деб айтган эди Теогнис ва Кальдероннинг (Шопенгаур учун қадрли бўлган) сўзини эслатган эди: “Инсоннинг бош жинояти – бу унинг туғилиши”. Теогониснинг бу сўзи Софоклнинг “Шоҳ Эдип”ида акс садо берди: “Туғилмаслик – ҳар қандай ҳисоб-китобдан юқори...”

Бундан ташқари яна таъкидлаш жоизки, греклар идеали мўътадиллик бўлсада, хокимиятга интилишлари бунга эришишга йўл бермади. Грек шаҳарларининг ҳатто грек маданиятининг гуллаб-яшнаган даврида ҳам доимий ўзаро уруш ҳолатида бўлиши, умумий душманга қарши бирлашиб зарурлиги ҳаммага тушунарли бўлганда, шаҳарларда ё хокимиятга интилаётган олигархлар, ё демократ-демагоглар бошчилик қилаётган доимий қўзғолонлар; ҳатто кун тартибига ҳаёт ва қадрдон шаҳарнинг шон-шуҳрати қўйилган бир вақтда грек сардорларининг сотқинлиги - буларнинг барчаси Грецияда кучли бўлган хокимиятга ташналик, ҳирс қўйишнинамойиш қилди. Греклар омадсизлардан нафратланишган, уларнинг идеали ўзининг нима иш қилаётганини яхши биладиган,

мақсадига эриша оладиган қобилиятли шахс бўлган. Уларда “фозил” тушунчаси муваффақиятга эриша олишни англатган. Профессор Де Бург ёзади: “Грек Наполеон тўғрисида у барча муносабатларда бошқалардан устун бўлган одам деган бўларди”. Очикойдин, ҳеч тортинаасдан ҳокимиятга бишган ҳирси, ташналигини тан олишига ишонч ҳосил қилиш учун Фукидиднинг Афина ва Мелос вакилларининг учрашуви тўғрисидаги хикоясини ўқиш кифоя. Афиналиклар айтишган: “Сиз ҳам, биз ҳам ўйлаётганимиз тўғрисида гапиришимизлозим ва эришиш мумкин бўлган нарсагагина интилишимиз керак, чунки бизлар шуни яхши биламизки, одамлар муаммоларини муҳокама этаётганимизда адолат масаласи фақат кучларимиз тахминан тенг бўлгандагина қўйилади; Одатда кучлилар олиши мумкин бўлган барча нарсаларни олишади, кучсизлар бериши мумкин бўлган барча нарсаларни беришади”. Бу қуйидаги машҳур сўзларда ҳам мужассамланган: “Худогишиномиз, Инсон тўғрисида гап бўлганда биламизки, табиатнинг ўзи одамларни хукмронлик қила оладиган ҳолларда унга ундайди, мажбурлайди. Бу қонунни биз ўрнатган эмасмиз, ва биз унга биринчи бўлиб амал қилаётганимиз йўқ, биз уларни отабоболаримиздан мерос қилиб олганмиз ҳамда уларни болаларимизга кейинги барча даврларга узатамиз. Биз биламизки, агар сизлар ҳам биз каби кучли бўлганларингда худди шундай йўл тутган бўлар эдинглар”. Ҳокимиятга бўлган ташналиктининг бундан шармандалироқ эътирофини топиш мушкул, Фукидид афиналикларнинг хулқ-авторини коралашни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ, унга ишора қилмаяпти. Эслатиб ўтмоқчимизки, Мелос охир-оқибатда афиналикларга таслим бўлганда улар қўлига қурол ушлай оладиганларнинг барчасини қатл қилганлар, аёллар ва болаларни қулликка маҳкум этганлар ҳамда оролга ўз одамларини жойлаштиришган – ва бунинг барчаси Афина, унинг маданияти гуллаб-яшноган даврида содир бўлган.

Тга бўлган иштиёқ қасоснинг муқаррарлиги принципи билан узвий боғлиқ. Худо белгилаб қўйганидан ортиғига интилган киёйи муқаррар равишда худоларнинг ғазабига учрайди ва ҳалок бўлади. Бутун вужудини ҳокимиятга бўлган ташналиқ, бошқалардан ўзини юқори қўйиш ҳисси чулғаб олган одамда такаббурлик ривожланади ва у таназзулга олиб келади. Кўр-кўrona ҳирс ўзи билармонликни келтириб чиқаради, ҳаддан ташқари ўзбилармонлик эса ўлимга элтади.

Грекнинг бу характеристини ҳисобга олсак, нима учун Платоннинг “кучли ҳар доим ҳақ” назариясини яхши тушунишимиз мумкин. Ницше берган баҳога қўшилмасакда, биз унинг грек маданияти билан ҳокимиятга бўлган ҳирс қртасидаги алоқани кўришга имкон берган зукколигига қойил қолмаслик иложи йўқ. Албатта, грек маданиятининг бу хунук томони унинг ягона томони эмас. Агар грекларнинг ҳокимиятга ташналиги факт бўлса, уларнинг мўътадиллик ва уйғунлик идеали ҳам фактдир. Биз шу нарсани тушуниб олмоғимиз керакки, грек характеристи ва грек маданиятининг икки томони мавжуд: Биринчиси – бу мўътадиллик, санъатга меҳр, Аполлонга ва бошқа олимпия худоларига сифиниш, ва иккинчиси – турли ортиқча нарсаларга ружу, устунликка жиловланмаган ташналиқ, Евприднинг “Бахусе”сида тасвирланган Дионисга жуда қаттиқ сифиниш. Худди грек маданиятининг буюк ютуқлари оғушида пессимизм, Дионисга жуда қаттиқ сифиниш ва бошқа турли ортиқча нарсалар яшириниб ётади. Охир-оқибатда Ницше ғояси ҳиди келиб турган, олимпия худоларига ишониш “диониялик” грек учун ўз ихтиёри билан осган кишинидир, деган фикр унчалик фантазия эмас. Ҳокимиятга бўлган ҳирси ҳалокатга олиб борган грек Олимпнинг сехрли олами оғушида пессимизм, Дионисга жуда қаттиқ сифиниш ва бошқа турли ортиқча нарсалар яшириниб ётади. Охир-оқибатда Ницше ғояси ҳиди келиб турган, олимпия худоларига ишониш “диониялик” грек учун ўз ихтиёри билан осган кишинидир, деган фикр унчалик фантазия эмас. Ҳокимиятга бўлган ҳирси ҳалокатга олиб борган грек Олимпнинг сехрли оламини яратдики, унинг худолари грекнинг юриши мумкин бўлган чегарадан чиқиб кетмаслигига қараб туришади. Шу усул билан у қалбида туғён ураётган эҳтирослар ҳалокатга олиб келиши мумкинлигини тушуниб етганини ифода этди. (Дин тарихчиси нуқтаи назаридан, диннинг келиб чиқишини бундай тушунтириш илмийликка даво қилмайди: Бу шунчаки психологик мотивларни эътиборга олишга уринишдан иборат – ёки қадимги грек қалбида курашган, лекин ўзи уни англаб етмаган “табиат” таъсири).

Келинг, муҳокама қилаётган мавзуимизга қайтайлик. Характерига хос хунук белгиси бўлишига қарамасдан, греклар жиддий нарсаларга қизиқишган – Улар оламда доимий ўзгариш бўлиб туришини, ҳаёт ўлимга, ўлим эса ҳаётга ўрин бўшатишини кўришган. Ионилик мутафаккирларнинг бу жараёнлар тўғрисида мушоҳада юритишлари фалсафанинг

вужудга келиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Донишмандлар доимий ўзгаришлар ва айланишлар бўлишига қарамасдан, оламда муайян турғунлик, доимийлик борлигни тушунганлар. Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, ўзгариш бир нарсанинг иккинчисини алмаштириши. Оламда маълум бир турғунлик, доимийлик бўлиши, турли шаклларга кирадиган, ҳар хил алмашишлар синовидан ўтадиган нарсалар бўлиши лозим. Бир нарсанинг бошқасига айланиши қарама-қаршиликларнинг оддий кураши эмас, фикрловчи кишилар бу қарама-қаршиликлар ортида нималардир, аввалдан бор нарсалар мавжудлигига ишонишади. Шунинг учун ҳам бутун иония фалсафаси ва космологияси барча нарсаларнинг бошланғич элементини топишга уринди, бунда файласуфларнинг бири уни бир нарсада деб ҳисобласа, бошқаси бошқа нарсада кўрди. Файласуфларнинг қандай элементларни бошланғич асос деб билишидан қатъий назар, улар учун умумий ғоя-борлиқни унинг бирлигига олиб қараш эди. Уларнинг олам бирлиги тўғрисидаги фикригатуртки берган нарса, Аристотель фикрича, ўзгариш ва ҳаракатнинг мавжудлиги эди, гарчи, унингча, борлиқ бирлиги ундаги ҳаракатни тушунтира олмасада.

ШГарчи ионияликлар бошланғич элемент деб терли субстанцияларни тушунсада: Фалес-сувни, Анаксимен ҳавони, Гераклит эса- оловни, уларнинг бирлиги мазкур субстанцияларни моддий деб билишида эди. Улар гарчи материалистлар бўлсада, у даврда ҳали материя ва рухнинг тафовутини тушуниб етишмаган эди; амалда барча нарсаларнинг пайдо бўлиши сабаби ва бирлиги асосини материянинг муайян шаклида деб билишсада, уларни ҳозирги маънодаги материалистлар деб тушуниб бўлмайди.

Биз уларни аввал материя ва рухнининг фарқини ўрнатишган ва шундан кейин бу тафовутни инкор этишган дея олмаймиз; улар бу тафовутни шунчаки тушунишмаган ёки , хеч бўлмаганда, унинг оқибатини билишмаган.

Кимгadir иония мутафаккирлари файласуфлар файласуфлар эмас, ташқи оламни тушунтиришга уринган олимлар-дилетантлар бўлиб кўриниши мумкин. Лекин, шуни ёдда тутиш лозимки, улар ҳиссий мушоҳада материалларидан фойдаланиш билан чекланмаганлар, нарсаларнинг ташқи образидан мавхумлашган ҳолда, ҳодисаларнинг ички табиати, моҳиятига назар солишга – фикрга ўтишга уринишган. Материянинг қайси бир шаклини – сувними, ҳавоними, оловними бошланғич элемент деб ҳисоблашидан қатъий назар, мазкур шаклларнинг ташқи кўринишига қараб бу ҳақда ўй-фикр ҳосил қилиб бўлмасди. Барча нарсалар бирорта сустанциядан пайдо бўлган деган ғояга келиш учун ҳодисалар ва ҳиссий тажриба чегарасидан ташқарига чиқиш зарур. Иония файласуфлари бошланғич элемент концепцияларини илмийасосда, экспериментал тадқиқотлар натижаларига асосланиб эмас, спекулятив тафаккур ёрдамида яратишган: уларнинг барча нарсалар бирлиги асосигакўйган нарсаси ҳақиқий моддий бирлиқdir, лекин унга ақлий мушоҳада ёрдамида эришилади. Бундан ташқари яна мазкур бирлик абстрактлидир, чунки файласуфлар уни ҳиссий идрок маълумотларидан фикран четлашган ҳолда ўрнатишган. Демак, иония космологиясини абстракт материализм намунаси деб айта олмаймиз; Уларда биз тафовутда бирлик ва бирликда тафовут тушунчаларини топамиз – бу фалсафий тушунчалардир.Бундан ташқари, иония файласуфлари борлиқда Қонун ҳукмронлигига ишонишган. Алоҳида олинган шахс ҳаётида қасос корлик принципи – инсон учун тўғри йўлдан четга чиқиш ва одамзот шаънига путур етказадиган нарса мукаррар равища таназзулга элтишини тушунган ҳолда унга қарши туриш бузилган мувозанатни тиклашга ёрдам беради. Мувозанатни сақловчи тартибсизлик (хаос) ва анархиянинг олдини олувчи усул бўлган бу қонунни файласуфлар бутун Коинотга ёйганлар. Умумий қонунга бўйсунадиган борлиқнинг бу концепциясининг стихияли кучлар ёки бир элемент ноқонуний ва эгоистик равища бошқасини сиқиб чиқарадиган майдонда кўғирчоқ сифат хизмат кўрсата олмайди деган хulosага олиб келиши мифологияга қарши турувчи илмий космологиянинг натижаси, инсон фантазиясининг маҳсули эди

Бошқа томондан ёндашганда, иония фани ва фалсафаси бир-биридан аниқ чегараланган деб айта олмаймиз. Илк мутафаккирлар ёки донишмандлар турли хил тадқиқотларни, масалан, астрономик кузатишларни амалга оширас эканлар, уни фалсафадан ажратмаганлар. Улар дengизда сузиш эҳтиёжлари учун астрономик изланишлар олиб боришган, борлиқ субстанциясини топишга уринган, инженерлик лойиҳаларини ва хокозаларни яратишган донишмандлар бўлиб, буларнинг барчасини ўз машғулот

турларини фарқламасдан қилишган. Фақат бу даврда тарих ва географиянинг қоришмаси сифатидаги тарих алоҳида фан тарзида ажратилган, бу ҳам барча ҳолларда эмас. Шунга карамасдан, иония файласуфлари ҳақиқий фалсафий тушунчаларни шакллантиришди ва реал спекулятив қобилиятга эгалигини намоён қилишди, уларнинг бу фаолиятларигрек мумтоз фалсафасининг шаклланишидаги бир босқич бўлди; шунинг учун ҳам уларни ҳатти-харакатлари эътиборни жалб қилмайдиган бегуноҳ гўдаклардек фалсафа тарихидан чиқариб ташлай олмаймиз.²⁴

Қадимги Греция тарихида неолит ва бронза асрларини, бронза асри ичидаги Крит (Эр.авв. иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярми) ва Гомер (Эр.авв. битинчи минг йилликнинг иккинчи ярми) “осиёсифат” илк синфий жамиятларни ажратиш мумкин. Гомер Грецияси-Эллада илк эпослар-“Илиада” ва “Одиссея”нинг яратилиши билан машҳур. Гомер эпоси социоантропоморфик дунёқарашнинг ажойиб намунаси бўлиб, унда бадиият, мифология ва дин элементлари биргаликда мавжуддир.

Социоантропоморфизм Гомер эпосига хос хусусиятдир. Бу эпосда табиий ва ижтимоий ҳодисалар ғайритаабий антроморф қобигига эга.

Гомер мифологиясида антропологик тасаввурлар ҳам мавжуддир. Хусусан, унда одамларнинг келиб чиқиши, ҳаёт мазмуни худолар билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади. Инсонларнинг бурчи-худоларга қурбонлик қилиш, улардан шавқат, кўмак сўраш. Лекин худолар инсонлар илтимосларини қабул қилиши ҳам, қабул қилмаслиги ҳам мумкин.

Гомер эпосида тақдир қадимги грек сўзлари “Мойра”, “Морос”, “Анансе” ва “Айса” орқали ифодаланади. Тақдирни ҳеч бир куч бўйсиндира олмайди, у худолардан ҳам кучли. Одамлар ва худолар тақдирга боғлиқ.

Гомер эпосида фалсафий фикр элементлари ҳам йўқ эмас. Буни Океан ва Тақдирнинг деантропоморфлаштирилишида, худоларнинг шахссиз тақдирга бўйсундирилишида, худоларга қарши курашларида, ақлни улуғлашда кўриш мумкин. Нариги дунё бу дунёга нисбатан ёмонроқ деб баҳоланади. Аидда “псюхе” шарпа сингари мавжуд, Аидда “фақат ўлган, онгдан жудо бўлган кишилар соясида ўтиради. Ахилл ер остида шоҳ бўлишдан кўра, ер устида хизматкор бўлишни афзал кўради.

Гесиод. Гомер ярим афсонавий шахс бўлса, Гесиод тарихий шахсдир, ижоди давомида мифларни системага солган. Гомер эпосида кўпроқ аристократлар идеаллари акс этган бўлса, Гесиод эпосида дехқонлар манфаати тавсифи ўз ифодасини топган. Бу даврда мавжуд бўлган товар-пул муносабатлари бойларнинг жамият ҳаётида ҳукмрон мавқеи, бойлар ва камбағаллар ўртасидаги фарқнинг кундалик турмушда намоён бўлиши поэмада ўз аксини топган. Гесиод фикрича, дехқон олдида иккита йўл бор: инқирозга учраб еридан ажралиш ва батракка айланиш ёки бойиб кетиб, бошқаларнинг ерини сотиб олиш. Гесиод бойликни орттиришнинг адолатли, тоза йўлини ёқлайди; алдаш, куч ишлатиш йўли билан орттирилган бойликни қоралайди. Унинг таъкидлашича, “Олтин давр” ортда қолган.

Беш авлод концепцияси Гесиод ижодида муҳим ўрин тутади.

Гесиод адолатли давлат образини яратади. Унинг яратган ахлоқ кодексини куйидагича ифодалаш мумкин: “барча ҳолларда меъёрни сақла ва ишларингни ўз вақтида қил ... мусофиirlарни, етимларни, қариган чоғида отангни хафа қилма, укангнинг хотини билан ишқ можаросида бўлма”.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Гомерда ҳам, Гесиодда ҳам дунёқарашнинг асосий масаласи-олам ва инсон муносабати масаласи мифологик кўринишда-инсон ва борлиқ ҳодисаларини гавдалантирувчи худолар муносабати масаласи тарзида муҳокама этилган.

Орфей-анттик мифологиянинг учинчи (аввалгилари Гомер ва Гесиод мифологиялари) туридан иборат. Орфей-санъат тимсоли. У мусика шеър кашфиётчиси-Апполонга (куёш худоси) ён босган. Апполон ва Дионис-демос худоси антиподлар бўлишган. Биринчиси-меъёрни, иккинчиси-меъёrsизликни; Апполон тарафдори, баъзи фаразларга қараганди, ҳатто учинчи ўғли бўлган Орфей Дионис қурбони бўлган. Орфикага оид адабиётлар, шу жумладан “орфик генлар” антик замондаёқ йўқ бўлиб кетган.

²⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.13-21

Орфиклар–Орфей асос солган диний таълимот тарафдорлари дидир. Дин сифатида орфизм олимпия динига қарши турган. У мифологик дунёкараш тизими сифатида катта дунёкараш асосига эга. Орфиклар бошланғич асос деб нимани билгилар, деган саволга қадимги файласуфлар турлича жавоб беришган. Хусусан, баъзилар тунни, бошқалари Ерни, учинчилари осмонни ва ҳоказо. Лекин эхтимоллик даражаси юқорироқ бўлган фикр шуки, орфиклар бошланғич асос деб сувни ҳисоблаганлар.

Орфизмда фалсафа элементлари. Орфизмда оламнинг генетик манзараси тасвирланади. Баъзи фаразларга кўра (орфизмдаги) Гея ва Уран Ер ва осмон сифатида космик тухумдан пайдо бўлган. Орфизмда Зевс бутун дунёни қамраб олади ва ўзида жойлаштиради. Монопантеизм–монозевсизм–орфизмга хос хусусият.

Антик фалсафанинг шаклланишида “етти донишманд” муҳим рол йўнади. Етти сонининг муқаддаслаштирилиши фалсафагача бўлган даврга хос хусусият. Турли хил манбаларда “етти донишманд” рўйхати турли хил. Платоннинг “Протагор” диалогида қўйидагиларни ўқиймиз: “Бундай кишилар қаторига Фалес, Питтак, Биант, Солон, Клеобул, Мисон, Хилонлар киради”²⁵.

“Етти донишманд” фанга ҳам, мифологияга ҳам тегишли эмас. Бу ерда фалсафанинг учинчи манбай–кундалик онг мавжудлигини тахмин қилиш мумкин. “Етти донишманд” ҳаёт, турмуш долнишмандлигидан иборат.

“Етти донишманд”да кўпроқ ахлоқ–одобга тегишли фикрларни учратамиз, улар афоризмлар (гном) шаклида баён қилинган. Гном–турмуш донишмандлиги.

Таянч тушунчалар

Гомер мифологияси, Гесиод, беш авлод концепцияси, орфизм, “етти донишманд”, Ферекид, Прометей, Пандора.

5.2 ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ФАЛСАФАНИНГ ШАКЛЛАНИШИ.

Милет мактаби фалсафий таълимоти.

Антик фалсафа муайян ижобий хусусиятларга эга. Унинг муҳим ютуғи–оламнинг яхлит манзарасини, онтологик–космологик моделини яратишга интилишидир. Қадимги грек файласуфлари оламдаги турли–туман предмет ва ҳодисаларни ягона асосга келтириш, яъни уларнинг субстанциясини топиш йўли билан дунёнинг яхлит назарий манзарасини ҳосил қилганлар.

Бу ҳолат илк грек фалсафасининг асосий хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Улар қўйидагилар:

Онтологизмнинг, яъни борлиқ тўғрисидаги таълимотнинг устуворлиги;

Натурфалсафий шаклда бўлиши.

Бу фан ва фалсафанинг етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли уларнинг бирбиридан аниқ чегараланмаганлиги натижасидир. Мана шу сабабларга кўра илк грек фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири табиат (космос), ҳарактерли хусусияти–космоцентризм деб аталади.

Қадимги грек фалсафасини ўрганиш учун манбалар:

Диоген Лаэрций, Платон, Аристотел ва бошқалар асарлари

“Иония–Грециянинг бошланиши ва Осиёнинг охири”.

Иония фалсафаси–олдфалсафа.

Милет мактаби–Ионияда шаклланган илк фалсафий мактабдир. Фалес “етти донишманд”лардан биринчиси деб эълон қилинган. У сиёсий масалалар билан ҳам қизиққан: ионияликларни Лидия ва форсийлар ҳужуми хавфи туғилганда бирлашишга чакирган.

Асарлари: “Бошланғич асос тўғрисида”, “Куёшнинг тутилиши тўғрисида”, “Кун ва туннинг тенглашиши тўғрисида”, “Денгиз астрологияси” ва бошқалар унинг қаламига мансуб деб ҳисобланади.

Олим сифатидаги фаолияти. Фалес бошланғич асосни сув деб ҳисоблаган”.

²⁵ Платон. Собр. Соч. В4-х тт.Т.1-М.:Мысль, 1990-С.455

У айтади: “Кўпсўзлик ақлли фикр кўрсаткичи эмас”, “Қандайдир бир ёлғиз фикрни изла, битта яхши нарсани танла, ана шунда маҳмадоналарнинг қуруқ сўзли эканлигини англайсан”²⁶.

1. *Анаксимандр*–Фалеснинг шогирди ва ишининг давомчиси. Анаксимандр барча мавжудотнинг ибтидоси, бошланғич асоси “архе” тушунчасини бирламчи асос, субстанция даражасигача кенгайтириди. Бундай субстанцияни Анаксимандр апейрон деб атайди. *Апейрос*–“чегарасиз, чексиз, ниҳоясиз” демакдир. Баъзи қадимги грек олимлари апейронни Анаксимандр моддий деб хисоблаган дейишади, баъзилари тўрт элемент–ер, сув, ҳаво, олов аралашмаси деб талқин қилишади. Аристотел фикрича, Анаксимандр ана шу тўртта стихиядан қайсиdir биттаси чексиз, ниҳоясиз бўлиши мумкин деб хисоблаб, қолган учтасига нисбатан уни афзал деб билган ҳолда апейрон ғоясини илгари сурган. Субстанциал асос сифатида апейрон чексиз бўлиши зарур, акс ҳолда у турли стихияларнинг алмашиб туриши асосини ташкил эта олмайди.

Ҳаётнинг келиб чиқишини Анаксимандр куйидагича тушунтиради: тирик мавжудот денгиз ва қуруқлик орасида осмон олови таъсири остида пайдо бўлган. Дастрлабки тирик организмлар денгизда яшаган. Кейин уларнинг бир қисми қуруқликка чиқишиган. Денгиз ҳайвонидан инсон келиб чиқкан. Хусусан инсон бирорта улкан балиқ ичида пайдо бўлиб, у ерда улғайганича яшаган ва кейин қуруқликка чиқкан (чақалоқ ҳолида чиққанида яшаб кета олмас эди).

Диалектик ва материалистик қарашилари. Анаксимандрнинг материалистик монизми қадимги грекларнинг ўзини лол қолдирган. Плутарх (аникроғи Псевдоплутарх) таъкидлайди: “Анаксимандр айтадики, апейрон – туғилиш ва ўлишнинг ягона сабаби”. Христиан теологи Августин фикрича, Анаксимандр “илоҳий ақлга ҳеч қандай ўрин қолдирмади”. Диалектик таълимоти апейроннинг абадий ҳаракати, ундан қарама-қарши кучларнинг ажralиб чиқиши (иссиқ-совуқ, хўл-қуруқ), тўртта стихиянинг улардан ҳосил бўлиши, тирик табиатнинг нотирик табиатдан келиб чиқиши тўғрисидаги эволюцион қарашларида ўз ифодасини топган.

Эсхатология(эсхатос–чеккадагиси.охири)–дунёнинг охири тўғрисидаги таълимот. Анаксимандрнинг сақланиб қолган фрагментида ёзилади: барча нарсаларнинг туғилиши нимадан бўлса, йўқолиши ҳам зарурий равишда шунга бориб тақалади. Адолатсизлик учун нарсалар бир-биридан вақт белгилаган тартиб бўйича қасос оладилар.

Олим сифатида Анаксимандр “гномон”–Шарқда аввал элементар қуёш соатлари деб аталган нарсани киритди.

Анаксимен–Анаксимандрнинг шогирди ва ишининг давомчиси. Устозидан фарқли ўлароқ, бутун мавжудотнинг бирламчи асосини тўртта стихиянинг энг сифатизи бўлган ҳавода деб билади. Ҳаво чексиз, яъни апейрос. Апейрон–ҳаво хоссаси.

Космогонияси. Барча нарсалар ҳавонинг зичлашиши ва сийраклашиши асосида пайдо бўлади. Хусусан сийраклаша бориб, ҳаво аввал оловга, кейин эфирга айланади. Зичлаша, қуюклъша бориб, шамолни, булутни, сувни, ерни ва тошларни пайдо қиласди.

Илмий фаразларининг баъзилари хақиқатга яқин. Масалан, дўлни булутдан тушиб келаётган сувнинг музлаши натижасида ҳосил бўлади деган. Агар унга ҳаво аралашса, кор ҳосил бўлади. Унинг фикрича, юлдузлар Ой ва Қуёшдан узокроқда жойлашган (бу билан у Анаксимандр хатосини тузатган). Об-ҳавонинг ҳолатини Қуёш фаоллиги билан боғлаган.

Таянч тушунчалар

Эллинлар, эллада фалсафаси, иония фалсафаси, милет мактаби, сув-бошланғич асос, ҳаво-субстанция, апейрон, эсхатология, космогония, космология.

2-боб

Пионерлар: Иониялик файласуфлар Фалес

Милетлик Фалес бир шахсда файласуф ва амалиётчи олим қўшилишининг намунасидир. Айтишларига қараганда у Геродот эслатиб ўтган ва лидияликлар ва мидияликлар уруши тугаган вақтда содир бўлган Қуёш тутилишини олдиндан

²⁶ Ўша жойда

айтган. Ҳозирги астрономлар ҳисоб-китобига кўра, Кичик Осиёда кузатилши мумкин бўлган бу ҳодиса милоддан илгари 585 йил 28 майда рўй берган. Агар бу факт ҳақиқат бўлса, ростдан ҳам Фалес башорат килган тутилиш 585 йиддаги бўлса, олим VI-аср бошида яшаган деган хulosага келишимиз мумкин. Фалеснинг бошқа илмий ютуклари қаторига календарни ихтиро қилиши ва Кичик Айикка қараб корабл курсини белгилашнинг финикиялик усулини амалиётга жорий этишини қўшишади. Диоген Лаэртский Фалеснинг ҳаётий фаолиятини тасвиirlар экан, унинг билан боғлиқ бир қанча анекдотларни, хусусан, ўлдузларга қарайман деб чукурга тушиб кетиши ёки оливия ёғини сотишдаги ишлари тўғрисидаги гап-сўзларни келтиради. Лекин булар донишмандлар тўғрисида тўқиладиган паҳмоқли (бўрттирилган), яrim ҳазил-ярим чин ҳикоятлар бўлса керак.

“Метафизика” асарида Аристотель Фалес Ери сувнинг устида қаллқиб турган нарса деб ҳисоблашини таъкидлайди (уни зиб турган силлиқ диск сифатида олиб қараган). Бироқ, энг муҳими шундаки, оламнинг бошланғич асосини сувда деб билган. Унинг хизмати Борлиқнинг ягоналиги, яхлитлиги масаласини қўйишидадир. Аристотель Фалеснинг бу фикрини кузатишларининг натижаси деб тахмин қиласди. “Эҳтимол, у барча нарсаларнинг намликни тортиши, иссиқнинг ҳам шундан пайдо бўлиши ва сақланиб туришини кўргандан кейин шу хulosага келгандир (барча нарсалар сувдан келиб чиқкан дейиши муҳим принцип). У мазкур фактдан барча нарсаларнинг уруғи ҳўллик табиатига эга, сув эса-ҳўл нарсалар табиатининг асоси, деган хulosага келди”. Аристотель яна эҳтиёткорлик билан Фалес қарашларига қадимги теологиядаги, сув шоирлар наздида худолар қасам ичган предметдир, деган фикр таъсири этганини тахмин қиласди. Қандай бўлишидан қатъий назар, бугланиш ҳодисаси сувнинг туманга ёки ҳавога, музлаш ҳодисаси охирига етказилса-сувнинг тупроққа айланишини яққол намойиш қиласди. Умуман олганда Фалеснинг хизмати шундаки, у биринчи бўлиб барча нарсаларнинг асоси масаласини қўйди, уни қандай ҳал этиши бошқа масала.

Аристотел Фалесга тегишли деб ҳисоблайдиган бошқа фикр шундан иборатки, табиат худоларга тўла, магнит жонга эга ва у темирни ўзига торгади; буни, албатта, талқин этиш осон эмас. Фалес дунёвий жон мавжудлигига ишонган ва уни Худо ёки Платон билан айнанлаштирган, гўёки у оламни сувдан яратган, деган фикрни билдириш жуда катта дадиллик бўлур эди. Биз фақат битта нарсани ишонч билан айтишимиз мумкин – Фалес “нарсаларни” битта бошланғич элементнинг турли шакллари деб ҳисоблаган ва бу энг муҳими. Сувни ана шундай бошланғич элемент деб билиши уни бошқа мутафаккирлардан ажратиб туради, бироқ унинг биринчи грек файласуфи деб шухрат қозонишининг боиси шундаки, у биринчи бўлиб Тафовутдаги Бирлик ғоясини илгари сурди (гарчи буни мантикий ниҳоясига етказмаган бўлсада) ва бирлик ғоясига таяниши билан бирга хилма-хилликни ҳисобга олишга уринган. Табиийки, фалсафа тажрибада кузатиладиган турли хил ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳиятини билишга интилади. Файласуфнинг тушуниши хилма-хилликда яшириниб ётган бирликни англашни билдиради. Материя ва рухнинг туб фарқини билмасдан туриб, мазкур муаммонинг мураккаблигини баҳолаш қийин: борлик ё моддий бирлик (Фалесдаги сингари), ё Фоя тарзида (хозиги айрим файласуфлар таъкидлаганидек) олиб қарапади. Ягоналик ва кўплик масаласининг мураккаблигини фақат борлиқнинг моҳиятли даражалари концепцияси ва борлик аналогияси доктринаси аниқ шакллантирилгандаҳаққоний баҳолаш мумкин; акс ҳолда хилма-хилликнинг бутун бойлиги бирлик тўғрисидаги хато ёки маълум бир даражадаги ихтийрий тасаввурга қурбон қилинган бўлади.

Эҳтимол, Аристотелнинг магнитнинг жонга эгалиги тўғрисидаги фикрни Фалесга тегишли деб ҳисоблаши анимизмга хос ҳайвон жонининг (инсоннинг тушида воказиф бўладиган) бутун органик дунёга ва ҳатто, ноорганик дунё объектлари ва кучларига ёйишдан иборат ғоянинг акс садосидир. Шундай бўлган тақдирда ҳам бугоя ўтмиш сарқити бўлади, чунки Фалес мисолида мифдан фан ва фалсафага ўта бориш яхши кузатилади, Фалес эса ҳақли равишда грек фалсафаси асосчиси сифатида ҳурмат қилинади.

Анаксимандр

Анаксимандр Милетдан чиқкан бошқа бир файласуфдир. Эхтимол, у Фалесдан кичикдир, чунки Теофраст Анаксимандрни унинг “ўртоғи” деб атайди. Фалес сингари Анаксимандр ҳам амалий илмий тадқиқотлар билан машғул бўлади; у Қора денгизда сузувчи милетлик денгизчилар эҳтиёжини ҳисобга олиб дастлабки географик харитани яратган дейишади. Бошқа кўп файласуфлар сингари, жамият сиёсий ҳаётида иштирок этган – Аполлонда мустамлакага асос солган. Анаксимандр ўзининг прозада битган фалсафий мушоҳадаларини битта китобга йиққан. Теофраст замонида у ҳали “ёниб кетмаган” эди ва Анаксимандр ғояларининг айrim фрагментлари сақлангани учун биз ундан қарздормиз. У ҳам Фалесга ўхшаб барча нарсаларнинг бошланғичи, бирламчи элементини қидирди; Бироқ у хulosага келдики, материянинг ҳеч бир конкрет шакли (масалан, сув) қидирилаётган бошланғич элемент бўла олмайди, чунки, сув ёки намлик ўз ҳолича қарама-қаршиликлардан бири бўлиб, уларнинг конфликтини тушунтириш лозим бўлади. Агар ўзгариш, туғилиш ва ўлим, ўсиш ва сўлиш мавжудлиги туфайли экан, битта элементнинг кенгайиши бошқаси ҳисобига бўлар экан, унда – агар оламдаги барча нарсанинг асосини сувда деган фикрдан келиб чиқсак – бошқа элементларни аллақачон унинг ютиб юбормаганини тушуниш қийин. Шундай қилиб, Анаксимандр бошланғи элементи ажратиб бўлмайди деган хulosага келди. У қарама-қаршиликлардан аввалроқ келади, чунки ундан барча мавжудот келиб чиқади ва зарурый равишда барчаси унда йўқ бўлиб кетади. Анаксимандр бошланғич элементга (архэ) ном берди – ва, Теофраст фикрича, у илк бор уни моддий сабаб деб атади.

“Бу сув эмас, қандайдир элемент деб аталувчи нарса эмас, балки улардан фарқ қилувчи чексизлик бўлиб, ундан барса самолар ва улар орасидаги дунёлар келиб чиқади”. Бу апейрон, Чегарасига эга бўлмаган субстанция. “Мангу ва азобланмайди”, у “барча дунёларни қамраб олади”.

Бир элементнинг бошқалари ҳисобига кенгайишини Анаксимандр *ноҳақлик* деб билади – Иссик элемент ноҳақликни ёзда туғдиради, совуғи эса-қишида Барча шу туфайли қасос оладики, Ноаниқ Чексизлик тақрор ва тақрор уларни ўз домига олади. Бу одамлар орасида мавжуд қонуннинг ахлоқий концепциясининг бутун борлиққа кўчирилишининг намунасидир.

Бир вақтнинг ўзида борлиқда сон-саноқсиз дунёлар мавжуд. Уларнинг ҳеч бири мангу эмас, лекин мангу ҳаракат туфайли бир вақтнинг ўзида бу дунёларнинг чексиз тўплами мавжуд. “Ва буларнинг барчасига қўшимча равишида мангу ҳаракат мавжуд бўлиб, унда самолар пайдо бўлади”. Бу мангу ҳаракат Платоннинг “Тимейида” тасвирлангандек, пифагор доктринасига мувофиқ, ўзи орқали барча нарсаларни ўтказадиган ҳодиса қўринишида амал қиласи. Бундан кейин уюрмали ҳаракат сабабли оғирроқ элементлар ҳисобланган ер ва сув унинг марказида қолишиади, олов айлана бўйлаб жойлашиди, ҳаво эса улар оралигидаги фазода ўрин эгаллайди. Ер- диск эмас, у “колонна стволига ўхшаш” қисқа цилиндр.

Ҳаёт денгизда пайдо бўлган, ҳайвонларнинг ҳозирги турлари атроф-мухитга мослашув натижасида ривожланган. Анаксимандр одамнинг пайдо бўлишини тушунтиришга уринишимуваффақиятли бўлган – “...одам ҳайвонларнинг бошқа туридан келиб чиқкан, зоро барча ҳайвонлар ўз-ўзларини озиқлантирадиган бир пайтда одам узоқ вақт давомида овқатланишга муҳтож, чунки у аввал бошданоқ ҳозир қандай бўлса шундай бўлганида, яшаб кетолмас эди ”. Бироқ Анаксимандр эволюционистлар тўқнаш келадиган мангу муаммо – ўтиш даврида одам қандай қилиб ҳаётини сақлаб қолишига муваффақ булганлигини тушунтирмайди.

Анаксимандр доктринаси Фалеснигиа нисбатан олдинга ташланган бир қадам бўлди. У бирорта элементни бошланғич асос сифатида ажратмай, борлиқдаги барча нарсалар Ноаниқ Чексизликдан келиб чиқиши концепциясини илгари суради. Бундан нарироқ ўтиб дунёнинг бошланғиқ асосдан қандай пайдо бўлишини тушунтиради.

Анаксимен

Милет мактабининг учинчи файласуфи Анаксименdir. У, эҳтимол, анаксимандрдан кичик бўлган, Теофраст Анаксименни унинг “шогирди” деб айтади. У ёзган китобдан кичик парчаси (фрагменти) сақланган. Диоген Лаэртский фикрича, “у содда, бузилмаган иония диалектида ёзган”.

Бир қарашда Анаксимен доктринаси Анаксимандр доктринасига нисбатан орқага бир қадам га қайтишдек бўлиб кўринади, чунки Анаксимен апейрон назариясидан қайтган ҳолда Фалес изидан бориб, барча нарсанинг асосии бўлиб хизмат қиласиган стихияни излади. Лекин унинг учун бу сув эмас ҳаводир. Бу ғояга туртки берган ҳодиса нафас олиш бўлса керак, чунки инсон нафас олиб турсагина ҳаёт бўлади, шундан келиб чиқиб ҳаво-ҳаётнинг зарурий элементи деган холоса чиқариш осон. Анаксимен инсон билан умуман табиат орасида параллель ўтказади: жонимиз ҳаводан иборат бўлиб бизни бошқаргани каби, нафас олиш ва ҳаво бутун дунёни ўраб олган. Ҳаво, шундай қилиб, Urstoff (бирламчи элемент) бўлиб, ундан барча”илгари мавжуд бўлган, ҳозирда мавжуд ва келажакда мавжуд ъбўладиган нарсалар, барча худолар ва илоҳий элементларпайдо бўлган, бошқа нарсалар улардан улардан вужудга келган”.

Бироқ бунда муаммо пайдобўлади: ҳаводан барча нарсалар пайдо бўлишини қандай тушунтиrsa бўлади, айнан мана шу муаммони ҳал этишда Анаксименning даҳолиги намоён бўлган. Оддий элементдан конкрет объектларнинг пайдо бўлишини тушунтириш учун у конденсация ва сийраклашиш тушунчаларини киритади. Ҳавони ўз ҳолида кўра олмаймиз, лекин мазкур жараёнлар туфайли у кўринадиган бўлади – сийраклашганда ёки кенгайганда у оловга айланади, қуюқлашганда эса шамол, булут, сув, тупроқ ва ,охир-оқибатда, тошларга айланади. Конденсация ва сийраклашиш тушунчалари нима учун Анаксименning ҳавони бирламчи элемент сифатида олиб қараганига яна бир бор тушунтириш беради. У сийраклашганда ҳаво қизади ва оловга айланишга интилади. Ҳаво, шундай қилиб, атроф-оламни ўраб турган олов билан марказдаги совук, ҳўл масса оралигида жойлашган; Анаксимен ҳавони ўзига хос оралиқ инстанция деб билади. Лекин унинг доктринасида энг муҳим нарса миқдорнинг сифатга қандай ўтишини тушунтиришга уринишdir – замонавий терминологияда унинг конденсация ва сийраклашиш назарияси айнан шундай ифодаланади. (Анаксименning уқтиришича, очиқ оғиз билан нафас олганимизда ҳаво қизийди, оғизни ёпиб, бурун билан нафас олганимизда эса-совийди ва ҳаётдан олинган бу мисол унинг эгаллаган позициясининг исботидир.).

Фалес сингари, Анаксимен Ерни текис, ясси деб ҳисоблаган. У сувда тахта сингари сузади. Профессор Бернет гапига кўра, “ионияликлар Ер тўғрисида илмий қарашни илгар суро олишмади, ҳатто Демокрит ҳам уни ясси эканлигига ишонган”. Анаксимен камалакнининг қизиқ талқинини таклиф қилган. У қуёш нури ўз йўлида қуюқ булатга дуч келиб, унинг орасидан ўта олмаганида пайдо бўлади.

Целлер фикрича, бу “илмий тушунтиришдаги босилган қадам Гомернинг Ирис (“камалак”) – бу худонинг тирик тирик элчиси деб тушунтиришидан анча илгарила бетган”. Эр. авв. 494 йилда Милетқулашидан кейин Милет мактаби фаолиятини тугаллади. Ҳозирда Милет доктриналари Анаксименning фалсафий системаси сифатида маълум; эҳтимол қадимгилар наздида у мактабнинг бош вакилидир. Бу унинг Милет мактабининг сўнгти вакили бўлгани учун эмас, албатта; бунда конкрет объектлар миқдорининг сифатга ўтишини тушунтиришга уриниш йўлида яратилган конденсация ва сийраклашиш назариясининг роль ўйнагани ҳақиқатга яқинроқ.

Умуман олганда яна бир бор такрорлаймизки, ионияликларнинг асосий хизмати барча нарсаларнинг бошланғичи масаласига берган жавобларида эмас, балки шу масаланинг ўзини қўйишидадир. Яна шуни таъкидлаш лозимки, уларнинг барчаси материяни мангудеб ҳисоблашган – олам кимнингдир иродаси бўйича

яратилгандеган фикр уларнинг миясига келмаган. Улар учун бу дунё – ягона дунё. Бироқ иониялик файласуфларни доктриналар дейиши түғри бўлмайди. Материя ва рух ўртасидаги тафовут у пайтда хали ўрнатилган эмас эди, буни қилмасдан туриб материалистлар тўғрисида унинг ҳозирги маъносига гапира олмаймиз. Улар шунинг учун ҳам материалистлар эдик, барча нарсаларнинг келиб чиқишини қандайдир бир моддий элемент асосига тушунтирилар. Бироқ улар мақсаддан материя ва руҳнинг фарқи аниқ чегараланмагани ва шу сабабли рад этадиган нарсанинг ўзи бўлмагани учун уни инкор этадиган файласуфлар эмасдилар.

Ва, ниҳоят, таъкидлаш жоизки, ионияликлар шу маънода “доктриналар” эдик, улар “муаммоларни танқид қилиш” билан машғул бўлишгани ўйқ. Улар нарсалар қандай бўлса, уларни шундай билиш мумкин деган фикрда бўлганлар: улар ғаройиботга соддаларча ишонганлар ва кашфиётлар қувончига тўлиб-тошганлар.²⁷

Гераклит фалсафаси

4-боб. Гераклит сўзи

Гераклит аристократ бўлган ва Эфес шахрида яшаган. Агар Диоген сўзларига ишонадиган бўлсак, 69-Олимпиада йиллари, яъни эр.авв.504-501 йилларда унинг фаолияти энг гуллаган пайти бўлган; бироқ унинг хаётининг аниқ саналарини ҳеч ким билмайди. Басилевсклик (жарчилик ?!) лавозими унинг оиласига мерос бўйича ўтган; лекин Гераклит ундан укасининг фойдасига воз кечган. У, афтидан, меланхолик бўлган, жамоани ёмон кўрганва ундан бегоналашган. Гераклит замондошларини ҳам, ўтмишдаги буюк кишиларни нафрат илиа тилга олган. Мана у ўзининг туғилиб ўсган шаҳри ахолиси тҳифрисида нималарни айтган: “Агар катта ёшдаги эркакларнинг бирортаси ҳам қолмай бўғилиб ўлса ва шаҳар соқолсиз ўсмирларга қолса, эфесликлар яхши иш қилган бўлишарди, чунки улар ораларидаги энг яхши Гермодорни “Орамзда биздан барча нарсадан устун бўлган одамнинг яшашига тоқатимиз йўқ, агар шунақалари бўлса, бошқа жойга ўтиб, бегона кишилар билан яшасинлар” дея қувиб юбордилар”. Ва яна айтган: “Приенда Бианинг ўғли Тевтам яшаган бўлиб, у бошқаларга нисбатан ақллироқ бўлган”. У айтган: “Одамларнинг орасига қўпчилиги ёмон”.

Гомер тўғрисидаги фикрини қўйидаги сўзларда ифодалаган: “Гомерни шоирлар қаторидан чиқарип юбориш керак эди, Архилохни ҳам”. Шунга ўхшаш у таъкидлаган: “Кўп нарсани билиш ақлни пешламайди, агар шундай бўлганда Гесиод ва Пифагорни ҳамда Ксенофан ва Гекатеяни ақлли бўлшга ўргатарди”. Пифагорга келсак, у “бошқаларнинг илмий ижодига тегишил и бўлганларни йиғиб, ўзига кераклиларини танлаб олди, амалда мавжуд кўп нарсалар ҳақидаги билимни ўзининг донишмандлиги натижаси деб айтди ва бу билан алдамилик қилди”.

Гераклитнинг кўп гаплари лўнда ва захархандалидир, баъзан – серфаҳмлидир. Масалан: “Касалларни кесадиган, қуйидраган, санчитадиган ва азоблайдиган врачлар меҳнатига лойиқ бўлмаган ҳақни талаб қиладилар”, “Биз ўз болаларимизни боламиз деганимиздек, Худо инсонни ўзининг гўдаги деб айтади”, “Эшаклар сомонни олтиндан афзал кўрадилар”, “Инсоннинг характеристи – бу унинг тақдири”. Гераклитнинг динга бўлган муносабатига келсак, у “диний ақидалар, урфодатларни одамлар ўйини – шуҳрат келтирмайдиган амаллар” деб хисоблаган. Унинг Худога муносабати, дин тилидан фойдаланишига қарамай, пантеистик бўлган.

Гераклитнинг баъзи мулоҳазалари ноаниқ, тушунарсиз, шу сабабли у Қоронғи(Нодон) деган лақаболган. Афтидан, буни у атайлаб қилган; Унинг асарларида мана бундай мулоҳазаларни учратамиз: “Табиат яшриниши яхши кўради”, “Оракули Дельфада турган Худо ҳеч қачон тўппадан-тўғри ифодаламайди, лекин уни яшириб ўтирмайди ҳам, буни у белглар билан қилади ”. Ўзининг

²⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.22-29

инсонларга йўллаган мактубидаайтади: “Одамлар уни илк бор эшитганда, худди уни умуман эшитмагандай, тушунмайдилар”. Бернетнинг таъкидига кўра, Пиндар ва Эсхилл ана шундай пайғамбарона тарзда ёзишган ва ун шу даврда кўзга ташлана бошлаган диний уйғонишга йўйишган.

Гераклитни кўпчилик унга тегшли деб ҳиобладиган, аслида унга тегишли бўлмаганианироқ мулоҳаза бўйича билишади: “Барча нарса оқиб туради”. Кўпчилик одамлар Гераклитда фақат ана шуни билишади. Айтмоқчи бу фикр, гарчи фалсафий системасининг муҳим жиҳатини ташкил этсада, унинг асл моҳиятини акс эттирамайди. У мана бу фикрни айтмаганми ахир: “Бир дарёнинг ўзига икки марта тушиб бўлмайди, чунки унинг суви узлуксиз ёнингдан оқиб ўтиб туради”? Боз устига Платон таъкилаганидек, “Гераклит қаердадир барча обьектлар ўткинчи ва ҳеч бир нарса мангу эмас; ҳаётни дарё оқими билан қиёслаб, у, бир оқимга икки марта тушиб бўлмайди, деб айтган”. Аристотелнинг ёзишича эса, Гераклит доктринасини қуидаги сўзлар ифода этади: “Барча нарсалар ҳаракатда, ҳеч бир нарса бир жойда турмайди”. Бу муносабатда, Гераклит – бу доимий, ўзгармас ҳеч нарса йўқ деб қичқираётган, реалликни нореаллик деб эълон қилган антик дунё Пирандолласидир дейишимиз мумкин.

Гераклит ҳеч бир нарса мавжуд эмас, чунки бу унинг фалсафасига зиддир деб айтишимиз хато бўлади. Ўзгариш ғояси ҳечам унинг системасининг етаки ғояси эмас. Гераклит “Сўз”га, яъни ўзининг инсониятга мактубида алоҳида эътибор қаратган ва дунёда барча нарса ўзгариб турари деган фикр мактубида бўлганда уни инсониятга йўллаши даргумон эди. Бу ҳақиқатни иониялик бошқа файласуфлар яхши тушунишган, ва Гераклит бу билан ҳеч қандай янги нарса айтмаган бўларди. Йўқ, Гераклит кўпхилликдаги бирлик, бирликдаги кўпхиллик концепциясини илгари суриши билан фалсафага тақорланмас ҳиссасини қўшди. Анаксимандр фалсафий системасида, кўриб ўтганимиздек, қарама-қаршиликлар бир-бирини сиқишиди, кейин эса навбати билан адолатсзлик учун жазоланадилар. Анаксимандт қарама-қаршиликлар курашини тартибининг бузилиши, Ягонанинг соғлигига доғ туширувчи сифатида бўлиши мумкинмас ҳодиса деб хисоблаган. Гераклит бундай фикрга қўшилмайди. Унинг учун қарама-қаршиликлар конфликт – бу ҳечам Ягонанинг дарз қетиши бўлмай, балки унинг мавжудлигининг зарур шартидир. Амалда Ягона қарама-қаршиликларнинг тўқнашиши туфайли мавжуд: бу қарама-қарши туриш унинг яхлитлиги учун зарур.

Гераклит учун реаллик – бу Ягона эканлиги унинг қуидаги мулоҳазасида яхши кўринади: “Донишмандлик қулоқ солища, менга эмас, “Сўз”га, ва барча обьектлар – бу Ягона эканлигини эътироф этишда”. Бошшқа томондан қарасак, қарама-қаршиликлар – Ягонанинг мавжудлиги шарти, деган гоя унинг қуидаги мулоҳазаларида аниқ намоён бўлади: “Уруш барча учун одатий ҳол, кураш адолатли ва барча обьектлар кураш орқали вужудга келади ва йўқ бўлади, деган ҳақиқатни билишимиз керак” ва “Кураш худолар ва одамлар ҳаётидан йўқ бўлсин!”, дея ҳайқирганида ноҳақ эди. Гомер Борлиқни йўқотишига чақираётганини билмас эди, чунки унинг чақириғи эшитилганда, олам мавжуд бўлмай колар эди. Гераклит яна курашнинг зарурлига ҳақида гапиради: “Одамлар тафовутларнинг ўзаро келишувини тушунмайдилар. Бу ёйдаги сингари қарама-қарши кучланишларнинг мувозанатлашувидан иборат”.

Демак, Гераклит учун реаллик – бу Ягона; Бироқ айни пайтда у кўплик ҳамдир – ва бу тасодиф ҳмас, унинг мавжудлигининг зарурий шартидир. Ягона Тафовутдаги Айнанлик бўлиши учун бир вақтда якка ва кўплик бўлиш зарур. Гегель шаклланмоқ (становление) категориясининг кашф қилинишини Граклит номи билан боғлади; лекин бу факт Гегелнинг Гераклитни нотўғри тушуниши ва, бундан ташқари, Парменид ўз системасини Гераклитда илгари яратган деб хисоблашининг хатолигига асосланган. Парменид Гераклит замондоши ва унинг системаси танқидчиси бўлган, бу эса унинг ўз асарларини кейинроқ яратган деганидир. Гераклит фалсафий системаси кўпроқ энг умумий конкретлиги, Кўпликдаги Бирлик, Тафовутдаги Айнанлик ғоясига кўпроқ мос келади.

Хўш, Кўпликдаги бирлик нима? Гераклит ҳамда бу ғояни кейинчалик ундан қабул қилиб олган стоиклар учун олов оламдаги барча нарсаларнинг асосидир. Бир қарашда Гераклит ионияликлар ғоясини ишлатиб, унга оригинал кўриниш бергандек бўлиб кўриниши мумкин. Фалес реаллик асосига сувни, Анаксимен ҳавони қўйгани учун,

Гераклит улардан қандайдир ажралиб туриши учун ҳавони танлаган деган фикр хаёлга келади. Табиийки, Гераклитда бошқа бошланғич асосни топиш ҳохиши бўлган, лекин унинг танлови мустаҳкам базага эга. Унинг танлоининг оловда тўхташининг асосли сабаби - системасининг асосий ғояси билан боғлиқ сабаб бор эди.

Хиссий тажриба шундан далолат берадики, олов турли жинсли моддалардан озиқланиши, истеъмол қилиши ва ўзига трансформация қилиши ҳисобига мавжуд. Турли обьектлар томонидан яралгани ҳолда, уларнинг барчасини ўзига сингдиради; бундай материаллар билан озиқланиб турмаса, у тез орада ўчади ва мавжуд бўлмай қолади. Оловнинг ўзининг мавжудлиги бу “кураш”, ва “зўриқиши”га боғлиқ. Бу албатта фалсафий тушунчанинг соф ифодаси, лекин масаланинг моҳиятини яхши кўрсатади, сув ва ҳавода эса ундаи эмас. Гераклитнинг оловни реаллик асоси қилиб олишини унинг капризи, оригиналликка интилиши, бошқа файласуфлар орасида ажралиб туришга уриниши билан тушунтириб бўлмайди. “Олов, - дейди Гераклит, - бу ташналик ва ташналикни қондириш” – бошқа сўзлар билан айтганда, бу оламда мавжуд барча обьектлар, доимий зўриқиши, кураш, истеъмол, алангаланиш ва ўчиш ҳолатларида бўлган обьектлар. Ёниш жараёнда Гераклит икки йўлни – юқорилаш ва пастлашни ажратади. “Ўзгариш жараёнда у

юқорига кўтарилиш ва пастликка кетишни кўрди ва космос ана шулар туфайли пайдо бўлди, деб таъкидлади. Конденсация қилинганида олов намликка айланади, кисилгандан сув бўлади ; сув совугач, тупроқка айланади, - бу жараённи у пастликка кетиш йўли деб атади. Ва яна тупроқ ёниб, сувни келтириб чиқаради, ундан эса бошқа барча нарсалар пайдо бўлади; чунки Гераклит табиатнинг деярли барча обьектлари ва ходисалари денгиз юзасидаги буғланишдан вужудга келади деб ҳсоблаган. Бу – юқорига кўтарилиш йўли”.

Бироқ барча обьектлар – бу олов ва улар доимий равишда ўзгариб туришади деган фикрга қўшилсак, ундаўз-ўзидан равшанки, барқарорлик ҳолатига тушунтириш бериш керак. Гераклит “меъёр” тушунчасини таклиф қиласди. Бутун дунё – “бу меъёри билан аллангаланадиган ва меъёри билан ўчадиган мангу тирик оловдир. Агар олов ёнар экан, обьектлардан ниманидир олиб, ўз-ўзига трансформация қилса, олганига тенг шунча нарсани қайтариб беради”. “Товар олтинга, олтин товарга алмаштирилгани каби, барча нарса оловга, олов-барча нарсага алмашади”. Шундай қилиб, материянинг ҳар хил турлари ҳолатлари ўзгаргани ҳолда, унинг йигиндиси миқдори ўзгармасдан қолади.

Материянинг бир хил турларининг бошқаларидан устунлигини Гераклит нафақат нарсаларнинг барқарорлиги билан , балки табиатнинг турли ҳодисалари, масалан, қун ва тун, ёз ва қишининг алмашишлари билан ҳам тушунтиришга уринади. Диоген беоган маълумотдан биламизки, Гераклит бир элементларнинг бошқалардан устунлигини “буғланишдаги фарқлари” билан тушунтирган. Хусусан, “Қуёш Халқасидан оташ оладиган тиник буғланишкунни келтириб чиқаради; Унга қарама-қарши буғланишнинг устунлиги тунни пайдо қиласди. Тиник, шаффоғ буғланиш сабаб бўлган иссиқлиқ миқдорининг кўпайиши ёзниг бошланишига олиб келади; қорамтири тусдаги буғланиш келтириб чиқарадиган буғланиш устунлиги қишини чакиради”.

Борлиқда, биз ишонч ҳосил қилганимиздек, турли меъёрдаги олов, ёниш ва ўчишнинг нисбатан бр хил пропорцияда бўлиши блан боғлиқ нарсаларнинг доимий кураши ва айни пайтда нисбий ўзгармаслиги мавжуд. Айнан мана шу меъёрларга кўра, юқорига кўтарилиувчи ва пастга тушувчи йўллар туфайли Гераклит “Борлиқнинг яширин созланиши” деб атаган, лекин аслида, унинг фикрича , “очик созланиш” факти кузатилади. “Одамлар, - деб таъкидлайди Гераклит биз келтирган парчада, - тафовутларнинг ўзаро келишуви, мослашувини тушунишмайди. Бу ёй ёки дирадаги сингари қарама-қарши кучланиш, сўриқишлиарнинг мувозанатда бўлишидир”. Яккалик ўзининг тафовутларида мавжуд, тафовутлар моҳиятан Ягонанинг турли жиҳатлари бўлганлари учунгина бордирлар. На бу жиҳатлар, на кўтарилиувчи ва пастловчи йўллар йўқ бўла олмайди – агар улар йўқолса, Ягона мавжуд бўлмай қолади. Қарама-қаршиликларнинг бундай ажралмаслиги, Ягонанинг турли жиҳатларининг зарурийлиги қўйидаги мулоҳазаларда ўз ифодасини топган: “Юқорига йўл ва пастга йўл бутунлай бир хил”, “Ўла борар экан, жон сувга айланади, сув ўла борар экан, тупроқса айланади. Аммо тупроқ сувни яратади, сув эса - жонни”. Албатта, бу қўйидаги таъкиддагидек муайян релятивизмга олиб келади: “Эзгулик ва ёвузлик – бир

нарса”, “Денгиз ниҳоятда тоза ва ниҳоятда ифлосланган сувга тўлган. Уни ичадиган балиқлар учун у яроқли ва фойдали, лекин уни ича олмайдиган одамлар учун у илос ва зарарли”, “Чўчқалар балчикда чўмилишади, уй паррандалари - чангда”

Аммо Ягонада барча кучланиш, зўриқиши мувозанатда, барча тафовутлар уйғунликка келтирилган.: “Худо учун барча нарсалар адолатли, яхши ва тўғри, баъзи нарсалар нотўғри, бошқалари – тўғри деб одамлар айтишади”. Албатта, пантеистик фалсафанинг муқаррар хуносаси ана шундай – мангулик нуктаи назаридан барчаси важ.

Гераклит Ягонани Худо сифатида ҳам, донишманд сифатида ҳам тафсифлайди: “Донишманд фақат битта. У Зевс номи билан аталишни ҳоҳлайди ҳам, ҳоҳламайди ҳам”. Худо – бу энг умумий Ақл (Логос), энг умумий қонун, у барчани биттага бирлаштиргани ва Борлиқда доимий ўзгаришларни белгилагани ҳолда барча нарсаларга хос. Инсон ақли – бу энг умумий Ақлнинг бир бўлаги, унинг муайян нуктадаги концентрацияси, жамланиши. Шунинг учун инсон барча нарсалар бирлигини ва қонун хукмронлигини ўзгартириб бўлмаслигини тушунгани ҳолда нарсаларга нисбатан ақлли қараши ишлаб чиқиши ва ақл или яшаши зарур; у Борлиқнинг зарурий жараёнларимослашиб яшаши ва уларга қарши бормаслиги зарур, чунки бу барча бўйсунадиган , барчани қамраб оладиган Логос ёки Қонуннинг ифодасидир. Ақл ва онг – олов элементлари – юксак қадриятлардир, чунки танани соғ олов тарк этганда унда қолган сув ва тупроқ ҳеч нарсага яроқсиз бўлиб қолади. Бу ғояни Гераклит қўйдаги мулоҳазада ифодалайди: “Гўнгни ташлаб юборишдан кўра , жасадни ташлаб юбориш афзал ”. Шу билан боғлиқ равища инсон ўз жонини қуруқ ҳолда сақлашга интилиши лозим: “Куруқ нарса – энг доно ва энг яхши”. Жонга намлик ёқимли бўлиши мумкин, аммо, “агар жон сувга айланса, у ҳалок бўлади”.²⁸ Ухлаб ётган” хусусий оламлардан юқорига кўтарилиб, жон умумоламда бўлиши лозим.

Бирламчи субстанция–генетик асосни Гераклит оловда деб билади. Қадимги греклар оловни модда деб тушунишган, унинг иссиқлик ва ёруғлик ажратиб чиқарувчи занглаш жараёнидан иборат эканлигини тушунишмаган. Бироқ унинг тўртта стихия ичиди энг харакатчани ва ўзгарувчани эканлигини яхши билишган. Оловнинг субстанционаллигини Гераклит олтин билан қиёс қилган ҳолда тушунтиради: “Худди олтин барча товарга, товарлар олтинга алмашингани каби, барча нарсалар оловга, олов барча нарсаларга алмашинади”²⁹. Космогониясида Гераклит барча нарсаларнинг оловдан пайдо бўлганлигини асослашга уринади. Космоснинг оловдан пайдо бўлишини унинг “пастга қараб ҳаракати” оловнинг “яратилмаслиги” билан ифодалайди.

Логос (маъноли, ақлли сўз)–дунёнинг объектив қонуни. Бу тартиб ва меъёрнинг принципи. У оловнинг ўзидир: ҳиссиётимиз олов тарзида намоён бўлса, ақлда логос кўринишида бўлади. Логос тарздаги олов ақлга эга ва илоҳий.

Психологияси. Жон қарама-қаршилар: ҳўллик ва олов бирлигидан иборат. Унда оловнинг улуши қанчалик кўп бўлса, жон шунчалик енгил. Шунинг учун ҳам “куруқ бўлган жон”–доно ва энг яхши. Жоннинг қуруқ компоненти – бу унинг логоси.

Диалектика. Гераклит–стихияли материалист ва содда диалектик. Унинг фикрича, логос борлиқнинг диалектик қонуни. У “барча нарса оқиб, ўзгариб туради. Оламда ҳеч бир нарса такрорланмайди. Абадийлик– шашкани тасаввур қилувчи гўдак, ёш бола хоқонлиги”.

Гносеология. Гераклит ҳиссий ва рационал билишни ажратади.

Этикаси. Одамлар табиатан бир-бирига teng. Бироқ улар амалда teng эмас. Бу улар манфаатларининг teng эмаслиги оқибатидир. Кўпчилик логос бўйича эмас, хоҳишлири бўйича яшайдилар. Бундай кишилар ҳаёти – “болалар ўйини”. Улар ўз хоҳишлири хукмронлиги остидадир. Одамлар эшаклар сингари сомонни олтиндан афзал кўрадилар. Вахоланки, баҳт тана эҳтиёжини қондиришда эмас, балки ўй-фиқр юритишда, “ҳақиқатни

²⁸ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.

²⁹ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.275

айтиш ва табиат қонунларига қулоқ солган ҳолда, уларга мос равища хатти-ҳаракат қилишдадир”³⁰.

Аристократизм.

Мифология элементлари айниқса Гераклитнинг жон тўғрисидаги таълимотида кўп.

Таянч тушунчалар

Олов-бирламчи асос, логос, аристократизм, “барча бир нарса”, “кураш- барча нарсанинг отаси”, диалектика.

6-МАВЗУ: ИТАЛИЯ ФАЛСАФАСИ

Пифагорчилар фалсафий таълимоти. Элей фалсафий мактаби

3-боб. Пифагорчилар иттифоқи

Пифагорчилар бир-биридан мустакил ва ажralиб турган шунчаки Пифагор шогирдлари гурухигина эмас, балки эрамизга қадар VI-асрнинг иккинчи ярмида жанубий Италияning Кротон шаҳрида, Самос оролида туғилган Пифагор асос солган диний биродарлик ёки иттифоқдан иборат. Пифагорнинг ўзи иониялик бўлган, унинг мактаби биринчи ўкувчилари иония диалктида гаплашишган. Пифагорчилар иттифоқининг вужудга келиши ва унинг асосчиси ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар асрлар зулматида тобора бекиниб, озайиб қолган. Ямблих ўзининг Пифагор биографияси битикларида уни “илоҳий фалсафанинг отаси ва доҳийси”, “Худо, фаришта (бошқа сўз билан айтганда, олий мавжудот), илоҳий одам” деб атайди. Бироқ Ямблих, Порфирий ва Диоген Лаэртскийнинг Пифагор ҳаёти ҳақидаги чизгиларини ишонли деб бўлмайди, уларни бадиий асарлар дейиш мумкин.

Шахсий мактаб яратишни грек оламида қандайдир бир одатдан ташқари ҳолат деб бўлмайди. Эҳтимол, милетлик файласуфлар яратган нарсани ҳам, гарчи уни исботлаш мушкул бўлсада,” мактаб” деб ҳисобласа бўлар. Лекин Пифагор мактаби уни бошқа мактаблардан ажратиб турадиган ўзига хосликка эга – унда аскетизм ва диний мазмун яққол сезилади. Иония цивилизациясининг интиҳосида олимпия мифологиясида ҳам, милет космологиясида ҳам бўлмаган, одамларга ҳақиқий диний тасаввурлар беришга уринган диннинг яралиши кузатилади. Рим империясида аввалги куч—қудрати ва жозибадорлигини йўқотиб, интиҳоси томон яқинлаша борган жамиятдаги каби, бир томондан, скептицизмга, иккинчи томондан, “мистик динларга” оғиш содир бўлди. Бой, коммерция рухи билан тўлиб-тошган иония цивилизацияси интиҳосида ҳам ана шундай тенденцияларни кузатамиз. Пифагорчилар жамияти ўзида диний тикланиш руҳини ёрқин ифодаланган илмий рух билан бирлаштира олгани учун ҳам фалсафа тарихига кирган. Орфизм ва пифагорчилар ўртасида ўхшашлик мавжуд, гарчи уларнинг ўзаро муносабатини аниқлаш жуда қийин бўлсада. Орфиклар таълимотининг пифагорчиларга муайян даражадаги таъсирининг бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Орфизмда қатъий ташкиллашишнинг мавжудлигига гувоҳ бўламиз – секта аъзолари биралиқда бўлшга, биродарликка боғлаб турган нарсалар – бу ўзини шу бирликка бағишлиш билан боғлиқ расм-русларни адо этиш, қабул қилинган турмуш тарзига содиқлик ҳамда пифагорчилар таълимотида ҳам бўлган жоннинг кўчиши доктринасини асослаш – булар пифагор таълимотига орфик эътиқод ва амалиёт таъсир этмаган деган фикрни истисно қиласди, гарчи бунда Пифагор Фракия дионисия динига қараганда Делос билан маҳкамроқ боғланган бўлса ҳам.

Пифагорчилар иттифоқи моҳиятига қўра сиёсий биродарлик бўлган деган фикр мавжуд, лекин пифагорилар аксарият ҳолатларда сиёсат билан шуғулланган деб бўлмайди – табиийки, аслида бундай эмас. Тўғри, Пифагор Кротонни тарқ этиб, Метапонтга кетишга мажбур бўлган, аммо бунга фақат Пифагорнинг муайян бир партия манфаатларига хизмат қиласиган сийсий фаолиятигина сабаб бўлмаган, унинг бошқа сабаблари ҳам мавжуд. Шуниси ҳам борки, пифагорчилар вақтинча Кротонда ва Буюк Грецияning бошқа шаҳарларида сиёсий ҳокимиятга эга бўлишган, Полибийнинг айтишича эса, уларнинг “бошпанаси” ёқиб юборилиб, ўзлари Эр.авв.

³⁰ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.280

440-430 йилларда қувғин остига олинган, лекин бу пифагорчилар жамиятининг диний ташкилот бўлишидан кўра, кўпроқ сиёсий ташкилотдан иборат бўлганлигини билдирамайди. Масалан, Кальвин Женевани бошқарган, лекин у фақат сиёсатигина бўлиб қолмаган. Профессор Стейс қуидагиларни ёзади: “Кротоннинг оддий фуқаросига дуккакли маҳсулотларни (масалан, ловия, нўхат ва шу кабиларни) истемол қилишни таъқиқла ва у ҳеч бир ҳоларда ўзининг кучугини емаслигини айтганда, бу одамларнинг сабр косасини тўлдирган эди”(гарчи айнан Пифагорнинг дуккакли маҳсулотлари ва гўшти овқатга солишини тақиқлаганлиги исботи бўлмасада. Дуккакли маҳсулотлар тўғрисида Аристоксен тескари фикрни билдради. Бернет эса тақиқлашни пифвгориларнинг иши деб ҳиоблагани ҳолда дуккакли маҳсулотлар масаласида Аристоксенни ҳақ деб билади.). Бир неча йилдан кейин пифагорилар жамити тикланди ва ўз фаолиятини Италияда, аникроғи, Тарентеда, эр. авв.VI-асрда Филолай шогирди-Архит бошқаруви даврида давом эттириди.

Диний-аскетик ғоялар ва амалиётга келсак, улар озодалик ва тозаланиш ҳамда табиий равишда жон маданиятининг ривожига олиб келган жоннинг кўчиши доктринасига асосланган. Сокинликда бўлиш, мусиқа тинглашва математикани ўрганиш – буларнинг барчасига жонни парвариш қилиш воситалари деб қаралган. Аммо бир қатор амалларюзаки характерга эга бўлган. Агар Пифагор ҳақиқатан ҳам гўшти овқатларни истеъмол қилишни тақиқлаган бўлса, уни тушунтириш осон: у жоннинг кўчиши доктринасини аъқуллаган (ёки , жуда бўлмаганда бу доктрина тақиқка муайян даражада тгишли бўлган). Бироқ Диоген Лаэртский айтганидек, пифагорчилар риоя қилган соф ташки қоидалар , ҳар қанча хаёл қилганимиз,ўйлаб кўрганимизда ҳам, фалсафий доктриналар деб аталиши мумкин эмас. Бундай қоидалар қаторига қуидагилар мансуб: дуккаклиларни ема, катта кўчада юрма, кесилган тирноқ бўлакчаларини босма, кулдаги тувак изларини йўқотма,қоп устига ўтирувава шу кабилар.

Агар Пифагорчилар доктриналари шунинг билан чекланганда, улар фалсафа тарихчиларида эмас, дин тарихчиларида қизиқиш уйготган бўлур эди. Лекин пифагорчилар таълимоти хулқ-атворнинг ташки қоидалари билан чекланган эмас.

(Пифагорчилар назарияларини қисқача муҳокама қилар эканмиз, уларнинг қайси бирларининг Пифагорга, қайсиларининг унинг мактаби кейинги файласуфларига, масалан, Филолайга тегишли эканлигини айта олмаймиз. Аристотель ҳам “Метафизикасида” Пифагорнинг ўзи эмас, пифагорчилар ҳақида гапиради. “Пифагор таъкидлайди...” деган жумла ҳечам у ёки бу фикрни мактаб асосчиси билдиранг дегани эмас.)

Пифагор ҳаёти солномасида Диоген Лаэртский Ксенофан поэмаси ҳақида гапириб, унда муаллифнинг Пифагорнинг итни савалаётган кишини кўриб, уришдан тўхташини, чунки бу итнинг увлашида дўстининг овозини эшитаётгани тўғрисидаги маълумотини келтиради. Бу ҳикоя тўғрими ёки йўқ, билмаймиз, лекин бу воқеа Пиқагорнинг жон кўчишига ишонганини далолатлади. Диний уйғониш жон энергияга эга, тана ўлгандан кейин ҳам шу энргияни сақлаб қолади деган аввалги ғояга янги ҳаёт бахш этди. Мазкур ғоя Гомернинг нариги дунёга кетган хира соя тўғрисидаги концепциясига зид келади. Жоннинг кўчиши тўғрисидаги доктринада инсоннинг ўз-ўзини, ўз шахсини англашининг жон билан боғликлиги хисобга олинмайди ёки бутунлай истисно этилади. Доктор Юлиус Стенцель сўзлари билан айтганда: “жон бир рефлексиядан (ўз-ўзини англашдан) бошқасига кўиб ўтиб туради ёки моҳиятан худди шунинг ўзи – бир танадан бошқасига ўтиб туради; лекин греклар учун тананинг жонга мансублиги ўз-ўзидан маълум нарса бўлган”. Симми таклиф қилган ва Платон “Федон”ида тасвирланган жоннинг тана уйғунлигидан иборатлиги назариясида асар муаллифи макур назарияни танқид остига олади , пифагориларнинг жон ўлмайди ва турли кўринишларда гавдаланади деган ғоясини эътироф этмайди, шунинг учун ҳам пифагориларга жоннинг уйғунлиги ҳақидаги қарашни мансуб деб бўлмайди (Макробий бу ғояни Пифагор ва Филолай қўллаб-куватлаган деб хисоблайди). Шунга қарамай, доктор Прехтернинг кўрстишича, жон

тананинг уйғунлиги ёки tout simple³¹ гармония деган фикр тана ҳәтидаги тартиб принципини билдириши мүмкін. Бу эса жоннинг ўлмаслигини ҳечам рад этмайди.

Орфизм билан пифагорчиликнинг бир қанча жиҳатларининг ўхшашлиги бириңчисининг иккінчисига таъсири билан тушунтирилиши мүмкін; лекин бу таъсир түғридан-түғри бўлганми, агар шундай бўлса, у қандай даражада эканлигини айтиш қийин. Орфизм Грецияга Фракия ёки Скифиядан кириб келган Дионисга сифиниш билан боғлиқ ва у олимпиячиларга сифиниш руҳига ётдир, шунга қарамай унинг ҳаётбахш ва экстатик характеристи греклар қалбидан ўрин олган. Лекин орфизмни пифагорчилар билан боғлайдиган нарса Дионисга сифинишнинг ҳаётбахш характеристи эмас, балки орфикларни улар ташкиллашган иттифоқда жоннинг тана ўлгандан кейин бошқа танага кўиб ўтишини уқтирганидир. Шундай қилиб, жон, унинг зиндони – тана эмас, улар учун инсоннинг энг муҳим аъзосидир; жон амалда, Гомер айтганидек, инсоннинг сояси эмас, унинг ўзиридир. Бундан жонни тарбиялаш ва тозалаш зарурлиги, бунинг учун гўшти овқат емаслик керак деганга ўхшаш қоидаларга риоя этиш талаб келиб чиқади. Орфизм, фалсафа бўлишидан кўра кўпроқ диндир, гарчи у пантеизмга ён босган бўлсада, буни машҳур гапидан билса бўлади (Худо тепада, Худо марказда, Худо барчани яратган), уни фалсафа деб ҳисоблаш мүмкін бўлган ўлчамдагина шундай дейиш мүмкін, у шунчаки космологик мұйықама юритиш эмас, балки *турмуши тарзидир*, мана шу маънода пифагорчилар орфизм руҳининг меросхўрлариридир.

Энди пифагорчилар математик-метафизик фалсафасининг мураккаб предмерига мурожат қиласиз. Аристотель “Метафизика”сида таъкидланишича, “пифагорчилар ўзларини математикага бағишлигарлар, улар бириңчи бўлиб бу фанни илгари сурдилар ва шу асосда тарбия топгани ҳолда ўйлашганки, борлиқдаги барча нарсалар унинг принципларига бўйсунишади...”. Улар муайян фан ибтидосида турган барча олимлар сингари энтузиазм билан тўлиб-тошганлар, ва уларни сонларнинг ҳаётимизда ўйнайдиган роли ҳайратга солган. Барча нарсаларни ҳисобласа бўлади ва уларнинг кўписсиматематик ифодаланиши мүмкін. Хусусан, икки ўзаро боғлиқ насалар муносабати сон пропорциялари ёрдамида ифодаланиши мүмкін; муайян микдордаги тартибланган предметлар тартиби математик ифодаланиши мүмкін ва ҳоказо. Пифагорчиларни энг кўп ҳайратга солган кашфиёт чолғу асбоби силари оралигидаги мусиқий интервалларни сонлар билан ифодалаш мүмкинлиги! Товушнинг юқорилигини сонга, боғлиқ деб айтиш мүмкін, бошқача айтганда, сим узунлигига боғлиқ, ноталар оралигидаги интервалларни эса сонларнинг ўзаро муносабатида ифодаласа бўлади. Худди мусиқий гармония сонларга боғлиқ бўлиши сингари, борлиқдаги гармония ҳам, пифагоряҳчилар фикрича, сонларга боғлиқ. Милетлик космологлар борлиқдаги қарама-қаршиликлар тўғрисида гапиришди; пифагориларнинг мусиқа бўйича тадқиқотлари уларга “кураш” муаммосини осонгина ечиш ғоясини сон концепцияси орқали секингина айтиб бериши мүмкін эди. Аристотель айтади: “Мусиқий атрибутлар ва қаторларнинг ўзаро нисбатини сонлар билан ифодалаш мүмкинлигини кўргани учун улар табиатдаги барча нарсаларни сонлар ёрдамида моделлаштириш мүмкін деган хulosага келганлар, ва сонлар, улар фикрича, бутун табиатдаги бириңчи нарсалар бўлган, борлиқ эса мусиқий қатор ва сондан иборат”. Анаксимандр барча нарсани Чегарасизлик ва Ноаниқликдан келтириб чиқарди, Пифагор унга Чегарасизликка шакл берадиган чегара концепциясини кўшди. Бунга пропорция ва гармония арифметик ифодаланадиган мусиқа (ҳамда соғлиқ бўлиб, унда “мўътадиллик” гармонияга, яъни соғлиқка элтувчи чегара бўлиб хизмат қиласи.) мисол бўлади. Бу хulosани бутун оламга нисбатан кўллаб, пифагорчилар космик гармония тўғрисида гап юритганлар. Айтмоқчи, соннинг борлиқда муҳим роль ўйнашини шунчаки таъкидлаш пифагорчиларни қаноатлантирумаган ва улар илгарила бориб барча нарсалар ўз ҳолиша сондир деб айтишга қарорқилдилар.

³¹ Шунчаки (фр.)

Тушунарли, бу жуда дадил билдирилган мuloҳаза, уни тушуниш осон эмас. Пифагорчилар нимани назарда тутганлар? Биринчидан, улар сон деганда нимани тушунишган ёки сон тўғрисида нималарни ўйлашган? Бу жуда мухим масала, чунки унга бериладиган жавоб пифагорчилар барча нарсалар сон деб айтишининг бирламчи сабабини тушунириди. Аристотель берган маълумотга кўра, пифагорчилар “сон элементлари деб жуфт ва тоқни тушунишган бўлиб, улардан биринчиси чегарасиз, иккинчиси-чегаралидир; бирлик ҳар иккаласидан ташкил топади, у ҳам жуфт, ҳам тоқдир, сон яхлитлиқдан ташкил топади, турли сонлар эса , юқорида айтиб ўтилганидек, - бу бутун борлиқ”. Аристотелнинг сўзлари пифагорчилик тараққиётининг қайси конкрет даврига тааллуқли бўлишидан ваунинг жуфт ва тоқ тўғрисидаги мuloҳазаларининг қандай талқин қилинишидан катъий назар, шу нарса равшанки, пифагорчилар сонларни макон(фазо)нуқтаи назаридан олиб қарашган. 1-бу нуқта, 2-чизиқ, 3-юза, 4-жисм. Демак, барча нарсалар-бу сон деган мuloҳаза “барча нарсалар нуқталардан ёки макон бирликларидан ташкил топиб, биргаликда сонни ҳосил қиласи” деганидир. Пифагорчиларнинг сонларни айнан шу маънода тушунганини “тетрактос”(тўртлик) исботлайди, буни улар муқаддас фигура деб ҳисоблашган.

Бу фигура ёрдамида ўннинг бир, икки, уч ва тўрт йиғиндиси эканлигини кхрса бўлади. Аристотелнинг айтишича, Эврит сонлар ўрнида тошлардан фойдаланган бўлиб, мазкур усул туфайли “квадратли” ва “тўғри чизиқли ” сонлар ҳосил қилган. Агар биз бирдан бошласак, тоқ сонлар қўшиб, уларни “гномонлар” шаклида жойлаштирган ҳолда “квадратли” сонларга эга бўламиз, агар иккidan бошласак ва жуфт сонлар қўшиб борсак, “тўғри чизиқли сонлар ҳосил қиласи”.

Сонлардан фигуralар кўринишида ёки сонларни геометрия билан боғлиқ ҳолида фойдаланиш пифагорчиларнинг нима учун обьектларни сонларнинг ўзи деб олишганини, предметларни ҳисоблаш деб олишмаганини тушунишга ёрдам беради. Улар математик концепцияларини тартибга кўчириб, унга нарсалар борлигини бўйсундиришган. Хусусан, устига бир қанча тукталарни қўйиш билан чизик ҳосил бўлади ва бу нафақат хаёлдаги математикада , балки ташри реалликда ҳамдир; худди шунга ўхшаш бир қанча чизиқларни устма-уст қўйиш билан юза пайдо бўлади, жисм эса-бир қанча юзаларни бирлаштиришдан вужудга келади. Нуқта, чизиқ ва юза, шундай қилиб, табиатдаги барча жисмларни ҳосил қиласиган реал элементлардир, вашу маънода барча жисмларга сон сон деб қараш керак. Ҳақиқатан ҳам, ҳар қандай моддий жисм 4 сонининг (тетрактоснинг) ифодаси бўлиб хизмат қиласи чунки у тўртинчи боски сифатида уч элементдан (нуқта, чизиқ, юзадан) ташкил топади. Бироқ қанчалик предметларни сонлар билан айнанлаштиришни сонларни геометрик фигуralар тарзида кўрсатишини одатга йўйиш мумкинлигини ва мусиқа соҳасидаги пифагорчилар кашфиётлари бутун оламга қанчалик ёйилган бўлишини айтиш жуда мураккаб. Бернет буюмларни дастлаб сонлар билан алмаштириш, сонларни геометрик фигуralар билан айнанлаштиришга эмас, балки барча мусиқали товушларни сонларга келтириш мумкинлигига асосланган деб ҳисоблади. Бироқ, обьектларни пифагорчилар сингари моддий нуқталарнинг муайян миқдори йиғиндиси сифатида олиб қарасак, ва айни ватда сонларни геометрик нуқтаи назардан нуқталар йиғиндиси деб қабул қиласак, ундан кейин қўйилган қадамни, яъни обьектларни сонлар билан айнанлаштиришни тасаввур қилиш осон.

Аристотель юқорида келтирилган нутқида пифагорчилар соннинг элементлари “жуфт ва тоқ бўлиб, улардан биринчиси чегарасиз, иккинчиси - чегарали” деб таъкидлашганларини айтиб ўтади. Сонларнинг чегарасизлиги ва чегаралиги тўғрисидаги фикр қаёқдан келди? Пифагорилар учун чекланган космос.

32

³² Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.29-38

Улар Кума, Неаполь, Посидония, Элей, Регий, Локра, Кратон, Сиборис, Метаноит, Сиракуза ва бошқа шахар – давлатлардир. Тўхтовсиз урушлар элладани чарчатади. Эр.авв. 327-211 йилларда “Буюк Эллада”ни аста-секин римликлар босиб оладилар.

“Италияликлар фалсафаси” (Аристотель сўзи) Иония фалсафасидан кейин антик фалсафа ривожидаги кейинги ташланган қадам бўлди. Италия фалсафасига Пифагор иттифоқи, элей фалсафа мактаби ва Эмпедоклга тааллуқли. Пифагорчилар фалсафани математика билан боғладилар ва дунёнинг сонли структураси масаласини қўйдилар; элейчилар субстанция тушунчасини борлиқ тушунчаси даражасигача ривожлантирилар. Улар фазо, вақт ва ҳаракатнинг диалектик табиати тўғрисида мулоҳаза юритдилар.

Пифагореизм манбалари ҳақида гап кетганда шуни айтиш керакки, бизгача пифагорчиларнинг асарларидан ҳатто узук- юмуқ парчалар ҳам етиб келмаган. Асосий манба – эшитганлардан иборат.

Пифагор Иттифоқи ҳамфикрларнинг илмий фалсафий ва ахлоқий-сиёсий “умумий биродорлиги”, жамоасидан иборат. Пифагорчилар сиёсий қарашлари таҳлили уларнинг анархияга қарши эканлигини кўрсатади.

Пифагор Иттифоқи ичида ҳам низолар бўлгани тўғрисида гапиришади. Улар аристократия ва демократия тарафдорлари орасида бўлиб, охир оқибатда бу иттифоқнинг тарқалишига олиб келган.

Пифагорчилар турмуш тарзи қадриятлар иерархиясига таянган. Улар биринчи ўринга гўзаллик ва эзгуликни, иккинчи ўринга фойда, учинчи ўринга – ёқимлиликни қўяди. Гўзаллик ва эзгуликка Пифагорчилар фанни ҳам қўшадилар.

Пифагореизм даврлари: З та чўққиси мавжуд: сиёсий (эр.авв. 5 асрнинг биринчи ярми), фалсафий (эр.авв. 5 асрнинг иккинчи ярми), илмий (эр.авв. 4 асрнинг биринчи ярми) даврлар.

Пифагор Иттифоқи тарихини 6 қисмга бўлиш мумкин:

1. Пифагор Иттифоқини ташкил этиш–эр.авв. VI аср охири. Бу Пифагорчилар фанининг Пифагорчилар “бирадорлиги” доирасида шаклланиши. Унинг илдизи орфик жамоага бориб тақалади. Мазкур даврда пифагорчилар “Буюк Эллада”да хокимият тепасида бўлганлар.
2. Пифагорчиларнинг сиёсий ҳукмронликка эгалиги (эр.авв. V аср биринчи ярми);
3. Иттифоқнинг қувғин қилиниши, тарқатиб юборилиши (эр.авв. V аср ўрталари);
4. Пифагор диаспораси (эгилиши), Лизиз ва Филолай. Бу Филолай таълимотида фалсафий чўққига эришилган давр (эр.авв. V асрнинг иккинчи ярми);
5. Архит Тарентский ва унинг гуруҳи–пифагореизмнинг фанга айланиши, унинг нафақат мирологияни, балки фалсафий асарларни ҳам йўқотиши (эр.авв. IV аср биринчи ярми);
6. Пифагорчилар флунтада–охирги пифагорчилар (эр.авв. 4 аср ўрталари).

Илк пифагореизм. Пифагор таълимоти. Дастрлабки маълумотни Гераклитдан оламиз: “Кўп нарсани билиш ақлли бўлишга ўргатмайди, акси бўлганда Гесиод, Ксенофан ва Пифагор ақлилийка ўрганишган бўларди”³³. Бошқа бир жойда Гераклит айтадики, Пифагор донишмандлиги кўп билимлилик эмас, балки алдашдадир.

Сонлар, пифагорчилар фикрича, оламдаги ташкиллашиш ва ақлилийкнинг манбаидир.

Пифагорчилар медицинаси. Пифагорлар танани гимнастика ва тана сирти дорилари билан, қалбни - музика билан даволашган.

Таянч тушунчалар

Италия фалсафаси, Пифагор иттифоқи, пифагорчилар турмуш тарзи, сон-бошлиғич асос, “Адолат ўз-ўзига кўпайтирилган сон”, “жон гармониядан иборат”.

ЭЛЕЙ ФАЛСАФИЙ МАКТАБИ

Элей фалсафа мактаби ҳам Пифагорчилар Иттифоқи сингари “Буюк эллада”да пайдо бўлган. Бу мактаб вакиллари Ксенофан, Парменид, Зенон ва Мелислардир.

³³ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.288

Ксенофан. Иониядаги Колофон полисидан чиққан. У илк бор худоларни инсон ижоди деб айтади. Греклар худоданadolatni сўраши зарур. Худолар инсонлар томонидан ўзларига ўхшатиб ижод қилинади. Эфиопияликларда худо қора ва жингалак сочли, фракийларда эса кўк кўзли ва малла. Демак динлар антропоморф илдизга эга.

5-боб. Парменид ва Мелисснинг Ягонаси

Элей мактабига Ксенофан асос солган деб ҳисоблашади. Лекин унинг Жанубий Италиядаги Элей шахрида бўлганлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Мазкур мактаб файласуфларининг уни ўз оғушига олишганини тушунса бўлади, чунки улар Ксенофаннынг харакатсиз Ягона ғоясини қабул қилишган. Буни Ксенофандага тегишли деб ҳисоблашлари тасдиқлайди. У грекларнинг инсонсифат қилиб яратилган худаларига ҳужум қиласди: “Агар хўқизлар, отлар ёки арслонлар инсонлардагидек қўлларга эга бўлиб, улар билан одамларга ўхшаб чизган ва санъат асарларини яратишганда, отлар ўз худоларини отларга ўхшатиб, хўқизлар хўқиз образида тасвирлашган бўларди, худолар жисми эса отлар ва хўқизлар танасига ўхшаб қолган бўларди”. Бундай жинсдаги худолар ўрнига Ксенофан “Ягона Худони, жисми билан ҳам, фикрлаши билан ҳам оддий инсонларга ўхшамаган, худолар ва одамлар орасида буюк бўлганни” кўяди. Бу Худо “доимо ҳаракатсиз ҳолатда бўлади, чунки унга ўрнини ўзgartириш хос эмас”. Аристотель ўзининг “Метафизикасида”, Ксенофан “олам тўғрисида гапирав экан, Ягона бу- Худо деб таъкидлаган”, дейди. Бироқ унинг монотеист бўлишига қараганда монист бўлиши эҳтимоли кўпроқ ва унинг “теологияси” талқини теистик талқинга қараганда элейчиларнинг унга бўлган муносабатига яхшироқ мувофиқ келади. Аслида биз учун монотеистик теология - одатдаги нарса, лекин Қадимги Грецияда уни назарга илишмаган.

Ксенофан ҳақида қандай ўй-фикрга келмайлик, фалсафий жиҳатдан ҳам, тарихий жиҳатдан ҳам олиб қараганимизда, шубҳасиз, Элейлик Парменид Элей мактабининг ҳақиқий асосчисидир.³⁴

Космогония ва космология. Ксенофан файласуф-физик сифатида иония анъяналарига таянади. Денгиз хайвонлари ва ўсимликларининг тошдаги изларини ўрганиб ва умумлаштириб, дунёнинг келиб чиқишини тушунтиради. Унингча, қачонлардир ер денгизлар билан қопланган. Кейинчалик, ернинг бир қисми кўтарилиб, қуруқлик пайдо бўлган. Қачонлардир денгиз туви бўлган жой кейинчалик тоғ бўлиб қолган. Ер илдизлари чексизликка бориб тақалади: “Ер ва сув барча нарсаларни яратади ва ўстиради”³⁵.

Ономатология. Аристотел фикрича, яхлит оламда Ксенофан ҳеч нарсани ажратмайди. Осмоннинг яхлитлигини кузатиб, у яккалик - айнан ана шу худо, дейди.

Гносеология. Ксенофан фикрича сезгилар тўғри маълумот бермайди. Шунинг учун ҳам у оламнинг физиковий манзарасининг ишончлилигини қатъий тарзда ёқлашга уринмайди. Ақл ҳам, унинг уқтиришича, баъзан алдаб қўяди. Шунинг учун ҳам ҳақиқат тасодифийдир. У системали фикр юритиш натижаси эиас, балки тасодиф оқибатидир. Ксенофан оламни билиш мумкинлигини инкор этади. У ёзади: “Агар кимдир тасодифан ҳақиқатни айтса ҳам, ўзи буни билмаган бўларди”. Ҳақиқат фараз қилинади, холос. Ҳақиқатга эришиш-бу жараён. Инсонлар “худоларни аста-секин қашф қилганлар”³⁶.

Парменид (504-501 йилда тугилган)-Гераклит замондоши. Платондан 30 ёшга кичик. Ксенофан-Парменид устози. Асосий асари-“Табиат ҳақида”, у “Пролог ва яна 2та қисмдан ташкил топган. “Ахиллес” прозаик асари йўқолган.

“Ҳақиқат йўли”да 2 та масала: борлиқ ва ноборлиқ, борлиқ ва тафаккур масалалари муҳокама этилади. Ҳар иккала масала, Дине (адолат худоси) нинг таъкидлашича, факат ақл билан ҳал этилиши мумкин. Ақл хатолашишдан холи эмас. Ҳақиқат йўлида у турли тузокларга тушиб қолиши мумкин. Агар шундай бўлса, у нотўғри йўлдан кетиб қолади ва ҳақиқатга эриша олмайди. Ана шу йўллардан бири “ноборлиқни тан олишга етаклайди: агар ноборлиқ бор десақ, у зарурий тарзда мавжуд бўлади”. Иккинчи хато-борлиқ ва ноборлиқни айнан бир хил нарса деб билишда, тафаккурнинг бош

³⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.

³⁵ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.293

³⁶ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981.-С.150

қонуни-үйда зиддиятнинг тақиқланиши. Парменид ўз асарида ноборлиқнинг йўқлигини исботлашга уринади. Унингча ноборлиқ мавжуд эмас, чунки “ноборлиқни билиш ҳам, уни тилда сўзлар орқали ифодалаш ҳам мумкин эмас”. Фикрга эга бўлиш йўли оддий одамлар фикр – мулоҳазаларидан иборат бўлиб, кўринмайдиган дунёларни фарқлайди, улар борлиқ ва ноборлиқ эмас. Бу ҳар иккала олам алдаб қўядиган сўзлар предмети, “объекти”. Оламнинг бундай физикавий манзараси диалектик табиатга эга, лекин у ҳақиқат эмас.

Парменид милоддан аввалги VI-асрда туғилган бўлиши керак, чунки ҳрамиздан аввалги 451-449-йилларда, 65 ёшида у Афинада ёш Сократ билан сұхбатда бўлган. Уни ўзининг туғилиб ўсган шахри Элей учун қонунлар яратган дейишади, Пифагорт эса Сотионнинг , Парменид пифагорчи сифатда фаолият бошлаган, кейинчалик улардан узоклашиб, ўз фалсафий системасини яратган, деган фикрини ёдида сақлаб қолган.

Пармениднинг асосий фалсафий асари шъерларда битилган; бизгача етиб келган парчаларининг катта қисми Симплиций шарҳларида сақланган. Унинг доктринасини қисқача қўйидагича берса бўлади: Борлиқ, Ягона ҳақиқатдан ҳам мавжусуд, Шаклланиш, ўзгариш – иллюзия. Зоро, оламда яралган нарса ё борлиқдан, ё ноборлиқдан пайдо бўлади. Агар у борлиқдан пайдо бўлса, демак, у мавжуд, агар ноборлиқдан пайдо бўлса, у ҳеч нарса эмас, чунки ҳеч нарсадан ҳеч нима вужудга келмайди. Демак, Шаклланиш-бу иллюзия. Борлиқ шунчаки мавжуд ва Борлик-бу Ягона, чунки кўплек ҳам иллюзия. Бундай назария кхчадаги одамнинг миясида пайдо бўладиган ғоялар хилидан эмас., шунинг учун ҳам Парменид Ҳақиқат йўли билан Эътиқод, яъни Ўй-фикр йўлининг бир-биридан тубдан фарқ қиласди, деган қарашда қатъиятли бўлган. Поэмасининг иккинчи қисмида тасвирланган Ўй-фикр йўли пифагорилар космологияси тавсифи бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Пифагор фалсафаси оламни фақат сезги аъзолари орқали биладиган кишининг миясида пайдо бўлмас экан, унда Парменидни икки йўлни фарқлаши билан Билим ва Ўй-фикр, Тафаккур ва Ҳиссиёт ўртасидаги фарқни тушунтирган Платон эришган умумлаштириш даражасига кўтарилиган деб бўлмайди. Бу конкрет бир фалсафий система фойдасига бошқасидан воз кечишдан иборат. Шундай бўлса-да, Пармениднинг пифагорчилар фалсафасини рад этганлиги аниқ – боз устига у пифагорилар фалсафаси билан бир хил қарашни тарғиб этувчи ҳар қандай фалсафани инкор этади – чунки ундаи фалсафа ўзгариш ва ҳаракатни эътироф этади. Ўзгариш ва ҳаракат – бу ҳиссиёт билан билиб олинадиган ҳодиса, шунинг учунмазкур ҳодисанинг мавжудлигини рад этиш билан Парменид ҳиссий тажриба йўлинни ҳам рад этади. Шу муносабатда Парменид фалсафага Ақл ва Ҳиссиёт, Ҳақиқат ва унинг Ташки ифодасини қатъий тарзда фарқлашни киритди.

Энди Пармениднинг борлиқ табиати тўғрисидаги доктринасига мурожат қиласиз. Унинг дастлабки асосий фикри – “Бу бор”, “Бу”, яъни реаллик, Борлиқ, унинг табиати қандай бўлишидан қатъий назар, мавжуд , бор бўлмаслиги мумкин эмас. “Бу” бор нарса, бўлмаслиги мумкин эмас. Борлиқ тўғрисида гапириш, мулоҳаза юритиш мумкин.Faқат мен у тўғрисида гапираётган ва ўйлаётган бўлсан, у “бор” бўлиши мумкин, “зоро фикр предмети ва предметнинг ўзи – бир нарса”. Агар “Бу” мавжуд бўлиши мумкин бўлса, демак, у мавжуд. Нима учун? Чунки, агар у мавжуд бўлиши мумкин бўлгани ҳолда, бор бўлмаса, демак у ҳеч нарса. Ҳеч нарса эса муҳокама ёки мулоҳаза обьекти бўлиши мумкин эмас, зоро ҳеч нима тўғрисида гапириш – бу сукунатда бўлиш ёки ҳеч нима ҳақида ўйламаслик демакдир. Шундай қилиб, Борлиқ, Реаллик , “Бу” дастлаб имконият тарзида бўлиб (яъни ҳеч нима бўлиб), кейин пайдо бўлмаган: у доимо мавжуд бўлган – қникроғи, “Бу бор”.

Парменид фикрича, “Бу” ёки Борлиқнинг табиати қандай? Пармениднинг борлиқни моддий деб ҳисоблаш унинг Борлиқ ёки Ягона чеклидир деган фикридан маълум. Чексизлик, унингча, аллақандай ноаниқни ва аниқланмайдиганни англатган бўларди, Борлиқ эса Реаллик сифатида ноаниқ ва аниқланмайдиган бўлиши мумкин эмас; у бўш фазода ўзгариши, кенгайиши мумкин эмас: у аниқ, аниқланадиган ва тугалланган бўлиши лозим. У вақтда чексиз, чунки боши ва охири йўқ, фазода чегарасига эга. Боз утига , у барча йўналишларда бир хил мувозанатда, чунки бир жойда катта, бошқа жойда-кичик бўлиши мумкин эмас”.

Пармениднинг ғояларини тўлдирган шогирди Мелисс ҳақида бир оғиз сўз айтамиз. Парменид Борлик, Ягона фазода чегараларига эга дгган бўлса, Мелисс бошқача фикрда бўлган. Агар борлик чегарасига эга бўлса, унинг ташқарисида ҳеч нима бўлиши лозим; Борлик ана шу ҳеч нима билан ўралган. Унданай бўлса, у чексиз. Борлик бўшлиқ билан ўралган эмас, зеро бўшлиқ-ҳеч нима. Ҳеч нима эса мавжуд бўла олмайди.³⁷

Зенон (эр. авв. 5 асрнинг олтмишинчи йилларида туғилган) – Парменид шогирди. Зенон тирания билан курашда “буюк одамнинг қўрқоқ бўлиши уят” деган фикрни асослашга уриниб, ҳалок бўлган (Плутарх фикри). Унинг кўпсонли асарларидан (“Баҳслар”, “Файласуфларга қарши”, “Табиат ҳақида”) бир қанча фрагментлар сақланган, ҳалос.

Аристотель Зенонни диалектика ихтироиси деб атайди. Зенон апориялари бизгача Аристотель “Физика”си орқали етиб келган. Кейинчалик улар “Дихотомия”, “Ахиллес ва тошбоқа”, “Ёй” ва “Стадион” деган ном олган.

6-боб. Зенон диалектикаси

Зенон ақлли бошқотирмалар муаллифи сифатида машҳур бўлиб, улар ёрдамида, масалан, Ахилл ва тошбоқа тўғрисидаги вазифа каби мисолларда ҳаракатнинг мумкин эмаслигини асослашга уринган.

Элейлик Зенон эр. авв. 489 йили туғилган бўлиб, Пармениднинг шогирди хисобланади ва унинг барча мулоҳазаларини ана шу фактдан келиб чиқиб таҳлил қилиш керак. Пармениднинг кўплекни инкор қилгани ҳолда, ўзгариш ва ҳаракатни иллюзия деб ҳисоблагани маълум. Зенон устозининг ҳақ эканлигига ишонган ва уни намойиш қилишга интилган. Хусусан, у пифагорчиларнинг кўплек тўғрисида айтганларини эътироф этувчи файласуф ҳал этиб бўлмайдиган қийинчиликларга дуч келади, зеро ўзгариш ва ҳаракат ҳатто плюралистик фараз позициясидан олиб қаралганда ҳам мумкин эмас. Шундай қилиб, Зеноннинг аргументлари ипифагорчилар – Парменид оппонентлари келтирган асосларни пучга чиқаришга қаратилган.

Кўплек ғоясига қарши далиллар

1. Келинг, пифагорчилар билан бирга Реалликни уни ташкил этувчи қисмлардан ташкил топган деб фараз қиласилик. Бу қисмлар ё ўлчаниши мумкин ёки ўлчаниши мумкин эмас. Агар биринчи қиқрни чин деб олсан, унда чизиқни ўлчанадиган заррачалардан ташкил топган обьект сифатида чексиз бўлиш мумкин, қанча бўлмайлик, барибир ўлчанадиган қисмлар қолади улар ҳам бўлинадилар ва x. У ҳолда биз чизик ўлчамларига эга чексиз қисмлардан ташкил топган деб айтишимиз мумкин. Унда чизиқ чексиз катта бўлиши лозим, чунки у чексиз сонли қисмлардан ташкил топган. Бошқа томондан ёндашиб, қисмлар ўлчамга эга эмас деб фараз қиласилик. Бу ҳолда бутун Борлик чексиз киик бўлиб қолади, чунки биз қанча қисмларни қўшмайлик, агар улар ўлчамга эга бўлмаса, унда уларнинг йиғиндиси ҳам ўлчамсиз бўлади. Лекин, Борлик ўлчамга эга эмас деганимиз, у чексиз киик, унда барчаси чексиз киичк дейшимиз бўлади.

Пифагорчилар, шундай қилиб, дилемма олдида қолишган. Ё бутун Борлик буюк чексиз, ё чексиз киичк. Зенон шундай хulosага келтирмоқчики, мазкур дилеммани яратган фараз, чунончи, Борликнинг қисмлардан ташкил топиши - пучдир. Агар пифагорчилар Ягона мавжудлиги тўғрисидаги фараз ахмоқона хulosага олиб келади деб ўйлаган бўлсалар, Зенон унга зид фаразни, кўплек мавжудлиги тўғрисидаги фаразни худди шундай ахмоқона хulosаларга олиб келишини кўсатган.

2. Агар кўплек мавжуд бўлса, уни ҳисоблай билишимиз лозим. Ҳеч бўлмагандан, обьектлар сони ҳисобланиши зарур, зеро, агар у ӯисобланиши мумкин бўлмаса қанда қилиб мавжуд бўлиши мумкин? Бошқа томондан олганда, обьектлар ҳисобга тортилмаслиги мумкин, лекин улар сони ексиз бўлиши лозим. Нима учун? Шунинг учунки, ҳар қандай икки қисм ўртасида, худди изиқ чиз бўлингани каби, бошқа қисмлар бўлиши керак. Бироқ кўплек бир вақтда ҳам чекли, ҳам чексиз дейиш – тўлалигича пуч.

3. Дон солинган қоп қулаётганда биз унинг шовқинини эшитамизми? Албатта. Бир дона дон ёки унинг мингдан бир қисми тушаётгандачи? Ҳеч нарсани эшитмаймиэ. Лекин

³⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.47-50

қоп донлар ёки уларнинг бўлаклари билан тўлдирилган. У ҳолда, агар қисмлари шовқинсиз тушса, унда қисмлардан ташкил топган яхлит тарздаги қоп қандай қилиб шовқин чиқариши мумкин.

Пифагорчиларнинг фазо доктринасига қарши далиллар

Парменид бўшлиқ ёки фазо мавжудлигини инкор этган, ва Зенон устозининг позициясини мустаҳкамлашгаҳаракат қилиб, қарама-қарши томон далилларини пучга чиқариш даражасигача олиб келган. Бир лаҳзага ичида турили объектлар бор фазо мавжудлигини кўз олдимизга келтирайлик. Агар у бўшлиқ, ҳеч нима бўлса, у ҳолда унда ҳеч қандай объектнинг бўлиши мумкин эмас. Агар у қандайдир моддий нарса бўлса, унда унинг ўзи фазода жойлашган бўлиши керак, бу фазо эса бошқа фазода жойлашган бўлиши ва бу ҳолат чексиз давом этиши керак. Леккин бу пуч гап. Шундай қилиб, объектлар фазода ҳам, бўшлиқда ҳам бўлмайди ва Парменид бўшлиқ мавжудлигини инкор этганда ҳақдир.

Ҳаракатга оид далиллар

Зеноннинг ҳаракатга оид апориялари машҳурdir. Зеноннинг қўйидагиларни исботлашга уринишини эсга олиш лозим: Мавжудлигини Парменид инкор этган ҳаракат пифагорчилар кўплик назарияси нуқтаи назаридан олинибқаралганда ҳам бирдек мумкин эмас.

1. фараз қилайлик, сиз стадионни ёки югуриш йўлакчасини кесиб ўтмоқчисиз. Буни килиш учун пифагорчилар фаразига мувофиқ чексиз сонли нуқталарни босиб ўтишингиз лозим.. Боз устига, агар сиз стадионнинг қарама-қарши томонига етиб бормоқчи бўлсангиз, уни чекланган вақт давомида амалга ширишингиз зарур. Лекин сиз чексиз сонли нуқталарни , бошқа сўз билан айтганда, чексиз масофани вақтнинг чекланган кесмасида босиб ўта олмайсиз. Стадионни кесиб ўта олмаслигингиз ҳақидаги хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Бундан ташқари ҳеч бир объект ҳеч қандай масофани босиб ўта олмайди (чунки у шу сингари муаммога тўқнаш келади) ва, демак, ҳеч қандай ҳаракат мавжуд эмас.

2.Фараз қилайлик, Ахилл ва тошбоқа югуриш бўйича мусобақалашмоқчи. Ахилл спортчи бўлгани учун тошбоқани олдинга ўтказади. Тошбоқа ҳаракатининг бошланиш жойига етгунча тошбоқа бошқа нуқтага кўчган бўлади , Ахилл бу нуқтага ҳам етганда тошбоқа яна озгина масофага бўлсада сиљийди. Шундай қилиб, Ахилл доимо тошбоқага яқинлаша боради, бироқ унга тенглаша олмайди – ва агар чизиқ чексиз сонли нуқталардан ташкил топган деб фараз қилсак, Ахилл ҳеч қачон тошбоқани қувиб ета олмайди, чунки, бундай ҳолда Ахилл чексиз масофани босиб ўтишига тўғри келади. Агар пифагорчилар фаразини қабул қилсак, Ахилл ҳеч қачон ҳеч қачон тошбоқани қувиб ета олмайди; ва, гарчи улар ҳаракат мавжудлигини эътироф этишсада, уларнинг ўз доктринаси бундай эмаслигининамойиш этади. Зоро, ундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, секин юрувчи чаққон қандай тезкор бўлса, у ҳам шундай тезкордир.

3.Учиб бораётган ўқни кўз олдимизга келтирайлик. Пифагорчилар назарияси бўйича, ўқ фазода маълум бир ҳолатга эга бўлиши керак.Бироқ, фазода муайян ҳолатга эга бўлиш дегани сукунатда қолишиликни билдиради. Бундан учайдан ўқ ўз жойида турибидидган хулоса чиқади, бу хса пуч гапдир.

4.Аристотель хабар берганидек, Зеноннинг тўртингчи далилини , сэр Девид Росс сўзларига кўра, “тушуниш жуда қийин, қисман бунинг сабаби Аристотелнинг ноаниқ баён килиши билан боғлиқ бўлса, қисман битикни турлича талқин килиш мумкинлигидадир”. Стадионда ёки югуриш йўлакчасида туришган уч гурух спортиларни кўз олдимизга келтирайлик. Гурухлардан бири ҳаракатда эмас, қолган иккитаси бир-бирига қарши бирдек тезлика ҳаракатланмоқда.

Муайян ҳолатни эгаллаши учун В гурухинигастлабки спортчилари А гурухининг тўртта спортчиси ёнидан югуриб ўтиб кетишиди, бу пайтда С гурухининг биринчи спортчилвари В гурухининг барча спортчилари ёнидан югуриб ўтишиди. Агар бир узунлик бирлигини босиб ўтиш учун бир вақт брлиги талаб этиладиган бўлса, унда қуйидаги чизмадаги ҳолатга эришиш учун В гурухининг биринчи спортчилари учун С гурухи спортчиларига кетадиган вақтнинг роппа-роса ярми керак бўлади. Бошқа томондан олганда, В гурухининг биринчи спортчилари С гурухининг барча спортчилари ёнидан ўтгани сингари, бу гурухнинг биринчи биринчи спортчилари В гурухи спортчилари ёнидан ўтиб

кетишиди. Демак, улар бундай ҳаракатни вақтнинг бир хил кесмасида амалга ошириши зарур эди. Биз вақтнинг бутун ҳолати унинг ярмига тенг деган пуч хulosага келдик.

A

1	2	3	4	5	6	7	8
---	---	---	---	---	---	---	---

B

8	7	6	5	4	3	2	1
---	---	---	---	---	---	---	---

C

1	2	3	4	5	6	7	8
---	---	---	---	---	---	---	---

Зеноннинг бу далилларини кандай талқин қилиш керак? Буни чизиқ нұқталардан, вақт эса-алохіда лаҳзалардан ташкил топади деган хато мuloҳазага асосланған оддий софистика ёки интеллектуал ўйин деб ўйласақ, хатолашған бўламиз. Эҳтимол, чизиқ ва вақт дискрет эмас, узлуксиз эканлигини кўрсатиб бошқотирмани ечиш мумкиндири, лекин Зенон уларни узлуксиз деб ҳисрблаган эмас. Аксинча, у чизиқ ва вақт – дискретдир, деган мuloҳазадан келиб чиқадиган хulosанинг пуч эканлигини исботлашга интилган. Пармениднинг шогирди сифатида, Зенон ҳаракатнинг иллюзия эканлиги, унинг бўлиши мумкин эмаслигига ишонған. Унинг келтирган далилларининг мақсади Ҳатто қўплик фарази нұқтаи назаридан ҳам ҳараатнинг бўлиши мумкин эмаслиги исботлаш бўлган, унинг мавжудлиги тўғрисидаги тахмин зиддиятли ва пуч хulosаларга олиб келишига ишонған. Зенон позицияси қуйидагидан иборат: “Реаллик- бу тўлдирилганлик, яхлит масса, ва ҳаракат унда мумкин эмас. Бизнинг оппонентларимиз ҳаракат мавжудлигини эътироф этадиларва уни қўплик фарази орқали тушунтиришга ҳаракат қиласидилвар. Мен бу гипотезанинг ҳаракатни тушунтиришга қодир эмаслигини, унинг пучлигини кўрсатмоқчиман”. Шундай қилиб, Зенон оппонентлари назариясини пуч деб ҳисоблайди ва унинг диалектикасининг реал натижаси Парменид монизмини қарор топтириш эмас(у ҳал этиб бўлмайдиган зиддиятларга тўла), балки узлуксиз миқдор концепциясини қабул қилиш зарурлигини намойиш этишдан иборат.

Шундай қилиб, элейчилар қўпликни ва ҳаракатни рад этдилар. Фақат бир принцип бор – моддий ва ҳаракатсиз Борлиқ. Албатта, улар бизнинг ҳаракат ва қўпликни идрок этишимизни инкор қилмаганлар, лекин биз ҳис этадиган нарса соф кўриниш. Ҳақиқий борлиқ ҳиссиё билан эмас, фкрлаш билан англанади, тафаккур эса қўплик ҳам, ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам бўлиши мумкин эмаслигини айтади.

Шундай қилиб, , илк грк файласуфлари сингари, элейилар оламнинг битта принципини топишга уриндилар. Бироқ, биз қабул қиласидиган олам – қўплик, турли-туманлик оламидир. Ана шунинг учун ҳам асосий вазифа ягона принципни қўплик билан мувофиқлаштиришдан иборат, бошқача айтганда, Ягоналик ва Кўпликмуаммосини ҳал этишдан иборат. Гераклит мазкур масалани Турли-туманлик Бирлиги, Тафовутдаги айнанлик доктринаси орқали ҳар иккала элементга етарлича баҳо бериш билан ҳал этишга уринди. Пифагорчилар Ягоналикни устувор деб ҳисобладилар. Элейчилар эса, аксинча, Ягоналикни қўплик, турли-туманликдан афзал кўрдилар.³⁸

Таянч тушунчалар

Борлиқ, ноборлиқ, тафаккур, “Ҳақиқат йўли”, “Оддий фикр йўли”, Зеном апориялари.

ЭМПЕДОКЛ ФАЛСАФАСИ

³⁸ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.54-61

АКРАГАСЛИК ЭМПЕДОКЛ

Эмпедокл Акрагасда, ёки Сицилия оролидаги Агригентда яшаб ўтган. Унинг таваллуд топган куни ва санасини ҳеч ким билмайди, бироқ маълумки, Эмпедокл эрамиздан аввалги 443-444 йилларда Фурия шахрига асос солинганидан сўнг у ерга ташриф буюрган. У туғилган шахридаги сиёсий ҳаётда иштирок этган ва эҳтимол демократик партияниңг етакчиси ҳам бўлган. Эмпедокл тўғрисида шундай гаплар юрадики, гўёки у сеҳргарлик билан шуғулланади ва ажойиботларни яратади; шундай тарих ҳам борки, уни Пифагорнинг “ғояларини ўғирлади” деган айлов билан пифагорчилар жамиятидан қувғин қилдилар. Эмпедокл сеҳргарлик билан шуғулланишдан ташқари, тиббиётнинг ривожланишига ҳам улкан ҳисса қўшган. Файласуф-нинг ўлими тўғрисида бир нечта ноодатий тарихлар сўз юритади; улардан энг машҳурининг хабар беришича, инсонлар унинг нариги дунёдан қайтганига ишониши ва унга худога сифингандек сифиниши учун, у Этна вулқонига сакраган. Бироқ афсуски, у чўққига чиққанида ўз шиппагини унутиб қолдирган, бинобарин унинг шиппагининг капаги бронзадан эди, шу сабабли уни осон пайқаганлар.

Диоген бизларга ушбу тарихни сўзлаб берар экан, шунингдек қуйидаги-ларни ҳам маълум қиласди: “Тимейнинг таъкидлашича, бу тарих – ёлғон. Эмпедокл Пелопоннес яrim оролига кетган ва қайтмаган, шундай қилиб унинг қандай ўлганини ҳеч ким билмайди”.

Эмпедокл ҳам Парменид каби бошқа файласуфларга зид равишда ўз ғояларини шеърий шаклда баён қиласди. Бизга қадар унинг асарларининг кенг лавҳалари озми-кўпми етиб келган.

Эмпедокл ўз тизимини яратмаган бўлса-да, у ўз ўтмишдошлари ғоя-ларини яхлит бир бутун қилиб бирлаштириб қўйишига уринди. Парменид-нинг таъкидлашича, Борлик мавжуд ва у моддий. Эмпедокл нафақат ушбу гоя билан, балки Пармениднинг Борлик ҳеч қаердан пайдо бўлмайди ва ҳеч қаерга йўқолмайди, яъни у йўқликдан пайдо бўлиши мумкин эмас ва яна йўқликка кета олмайди, деган гояси билан ҳам ўртоқлашади. Бинобарин, модда ибтидога ҳам, интиҳога ҳам эга эмас, уни йўқотиб бўлмайди. “Кимки аввал йўқ бўлган нарсани кейин юзага келади, ёки ўлиши ва батамом яксон бўлиши керак, деб хисоблайдиган бўлса, улар ахмоқлар! – ёки улар ўз тумшуқлари остидагидан бўлагини кўрмайдилар. Ёхуд йўқ нарсадан нимадир пайдо бўлиши мумкин эмас ва мумкин бўлмаган ва эшитилмаган нарсадан нимадир пайдо бўлиши учун, мавжуд бўлган, ўлган, яъни у қаерга қўйилмасин, ҳамиша бўлган”. Ва яна: “Ва барча нарсада бўш нарсанинг ҳам, ва ниҳоятда тўла нарсанинг ҳам ўзи йўқ”, ва “Барча нарсада ҳеч қандай бўш нарсанинг ўзи йўқ. У ҳолда улар қайдан пайдо бўлган бўлар эди?”.

Шу онга қадар Эмпедокл Пармениднинг фикрига қўшилган. Бироқ мавжуд ўзгаришлар – бу инкор қилиб бўлмайдиган далил, ва ўзгаришларни хомхаёл дея хисоблаш ҳам нотўғри бўларди. Бас, шундай экан, ўзгариш мавжудлиги борасидаги далилни ва ҳаракатни биз биламизки, Борликни моддий – йўқликдан юзага келмайди ва ҳеч қаерга йўқолиб кетмайди, дея хисобловчи Пармениднинг тамойили билан муросага келтириш усулини топиш жоиз. Эмпедокл ушбу икки ғояни тамойил ёрдамида обьектлар яхлит бир бутунлик сифатида юзага келади ва йўқолади, дая хабар берувчи тамойиллар ёрдамида муросага келтиришга уринади. Бироқ, бизнинг тажри-бамизнинг шаходат беришича, улар ўз-ўзидан сира йўқолмайдиган моддий зарралардан ташкил топган. “Аралашиб кетган нарсаларнинг аралашуви ва ўзаро алмашинуви мавжуд. Инсонлар субстанцияларнинг ушбу унсурларини айтиб берганлар”.

Кейинчалик, гарчи Фалес барча нарсанинг асосида сув ётади, Анаксимен эса – ҳаво деган бўлсалар-да, материянинг бир шакли бошқасига ўтиши мумкин бўлган. Жумладан, сув ерга айланиши мумкин, ҳаво эса оловга. Эмпедокл эса Пармениднинг борликнинг ўзгармаслиги тўғрисидаги тамойи-лини ўзича талқин қилар экан, материянинг бир шакли бошқасига айлана олмайди, бироқ тупроқ, ҳаво, олов ва сув каби материянинг ёки элементларнинг фундаментал ва абадий шакллари мавжуд, дея таъкидлайди. Шундай қилиб, тўрт унсурнинг одатий таснифи Эмпедокл томонидан яратилган, бинобарин у ушбу унсурларни элементлар эмас, балки “барча нарсанинг негизи” дея атайди.

Тупроқ сувга айлана олмайди, сув эса тупроқ; материядаги тўрт унсур ўзгармайди ва бошланғич заррачалар саналади. Уларни уйғунлаштириш йўли орқали бу оламдаги турли обьектлар ҳосил бўлади. Шундай экан, обьектлар унсурларнинг уйғунлашуви

орқали юзага келади, ажралиб кетиши ҳисобига эса йўқолиб кетади, бироқ унсурларнинг ўзи эса ҳеч қаердан хосил бўлмайди ва ҳеч қаерга йўқолиб кетмайди, бироқ абадий ўзгармай қолади. Эмпедокл шу тариқа бирмунча бошланғич моддий зарраларнинг мавжудлигини тан олиш учун, ўзгаришларнинг табиий мавжудлик далилига кўра Пармениднинг моддиюнчилик нуктаи-назарини муросага келтиришнинг ягона имкониятини кўради. Шу муносабат билан уни Пармениднинг фалсафий тизими билан ҳиссийлик шаходати ўртасидаги воситачи, дея аташ мумкин.

Иониялик файласуфлар табиатда содир бўлаётган жараёнларни тушун-тира олмадилар. Агарда барча нарса Анаксимен ўйлаганидек ҳаводан иборат бўлса, у ҳолда бизнинг тажрибамиз обьектлари қандай пайдо бўлган? Анаксименнинг таҳлилига кўра, ҳаво ўзининг ички қуввати воситасида материянинг бошқа шаклларига айлантиради; Эмпедокл эса фаол ҳаракат-ланувчи кучларни ўрнатиш зарур, деб ҳисоблади. Уларни у Муҳаббат ва Нафратда ёки Уйғунлик ва Зиддиятда топган. Ушбу номларга қарамай, Эмпедокл ушбу кучларни жисмоний, яъни тўла моддий, дея ҳисоблаган, - Муҳаббат, ёки Тортишиш тўрт унсур зарраларини бирлаштиради, Кураш, ёки нафрат эса зарраларни ажратиб юборади ва обьектларнинг мавжудлигига барҳам беради.

Эмпедокл фикрларига мувофиқ, оламдаги барча жараёнлар даврий тасниф касб этади, шу маънода даврий олам цикллари мавжуд. Даврнинг бошланишида барча унсурлар аралаш ҳолда - улар ҳали ажратилмаган ва биз кўриб турган обьектларни хосил қилмайди, бу умумий арлашма тупроқ, ҳаво, олов ва сувнинг зарраларидир. Бу босқичда асосий рол Муҳаббатга мансуб, ҳаммаси бир бутунликда “Худо ёрлақаган” деган номга эга. Бироқ муҳит атрофида Нафрат жойлашган, ва у қачонки муҳитга кирадиган бўлса, ажралиш, зарраларга бўлиниш жараёни бошланиб кетади.

Охир-оқибатда барча унсурлар ажралади: сув зарралари бир жойга тўпланади, олов зарралари эса – бошқа жойда ва ҳ.к. Нафрат Муҳаббатни сиқиб чиқариб, ҳукмронлик қила бошлайди. Бироқ Муҳаббат, ўз навбатида ўзининг ишини бошлайди, ва аста-секин турли унсурларнинг бирлашуви ва уйғунлашуви юз беради. Бу жараён токи барча зарраларнинг цикл бошидаги каби уйғунлашувига қадар давом этади. Шунда Нафратнинг навбати келади ва у ўз ишини қиласи. Шу тариқа бу жараён ибтидосиз ва интиҳосиз давом этаверади.

Биз яшаётган бу олам давр (цикл)нинг бошланиши ва унсурларнинг тўла ажралиш босқичи оралиғидаги ўрта босқичда жойлашган: Нафрат аста-секин муҳитга кириб боради ва Муҳаббатни суриб чиқаради. Қачонки борликда Ер курраси шаклана бошлагач, биринчи ҳаво, сўнг олов ва ундан кейин қуруқлик ажралиб чиққан. Сув оламни айланишида юзага келган марказдан қочирма куч билан чиқариб ташланади. Дастлабки сфера (даврий жараёндаги дастлабки, мутлақ маънода эмас) Эмпедокл томонидан бир нечта гайри-оддий иборалар орқали тавсифланади. “Бу ерда (яъни сферада) на қуёшнинг тезкор аъзолари, на ўз қудрати билан тўзғиган ер, на денгиз ажратилмайди, улар худо томонидан шу қадар мустаҳкам боғланганки, ўзининг доира бўйлаб ягоналигига қувонган ҳолда, ўз ортидаги сферик ва доира Уйғунли-гини мустаҳкам тўшайди”.

Муҳаббат ва Кураш фаолияти турли усулларда тасвирланади. “Бу (яъни улар ўртасидаги кураш) ўлиши муқаррар аъзолар оммасида акс этади. бунда барча аъзолар, ёки тана қисмлари, ҳаётнинг энг юксак мавсумидаги гуллаб-яшнашида Муҳаббат билан бирлашади; кескин Кураш туфайли айрилиқка юз тутгандар эса ҳаёт денгизининг тўлқинларида ёлғизликда саргардон бўла-дилар. Худди шу каби ҳолат ўз инларини сувга қурган балиқлар ва ўсимлик-лар билан ҳам, дўнгликларда макон топган маҳлуқлар билан ҳам, қанот қоқиб учувчи денгиз қушлари билан ҳам содир бўлади”.

Рухнинг кўчиб ўтиш таълимоти “Покланиш” китобида Эмпедокл томонидан ўрганиб чиқилган. У ҳатто шундай эътироф этади: “Шунга кўра мен ўтмишда ўғил бола ёки киз бола, ўт-ўлан ёки күш, ва денгизда яшовчи балиқ бўлиб ўтганман”.

Тўғри, бу таълимот Эмпедоклнинг космологик тизимига ёмон қайд этилган. Негаки агар барча нарсалар ўлимидан сўнг йўқ бўлиб кетадиган моддий заррачалардан иборат бўлса, ва агар “юрак атрофида оқувчи қон, - бу инсоннинг фикри бўлса, у ҳолда

ўлмасликка жой қолмайди. Бироқ Эмпедокл, ўзининг фалсафий ва диний ғоялари ўртасидаги тафовутни англаб етмай,³⁹

Эмпедокл (эр.авв. 5 аср) - “Буюк грек” физикасининг вакили, пифагорчи Филолай ва Элейчи Зенон замондоши Эмпедокл пифагорчилар машғулотларига қатнашган (аъзо сифатида эмас), бироқ эшитган нарсаларини тарқатгани учун, унинг машғулотларга қатнашишини тақиқлайдиган қонун қабул қилишган. Эмпедокл мағур бўлган, мақтовни суйган, ўзини худо деб ҳис қилган. Худолар уни Олимпда тириклайн қўлга олган деб ўйласин деб, ўлими яқинлашган пайтда Этна кратерига ўзини ташлаган, бироқ вулқон унинг бир оёқ кийимини четга ирғитиб юборган ва шу тариқа Эмпедокл ўйлаган нарса юзага ошмаган. Эмпедокл 2 та фалсафий поэма: “Табиат ҳакида” ва “Тозаланиш” асарлари муаллифи.

Дунёning бошланғич асоси сифатида тўртта табий стихия: ер, сув, олов, ҳавони қабул қиласи, барчасини бир бирига тенг деб билади, уларни бир бирига айланмайди деб ҳисоблади.

Мұхаббат ва нафрат. Эмпедокл фикрича, “нарсалар илдизлари”, ҳатто олов ҳам пассив. Дунёдаги барча жараёнлар 2 та антогонистик руҳий асослар кураши натижасида мавжуд. Биринчиси Филия- мұхаббат (бошқа номлари Гармония, Кувонч, Афродит), иккинчиси – Нейкос-нафрат ёки қаҳр-ғазаб. Мұхаббат-бирлик ва эзгуликнинг космик сабаби. Нафрат – кўплік ва ёмонликнинг сабаби. Мұхаббат турли жинслиларни бирлаштиради, бир жинслиларни ажратади.

Космик циклнинг тўрт фазаси. Филил ва нейкос ўз курашларида навбатма навбат мұхаббат ғолиб чиқади, нафрат оламдан ташқарига чиқариб юборилади. Бу ҳолатда барча 4 та стихия текис бир хил қатнашади. Учинчи фазада нафрат ғалаба қозонади, у билан ҳеч нарса рақобатлаша олмайди. 1 ва 3 фазалар акосмик (яъни космик ҳолат эмас) ҳолатдир. Иккинчи фаза (мұхаббат ва нафратнинг мувозанатда бўлиши) ва тўртинчи фаза (нафрат ва мұхаббат мувозанати) космик ҳолатлардан иборат. Мазкур мувозанатлар турғун эмас, динамик ҳолатда. Улар умумий йўналишга эга: бирлик ва эгилишдан кўплік ва ёвузликка (иккинчи фаза) ҳамда кўплік ва ёвузликдан бирлик ва эзгуликка (тўртинчи фаза) қараб ҳаракатланади.

Инсоният тўртинчи фазада яшайди.

Таянч тушунчалар

Тўртта табий стихия, “Нарсалар илдизлари”, мұхаббат, нафрат, космик циклнинг тўрт фазаси, метампсихоз, томология.

АНАКСАГОР ФАЛСАФАСИ

Анаксагор (эр.авв. 500-497 оралиғи - 428) Кичик Осиёдаги Клазомен шаҳридан чиққан. Етуклик йиллари Афинада ўтган. Бу даврда афинадаги сиёсий тузум қулдорлик демократиясига ўтиш билан характерланади. Анаксагорнинг дунёқарашидаги янги хусусият бу оламни “акл” фаолияти натижасидан иборат деб билишда унинг илмий қизиқишилари доираси кенг, хусусан у математика билан жиддий шуғулланган. Юлдузлар, Қуёш, Ойни Худо томонидан яратилмаган деган фикри учун суд қилинади, Афинадан чиқариб юборилади. Лампсан шаҳрига ўтиб, у ерда мактаб очади, лекин кўп ўтмай вафот этади. Айтишларига қараганда Анаксагор Периклнинг яқин одамларидан бири бўлганлиги учун ҳам таъқиб қилинган. Диоген фикрича, Анаксагорга айб Фукидид томонидан қўйилган, уни форсийларга ҳамдард бўлганлигига айблашган. Аристотел ўзининг “Никомах этикаси” китобида “Анаксагор, Фалес ва уларга ўхшашларни амалиётчилар эмас, донишманлар деб аташган” дейди. Бошқа бир китоби – “Эндем этикаси”да Аристотель ёзади: Ҳикоя қилишларича, қийин аҳволга тушиб қолган бир одам туғилмасликдан қўра туғилишни яхши деб ҳисоблаши керакми, деб сўраганда, у осмонни ва бутун космоснинг тузилишини идрок этиш учун, деб жавоб берган”⁴⁰.

³⁹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.61-64

⁴⁰ Антология мировой философии. Т.1,Ч.1-С.301

Анаксагор фалсафаси

Платондан биз ёш Перикл Анаксагорнинг ўқувчиси бўлганлигини билиб олдик; кейинчалик ушбу маълумот файласуфга кўплаб кўнгилсизликлар келтирди, чунки Афинада ўттиз йил ҳаёти давомида, эрамиздан аввалги 450 йилда у Периклнинг сиёсий рақиблари томонидан судга берилди. Диоген уни худоларга бўлган ҳурматсизликда (Ситионнинг сўзларига кўра) ва ножўя ҳолатда метеорология билан шуғулланишда (Сатирнинг сўзларига кўра) айбаган. Биринчи айловга келадиган бўлсақ, Платоннинг сўзларига кўра у Анаксагорнинг Күёш қип-қизил чўғ бўлиб турган тош, Ой эса ердан ҳосил бўлган деган таърифига асосланган бўлган. Ушбу айловлар шубҳасиз, Анаксагор орқали Периклга зарба бериш учун тўқиб чиқарилган айловлар эди. (Периклнинг яна бир ўқитувчиси Дамон ҳам қувғин остига олинган). Анаксагор судланди, бироқ сал кейинроқ уни қамоқдан чиқариб юборишиди, бунга сабаб эҳтимол Периклнинг ўзининг буйруғига кўра бўлган бўлиши мумкин, шундан сўнг у Ионияга кўчиб кетди ва бу ерда у Милет колониясининг Лампсак шаҳрида жойлашди. Эҳтимол айнан шу ерда у мактаб ташкил қилди. Лампсак шаҳари аҳолиси унинг хотирасига бағишлаб бозор яқинидаги майдонга ҳайкал ўрнатдилар (Қал ва ҳақиқат меҳроби). Анаксагорнинг ўзи томонидан васият қилинган ҳолда унинг ўлган куни кўп йиллар давомида мактаб ўқувчилари учун байрам сифатида нишонланган.

Анаксагор ўз фалсафасини бизнинг давримизга кадар унинг биринчи қисмини ташкил этувчи айрим парчаларигина етиб келган китобида баён қилган. Ушбу парчалар Симплицийнинг китобида баён қилинган (эрамиздан аввалги VI аср) ва биз унга у биз учун Анаксагорнинг фикрларини сақлаб қолганлиги учун миннатдор бўлишимиз лозим. Анаксагор худди Эмпедокл каби Пармениднинг Борлик ҳеч қаердан пайдо бўлмайди, ва ҳеч қаерга йўқолмайди, чунки у ўзгармасдир деган фикрини маъқуллаган. “Эллинлар пайдо бўлиш ва йўқолиши нотўғри тушунадилар, чунки ҳеч нима пайдо бўлмайди ва ҳеч нима йўқолмайди, фақатгина мавжуд нарсаларнинг (яъни дунёда доимий равишда мавжуд бўлувчи) аралашуви ва ажralиши содир бўлади”. Шундай қилиб, ҳар икки мутафаккир ҳам материяни йўқ қилиб бўлмаслигига ишонганлар, ва уларнинг ҳар иккиси ҳам ушбу фикрни Коинотнинг асоси ўзаро аралашиб кетиши турли нарсаларнинг вужудга келишига, ажralиши эса уларнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлувчи ажralmas моддий қисмларидан иборат эканлигини таъкидлаган ҳолда ўзгаришларнинг кўриниб турган далиллари билан бирлаштиришга ҳаракат қилганлар. Бироқ Анаксагор Эмпедоклнинг дастлабки зарралар тўрт унсур – ер, сув, ҳаво ва оловга ммес келади, деган фикрига кўшгилмаган.

Анаксагор сифатига кўра умумий билан ўхшаш бўлган қисмлар (зарралар) – бу ҳеч нимадан чиқиб келмайдиган дастлабки модда, деб таълим берган. Аристотель бу каби қисмлари сифатига кўра ундан фарқ қилмайдиган умумийликларни ўхшамайдиганларга қарши бўлган ўхшашликлар деб атайди. Улар ўртасидаги фарқни оддий мисол ёрдамида ифодалаб берилса, англаш қийин эмас. Агар биз олтиннинг бир бўлагини икки қисмга бўлсақ, уларнинг ҳар икки қисми ҳам олтин бўлиб қолаверади (яъни қисмлар ҳам сифат жиҳатидан бир бутун билан бир хил ҳолда сақланиб қолди), шу сабабли бу каби яхлитликни ўхшаш деб айтиш мумкин. Бироқ, агар биз итни ёки қандайдир тирик организмни иккига бўладиган бўлсақ, биз ҳеч қачон иккита бир хил кучукка эга бўла олмаймиз. Шу сабабли бу ерда ҳосил бўлган яхлитлик ўхшаш бўлмайди. Анаксагор ғоясининг умумий маъноси тушунарли, ва замонавий илмий тажрибалар ҳақидаги маълумотларни жалб қилган ҳолда бу масаланичувалаштиришнинг ҳожати йўқ. Айрим нарсалар сифатига кўра ўхшаш қисмларга эга, ва бу каби нарсалар дастлабки ва бошقا бирор нарсадан келиб чиқмаган хисобланади. (“Синф” ва “тур” тушунчасига келсак, қисмларнинг берилган бирикмаларининг ҳеч бирини дастлабки ва келиб чиқмаган деб хисоблаш мумкин эмас). “Қандай қилиб соchlар соч бўлмаган нарсадан, тана эса тана бўлмаган нарсадан яралishi мумкин?” – деб сўрайди Анаксагор. Бироқ бундан ўхшаш бўлган нарса айнан шу нарса, деган фикр келиб чиқмайди.

Шундай қилиб, Аристотель(Арасту)нинг таъкилашича, Анаксагор Эмпедоклнинг тўрт элементи – ер, ҳақо, олов ва сувни ҳақиқатан ҳам дастлабки элементлар, деб хисобланмаган; аксинча, улар кўплаб сифатга оид қисмларнинг моҳияти ҳисобланади. Дастлаб бошданоқ ҳар қандай кўринишдаги барча қисмлар – Анаксагор ажralmas қисмлар бўлмайди, деб ҳисоблаган, аралashiб кетган. “Барча нарсалар микдорига кўра чексиз

бўлгани каби, ўзининг кичиклигига кўра ҳам ўзаро боғлик, чунки кичик нарсалар ҳам чексиз бўлиши мумкин. Барча нарсалар ўзаро боғланиб кетганлиги сабабли уларнинг ҳеч бирини ўта кичик бўлганлиги сабабли ажратиш имкони мавжуд бўлмаган”.

Биз кўрадиган нарсалар дастлабки қисм(зарра)лар бирлашиши натижасида юзага келади; якуний объектда муайян турга мансуб бўлган зарралар усутн бўлади. Шундай қилиб, дастлабки аралашмада олтин зарралари сочилиб кетган ва бошқа турдаги зарралар билан аралашиб кетган; бироқ олтин зарралари бирлашиб устунликка эга бўлган ҳолатда эса (бошқа зарраларнинг ҳам мавжудлигига қарамасдан), биз олтин деб номлаган металл ҳосил бўлган. Биз нима учун “бошқа зарраларнинг ҳам мавжудлигига қарамасдан” деб айтяпмиз? Чунки муайян объектларда (Анаксагорнинг фикрига кўра) барча турдаги зарралар мавжуд, бироқ улар шундай бирикадики, бунда зарраларнинг бир тури устунликка эришади ва бутун объект устун зарралар кўринишига келади.

Анаксагор “барча нарсада барча нарсанинг бир қисми мавжуд” деган фикрни илгари сурган, эҳтимол у ўзгаришларни бошқачасига қанака изоҳлаш мумкин эканлигини билмаганлиги сабабли шундай қилгандир. Масалан, агар ўт моддий (тана) шаклга кирса, демак ўтда тана зарралари мавжуд бўлган (акс ҳолда “тана (моддият) моддий бўлмаган нарсадан қайнадай қилиб ҳосил бўлиши мумкин”)?, бироқ ўтда ўт зарралари устун бўлади. Шундай қилиб, ўт асосан ўт зарраларидан ташкил топган, бироқ у бошқа зарраларни ҳам камраб олади, чунки “хар бир нарсада барча нарсаларнинг зарралари мавжуд” ва “бир дунёда мавжуд бўлган нарсалар бир-биридан ажратилиши ёки узиб қўйилиши мумкин эмас, совуқни иссиқдан, иссиқни совукдан”. Шу усул билан Анаксагор Парамениданинг мавжудлик назариясини бир вақтнинг ўзида ўзгаришларнинг ҳаққоний таърифини хиссийётларни алдаш сифатида эмас, балки воқелик сифатида тан олган ҳолда ва ушбу изоҳни элеатларнинг мавжудлик назарияси билан келишириш мақсадида ажратган ҳолда қўллаб-кувватлашга ҳаракат қилган. Нисбатан кечроқ Аристотель Параменид томонидан ўзгаришлар масаласида кўтарилган саволларга имконият ва воқелик ўртасидаги фарқларни аниқлаган ҳолда жавоб беришга ҳаракат қиласди.

Бернатнинг фикрига кўра Анаксагор эпикурияликлар тахмин қилганидек “нон ва сувда қон, тана ва сүяклардаги каби майда зарралар мавжуд”, деб ҳисобламаган. Анаксагорнинг фикрига кўра айнан қарама-қаршиликлар, яъни иссиқ ва совуқ, қуруқлик ва намлик сабабли барча нарсалар ўз исига барча нарсанинг бир қисмини қамраб олади. Биз юқорида Анаксагорнинг “битта дунёда мавжуд бўлган нарсалар, яъни иссиқ совукдан, совуқ иссиқдан ажратилиши ёки пичноқ ёрдамида бир-биридан кесиб олиниши мумкин эмас”, деган фикрини келтириб ўтган эдик. Бундан ташқари, Анаксагорнинг фикрига кўра дастлабки деб ҳисобланиши мумкин бўлган ажralmas зарралар мавжуд эмас, чунки ҳар бир зарра нисбатан кичикроқ заррага ажратилиши ва бу чексиз давом этиши мумкин. Бироқ зарраларнинг ажralmasлигидан келиб чиқкан ҳолда, ушбу файласуфнинг фикрига кўра, зарраларнинг сифат кўрсаткичига кўра ажратилиши мумкин бўлмаган дастлабки турлари мавжуд эмас, деган фикр келиб чиқmasлиги зарур. Ва қуйидаги ўта ўринли бўлган саволни берган ҳам Анаксагор эмасми: “Қандай қилиб соч, соч бўлмаган нарсадан келиб чиқиши мумкин?”. Бизнинг барча нарсалар аралашмаси ҳақида эга бўлган билимларимизга қўшимча равишда биз – “намлик ва қуруқлик, иссиқ ва совуқ, нур ва зулмат, ва ундаги тупроқнинг кўп миқдори ҳақида, уруғларнинг саноқсиз кўплиги ҳақида, ҳамда бир-бирига умуман ўхшаш бўлмаган уруғларнинг саноқсиз кўплигини билиб олдик. Чунки ҳеч бир нарса бошқасига умуман ўхшамайди. Агар шундай бўлса, у ҳлода биз барча нарсалар ягона битта нарсани ташкил этишини қабул қилишимиз зарур”. Анаксагор бу билан “қарама-қаршиликлар алоҳида ўрин эгаллайди”, демоқчи бўлмаганлиги шубҳасиз. Бернетнинг бу ҳақдаги ижобий фикрларини билагн ҳолда биз барибир матнда келтирилган таърифдан фойдаланишини маъқул кўрдик.

Бугунги кунга қадар ҳам Анаксагорнинг фалсафаси Эмпедокл таърифининг ва Парменид тизими мослашувининг бир кўриниши бўлган холос ва ҳеч қандай қийматга эга бўлмаган. Бироқ биз қандай куч дастлабки массадан жамики нарсаларни яратгани ҳақидаги масалани ўрганишга ўтганимизда биз Анаксагорнинг фалсафага қўшган ҳиссасини кўришимиз мумкин. Эмпедоклнинг фикрича Коинотнинг ҳаракати икки нафар жисмоний куч – Севги ва Кураш таъсири остида вужудга келади. Анаксагор эса бунинг ўрнига Нус,

ёки Ақл тушунчасини кирилади. “Анаксагорнинг пайдо бўлиши билан кучсиз бўлса-да бир нур порлай бошлади, чунки у асосий принципни тушунди”.

“Ақл, - дея таъкидлайди Анаксагор, - хаётдаги барча, катта ва кичик нарсалар устидан ҳам ҳукмронликка эга. Ва Ақл ҳаракат (айланиш)нинг устидан ҳам ҳукмрон бўлган, ва дунё дастлаб бошданоқ аланишни бошлаган... Ва Ақл пайдо бўлиши мумкин бўлган, аввал мавжуд бўлган, бугунги кундаги мавжуд ва келажакда мавжуд бўладиган нарсаларнинг тартибини белгилаб берди, ва ўзаро бир-биридан ажратилган юлдузлар ва қуёш, ой, хаво ва эфир иштирок этувчи ушбу айланиш демакдир. Ва айнан шу айланишнинг ўзиёқ ажралиш(бўлиниш)ни келтириб чиқарди, ва зичлик сийракликдан, иссиқ совукдан, ёруғ зулматдан ва қуруқ хўлдан ажратилган. Ва кўплаб нарсаларнинг кўплаб қисмлари мавжуд. Бироқ фақат Ақлдан ташқари ҳеч бир нарса бошқа нарсалардан тўлиқ ажратилмаган. Ва Ақлнинг барча кўринишлари ўхшаш, олийлари ҳам қуйилари ҳам; бироқ ҳеч бир нарса бошқа бир нарсага ўхшамайди, бироқ ҳар бир алоҳида ажратилган нарса мавжуд ва у ўзидаги мавжуд энг кўп бўлган зарраларнинг намоён бўлиши билан белгиланади”.

Нус “чексиз ва ўз-ўзини бошқаради ва ҳеч нима билан аралаштирилмаган, у бир ўзи ва ўзи билан ўзи”. У ҳолда Анаксагор Ақлни қандай белгилайди? У Ақлни “барча нарсаларнинг энг софи ва нозиги, барча нарсалар ҳақидаги билмларга эга бўлгани ва улкан ҳукмронликка эга бўлгани”, деб атайди. У шунингдек унинг ҳақида “атрофдаги омма орасидаги барча нарсаларга кириб бора оловчи” сифатида гапиради. Шундай қилиб файласуф Ақл ҳақида “барча нарсаларнинг энг нозиги бўлган” ҳамда кенгликни эгаллаб турадиган моддий предмет сифатида гапиради. Унинг шу фикрлари асосида Бернет Анаксагор ҳеч қачон Ақлнинг моддий моҳияти концепциясидан ташқари(юкори)га чиқмаганлиги ҳақида гапиради. У Нус бошқа жамики моддий нарсалардан тоза, деб ҳисоблаган, бироқ унинг номоддий ёки тансиз нарса бўлиши мумкинлиги унинг ҳаттохи хаёлига ҳам келмаган. Целлер ҳам бу ҳақда ўйлаб кўрмаган, Стейс эса “фалсафа ўзининг бутун тарихи давомида ўз табиатига кўра хис этиб бўлмайдиган нарсани хис этиб бўладиган ғояларни ифодалаш учун мавжуд бўлган тил ёрдамида қайдай ифодалаш мумкинлиги муаммосини ҳал этишга интилганлиги”ни алоҳида таъкидлайди.

Агар биз Ақлни “соф” десак, ёки бир киши иккинчисидан ақллироқ десак, бу бизни материалистлар деб аташ мумкин дегани эмас. Анаксагор Ақл кенгликда ўз ўрнига эга деб айтгани, у Ақлни ҳаттохи у Онг ва Моддият ўртасидаги аниқ чегара тушунчаси сифатида назарда тутган бўлса-да Ақлни моддий деб ҳисоблаган, дея таъкидлаш ноўрин. Ақлнинг бошқаларга тарқалмаслиги нисбатан кечки қарашлар сирасига киради. Эҳтимол, бунга энг кониқарли изоҳ Анаксагор маънавиятга бўлган ўз қарашларида моддият ва маънавият ўртасидаги радикал фарқларни аниқ тасаввур қила олмаганлигидир. Бироқ бундан у догматик материалист бўлган, деагн фикр келиб чиқмайди. Аксинча, гарчи у ушбу принцип ва у юзага келтирувчи ва ҳаракатлантирувчи материя ўртасидаги моҳиятга оид фарқни тўлиқ тушуниб етмаган бўлса-да, у биринчи бўлиб маънавий ва интеллектуал қарашларни кирилади.

Нус жамики тирик мавжудотларда, инсонларда, ҳайвон ва ўсимликларда мавжуд ва барча ерда юбир хил кўринишга эга. Демак, ушбу обьектлар ўртасидаги фарқлар уларнинг рухларидаги эмас, балки таналардаги Ақлнинг тўлиқ намоён бўлишига тўскинлик қилувчи фарқлар туфайли вужудга келади. Нусни яратувчи материя деб ҳисоблаш керак эмас. Материя абадий, ва Ақлнинг вазифаси шундан иборатки, у ўзаро аралашиб кетган зарралар аралашмасида айланма ҳаракатлар ёки ўрамани ҳаракатга келтиради, сўнгра ўраманинг катталашиши даражасига қараб унинг йўналишини белгилаб беради, бунинг натижасида эса кейинги ҳаракат вужудга келади. Шу сабабли ўзининг “Метафизика”сида Анаксагорни “ундан аввал ўтган сафсатабозлар орасида ягона соғлом фикр юритувчи инсон” сифатида таърифлаган Аристотель шунингдек “Анаксагор Ақлни дунё қандай пайдо бўлганлигини ифодаловчи механизм сифатида қўллаган; ва у у ёки бу ҳодима нима сабабдан мавжуд бўлишини изоҳлашга қийналганда ўзининг Нусини юзага чиқарган”, деб таъкидлайди. Бироқ бошқа ҳолатларда у дастлабки сабаб сифатида Ақлни эмас, балки бошқа бирор нарсани илгари суради. Айнан шу сабабли биз ўзи учун Анаксагорни кашф этгандан сўнг ўзининг умуман янгича ёндашувини топган Сократнинг ҳафсаласи пир

бўлганлигини тушунишимиз мумкин: “Мен ўқишида давом этган жараёнимда ушбу одам ўзининг Нусини қай тариқа қўллашини билмаслигини тушуниб етганимда менинг энг улкан умидларим ҳам пучга чиқди. У мавжуд тартиб Ақл таъсирида эмас, балки ҳар хил нарсаларнинг – ҳаво, эфир, сув ва кўплаб бошқа тасодифий нарсалар таъсири остида вужудга келган, дея таъкидлайди”.

Ва барibir, гарчи Анаксагор ўзи томонидан Кашф қилинган Нусни тўлақонли равишда қўллай олмаган бўлса-да, унинг улкан хизмати шундаки, у грек фалсафасини келажакда ўта гўзал самаралар берувчи ўта муҳим принцип (қарашлар) билан бойитди.⁴¹

Гомеомериялар ҳақидаги таълимоти. Анаксагор Эмпедакл сингари элейчилар метафизикасига қарши чиқади. У кўплик (тўплам)нинг ҳам, ҳаракатнинг ҳам мавжудлигини исботлайди. Лекин 4 та физиковий элемент ва 2 та ҳаракатлантирувчи кучни тан олган Эмпедоклдан фарқли ўлароқ, Анаксагор моддий элементларни сон саноқсиз, чексиз , ҳаракатлантирувчи кучни битта дейди. Анаксагор элементлари-бу модданинг сон саноқсиз заарчалари. Аристотел “Метафизика” асаринг 1- китоби 3 бобида ёзади: “Клазомелик Анаксагор айтадики, бошланғич асос сон жихатидан чекланмаган: унинг сўзларига қараганда деярли барча предметлар бирлашиши ва ажралиши йўли билан вужудга келадилар ва йўқ бўладилар; акс ҳолда вужудга келмайдилар ҳам, йўқ бўлмайдилар ҳам, факат абадий мавжуд бўлади”⁴².

Анаксагор элементлари, Аристотел фикрича бир-бирига ўхшаш элементларни, яъни улар шундай жисмларки бир бирига ва яхлит ҳолдаги жисмга ўхшаш. Мазкур уруғлардан ташқари Анаксагор ҳаракатлантирувчи кучнинг “ақл”нинг мавжудлигини таъкидлайди.

Симплицикий Анаксагорнинг таълимотини юқори баҳолайди: “Клазоменлик Анаксагор Анаксимен фалсафаси билан танишгани ҳолда , илк бор бошланғич асос тўғрисидаги тасаввурни тубдан ўзгартириди, яъни у етишмаётган сабабни (ҳаракатлантирувчи кучни н.ш.) тўлдирди ва жисмларни чексиз деб билди”.

Анаксагор таълимотининг оригиналлиги шундаки, у ўзидан аввалги файласуфларнинг бошланғич асос субстансия тўғрисидаги фикрларини юқори босқичга кўтарди. Хусусан, Милет мактаби вакиллари битта асосни: Фалес-сувни, Анаксимен–ҳавони бошланғич асос деган бўлсалар, Эмпедокл тўрттасини ер, сув, ҳаво, оловни субстанциал асос деб ҳисоблаган; бунда субстанция сони чекли, Анаксагор эса, илк бор элементлар “моддий” заррачаларининг чексизлиги тушунчасини киритди.

“Ақл”нинг ҳаракатга келтирувчи кучи таъсирида хаотик тарзда ҳаракатлантирадиган заррачаларни–“уругларни” тартибга солади; аввал борлиқнинг муайян қисмлари, кейин бутун борлиқ ана шу асосда вужудга келади. Яъни “Ақл” хосил киладиган борлиқ чексиз кенгайиб боради; ўз навбатида бошланғис асос–“уруглар” ҳам чексиз бўлинади. Кўриб турибмизки, Анаксагор “уруглари”-бу Левкипп, Демокрит ва Эпикурларнинг бўлинмас заррачалари.

Гомеомериялар тўғрисидаги таълимотнинг моҳиятини Анаксагорнинг қуйидаги формуласи ифодалайди: “Барча нарсалар барчада бор”, Бошқа фикри: “Барчада бутуннинг кисми бор”, нима кўп бўлса, у алоҳида предмет сифатида айнан ана шундай бўлиб кўринади”.⁴³

Космологияси. Анаксагор фикрича, “Қуёш, Ой ва барча юлдузлар-ёпиб турувчи тошлардир. Юлдузлардан пастда Қуёш ва Ой билан бирга ҳаракатланадиган, лекин бизга кўринмайдиган жисмлар бор. Юлдузларнинг хароратини ердан узоқ бўлганлиги учун сезмаймиз”. Бу ерда юлдузлар ёруғлик ва иссиқлик тарқатади деган фикр янгиликдир.

Билиш ҳақидаги таълимотида Анаксагор юксак даражадаги ҳайвонлар ва одамларда сезгиларнинг вужудга келиши тўғрисидаги моҳиятига кўра механистик тасаввурни илгари суради. У физикадан физиология орқали билиш қарама қаршиликлар туфайли келибч чиқади. Масалан, биз предметни унга қарама қарши рангда бўлган предмет орқали кўрамиз, деб таъкидлайди.

⁴¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.66-71

⁴² Чанышев А.Н. Курс лекций по деревней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.174

⁴³ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.312

Анаксагор билимда ақл фаолиятига юқори баҳо беради. Моддий әм. Заррчаларни (гомеомерилларни) биз бевосита әмас, яғни сезгилар орқали әмас, балки ақл ёрдамида мавжуд деб фараз киламиз, дейди.

Таянч тушунчалар

Гомеомерия, ақл, материя.

5.3. Софистика

Эр.авв. V асрда Грециянинг кўп шаҳарларида кўхна аристократия ҳокимияти ва тирмания ўрнига қулдорлик демократияси келди.

Афинача демократия сиёсий институтларининг шаклланиши ўзига хос тарзда кечди. Грек полиси аҳолисининг сонига кўра ва ҳудудининг ҳажми бўйича унчалик катта жамият әмас. Бундай ўзига хос хусусиятлар, милодлан аввалги 4-асрда Афинада демократия пайдо бўлиши учун шарт-шароитларни яратди. Барча, эркин афиналик фуқаролар (тахминан 300минг аҳолидан 40мингга яқини) шаҳар йиғилишида қатнашиш ҳуқуқига эга эдилар. Уларнинг 15-20% ҳар хил қўмиталар ёки кенгашларда бир нечта лавозимларни эгаллаган. Афиналикларнинг кўпчилиги сиёсий фаол иштирок этгани учун, халқ ўз-ўзини бошқаришга қодир деб ҳисоблашган. Шунинг учун маҳсус тайёрланган сиёсатчилар ва эксперталарга эҳтиёж йўқ әди. Сиёсат кундалик турмушнинг таркибий қисми ҳисобланарди.

Йиғилиши –ёши 20дан ошган ҳамма Афиналик эркин эркак фуқаролар иштирок этиши мумкин бўлган сиёсий институт. Йиғилиш бир йилда ўн марта ташкил этилар, Кенгаш, халқ қонун суди (маслаҳатчилар суди-гелий) ва ҳарбий ҳайъат аъзоларини сайлар ва назорат килар әди. Улар асосий сиёсий органлар ҳисобланар әди. Бундан ташқари, кичик этник гуруҳлар муайян даражада ўзини-ўзи бошқариши ҳуқуқига эга эдилар. Ҳарбий ишлар учун маъсул бўлган ўнта моҳир лашкарбоши куръя бўйича сайланмас, Кенгаш аъзолари эса куръя бўйича сайланар әди. Етарли билимга эга бўлмаганлар куръя ташлашгача етиб бормаганлар.

Кенгаш 500 кишидан иборат бўлган. Агар Кенгаш конгресс ёки парламент билан қиёс қилинса, унда Кенгаш ҳукумат ролини бажаради. Йиғилиш Кенгаш киритган таклифларни ўзgartириш ва ман қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Йиғилишнинг ўзи қонун чиқарувчилик ташаббусига эга бўлмаган, бироқ Кенгашдан қонун чиқарувчилик таклифини ишлаб чиқиши сўраш мумкин бўлган.

Кенгашнинг 500 аъзоси Афинадаги ўнта ҳудудий округдан тенг-баравар равища сайланган, яғни уларнинг ҳар биридан 50 вакил қатнашган.

Қўмиталар 59 нафар аъзодан (50+9) иборат бўлиб, ўз ваколатларининг ўндан бир қисми ўтгач, алмашиниб туришган. Қўмитанинг раҳбари қайта сайланиш ҳуқуқисиз бир кунлик муддатга сайланган.

Софизмнинг моҳиятини “Мугуз” софизми мисолида тушунтирасак, унда муҳокаманинг қуидагича схемада қурилишини кўрамиз:

Йўқотмаган нарсанг ўзингда бор

Сен мугузингни йўқотган эмассан

Демак, сенинг мугузинг бор

Бу каби софизмларнинг пайдо бўлиш сабаблари қуидагилардан иборат:

- 1) тезисни алмаштириш;
- 2) хулоса чиқариш қоидаларини бузиш;
- 3) хато фикрларни тўғри деб қабул қилиш;
- 4) турли хил маъноли тушунчаларни қўллаш.

Софистлар фикрича, ҳақиқат ҳар бир одам учун алоҳида, ўзига хос_тарзда мавжуд. Ҳақиқат макон, замон, вазиятга ҳамда инсонга боғлиқ. Демак, софистлар объектив ҳақиқатни инкор қилганлар, уни субъектив ҳақиқатдан иборат деб ҳисоблашган.

12-боб. Баъзи бир софистлар. Протагор

Кўпчилик муаллифлар фикрича, Протагор эр. авв. 481-йилда Фракиядаги Абдер шаҳрида туғилган ва аср ўрталарида Афинага келган. Унга Перикл яхши муносабатда бўлгани учун бу давлат арбоби Протагорга эр.авв.444-йили асос солинган Фуриядаги панэллинистик колония учун конституция тузишни топширган. Эр.авв.431-йили

Пелопоннес уруши бошланганда Афинага қайтади ва у ерда Периклнинг икки ўғлининг вабо касали туфайли ҳаётдан кўз юмганининг гувоҳи бўлади. Диоген Лаэртскининг айтишича, Протагор худолар тўғрисида ёзган китобида худоларни ҳакоратлаганликда айбланади, лекин у суд бўлгунга қадар қочишга улгуради; лекин Сицилияга кетаётганида йўлда сувга чўкиб ўлади, китоблари эса бозор майдонида ёқиб юборилади. Платон “Менон”да берган маълумотга кўра эса, Протагор ҳурматга лойик инсон сифатида ўз ўлими билан ҳаётни тарк этган.

Платон “Теэтет” диалогида Протагорнинг алоҳида олинган кишининг хиссий идроки тўғрисидаги фикри талқинини маъқуллайди. Сократ нинг таъкидлашича, эсаётган шамол бттамизга совуқ, бошқага илиқ бўлиб туюлади ва сўрайди: Протагорнинг шамол кимнингдир совқотиши учун совуқ, кимгадир ундан эмаслиги учун – илиқдир. Бунда Протагор фикрининг умуман инсон учун эмас, конкрет шахс учун билдирилаётгани шубҳасиз. Протагор фикрича, совуқ кунда ёмғирдан уйга кирган киши ёмғир-илиқ, иссиқ хонадан ташқарига чиқкан киши шу ёмғирни совуқ деса, ҳар иккала мулоҳазани тўғри деб қабул қилиш зарур. Унингча, ёмғир менинг сезги аъзоларим учун илиқ, бошқа кишиники учун-совуқ. (Бир куни софистга гометрия қонунлари барча учун бирдек эмас деганларида, Протагор конкрет шароитда геометрик чизиқлар ҳам, айланалар ҳам йўқ, шунинг учун ҳеч қандай қийинчиликлар келиб чиқмайди дебжавоб беради).

“Протагор” диалогида Платон файласуфнинг ўз мулоҳазасини ахлоқий қадриятлар соҳасига қўлламаганини кўрсатади. Бироқ Протагор ўз-ўзига ҳид келган деб хисоблаганимизда ҳам обьектларни хиссий идрок қилишга нисбатан чин бўлган нарса, ахлоқий қарашлар нуқтаи назаридан ҳам ҳақиқатдир деб тахмин қилишимизга зарурият йўқ. Протагор барча нарсаларнинг мезони – инсон (курсив бизники-М.Ш.), дейди, агар унинг обьектларни хиссий идрок этишга нисбатаниндивидуалистик талқинини қабул қиласак, уни ахлоқий қадриятлар ва мулоҳазаларга нисбатан ҳам тааллукли деб хисоблашимиз зарур. Агар , аксинча, бундай талқинни ахлоқий қадриятларга нисбатан кучга эга эмас десак, унда уни обьектларни хиссий идрок этишга нисбатан ҳам қабул қилиб бўлмайди; бошқача айтганда, “Теэтет” ва “Протагор”дан бирини танлаш, бошқасини рад этишга мажбурмиз. Лекин биринчи навбатда “барча нарсалар” ўзида ахлоқий нормаларни мужассамлантирган деган фикр ҳеч қаердан келиб чиқмайди, иккинчидан, специфик хиссиёт обьектлари ҳақиқий ва универсал билим предмети бўлмагани ҳолда, ахлоқий нормалар ана шундай билим предмети бўлиши мумкин. Платоннинг ўзи бундай қараш тарфдори бўлган.

Ҳақиқатда Протагор ахлоқий мулоҳазалар ва қадриятлар тўғрисида нима деган? “Теэтет”да ахлоқий мулоҳазаларнинг нисбийлигини таъкидлаган (Зоро, муайян конкрет давлатда тўғри ва мақтовга сазоворга ўхшаб кўринган амаллар шу давлат нинг мавжуд булишига ёрдам бергунига қадар тўғри ва мақтовга сазовор деб хисобланади деган фикрдаман”) ва доно киши тўғри ҳаракат фойдасига нотўғри ҳатти-ҳаракатлардан воз кечиши керак деган фирни айтган. Бошқача айтганда, масала бир ахлоқий баҳолаш – тўғри, бошқаси-ёлғон эканлигига эмас, балки биттаси бошқасига нисбатан “тўғрироқ” эканлигидадир.” Шу маънода бр хил одамлар бошқаларидан ақллироқ ва ҳеч қаҷон нотўғри ўйламайдилар дган фикрлар бирдек чиндир”. (Мутлақ ҳақиқат мавжуд эмас деб хисоблайдиган кишининг “ҳеч ким ҳеч қаҷон нотўғри ўйламайди”, деб айтишга ҳақли эмас). Платоннинг “Протагор”да ёзишича, софистлар виждон ва адолат туйғуси барча инсонларга худо томонидан ином этилган, “чунки гарчи фақат озгин одамларгина санъатга қобилияти бўлганида, шаҳарлар мавжуд бўла олмасди”. Бу “Теэтет”да айтилганидан фарқ қиласадими? Эҳтимол, Протагор қуидагини назарда тутгандир: Қонун умуман олганда муайян ахлоқий мойилликка эга бўлиб, барча кишилар уун туғмадир, лекин Қонуннинг айрим турлари конкрет шаҳар-давлат мисолидан маълум бўлишича, нисбийдир. Бир давлатнинг қонуни бошқа давлат қонунига нисбатан ”тўғрироқ” бўлмагани ҳолда, у давлат учун “тўғри келадиган” бўлиши ва шу маънода қулайроқ ва мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Анъаналарни сақлаш ва ижтимоий шартланганлик тарафдори сифатида Протагор давлатнинг ахлоқий анъаналарининг шаклланиши ва ўзлаштириш тарафдори ва айни пайтда доно кишиларнинг давлатни “яхши” конунларга олиб келишини эътироф

этади. Айрим, алоҳида олинган шахсларга келсак, улар жамиятда қабул қилинган нормалар, анъаналарга содик бўлиши керак.

“Худолар тўғрисида” китобида Протагор ёзди: “Худолар масаласига келсак, уларнинг ҳақиқатан мавжудми ёки йўқми эканлигига ишончим йўқ, уларнинг қандай кўринишда эканлигини ҳам билмайман, чунки билишимизга халақит берадиган кўп нарсалар бор, улар қаторида инсон ҳаётининг узоқ эмаслиги масаласининг ноаниклигихам бор”. Бу мазкур асаддан ҳозирги кунга қадар сақланган ягона парчадир.

Ҳар бир масала бўйича турли хил фикрлар мавжудлиги релятивистик назариядан келиб чиқади, Протагор бу фикрни ривожлантириб, диалектик ва риторик хилма-хил фикрларнишлаб чиқиш ва далилларни қидириш санъатида машқ қилишади ва агар “кучсиз нуткни кучли қил” деган қоидага амал қилишса, кўпроқ муваффакиятга эришиши мумкин. Софистлар душманлари буни қуйидагича талқин қилишди: ахлоқий жиҳатдан бошқаларидан ёмон бўлган ишда ғалабага эриш, лекин бу қоиданинг модал тусга эга бўлиши шарт эмас. Масалан, ўзини ҳимоя қилишга ожиз клиентнингadolатли ишини ёки жуя муаккаб ишни ютиб чиқишига ёрдам берган юрист тўғрисида, у “заиф” одамга ғалаба қозонишга ёрдам берди, бунда у ахлоққа зид иш қилмади, дейиш мумкин. Принципиз нотиклар ва эристика муҳлислари туфайли бу қоида тез орада ёмон шуҳрат касб этди, лекин бунда Протагорни қаллобларга ёрдам берди деб бўлмайди. Лекин ,шунга қарамасдан, диалектика ва эристика амалиёти билан боғлиқ релятивистик доктринанинг табиий равища инсонда ҳақиқат ва адолатни чеккага суриб қўйиб, муваффакият қозонишга ҳоҳиши борлигини инкор этиб бўлмайди.

Протагор биринчиларқаторида грамматикани ўрганишга киришган ва бу фан ўзининг пайдо бўлиши билан Протагорга қарздор. Уни гаплар таснифи наималга оширган, отлар жинсини аниқлаш учун зарур терминологияни ишлаб чиқсан дейишади.⁴⁴

Протагор (эр.авв.481-413).

Протагор фалсафий таълимоти Демокрит, Гераклит, Парменид ва Эмпедокл таълимотларининг релятивизм руҳида қайта ишланиши натижасидир.

Онтологиясида Протагор материянинг ўзгарувчанлиги ва идрокнинг нисбийлигини таъкидлаган. Атомистларнинг борлиқ ва ноборлиқнинг бирдай реаллиги тўғрисидаги фикрини ривожлантириб, ҳар бир фикрга унга зид бўлган фикрни топиш ва қарама-қарши қўйиш мумкинлигини асослаган ва тариқа релятивизмга ён босган.

Протагорнинг бош тезиси: “Инсон-барча барча нарсаларнинг мезони, мавжуд бўлган нарсаларнинг ҳам, мавжуд бўлмаган нарсаларнинг ҳам”.

Горгий

Уни кўпроқ Зенон диалектикаси скептицизми қизиқтирган ва у “Ноборлиқ ёхуд Табиат ҳақида” китобини ёзган. Унда Горгий элейликлар диалектикасидан бошқача хулоса чиқарган. Унингча, 1)хеч бир нарса мавжуд эмас, чунки мавжуд бўлганда ё мангу бўларди, ё нимадандир пайдо бўлган бўларди. Бироқ у ҳеч нимадан пайдо бўлмаган бўларди, на Борлиқдан, на ноборлиқдан ҳеч нарса пайдо бўлмайди. Умангу ҳам бўла олмайди, чунки мангу бўлганда чексиз бўлиши керак. Чексизликнинг бўлиши қуйидаги сабабга кўра мумкин эмас. У бошқа нарсада ҳам, ўзида ҳам бўла олмайди, ана шунинг учун ҳам ҳеч каерда бўлши мумкин эмас; 2) агар нимадир мавжуд бўлганда уни одамлар билган бўларди. Зоро, агар борлиқ тўғрисида блим бўлса, унда ўйлаган нарсаси мавжуд, ноборлиқ тўғрисида эса ўйлаш мумкин эмас. Бухолда хато бўлиши мумкин эмас, бу эса пуч; 3) агар одамлар борлиқ тўғрисида билганларида ҳам, бу билимни бошқаларга бериб бўлмас ҳди, ахир белгилар ўзлари ифода қилаётган предметлардан фарқ қиласди-ку. Бошқа кишиларга бу дунёning ранг-баранглиги ҳақида гапиришимиз мумкин, ахир бизнинг қулоғимиз рангни эмас, товушни эшитади-ку. Ва икки киши, агар улар бир-бирига бутунлай ўхшамаса, қандай қилиб борлиқ тўғрисида бир хил тасавурuga эга бўлиши мумкин? Баъзилар мазкур фаройиб ғоялар Горгийнинг фалсафий нигилизми ифодаси деб жиддий ҳисоблашган, бошқалари уни ҳазил де ўйлашган, аникроғи, улар фикрича, буюк нотик риторика ёхуд сўз ўйинининг

⁴⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.87-90

қандай қилиб ҳатто пуч фаразни одамларга түғрига ўхшаш қилиб жаранглашини күрсатмоқчи бўлган.

Горгий риторикани ишонтириш санъати деб хисоблайди. Ўзининг нуткларида ишонтириш усулларидан атайлаб эзгу мақсадлар йўлида ҳам, ёвузлик йўлида ҳам фойдаланган, бу усулларни ўз ўйинларини яхшилаши учун актёрларга ҳа ўргатган. Шу муносабат билан Горгий қутқарувчи алдоқ усулларини ишлаб чиқсан ва уларни “зарарага караганда кўпроқ фойда келтирадиган алдоқ фожиасидир; унга берилиш- бефарқ қолишдан кўра, артистлик идрокига бўлган қобилиятни намойиш этиш демакдир”, деган.⁴⁵

Горгий фалсафани аниқ фанлардан юқори қўйган.

Файласуф фикрича, ахлоқий қадриятлар ва хуқуқий нормалар-шартлидир, улар-инсонлар яратган сунъий қурилмалар бўлиб, ҳамма вақт ҳам табиий холатга мос келавермайди.

Гиппий табиатшунослик масалалари билан кўпроқ қизиқсан. Астрономия, геометрия, мусиқа билан шуғулланган. Эгри чизиқнинг геометрик таърифини берган. Кетма-кет айтилган 50 сўзни ёдда сақлаб қола олган. Табиат қонунларини жамият қонунларига қарама-қарши қўяди. У айтади: “Қонун инсонлар устидан хукмронлик қилгани холда, кўп нарсага мажбур қилади, бу эса табиатга зиддир” (Платон диалоги бўйича). Отаконаларни хурмат қилиш зарур деб хисоблаган. Унингча, яшашдан асосий мақсад авторкия-ўзидан қоникиш ҳосил қилиш. Гиппийнинг асосий ахлоқий идеали ана шу.

Гиппий

Элислик Гиппий Протагорнинг кичик замондоши бўлган, у ўзининг қизиқишининг турли қирралиги билан ажralиб турган. Унинг олимпиада ғолибликлари рўйхати Олимпиадалар бўйича вақтнинг кейинги грек саноқ системаси асосини курган (У илк бор тарихчи Тимей томонидан киритилган). Платоннинг “Протагор”ида Гиппийнинг , қонун – бу инсонлар учун тиран, чунки инсонларни ўз натурасига зид ишларни қилишга мажбур этади, деган фикри келтирилади. Бу фикрнинг маъноси шундаки, шаҳар-давлат қонуни кўпинча одамларга чеклашлар қўяди ва уларни жуда тор рамкада ҳаракат қилишга рухсат беради , бу эса табиий қонунларга зиддир.⁴⁶

Продик тил масаласи бўйича кўпроқ шуғулланган. У фалсафа билан шуғулланишидан аввал сўзларни тўғри ишлатишни ўрганиш керак, сўз санъатининг моҳиятини эса факат ўзим топганман, очганман деб айтади, ва буни ўзининг буюк хизматларидан бири деб хисоблайди.

Продик

Продик диннинг келиб чиқиши назариясини яратиши билан қизиқиши ўйготади. Дастреб одамлар Қуёшни, ойни, дарё, кўл, мева-чеваларни ва бошқаларни – бир сўз билан айтганда ўзлари учун фойдали бўлган, озука бўладиган нарсаларни илохийлаштиришган. Бунга мисол қилиб Мисрдаги Нил дарёсини келтиради. Протагор сингар, Продик ҳам лингвистик тадқиқотлар олиб борган, синонимлар тўғрисида рисола ёзган. Платоннинг “Теэтет”да ёзишича, Сократ ўқиб фикр, фикрлашга “хомиладор” бўла олмаган ёшларни Продик олдига жўнатган ва уларни Продик “наслсизлиқдан” халос этган.⁴⁷

Таянч тушунчалар

Кулдорлик демократияси, софитика, илк софиистлар мактаби, софиистларнинг кичик ва катта гуруҳи, “Инсон-барча нарсаларнинг меъёри”.

Сократ фалсафаси

13-боб. Сократ

⁴⁵ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.90

⁴⁶ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.91

⁴⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.92

Платоннинг айтишига қараганда, Сократ эр. авв. 399-йилда вафот этган, бу пайтда файласуф 70 ёки ундан сал каттароқ ўшда бўлган, демак у эр. авв. 470-йил атрогфида туғилган. Отасини тош ўймакори бўлган дейишади. Сократ ўзига тўқ оиласда туғилган, чунки у армияда гоплит (оғир қуролли пиёда аскари) бўлиб хизмат қилган, ҳарбий қуролларнинг тўла комплектини олиш учун яхшигина меросга эга бўлиши керак эди. Сократ ҳаётининг биринчи қисми Афинанинг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келган. Ёшлигидан бошлаб бутун ҳаёти давомида Сократ унга ниманидир қилишини таъқиқлайдиган ёки нимадандир огоҳлантирадиган сирли “овозни” эшишиб турган ва буни унга белги берадиган деймон (демон) деб атаган. “Базм”да Платон Сократнинг узоқ вақт дунёдан “узилиб”, мушоҳадага берилиши тўғрисида гапиради. Профессор Тейлор Сократнинг бу холатини экстаз ёки транс деб атайди.

Сократ ўттиз ўшга қараб кетганда у ионияликлар космологиясидан ҳафсаласи пир бўлиб, инсонни ўрганишга киришади. У ўзини қийнаган саволга жавобни бехосдан Анаксагорнинг, табиат қонунларинингва оламдаги тартиботнинг бирламчи сабаби Ақлдир, деган фикридан топади. Бундан кувониб кетган Сократ қандай қилиб Ақл борлиқдаги тартибланганликни яратганини билиш умидида Анаксагор таълимотини ўрганишга киришади. Лекин у Анаксагорнинг Ақл тушунчасини уюрмали ҳаракатни тушунтириш учун киритганини билгач, унга муносабати ўзгаради ва турли қарашлар ва ихтилофлар туфайли натурфалсафанинг боши берк кўчага кириб қолганини пайқайди, ундан юз ўгириб, бошқа тадқиқот предметига мурожаат қиласди.⁴⁸

Сократ муаммоси

Сократ муаммосининг моҳияти унинг таълимотининг мазмунини аниқ ўрнатишдан иборат. Уни ўрганиш манбалари – Ксенофонтнинг “Сократ ҳақида хотиралар” ва “Симпозиум” китоблари, Платон диалоглари, Аристотелнинг турли мулоҳазалари ва Аристофаннинг “Булут” асари бўлиб, уларда билдирилгантурлича фикрлар, баъзида бир-бирини инкор этувчи мулоҳазалар олдимиизда турган вазифани ҳал этишини мураккаблаштиради. Карл Жоел, масалан, ўз фикрларини Аристотель мулоҳазалари асосида қургани ҳолда, Сократ аттик типдаги интеллектуал ва рационалист бўлган деб таъкидласа, Ксенофонт “Сократи” спартан типига мансуб бўлиб, тарихий шахс эмас. Жоел Фикрича, Ксенофонт Сократга дори белгиларини беерди ва бу билан унинг образини бузди. Деринг нинг таъкидлашича, Ксенофонт, аксинча, Сократнинг ишончли образини тасвирлади. Аристотелнинг мулоҳазалари Кўхна Академия аъзолари фикрларининг умумлашмасидан иборат бўлиб, Платон Сократдан ўз ғояларини ўтказиш мақсадида фойдаланди, деган фикрга олиб келиб тақайди⁴⁹

Сократнинг фалсафий таълимоти

1. Аристотелнинг таъкидлашича, фан Сократдан унинг икки янгилиги , хусусан “индуktiv аргументлар ва универсал тушунчаларни киритиши” қаздор.

3. Бунинг маъносини қуйидаги мулоҳазалар очиб беради: “Сократда универсалийлар ёки тушунчалар буюмлардан алоҳида тазда мавжуд эмас; тадқиқотчиси унга алоҳида ҳолда мавжудликни баҳш этиб, Фоя деб ном берди”. Шундай қилиб, Сократ ўз олдига универсал тушунчаларни таърифлашни, яъни у ёки бу гояни аниқ маъноли сўз шаклида ифодалаш вазифасини қўйди. Софистлар барча тушунчалар нисбий, универсал ҳақиқатлар йўқ дейишган бўлса, Сократ эса ,аксинча, универсал тушунчалар мавжудва ўзгаришга учрамайдилар: хусусий нарсалар бир-биридан фарқ қилиши мумкин, лекин тушунчалар қандай бўлса, шундайлигича қолади, деб таъкидлайди. Бу ҳояни қуйидаги мисолда тушунтиrsa бўлади. Аристотель инсонни “ақлга эга ҳайвон ” сифатида таърифлайди. Барча одамлар ўз қобилиятлари билан ажралиб туришади: Баъзилари каттароқ интеллект, бошқалари – кичикроқ интеллектга эга. Бир хил одамлар ўз ҳаётида ақлга таяниб иш қилсалар, бошқалари ўйлаб ўтирасдан инстинктга ёки импульсга бўйсунадилар. Баъзи одамлар умуман ақлни ишлатмайдилар – бу ё ухлаётгани учун, “ақли пастлиги”

⁴⁸ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.96-97

⁴⁹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.98

учун. Лекин, шунга қарамасдан, ақлға эга барча ҳайвонлар – ақлдан әркін фойдалана олиши ёки органик дефектта чалиниши мұхим әмас – инсонлар ҳисобланади: уларда инсонлик белгиси гавдаланған бўлиб, уни ўзгартириб бўлмайди, у бара одамларга нисбатан ўз күкчини сақлаб қолади. Агар одам - “ақлға эга ҳайвон” бўлса, “ақлға эга ҳайвон” – бу инсон. Биз бу жойда умумий ва хусусий тушунчаларнинг аниқ мақоми ёки объектив референтини ҳамда тушунчаларнинг доимийхарактерини мұхокама эта олмаймиз. Баъзи мутафаккирлар универсал тушунчаларни соф субъектив ҳодиса деб ҳисоблашадилар, лекин агар улар реал фактларга таянмагандан биз уларни қандай шакллантиришимизни, қандай келтириб чиқаришимизни тасаввур этишимиз қийин. Кейинчалик универсалийларнинг объектиқ референцияси ва метафизик мақоми масаласига қайтамиз: ҳозирча универсал тушунчалар ёки таърифларқандайдир доимий ва ўзгармас бўлиб, шу хусусиятлари туфайли турли хил жузъийліклар орасида ажралиб туришини таъкидлаш билан чекланиб турдимиз. Ахир одамлар дағъатан йўқолиб қолса ҳам, инсоннинг “ақлға эга ҳайвон” сифатидаг таърифи сақланиб қолади-ку. Яна биз “соф олтиндан” ташкил топган олтин бўллаги тўғрисида мазкур бўлакда гавдаланған этalon ёки универсал мезон борлигини назарда тутган ҳолда гапиришимиз мумкин. Худди шундай, чиройлилик эталонига баъзи буюмларнинг яқин, бошқаларининг – узокроқ туришини назарда тутиб, бир хил буюмлар кўпроқ чиройли, бошқалари камроқ чиройли дейишимиз мумкин. Бунда эталон тажрибамиздаги иройли предметларга ўхшаб ўзгармасдан қолади, доимий бўлганиҳолда барча конкрет чиройли предметларни ўзига “бўйсундиради”. Албатта, биэ эталон моҳияти тўғрисида биламиз деганимизда хатолашибимиз мумкин, лекин кўпроқ чиройли ва камроқ чиройли объектлар бор деб айтганимизда шундай эталон мавжудлигини назарда тутдимиз.

Охирги мисолни келтирамиз. Математиклар чизик, айлана ва бошқа нарсалар тўғрисида гапиришади ва бу тушунчалар таърифларини беришади. Бироқ бизнинг тажрибамизда на идеал чизик, на идеал айлана бор – мавжуд чизиқлар ва айланалар яхши ҳолда фақат уларга яқинлашишдан иборат. Шундай қилиб, бизнинг кундалик тажрибамиздаги номукаммал, ўзгарувчан объектлар билан универсал тушунчалар ёки таърифлар орасида контраст мавжуд. Шунинг учун ҳам Сократ универсал тушунчаларга катта аҳамият берганлитини тушуниш осон. Ҳаётнинг ахлоқий тарафига диққатини жамлаган ҳолда у тушунчаларнинг софистлар релятивистик концепциялари денгизи тўғонида мустаҳкам туришини яхши тушунганди. Софистлар релятивистик ахлоқга мувофиқ, адолат ҳақидаги тушунчалар, масалан, шаҳардан шаҳарга, жамиятдан жамиятга ўзгариб турдади: Биз адолат мана бу, ана шу, ва бу таъриф барча давлатлар учун ҳақиқат деб айта олмаймиз; Афинада адолат бир хилда, Фракияда бутунлай бошқача. Лекин биз барча кишилар учун унда биз эталонга эга бўламиз ва ундан келиб чиқиш ва нафақат айрим кишиларнинг ҳатти- ҳаракатининг адолатли экани тўғрисида ҳукм чиқаришимиз, балки турли давлатларнинг ахлоқ кодексларининг адолатнинг умумий тушунчасига мос ёки мос эмаслиги тўғрисида мулоҳаза билдиришимиз мумкин.

Аристотель Сократни “индуктив аргументлар” ихтирочиси деб ҳисоблаш мумкин деб таъкидлади. Бироқ “универсал тушунчаларни” Сократ уларнинг метафизик мақомини аниқлаш мақсадида тадқиқ этган дейиших хато бўлади; Сократ қарашларини Аристотель мантиқий терминларда иқодалаган, бундан Сократ индукция назариясини мантиқ нуқтаи назаридан ишлаб чиқкан деган хулоса келиб чиқмайди.

Сократ методининг моҳияти нимада? У “диалектика” ёки сұхбат шаклига эга. Сократ бирорта киши билан муайян мавзуда, масалан ботирлик (жасурлик) ҳақида сұхбатлашар экан, унинг фикрини сасоллар бери орқали билишга уринади, мисоллар билан тушунтиришни талаб қиласиди. Сұхбатдоши янги фикр билдириши ёки мавжуд таърифни мукаммаллаштириб, барчани қаноатлантирадиган универсал тушунча шакллантирилишига қадар ёки ҳеч қандай натижага эриша олмагаслиги маълум бўлгунча сұхбат давом этган.

Демак, Сократ диалектикасининг моҳияти ноадекват таърифдан адекват таърифга ёки конкрет мисолларни кариб чиқишидан универсал тушунчани шакллантиришга ўтишдан иборат. Масалан сұхбатлардан бирида адолатсизлик табати мұхокама қилинади. Унинг мисоллари келтирилади: адаш, зарар етказиш, қулга айлантиришва бошқалар. Яна таъкидланадики, бундай ҳаракатлар фвқат дўстларга нисбатан қилингандагина адолатсизлик деб ҳисобланади. Шунда Сократ бундай мисол келтиради: Фараз қилайлик,

умидсизланиб, ўзини ўлдирмоқчи бўлганнинг қиличинидўсти ўғирлайди. Буни адолатсизлик деб айта оламизми? Йўқ, айта олмаймиз. Касал ўғлини тузатадиган дорини ўғлига алдаб ичишга мажбур қилган отанинг қилмиши ҳам адолатсизлик бўлмайди. Шундай қилиб, фақат дўстига зиён етказиладиган харакатнигина адолатсизлик деб айтиш мумкинлиги маълум бўлди.

Бундай диалектика албатта Сократ жаҳолатда айبلاغан ёки манманлигига сезиларли зарба берган кишиларни ранжитган, улар устимиздан куляяпти деб қабул қилишган. Сократ атрофида йиғилган ёшларни мутафаккирнинг “қарияларни бурчакка сиқиб қўя олиши қойил қолдирган. Сократ ўз методин “доялик санъати” нафақат онасининг касбига қиёс қилиб шундай деб атаган, балки бу билан бошқаларга тўғри харакат қилиш учун зарур хақиқатга мустақил равишда эришишга интилишига ёрдам бериш учун ҳам шундай қилган. Шунинг учун Сократнинг тушунчалар таърифига катта аҳамият берганлигини тушуниш қийин эмас. Бу педантизм эмас, балки ниманинг чин, ниманинг хато эканлигини аниқ билиш инсонга ўз ҳаётини ростакамига бошқаришга ёрдам беришига чин дилдан ишонган. Сократ чин ғояларнинг аниқ ифодалар тарзида шаклланишини мавхум мушоҳада юритиш масадида эмас, балки кундалик турмушда улардан фойдаланиш учун ҳоҳлаган. Унинг этика билан қизиқиши мана шундандир.

4. Сократнинг қизиқишлиари этика сферасида ётишини айтиб ўтган эдим. Аристотель хечам иккilanmasdan “Сократ ахлоқий муаммолар билан шуғулланган”, деган эди.

7. Аристотелнинг яна бир гапи бор: “Сократ фозиллик нима эканлигини ўргандива биринчи бўлиб универсал тушунчалар масаласини қўйди”.

8. Аристотелнинг бу мулоҳазаси, шубҳасиз, Сократнинг Ксенофонт яратган образига таянади.

9. Аристофаннинг “Булат” комедисида яратган Сократ образи бизни ғулғулага солмаслиги керак. Сократ кекса файласуфлардан таълим олганва Анаксагор таълимоти таъсирида бўлган. “Булат”да унга софистлик белгиларининг тўнкалиши шундан бўлса керакки, у бошқа софистлар сингари дикқат- эътиборини Субъектга, бошқача айтганда, инсонга қаратди.⁵⁰

Сократнинг судланиши ва ўлими

Эр. авв. 406-йилда Сократ саккизта қўмондонни Аргинус ёнидаги жанг пайтида ўз вазифаларига совуқконлик билан қарагани учун уларни қаттиқроқ жазолш мақсадида яккама-якка эмас, биргалиқда суд қилишга, бу қонунга зид эди, розилик билдирамай, фуқаролик жасоратини намойиш этди. Бу пайтида Сократ сенат қўмитаси аъзоси эди. Эр. авв. 403-йили Леон Саламинскийни олигархлар ўлдириб, мол-мулкини конфискация қилиш пайтида бўлганда уни қамоққа олишда иштирок этишдан воз кечиб, яна бир бор жасорат кўрсатади. Вақти келиб бир куни жиноятлари учун Афина аҳолиси олдида жажавоб беришини билган олигархлар ўз қилмишларига иложи борича таникли кишиларни шерик қилишга интилишарди. Лекин Сократ бундай воқеаларда иштирок этишдан воз кечди ва, эҳтимол, агарда ўттизта олигарх ҳокимиятдан четлаштирилмагандан, қатнашмагани уун хаёти билан жавоб берарди. Эр. авв. 399-йилда янгидан яралган демократия етакилари Сократни судга беришади. Сиёсатда панада юрган Анит Мелетни Сократга даво билдириб, судга беришга гиж-гижлайди. Архонта судида қўйилган айб қуйидагича тузилган эди: “Бу айни Софроникс ўғли Сократга қарши Питтос ўғли Мелет тузди ва қасам ичиб тасдиқлади: Сократ шаҳар-давлатда эътироф этилган худоларни рад этишда; ва янг худосифат мавжудотларни киритишида айбдор; у ёшларни бузишда ҳам (Сократ таъсирида ёшлар афина демократиясига танқдий муносабатда бўла бошладилар – М.Ш.) айбдор. Ўлим жазоси таклиф қилинади”. Айловчилар Сократни суд бўлишини кутиб ўтирамай, ўз ихтиёри билан сургунга жўнайди деб ўйлашган эдила, лкин улар адашишди. У эр..авв. 399-йилда бўлган судга келади ва ўз- ўзини ҳимоя қиласиди. Судда у судьялардан ҳарбий хизматларини, олигархларнинг бошқаруви даврида Критийга бўйсунмаганини қарши турганини ҳисобга олишларини талаб қилиши мумкин эди, лекин уларни эслатиш билан чекланди ва қўмондонлар устидан суд бўлганда демократияга бўйсунмаганини ҳам қўшиб

⁵⁰ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.101-104

кўйди. У судьяларнинг умумий сони 500 ёки 501 бўлгани ҳолда 60 та кишига қўп овоз билан ўлим жазосига ҳукм қилинди.

Сократ умриниг охирги куни “Федон” диалогида тасвирланади. Бу кунни Сократ дўстлари Кебет, Симмий ва Федон билан жон ҳақида сухбатлашиб ўтказади.

Цикут заҳарини ичиб ўлимни кутиб ётганида охирги сўзини айтади: “Критон, Асклепийдан хўroz қарздормиз, шуни бериб, қарзни узиб қўйишни унутманглар!” Заҳар юрагига етганда, қалтироқ бошланиб, ўлганини билгач, Критон Сократнинг оғзи ва кўзини ёпиб қўяди. Эхекарт, дўстимиз, биз билган инсонларнинг энг яхшиси, боз устига, энг доно ваadolatli инсон ўлими шундай бўлди”.⁵¹

Афиналик *Сократ* (469-399). Фалсафа, Сократ фикрича, табиат тўғрисида аклий мушоҳада юритиш билан чекланмайди, у қандай яшаш зарурлиги тўғрисидаги таълимот Ҳаёт санъат бўлгани, санъатни такомиллаштириш учун эса уни билиш зарурлиги сабабли, боис фалсафий масаладан олдин билимнинг моҳияти, масаласини ҳал этиш зарур. Билим қатор предметлардаги умумийни (умумий белгиларини) кўра билиш демакдир. Демак, Сократ фикрича, билим предмет ҳақидаги тушунча бўлиб ва унга тушунчани таърифлаш орқали эришилади.

Тушунчаларни аниқлаш ва таърифлаш учун Сократ фойдаланган метод диалектика ёки диалектик метод деб ном олган.

Диалектика – Сократ фалсафасининг буюк ютуғидир. Сократ фалсафа муаллими сифатида шогирдларига ўз фикрларини фақат оғзаки тарзда: сұхбат ёки баҳс шаклида, маҳсус метод (диалектика) асосида ўтган.

Сократ методининг шаклланиши унинг этика категорияларини таърифлаш, уларнинг моҳиятини аниқлаш билан боғлиқдир. Предметни диалектик тарзда тадқиқ этиш, Сократ фикрича авваламбор, уни акс эттирувчи тушунчани таърифлашдан иборат. “Лихес”да – қаҳрамонлик ҳақидаги диалогда (Платон диалоги) диалектика тушунчани таърифлаш кўринишига эга бўлади, масалан қаҳрамонлик тушунчасини таърифлашда айнан ана шундай. Сократ таъкидлашича, қаҳрамонлик фозилликнинг хусусий кўриниши шунинг учун ҳам қаҳрамонни таърифлашдан аввал фозилликни таърифлаш зарур бўлади. Ўз навбатида, қаҳрамонликни таърифлашда унинг барча хусусий кўринишларини хисобга олиш, улар учун умумий бўлганини ифода этиш керак.

Демак, Сократ диалектикаси тафовут қиладиган нарсаларда умумийни, кўплика яkkани, моҳиятни унинг кўринишларида аниқлаш, ўрнатишдан иборат.

Сократ бирор нарса тўғрисида муҳокама юритишдан, тафаккурда унинг қарама – каршисидан, уни истисно қилувчи фикрдан келиб чиқиши зарур деб хисоблади.

Сократ “Ҳақиқатга эришиши учун зиддиятлар дарвозасидан ўтиш керак”.

Сократ диалектикасига хос нарса: муҳокамадан зиддиятни сиқиб чиқариш, зиддиятни инкор этиш.

Таянч тушунчалар

Сократ диалектикаси, майевтика, “Ҳақиқатга эришиши учун зиддиятлар дарвозасидан ўтиш керак”, “Ўз-ўзингни бил”, мегар мактаби, эллидо- критий мактаби, киниклар мактаби, кирен мактаби.

8-МАВЗУ: МУМТОЗ ЮНОН ФАЛСАФАСИ. ЛЕВКИПП –ДЕМОКРИТИНГ АТОМИСТИК ТАЪЛИМОТИ

Атомистлар

Атомистик мактаб асосчиси Милетлик Левкипп бо’лган. Аслида Левкипп исмли файласуф бо’лмаган деган қараш мавжуд, аммо Аристотел ва Теофраст айнан уни атомизмнинг асосчиси сифатида ко’рсатадилар, бизда улар янглишганлиги ҳақида ҳеч қандай асос ё’қ. Левкиппни туг’илган вақтини аниқлашнинг иложи ё’қ, Теофраст уни Парменид мактаби вакили эканлигини э’тироф этса, Диогеннинг “Левкипп ҳаёти” асаридан малумки, у Зенон шогирди бо’лган. Бундан Абдералик Демокритга тегишли деб хисобланган “Буюк Диакосмос” асари аслида Левкипп қаламига мансубдир, Бернет бу

⁵¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.113-115

трактатнинг ба`зи қисми Демокритга, ба`зи қисми Гиппокритга тегишли эканлигини ва уларни бир-бирларидан фарқ қилишинг умуман иложи ё`к эканлигини қайд этиб, айни хақиқатни айтган. Бу асар атомистик мактаб вакилларининг жамовий меҳнати бо`лса керакки, аслида биз ким қайси қисмни ёзганлигин била олмаймиз.

Шунинг учун биз атомистик фалсафани ко`риб чиққанимизда қайси назария Левкиппга ё`ки Демокритига тегишли эканлигини аниқ айта олмаймиз. Аммо Демокрит анча кейинроқ яшаган бо`либ, Сократдан аввалги даврга тегишли бо`лмаган, биз унинг Протагорга жавоб бермоқч бо`лган асосдаги унинг ҳиссий тасаввур қилиш ҳақидаги доктринасини ва унинг инсон хулқ-атвори то`ғ`рисидаги назариясини кейинг бобларда ко`риб отамиз. Демокрит атомистик назариясини о`рганаётган олимлар, унинг кейинроқ яшаб ижод этганлигин ҳисобга олиб, Бернет фикрига қошиладилар.

Атомистик фалсафа о`зининг ма`но-мазмунига ко`ра эмпедокл фалсафасининг давоми ҳисобланади.

Емпедокл Парменид принспини мувофиклаштиришга ҳаракат қилди, аниқ фикр билан у олам то`рт хил элементдан ташкил топган ва ҳар хил микдорда аралашиб, ко`ринаётган дунёни ташкил этади деб ҳисоблайди. Аммо у заррачалар ҳақидаги назарияни ва микдор о`згаришдан сифат о`згаришга отишни ҳақидаги мантиқий назарияни охиригача олиб бормади. Эмпедокл фалсафаси о`тиш даврини ташкил этиб, сифат о`згаришлари моддий нарсаларининг механик аралашувидан юзага келган деган қарашлар тизимиға ё`л очиб берди. Ундан ташқари эмпедоклда муҳаббат ва кураш ҳақидаги қарашлар метафора бо`либ, механик дунёни тушунишга яроқсиз эди. Оламни тушуниш учун етишмаётган охирги bog`инни атомистлар яратди.

Левкипп ва Демокрит фикрича бо`линмайдиган ва чексиз заррачалар бор бо`либ, улар атомлардир. Биз уларни ко`рмаймиз, улар ҳиссий органларимиз тамонидан идрок этилиши учун жуда ҳам кичиклик қиласи.

Бутунлиги ва бо`линмаслигини инобатга олмагандага, атомлар ҳажм ва шаклига ко`ра бир биридан фарқ қиласи, атомлар. Чексиз микдорга эга бо`лган атомлар бошлиқда ҳаракат қиласи.(Шундай макондаки уни Парменид инкор этган, пифагорчилар бундай бошлиқни инкор этмаган ва уларни сонларининг орасида масофа шундай бошлиқ деб ҳисоблашган, аммо улар бундай бошлиқни атмосфера ҳавоси билан bog`лашган, эмпедокл эса уни жисмоний(моддий) табиатга эга деб ҳисоблашган. Қизиқарлиси, Левкипп бундай макон ва бошлиқни ножисмоний табиатга эга деб нореал деб ҳисоблаган. Бу позитсия қуидаги со`злар билан ифодаланади: “ё`к бо`лган нарса ҳам бор нарса каби реалдир.” Шундай қилиб макон ёки бошлиқ ножисмоний, аммо тана каби реал бордир.)

Кейинчалик эпикурчилар Аристотелнинг абсолют вазн ва енгиллик ҳақидаги қарашлари та`сирида айтган бо`лишлари керак, атомлар бошлиқда оғ`ирлик кучи та`сирида пастга қулайди деб ҳисоблашган.(Аристотел фикрича олдинги давр олимларининг ҳеч қайсиси бу тушунчаларни иашлатмаган.) этий қизиқонлик билан Демокрит атомларни ҳажми ва шакли ҳақида айтса ҳам, уларни вазни ҳақида ҳеч нарса айтмаган, эпикур эса вазн атомлар ҳаракатини тушунтириш учун керак. Ситсерон ҳам бу ҳақида гапиради: Демокрит бошлиқда на тепа, на паст, на о`рта бор дейди. Агарда Демокрит о`зини ҳақ деса, я`ни абсолют тепа ёки паст бо`лмаса, то унда атомлар қандай ҳаракат қилишини у қандай тушунтиради? Аристотел “Де Анима”(“Жон ҳақида”) асарида, Демокрит жон атомлари ҳаракатини қуюш нури заррачалари ҳаракатлари билан таққослаган я`ни у шамолда ҳам ҳаракатини о`зgartирмасдан у ёқдан бу ёққа ҳаракатланиб турари деб ҳисоблаган бо`са керак дейди. Демокрит ҳақиқатдан атомлар ҳаракатини дастлаб, шундай тасаввур қилган бо`лиши мумкин.

Аммо атомлар дастлаб бошлиқда қандай ҳаракат қилмасин, ма`лум вақт о`тиб, улар о`ртасида тоқнашув юз беради, нотекисликдаги атомлар бирлашиб группаларни ташкил этган. Шундай қилиб учқун пайдо бо`либ(Анаксагор қараши), бизни дунё ярала бошлади. Анаксагор катта моддалар марказдан четлашади деб ҳисобласа, Левкипп эса шамолда ёки сувда катта моддалар марказга интилади деб хато фикрлаган. Яна бошлиқдаги ҳаракатнинг эффиқти шундан иборатки, ҳажм ва шакли бир хил бо`лган атомлар бирлашади, элаклар тарик, буг`дой ячмен донларини бир жойга йиг`гани каби, денгиз сувлари узун тоашларни узунлари билан, катта тошларин катталарин билан бир жойга жамлагани каби. Ошандай

қилиб то`ртта элемент - сув, олов, ҳаво, ер ҳосил бо`лади. Шундай қилиб чексиз атомлар токнашувидан чексиз оламлар ҳосил бо`лади.

Дарров ко`зга ташланадики, атомистлар о`з қарашларида эмпедоклнинг муҳаббат ва курашини, Анаксагорнинг Нусини тилга олишмайди. Левкипп борлиқни ҳаракатлантирувчи кучни қидириш керак деб ҳисобламаган. Аслида атомлар бошлиқда мавжуд бо`лган ва ҳеч нарса бо`лмаган: бундан бизнинг кундалик дунёмиз пайдо бо`лган, дастлабки сабаб учун ташқи энергия ёки ҳаракатлантирувчи кучиниг кераги ё`к. Дастлабки космологлар ҳаракатни тушунтириш керак деб ҳисоблашмаган шекилли, атомистик фалсафада атомларнинг чексиз ҳаракати о`з-о`зидан бо`лади деб баҳолашган. Левкипп фикрича ҳамма нарса қонун ва вазият бо`йича амалга ошади, бу фикр атомларнинг дастлабки ҳаракати ва токнашув ҳақидаги доктринасига тог`ри келмайдигандай туюлади. Аммо иккинчи фикр атомларнинг ҳар хил конфигуратсияси тушунтириш учун керак бо`лди, атомларнинг о`з-о`зидан ҳаракат қилиши эса ҳеч қандай тушунтиришга орин қолдирмайди. Бизлар учун атомистларнинг тасодиф принципини инкор қилиши ва биринчи сабабни тушунтираслиги ҳайратланарли бо`лиши мумкин-Аристотел уларни бу ҳаракатнинг манбааси ва характеристини тушунтира олмасликда айблади. Аммо Левкипп атомлар ҳаракатини вазият тақозоси билан юзага келди деб ҳисоблаш но`тог`ри албатт: унинг учун атомлар ҳаракатини тушунтириш талаб қилинмайди. Бизнинг фикримизча бундай ёндашув бизни ё`лдан уради ва қониқарли деб бо`лмади.

Аммо қизиқарлиси шуки, Левкипп о`зининг назариясидан то`ла қониқарди ва “қимиrlамайдиган биринчи двигателни” топпиш нияти ё`к эди.

Шуни қайд этиш жоизки, Левкипп ва Демокрит атомлари пифагорчилар монадаларига, парменид кундалик ҳаётига охшашибдирил ва ҳар бир атом “бирлашган Парменид”ни ташкил этади. Элементлар атомларнинг ҳар хил ҳолатидан юзага келадиган экан, геометрик нұқтаи назардан уларни пифагорчилар сонларига тақлид қилиш мумкин. Үнда Аристотел фикри ойдинлашади: “Левкипп ва Демокритлар ҳам ҳамма нарсаларни сонларга таққослаган ва сонлардан ажраттган.”

О`зининг оламнинг аниқ схемасида Левкипп орқага қадам ташлаб, Пифагорнинг Ернинг шарсимон формага зәға эканлигини инкор этиб, Анаксагор ва Анаксимен қарашлари каби, ерни ҳавода айланиб турган дисксимон бо`лиши керак деган.

Атомистик космология янги ҳеч нарса бермасада, реалистик соғ механистик ё`л билан тушунтирасаларда Левкипп ва Демокритлар олдинги давр файласуфларининг фикрларини мантиқий тугалланган хулосага олиб келганинг о`зи тақсинга лойиқ. Физик фанлар тараққиёти та`сирида, оламни механистик материализм нұқтаи назаридан тушунтиришга ҳаракатлар ҳозирги даврда ҳам уринишлар бо`лди, аммо Левкипп ва Демокритнинг ажобий гипотезаси грек фалсафасининг охирги со`зи эмас. Кейинги давр грек файласуфлари бу бой ва рангба-ранг оламни факатгина атомларнинг ойини билан 52 механистик тушунтиришнинг иложи ё`к эканлигини қайд этишади.

Атомистик таълимот антик фалсафанинг етук ривожланган даврида вужудга келган. Унинг асосчилари Левкипп ва Демокритдир.

Левкипп (эр.авв. 500-440). “Ақл түғрисида” (“Катта дунё қурилиши”) асарини баъзилар Левкиппга, бошқалар Демокритга тегишли деб айтишади. Левкипп ва Демокритнинг таълимотларини ажратишда ҳам тадқиқотчилар қийналишади. Аристотел “Левкипп ва Демокрит Битта таълимот яратишган”⁵³, деб таъкидлайди.

Демокрит (эр.аа. 460-470 йилларда туғилган деб таҳмин қилинади) Абдер шахрида дунёга келган; - Протагорнинг замондоши, ёши Сократдан сал каттароқ.

Левкипп ва Демокритнинг физиковий ва фалсафий қарашларининг асосини жисмларнинг бўлинмас заррачаларининг мавжудлиги түғрисидаги фаразлари ташкил этади. Бундай сон – саноқсиз заррчаларни, яъни атомларни (атомос- бўлинмас, қисмларга кесилмайдиган) мутлоқ зич ва ҳавосиз бўлгани учун бўлинмайдиган заррачалар деб

⁵² Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.72-76

⁵³ Антология мировой философии. Т.1,Ч.1-С.322

хисоблашган. Ҳаво атомлар ҳосил қиласынан жисмларда бўлади ва улар ана шу ҳавода харакатланишади. Атомлар бир биридан 1) шакли, яъни ташки кўриниши; 2) ўлчамлари; 3) ҳолати ва 4) тартиби билан фарқ қилинади⁵⁴. Бўшлиқдаги харакати жараёнида атомларнинг баъзилари бир бирининг устидан сакраб ўтиб кетишади, бошқа бир хиллари тарқалишиб, ўралишиб кетишади, (шакли мос келганда) ва мураккаб жисмларни пайдо қилишади. Левкип ва Демокритлар фикрича борлиқда атомларнинг фақат сонигина эмас, балки кўринишлари, шакллари ҳам чексиздир. Лекин улар (шакллар) кўринмайди, хис этилмайди.

Демокрит атомни “ғоя” ҳам деб атаган, лекин унинг жисмли шакл, жисмли “ғоя” деб хисоблаган. (Платонда “ғоя”- жисмсиз шакл).

Атом – жисмли ғоя бўлса, у қандай моддий сифатларга эга, деган савол пайдо бўлади. Бунга Демокрит атомлар ҳис этилдиган сифатларга ҳид, ранг, товуш, ҳароарт кабиларга эга эмас. Атомлар фақат фазодаги шакли, ўлчами, ҳолати, тартиби бўйича фарқланади, бу сифатлар ҳис этилмайди. Секст Эмпирик Демокритнинг қўйидаги сўзларини келтиради: “Ширин, аччиқ, иссиқ, совуқ ва бошқалар фақат фикрда мавжуд, борлиқда эса фақат атомлар ва бўшлиқ мавжуд, холос”.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, Атомистик таълимот вақтининг чексизлиги тўғрисидаги фикр билан бирга ривожланди.

Зарурият ва тасодиф. Моддий бошланғич асос ва вақтнинг абадийлигидан атомистлар табиатдаги барча предметлар ва ҳодисаларнинг зарурийлигини келтириб чиқаришади. Симплиций Демокритнинг тасодиф тўғрисидаги мулоҳазаларини қўйидаги мисолда тушунтиради; кал бош чол экин майдони бўйлаб юриб кетаётгандан, унинг бошига тошбақа тушиб кетади ва калла суюгини синдиради. Содир бўлган ҳол гўёки тасодифдек. Лекин аслида ундан эмас, зарурий, чунки бургут унинг бошини тош деб ўйлаб тошбақани ташлаб юборади. (тошбақа тошга урилганда косачалари синиб, гўшти ажралади, бургут уни ейиш учун шундай қиласи). Бу - зарурият.

Демокрит тасодифни мақсадга мувофиқликка қарама қарши қўйиб тушунтиради. Унинг фирича, ҳар бир нарса тўғрисида у нима сабабдан пайдо бўлди, унинг сабаби нима деб савол қўйиш керак. Бунда қандай мақсадга кўра пайдо бўлди деб савол қўйиш ўринли эмас. Демак, Демокрит тасодифни сабабсиз нарса деб эмас, мақсадга мувофиқликнинг инкори деб тушунтиради.

Демокрит ёзади : “Бўшлиқ ва атомлар – материядир, ёки нарсалар сабабидир”⁵⁵.

Космология ва космогония. Атомизмнинг янгилиги қўйидаги икки нарсада: 1) борлиқнинг чексизлиги ва 2) чексиз дунёвий фазода бир қатда ёнма – ён яшаётган дунёларнинг кўплиги ҳақидаги таълимотидир Левкип ва Демокритнинг дунёнинг чексизлиги тўғрисидаги қарашлари бўш фазонинг чексизлиши ва атомларнинг чексиз миқдорда эканлигидан келиб чиқади.

Математикадаги атомизм. Атом тўғрисидаги таълимотни Демокрит математика соҳасига ёйди.

Атомистлар ҳиссий ва ақлий билишни фарқ қиласидар. Атомларни фақат ҳиссиёт асосида билиб бўлмайди. Бунинг учун ҳиссиёт ақл томонидан чуқурлаштирилиши, тўлдирилиши зарур. Демак ҳиссиёт ва ақл қарама қарши эмас, ўзаро алокададир.

Аристотел фикрича, “Демокрит ақлни ҳақиқатни биладиган куч деб хисобламайди; уни жон билан алмаштириб юборади”⁵⁶. Унинг Иррационал муносабатлар фақат ҳиссий билишгагина хосдир.

Демокрит фикрича, билишнинг икки тури мавжуд: ҳақиқий ва қоронғи. Қоронғи, бу кўриш, эшитиш, таъм, бадан ва ҳид сезгилари.

Демокритнинг мантикий фикрлари “Конан”ларда (Канон – “мезон”, “коида” ифаода этилган. Унда билишнинг уч мезони фарқланади: 1) ҳиссий билишга оид, 2) тафаккур, 3) ҳоҳланган ва ҳоҳланмаганлар (унинг ёрдамида предметга яқинлашамиз ёки узоқлашамиз).

⁵⁴ Қаранг: ўша жойда-Б.324

⁵⁵ Ўша жойда-Б.322

⁵⁶ Қаранг: ўша жойда-Б.332

Инсон ва маданият. Демокрит маданиятга ривожланиш мақомини беради. Маданият табиат ривожланиши давоми. Санъат—табиатта тақлид қилиш демакдир. Поэтик (ижодий) санъат учун “илхом”, “ақлсизлик” манбадир.

Этика ва сиёсат.

Хулқ атворт- ақл билан боғлиқ, у билан белгиланади. Эътиборга энг лойик сара – эхтиросга берилмаслик, вазминликдир. Доно одам ёвузыдан ҳам эзгуликни ажрата олади, агар у ана шунга лойик илмга эга бўлса. Мисол: чукур ҳавза кўп муносабатда фойдали, лекин унда чўкиб кетиш хавфи бор, яъни у зиён. Айни пайтда ундан (зарардан) кутилиш воситаси бор, бу - сузишга ўрганиш.

Билим – “руҳнинг яхши ўрнашишига” халақит берадиган нарсаларни бартараф этувчи восита.

Таянч тушунчалар

Атом, бўшлиқ, материя, борлиқнинг чексизлиги, чексиз дунёвий фазо, атомизм, математик атомизм, канон, билишнинг уч мезони, “Санъат-табиатта тақлид қилиш демакдир”.

ПЛАТОН ФАЛСАФАСИ

Платон инсон учун энг олий баҳтнинг тавсифини “Филеб” асарида беради. Бу ерда олий инсоний баҳтнинг шартлари сифатида қўйидагиларни кўрсатади: 1) “ғоянинг абадий, мангу табиатида иштирок этиш; 2) “Ғоя”нинг борлиқда гавдаланиши; 3) ақлнинг мавжудлиги ва билимга эгаллик қилиш, шунингдек, тўғри фикрга эга бўлиш; 4) Баъзи фанлар санъат турларини эгаллаш 5) соғ ҳиссий лаззатнинг баъзи турларидан; масалан, қуйнинг тоза тони (жаранг) дан ёки тасвирдаги рангдан баҳраманед бўлиш (Филеб). Гўзаллийк ўзгармас, ҳиссий идрок этиадиган нарсалар ўзгарувчандир. Гўзаллик ягона, ҳиссий идрок этиладиган жисмлар кўп! Гўзаллик муқаррар ва нисбатсиз ҳиссий идрок этиладиган нарсалар доимо у ёки бу шарт билан боғланган.

“Ғоя”лар ва ҳиссиз қабулланадиган дунё. Мавжуд хақиқий борлиқка ноборлиқ қарама қарши туради. Лекин “ғоялар ” ва материя тенг хуқуқли ва тенг кучли бошланғич асослар эмас. Ғоялар дунёси бирламчи. Айни пайтда Платон ноборлиқнинг ҳам зарурий тарзда мавжудлигини таъкидлайди. Ноборлиқ категорияси борлиқ категориясидан кейин келади. Материя ноборлиқ сифатида мавжуд бўлиши учун (у предмет ва ҳодисаларнинг фазода мавжуд бўлиш приципи) фазосиз ғайрий табиий “ғояларнинг (унинг яхлитлиги, бўлинмаслиги, бирлиги ақл билан англаради) бўлиши зарур.

Ҳиссий идрок этиладиган дунё борлиқ ҳам, ноборлиқ ҳам эмас, у уларнинг оралигидаги нарса. Ғоялар соҳаси билан нарсалар соҳаси ўртасида яна “дунёнинг жони” бор. Ғоялар дунёси фаол асос, эркаклик бўлса материя, Массив асос аёллик ҳиссий идрок қилинадиган дунё уларнинг ўртасида мавжуд бўйлган болалардир.

Ҳар бир ҳиссий идрок қилинувчи буюм ҳам ғояга , ҳам материяга дахлдор. Ғояга алоқадорлиги шундаки, унинг борлиғи билан боғлиқ бўлган хусусиятлари– мангулиги, ўзгармаслиги, айнанилиги ғоя билан белгиланади. У материяга шунинг учун алоқадорки, бир қанча хусусиятлари чексиз бўйинувчанлиги, “озиқлантирувчи” нинг ва буюмларни алоҳида мавжудлиги ноборлиқ томонидан белгиланади.

Ғоялар тушунчалар сифатида. Платонда “ғояни” ғоя қиласидиган нарса бу унинг: 1) сабаб, яъни борлиқнинг, унинг хусусиятлари ва муносабатларининг манбаи: 2) яратувчининг унга қараб нарсалар дунёсини яратиши учун намуна эканлиги; 3) барча мавжуд нарсалар унга қараб интиладиган олий неъмат, мақсад эканлигидир.

Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимотининг яна бир муҳим жиҳати бор: ғоянинг борлиқка мос келадиган тушунча, фикр сифатида мавжуд бўлиши тўғрисидаги мулоҳазаси бор. Шунингдек, Платон диалектикани мавжудот хақидаги фан деб ҳам атайди. Диалектика, Платон фикрича, факат моҳиятлар соясини эмас, балки моҳиятларнинг ўзини ҳам мушоҳада қилишдан иборат.

Платон диалектикаси икки томонлама метод: 1) гипотеза орқали ғояга, яъни бошланғич асосга кўтарилиш; 2) бошланғич асосдан қўйига қараб бориш, яъни жинсларни турларга бўлиш.

Платоннинг диалектика тўғрисидаги мuloҳазаларига, бизнингча, унинг қуйидаги фикри якун ясади: “... диалектика фанлар мундарижасининг энг юқорисида туради, бошқа хеч бир фан,adolat нуктаи назаридан, ундан юқорида бўлиши мумкин эмас, барча фанлар у билан якунланиши лозим” (Давлат, 534'Е)⁵⁷.

Платоннинг космологик таълимоти “Тимей” диалогида баён қилинган. Бу таълимот Пифагорнинг комологик қараашларига ҳамоҳанг. Платон фикрича, олам шар шаклидаги тирик мавжудот. Шунинг учун ҳам у жонга эга. Жон оламнинг бўллаги эмас, у дунёни ўраб олган бўлиб, З та бошланғич элементдан ташкил топган: “айният”, “тафовут” ва “моҳият”. Улар чекланган ва чегарасиз борлиқнинг, яъни моддий ва идеал борлиқнинг олий асосларидир. Улар мусиқа оқтави қонунлари бўйича тақсимланган ёритгичларини улар харакатида ўзига жалб этиб турадиган айланадан иборат. Барча томонидан дунёвий жон билан ўраб олинган олам танаси (жисми) 4 та элементдан: ер, сув, олов ва ҳаводан ташкил топган. Бу элементлар сонлар қонунига мувофиқ пропорционал бирикмаларни хосил қиласидилар.

Платон

Дунёнинг буюк мутафаккирларидан Платон Афинада эр. авв. 428/427-йилда бўлса бўлса керак аристократик оилад таваллуд топган. Отаси Аристон, онаси-Периктиона. У Хармиддининг синглиси ва Критийнинг – эр.авв. 404-403-йилларда бошқарган олигархиянинг аъзлсининг жияни бўлган. Уни аввал Аристокл деб аташган, гавдали бўлгани учун кейинчалик Платон деган ном беришган дейишади (Диоген маълумоти бўйича). Кўп муаллифлар фикрича, Платоннинг демократияга салбий муносабатини аристократик тарбияси билан боғлаб тушунтириб бўлмайди; Платон қараашларига Сократнинг таъсири кучли бўлган.

Платон тугалланган фалсафий системани баён қиласиган китоб нашр этмаган; унинг фикри янги ғоялар пайдо бўлиши ва олдида турган муаммоларни ҳал этиши давомида ривожланиб борган.⁵⁸

Билиш назарияси

Тугалланган билиш назарияси баёнини ҳам ҳеч бир диалогида учратмаймиз. Билш масалалари “Теэтет” диалогда муҳокама этилади, аммо унда билимнинг нима эканлигига аниқ таъриф бермайди, асосан хато назарияларга раддия берилади, хусусан, билим назарияси ҳиссий идрок сифатида танқид қилинади.⁵⁹

Билим – бу ҳиссий идрок эмас

Платон устозидан объектив ва универсал ишонли билим мавжудлигига бўлган ишончни қабул қилиб олган, лекин уни наарий асослашни ҳоҳлаган ва шу сабабли билим нима ва у нима ҳакида деган саволларга жавоб топишга уриниб, билиш муаммолари билан шуғулланган. Бунда Платон танлаган методнинг моҳияти шундан иборат эдик, у диалектика ёрдамида Гераклит онтологияси ва Протагор эпитетологияси асосида қурилган билим концепциясини аниқ таърифлаб, ундан чиқадиган хulosани тадқиқ этиб, мазкур концепцияни ин билим концепцияси деб ҳисоблаб булмасликни кўрсатмоқчи бўлди, зеро билим, Платон фикрича: 1) ишончли ва 2) мавжуд нарса тўғрисида бўлиши керак. Ҳиссий идрок (Протагор: билим идроқdir, яъни ҳар бир кишига нима ин бўлиб туюлса, шу ҳакиқатдир-М.Ш.) бу мезонларга жавоб бермайди.⁶⁰

Ёш математик-шогирд Теэтет Сократ билан мулокатга киришар экан, Сократ ундан билим нимадан иборат эканлигини сўрайди. Теэтет жавобида геометрияга, фанга ва хунармандчиликка ишора қиласиди, аммо Сократ, бу унинг саволига жавоб эмас, зеро у билим нима тўғрисида бўлиши мумкин деб эмас, ўз ҳолича билим нима, деб сўраяпганини айтади. Сухбат, шу тарика, эпистемик характерга эга бўляяпти, гарчи бунда онтология

⁵⁷ Ўша жойда-Б.387

⁵⁸ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.127-128

⁵⁹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.142-143

⁶⁰ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.145-146

масалалари кўтарилаётган бўлсада, Платон гносеологиясининг ўзига хослиги ана шундай. Боз устига, билим ҳақидаги сұхбатда онтологик масалаларни четлаб ўтиб бўлмайди, билим бўшлиқда мавжуд эмас; ҳақиқий билим - бу ҳар доим нимадир тўғрисида бўлади, доимо обхектларнинг қандайдир алоҳида типига мансуб.

Сократ томонидан тетиклаштирилган Теэтет саволга яна бтр бор жавоб беришга уринади ва кўришни назарда тутган тарзда “билим – бу идрокдан бошқа нарса эмас” деган мулоҳазагни билдиради, гарчи бунда кўриш идрокдан каттароқ нарса бўлсада. Сократ бу ғояни тадқиқ этишни таклиф қиласи ва сұхбат жараёнида Теэтетнинг Протагор фикрига қўшилиши, идрокни ўхшаб кўриниш, хусусан, бир кишига бир турда, бошқасига бошқача кўриниши маълум бўлади. Айни пайтда Сократ Теэтетнинг билим-бу доимо мавжуд бўлган нимадир тўғрисидаги тўғрисидаги билим ва шундай бўлганича ишончли бўлиши кераклигини тан олишига эришади. Бу масала аниқлашгач, Сократ, Гераклит айтганидек, идрок объектларининг доимий ўзгариш ёки ҳаракатда бўлишини: уларнинг узил-кесил бор бўлиши эмас, шакланаётганини кўрсатишга уринади. (Албатта, Платон Гераклитнинг бара нарсалар шаклланиш жараёнида бўлишидоктринасини тўлалгича эътироф этмаган, у фақат хиссий идрок объектларига нисбатангина қабул қилгани ҳолда, ҳиссий идрок билим бўла олмайди деган хулоса чиқарган). Объект муайян вақтда бир кишига оқ, бошқа кишига кулранг бўлиб кўринар экан; баъзан у совуққа, баъзан эса илиққа ўхшаб туюлар экан ва хоказо, “ўхшаб кўринади” сўзи “шаклланмоқда”ни билдиради, чунки фақат шакланаётган нарсагина доимо ўхшаб кўринади.

Мана шу нуктага етгач, Сократ мазкур фикрни қуқур тадқиқ этишни таклиф этади. У, агар билим идрон бўлса, ҳеч бир одам бошқасига нисбатан донороқ бўла олмайди, чунки ҳар бир киши ўз ҳиссиётининг ҳакамидир, дейди. Унда Протагорнинг бошқаларга ақл ўргатишга ва яна буни пул олиш ҳисобига қилишга интилишини нима билан оқлаш мумкин? Ва ундан ўрганишга мажбур қиласидан жаҳолатимиз нимада? Ахир ҳар биримиз ўз донолигимизнинг мъеёри эмасмизми? Боз устига, агар билим ва идрок – бир нарса бўлса ва кўриш ва билим орасида ҳеч қандай тафовут бўлмаса, унда ҳар бир киши аввал билган (кўрган) нарсасини ҳозиргача эслайди, гарчи эсласа-да, уни билмайди-- чунки ҳозир уни кўриб турган йўқ. Шундай қилиб, инсон қачонлардир идрок этган нарсасини эслайди, ва уни ҳозиги пайтда идрок этмаган тақдирда ҳам уни билиши мумкинеб ҳисоблар эканмиз, билимни идрокка тенглаштириб бўлмайди (хатто идрок билимнинг бир тури бўлган тақдирда ҳам).

Шундан кейин Сократ Протагорнинг доктринасининг танқвидини кенгроқ асосда, унинг “Инсон барча нарсаларнинг мъеёридир” деган мулоҳазасини нафақат ҳиссий идрокка нисбатан , балки том маънодаги ҳақиқатга нисбатан талқин қиласи. У қўпчилик одамлар билим ва жаҳолатнинг ҳақиқатдан мавжудлигига ҳамда чин нарсанинг чинлигига ишонишади. Шунга мувофиқ равища Протагор доктринасини хато деганлар ҳак, Протагорнинг таъкидича эса, барча нарсаларнинг мъеёри конкрет инсондир. Шундан кейин Сократ ўз танқидини қуидагиларни кўрсатиш билан якунлади: 1) идрок – бу тўлиқ билим эмас ва 2) у хатто ўз чегараларида ҳам идрок билим бўла олмайди.

1. Идрок – тўла билим эмас, чунки билим деб ҳисобланадиган нарсанинг катта қисми ҳиссий идрок обьекти бўлмаган терминларни ўз ичига олади.

2. Ҳатто ўз сферасида ҳам идрок билим эмас. Биз бирорта обьект тўғрисида ҳақиқатни билмай туриб – у мавжудми ёки йўқми, бошқа предметларга ўхшашиб ёки йўқми эканлигини аниқламай туриб, уни биламиз деб айта олмаймиз.⁶¹

Билим – “чин фикр” эмас

Теэтет гўёки фикр билимдир деб таъкидлашмумкин эмаслигини тушунади, чунки нотўғри фикрлар бўлиши мумкин. Ана шунинг учун ҳам у билим – бу чин фикр, ҳеч бўлмаганда бу таърифни уни вақтинча қабул қилиб туриш мумкин, унинг тўғри ёки хатолигини текширув кўрсатади, деган тахминий мулоҳазани билдиради. (Бу жойда Сократ қандай қилиб хато мулоҳазалар бўлиши мумкин ва улар қандай вужудга келади деган саволларга жавоб топиш мақсадида вақтинча орқага чекинади). Ен бунинг муҳокамасига батафсил тўхталиб

⁶¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.147-148

үтирумайман, факат Сократ билдирган бир ёки икки тахминни эслатиб ўтаман. Масалан, биринчи типдаги хато фикрлар турли жинсга мансуб икки объектни аралаштириб юбориш натижасида пайдо бўлади, бунда бири – хиссий идрок объекти, иккинчиси хотирада мавжуд образ. Кишига узоқдаги дўстини кўргандай бўлиб туюлиши мумкин. Унинг хотирасида дўстининг образи бор, ва узоқда турган фигура унга қандайдир таниш бўлиб кўринди – ва у дсти деб ўйлаб хато хulosса чиқаради. Бироқ шу нарса равшанки, хато фикрларнинг барчаси ҳам хотираидаги мавжуд образни ва идрок объектини алмаштириб юбориш натижаси бўлавермайди: математик хисоб-китоблардаги хатолар бу категорияга тегишли эмас. Ва бу ўринда Сократ бошқа типдаги хато фикрларнинг қандай йўл билан келиб чиқишини кўрсатиш учун ўзининг машҳуркушча билан аналогиясини келтради, лекин у ишонли чиқмайди. Платон билим табиати аникланмагунча хато фикрлар муаммоини ҳал этиб бўлмайди деган хulosага келади. (Хато фикрлар тўғрисидаги дискуссия “Софист” диалогида яна тикланади).

Теэтетнинг билим – бу чин фикр деган тахминини мухокама қилишда Сократ фикр ҳатто муаллифи уни билмаган тақдирда ҳам чин бўлиши мумкинлигига ишора қиласди. Бу мулоҳазани мисоллар билан тушунтирамиз. Мен “Буюк Британия премьер-министри телефонда АҚШ Президенти билан гаплашмоқда” деб айтдим деб фараз қилайлик. Бу ҳақиқатдан ҳам шундай бўлгани бўлиши мумкин, лекин мен бу ҳақида ҳеч нарса билмайман. Мен томонимдан бу шунчаки тахмин, аммо менинг фикрим объектив чин бўлиб чиқди. Худди шундай одамни ўзи содир этмаган жиноят учун судлаши мумкин, гарчи келтирилган далиллар унга зид буўлса-да ва у ўзининг айбдор эмаслигини исбот эта олмайди. Агар бу одамни ҳимоя қилаётган малакали адвокат ботларни манипуляция қилиш йўли блан ёки қасамхўрлар ҳис-туйғулари билан ўйнаб бўлсада “айбдор эмас” деган ҳукм чиқаришга эришса, унда қасамхўрлар фикри, гарчи улар айбланувчининг айбдор эмаслигини билмасада, келтирилаётган далиллар унга қарши бўлсада чин бўлади. Чиқарилган ҳукм чин фикрлар қаторига тегишли бўлади, гарчи у қасамхўрлар буни билгани учун эмас, балки адвокат уларни ишонтира олгани учун иқарилган бўлсада. Бундан чиқадиган хulosaga шундан иборатки, билим – бу шунчаки чин фикр эмас, ва Сократ Теэттга чин билимнинг янги таърифини беришга ҳаракат қилишни таклиф этади.⁶²

Платон билишнинг 2 та турини: интеллектуал ва ҳиссий билимларни фарқлайди. Шунингдек, у тафаккурнинг ҳам икки турини ажратади: 1) интуитив тафаккур, яъни ҳиссиётдан ҳоли бўлган тафаккур (Кейинчалик Аристотел уни тафаккур ҳақидаги тафаккур деб айтади), 2) дискурсив тафаккур. Унинг ёрдамида ҳиссий предметлар, образлар билиб олинади. Бу ҳозирги фалсафада соф ақл ва ақл тушунчаларига мос келади.

Платон диалектикани борлиқ жинсларини, ғояларини ақл билан билиш жараёни сифатида тавсифлайди.

Ижтимоий сиёсий масалаларни Платон “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида ишлаб чиқкан. “Сиёсатчи” ва қисман, “Критон” диалогларида ҳам жамият ва давлат масалалари тадқиқ этилган. “Сиёсатчи”да Платон барча фанларни мақадни белгиловчи ва назарий фанларга ажратади. Биринчисига давлат хизматчиси ҳам киритилган бўлиб, унинг предметини давлатнинг оли бошқарув (табиатига кўра подаси санъатига ўхшаш) ташкил этади.

Давлатчиликнинг шу даврдаги номукаммал шаклларидан аввал, Платон фикрича, жамиятнинг мукаммал шакллари мавжуд бўлган. У даврларда худолар, худди илоҳий подачилар сингари, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини бошқарган, турмуш кечириши учун зарур барча нарсалар бўлган, урушлар, босқинчиликлар, турли хил низолар бўлмаган. Одамлар бевосита ерда туғилишган, бўш вақтларини фалсафа илмини ўрганишга бағишилаганлар. Бу босқичда одамлар табиат билан курашишдан озод бўлганлар, уларни дўстлик ришталари боғлаб турган. Бироқ, Платон фикрича, бу тузумни ижтимоий тартиб намунаси деб ҳисоблаб бўлмайди: бунга яшашнинг моддий шарт шароитлари имкон бермайди: ўз – ўзини ҳимоя қилиш, табиат ва душман халқларга қарши турish зарур бўлади. Ўтиб кетган олтин асрнинг қадр-қиммати шундаки, унга намуна сифатида қараб,

⁶² Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.160-162

ёвузликнинг нима эканлигини, оиласвий муносабатлар, халқлар ўртасидаги курашлар, турли эҳтиёжларни келтириб чиқарадиган ва жамиятни тўғри қуришга халақит берадиган омилларни аниқлаш бўлади.

Давлатнинг салбий типи 4 та шаклда мавжуд: тимократия, олигархия, демократия, тирания. Буларнинг барчасида идеал давлат хусусиятлари у ёки бу даражада бузилган. Давлатнинг салбий типларида ҳамфирлик ўрнида жанжал, мажбуриятларниadolатли тақсимлашга интиладиган ҳокимлар ва харбийлар-қўриқчилар ўрнида хеч бир мақсадсиз ҳокимиятга интилиш, моддий манфаатлардан воз кечиш ўрнида мол дунёга муккасидан кетиш мавжуд.

Тимократия–такаббурликка, шон-шуҳрат қозонишга асосланган давлат.

Олигархия, ундан кейин келган давлат типи бўлиб, унда жамиятни бир ҳовуч бойлар бошқаради. Бунда бойлар давлати билан камбағаллар давлатига ажралиш яққол сезилиб турди.

Демократия кўпчилик бошқарувчига асосланган, лекин унда бойлар ва камбағаллар ўртасидаги қарама қаршилик янада кучаяди.

Тиранияда битта киши барчанинг устидан хукмронлик қиласди.

Платон идеал давлат деганда олигархиядаги каби кўп бўлмаган бошқарувчилар томонидан бошқариладиган давлатни тушунади. Бу кишилар қатор яхши фазилатларга эга бўлади: 1) табиий кўнималарга эга, иқтидорли; 2) кўп йиллик тайёргарликка эга.

Идеал давлат қурилишининг асосий принципи-адолат. У ҳар бир фуқаронинг жамиятда ўз ўрнини топишига, алоҳида мақомига эга бўлишига имкон беради. Адолат кишиларнинг бирдамликка чақиради, давлат яхлит ҳолатда бўлади, жамиятдаги барча ходисалар уйғунликда бўлади.

Идеал давлат: 1) ўз–ўзини қура олади ва ҳимояланиш қобилиятига эга; 2) барча фуқароларнинг моддий эҳтиёжларини қондира оладиган система шаклида мавжуд. 3) маънавият ва ижоднинг ривожланишига имкон беради.

Идеал давлатда меҳнат тақсимоти бўлиши керак, у кишиларнинг ҳар бир гурухининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, бурч ва мажбуриятларини белгилаб беради.

Туғилган чақалоқ жонида “мис” ёки “темир” бўлса, у дехқон ёки хунармандлар қаторига, жонида “олтин” ёки “кумуш” бўлса, бошқарувчилар ва харбийлар қаторига юборилиши керак.

Таянч тушунчалар

Ғоя, ғоялар дунёси, ғоялар тушунчалар сифатида, Платон диалектикаси, Платон диалоглари, Платоннинг ижтимоий қарашлари, идеал давлат, давлат типлари.

АРИСТОТЕЛЬ ФАЛСАФАСИ

Аристотель (384-322)

Аристотель Платоннинг “ғоялар” тўғрисидаги таълимотига 4 та эътиroz билдиради.

1-эътиroz: Платон “ғоялари” предметлар тўғрисида хеч бир янги билим бермайди, чунки “ғоялар”- предметлар нусхалари, “ғоялар” мазмунида уларга мос ҳиссий предметлар мазмунидан ўзга нарса йўқ. Масалан, инсон “ғояси”нинг моҳиятида ҳар бир шахсда ўз ифодасини топадиган инсоннинг мухим белгилари йиғиндиси тўғрисидаги маълумотдан бошқа хеч нарса йўқ.

2-эътиroz: Платон фикрича, ҳиссий олам предметлари “ғоялар”да иштирок этади. Бу, Аристотель назарида, Пифагорнинг ҳиссий предметлар сонларга тақлид қилиб яшайди деган фикрини такрорлашдан бошқа нарса эмас. Бундай фикр метафорадан фарқ қилмайди. Хусусан, “иштирок этади” деган фикр икки дунё: ғоялар ва ҳиссий предметлар дунёси ўртасидаги муносабатни тушуниришга ожизлик қиласди, чунки Платон “ғоялари” ҳиссий предметларнинг бевосита моҳиятини ташкил этмайди (яъни ундан алоҳида, мустакил мавжуд дунё ҳисобланади).

3-эътиroz: Платоннинг “ғоялар”нинг ўзаро мантикий муносабатлари тўғрисидаги фикрларига нисбатан билдирилган. Бу, бир томондан “ғоялар”нинг ўзлари ўртасидаги муносабатлар, бошқа томондан, “ғоялар” ва ҳиссий предметлар ўртасидаги муносабатдан иборат.

“Ғоялар” ўртасидаги муносабат – бу умумий муносабати. Бу муносабатда, Платон таълимотига кўра, умумий жузъийнинг моҳияти сифатида гавдаланади. Мазкур икки фикр:

умумий ғояларнинг жузъий ғояларга бўлган муносабати ва ғояларнинг субстанциялиги тўғрисидаги фикрлар бир бирига зид. Хусусан, бир ғоя ҳам субстанция, ҳам субстанция эмас бўлиб қолади: умумий ғоя ўзига бўйсунадиган жузъий ғояга нисбатан субстанция хисобланади (яъни жузъий ғояда моҳиятан акс этади), айни пайтда у ўзига нисбатан умумийроқ бўлган ғояга бўлган муносабатида субстакция бўлмай қолади.

Платон, Аристотель фикрича, ғоялар дунёси билан ҳиссий предметлар соҳаси ўртасидаги муносабатни тушунтиришда ҳам адашади, зиддиятга йўл қўяди. Платонга мувофиқ, якка ҳиссий предметлар улар учун умумий бўлган белгиларга эга. Умумийни алоҳида реаллик сифатида талқин этиш билан, уни жуъзийликнинг таркиби киритиб қўяди. Бундан ташқари, ғоялар ва ҳиссий предметлар дунёси алоҳида реалликлар бўлгани учун, биринчиси иккинчисини акс эттиргани учун, яъни ҳар бир ғояга унга мөнгүлувчи ҳиссий предмет бўлгани учун уларга умумий асос бўладиган янги “ғоялар”, яъни “ғоялар”нинг иккинчи дунёси бўлиши зарур. Ўз навбатида, биринчи ва иккинчи “ғоялар” дунёси учун умумий бўлган учинчи “ғоялар”дунёси бўлиши шар ва х. Шу тариқа ҳиссий предметметлар устида кўтариладиган сон-саноқсиз ғоялар дунёси мавжудлиги тўғрисида хуросага келиш керак, бу эса хато.

Аристотелнинг Платонга бўлган бу эътирози “учинчи одам” деган ном олган. Бунга сабаб шуки, ҳиссий қабул қилинадиган инсон ва инсон “ғояси”дан (иккинчи инсон) ташқари улар устида турадиган ва уларни ўзида синтезлайдиган инсон “ғояси” яратилиши (учинчи инсон) зарур бўлади.

4-эътиroz: “Ғоялар” назарияси ҳиссий предметлар дунёсини тушунтиришга қодир эмас, чунки предмет ҳоссаси ўзгаришда, ҳаракатда, пайдо бўлади ва йўқолади. “Ғоялар” дунёси алоҳида ёпиқ оламни ташкил этгани учун ҳиссий предметдаги ўзгаришларни тушунтира олмайди. Аристотель Платоннинг “ғоялар” тўғрисидаги таълимотида мавжуд асосий қийинчиликни умумийни якка, алоҳидалиқдан ажратиб қўйиш, уларнинг қарама-қаршилигини мутлоқлаштиришда кўради. Бунинг сабабини Сократ таълимотига мурожаат килишида деб билади. Сократ умумийни яккадан ажратган эмас. Аристотель фикрича, “бир томондан умумийсиз билим олиб бўлмайди, лекин бошқа томондан, умумийни яккадан ажратиш ғоялар талқини билан боғлиқ қийинчиликлар сабаби ҳамdir.

“Метафизика”нинг 13-китобида Аристотель Платоннинг “ғоялар” тўғрисидаги таълимоти танқидини кейинги вариантини беради. Бу танқид асосида сонларга абстракция сифатда қараш, яъни уни тушунча тарзида қабул қилиб, предметларнинг айrim белгиларини акс эттирувчи абстаркция деб тушунтириш ётади. Бундай абстракцияларнинг мавжудлиги Платон таълимотининг тўғрилигини тасдиқламайди. Умумий фикрлар фазавий микдор ва сонлардан алоҳида тарзда мавжуд, улар айrim предметларга нисбатан эмас, балки айнан предметларнинг ўзларига тегишлидир. Аристотель фикрича, ҳеч бир сон Платон талқинидаги ғоя бўла олмайди ва аксинча ҳеч бир сон “ғоя” бўла олмайди.

Аристотель субстанция деганда ўз ҳолица мавжуд бўлган, бошқалар таркибида бўлмаган нарсани тушунади. Ана шунинг учун ҳам у умумийни субстанция деб хисобламайди. Чунки у предметлар синфига хос бўлмайди. Демак, субстанция якка борлиқдан иборат.

Аристотелнинг таъкидлашича, субстанция, яъни якка борлиқ “шакл” ва “материя” бирлигидан иборат. Билиш нуқтаи назаридан олиб қаралганда “шакл” – бу предмет ҳақидаги тушунча ёки предмет тўғрисидаги тушунчада кўрсатилган сифат.

Аристотель фикрича, билим предметнинг муҳим белгиларини акс эттирувчи тушунча билан боғлиқ. Агар тушунчалардан онгимиз соқит бўлса, унда билим предмети бўлмаган нарсагина қолади, холос. Билим чин бўй бўлиши учун у фактат предмет тўғрисидаги тушунчагина бўлиб қолмай, балки билиш предмети ўзгармас, сақланиб қоладиган борлиқ бўлиш керак. Гарчи алоҳида мавжуд предметлар, уларда ўзгармас моҳият мавжуд бўлгани ҳолда, ўзгарувчан бўлсада, уларни билиш мумкин. Бундай билиш “шакл” тўғриида тушунча ёки тушунчани билиш демакдир. Демак, Аристотель “шакл”ида мангулик ва умумийлик бирлашади. “Шакл”нинг бундай тавсифи субстанцияни яъни ўзлигига эга якка борлиқни ўрганишни давом эттириш имкониятини беради. Аристотелнинг айтишича, бу “шакл” ҳар бир предмет учун бўлиб, у абадийдир: пайдо бўлмайди ҳам, йўқолмайди ҳам. Масалан, биз мис массасидан ҳайкал қурилаётганини,

хайкал “шакл”ини олаётганини кузатаяпмиз. Бу “шакл”нинг илк бор кўриниш олаётганини билдирмайди. Бу кўриниш, чизғига мис массаси эга бўляяпти, холос, бунда “шакл” ўз холича пайдо бўлаётгани йўқ.

Аристотелнинг бу фикрларидан шундай хulosса чиқадики, “шакл”- умумий, реал тарзда мавжуд нарса – якка предмет. Шунинг учун ҳам “шакл” якка предмет “шакл”идан иборат бўлиши учун, мазкур “шакл”га яна нимадир қўшилиши керак. Бироқ “шакл”га муайян тушунча орқали ифодаланган нарса қўшилганда ҳам, у яна “шакл”дан иборат бўлганича қолади. Бундан Аристотель қуйидаги хulosса чиқради: “Шакл”га қўшиладиган элемент фактат “ноаниқ субстрат” ёки “ноаниқ материя” бўлсагина, субстанция элементи бўла олади. Бу шундай субстратки (материяки), унда умумий (шакл) илк бор бошқа борлик сифати бўлиб қолади. Аристотель хиссий дунёнинг айрим (алоҳида предметларида янги хусусиятларнинг пайдо бўлишини ёки уларда “материя”нинг ўзига “шакл”ни касб этиш механизмини ҳам тушунтиради.

4 та сабаб тўғрисидаги таълимом. Аристотель ўзидан аввалги мутафаккирлар таълимотларини таҳлил қилгани ҳолда, уларда 4 та сабаб тўғрисидаги мулоҳазаларнинг мавжудлигини қайд этади. Улар:

1. “метерия”, яъни тушунчанинг амалга ошиши;
2. “шакл”- материянинг “имконият” ҳолида мавжудлигидан воқеликка айланадиганида кабул қиласидаги тушунчаси;
3. Ҳаракат сабаби;
4. Мақсад – ҳатти ҳаракат билан тақозаланадиган сабаб.

Аристотель фикрича, фактат оламдаги жисмларгина эмас, балки ҳаракатлар ҳам 2 та турга бўлинади: мукаммал (айлана бўйлаб текис ҳаракат) ва номукаммал (яъни, тўғри чизиқли ҳаракат) ҳаракатлар. Мукаммал ҳаракатнинг соғ намунаси бу ҳаракатсиз юлдузлар сферасининг Ер атрофида айланishi.

Аристотелнинг фикрича, ҳар қандай табиий ҳаракат мақсадга эга. Хўш, табиатда қандай мақсад мавжуд? Бу имконият ҳолатидан борлик ҳолатига ривожланиш, ёки материядаги шакллар уйғунлашувидир. Гарчи Аристотель табиатда қандайдир онгли мақсад мавжудлигига мантиқан изн берган бўлса-да, Афлотундаги каби, унда ҳам табиатта нисбатан теологик (илоҳий) қарашлар механистик қарашлардан кўра устунроқ. Бироқ унинг телеология-си (илоҳиёти) барча нарсани қамраб ололмайди ва барча жойга сингиб кета олмайди, бинобарин материя баъзан телеологияга бўйсунмайди (жумладан, мажруҳлар пайдо бўлган ҳолат материянинг ўзидаги нуқсонлар билан изоҳланади).

Шундай қилиб, баъзан ҳеч қандай мақсадни қўзламайдиган ҳодисалар ҳам рўй беради, бироқ юзага келган ҳолатлардан зинҳор қочиб бўлмайди. Бунинг учун, жумладан гарчи мажруҳларнинг пайдо бўлишига “норози бўлса-да”, “табиатга кўра” рўй берувчи ҳодисаларни чорловчи тó аўтóма-тоң ёки “ғайрииҳтиёрийлик” жавобгар. Бу каби ҳодисалар ноҳуш ва улар жумладан, хазина топиб олинган ҳолатдаги каби қувончли ҳолатни ўзида акс эттирувчи “баҳтли тасодиф”дан кескин фарқ қиласи.

“Табиатда” ҳамма нарса маълум мақсадда юз беради, дея таъкидлашга Аристотель хақлимиди? Афлотун Оламдаги рух ва Демиург тамойилини илгари сурган ва шу сабабли у табиатда барча нарса нима учун қилинади, дейди – у ҳолда Аристотелнинг сўзларидан маълум бўлдики, теологик (илоҳий) фаоллик табиатга хосдир. Ҳақиқатан, баъзан у Тангрини ёдга олади, бироқ табиат қай йўсинда Тангри билан боғланганлигини аниқ тушунтириб бера олмайди. Унинг “Метафизика”даги Тангрига берган тавсифи эса Унинг томонидан табиатга нисбатан ҳар қандай мақсадга йўналтирилган фаоллигига барҳам беради. Эҳтимол, буни Аристотелнинг эмпирик фанга нисбатан йилдан-йилга кучайиб бораётган қизиқишининг унга Тангри тўғрисидаги масала бўйича ўз нуктаи-назарини аниқ белгилаб олишига имкон бермагани, ва боз устига, бу қизиқишининг Аристотель илмий қарашларининг унинг метафизик фикрларига тўғри келмаслиги тўғрисидаги ўринли айловга сабаб бўлгани билан изоҳ-лаш мумкин. Аристотелнинг табиат телеологияси (илоҳиёти)га (табиатда ҳамма нарса олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ қилиб яратилган, дея талқин қилувчи диний таълимот) қарашларини инкор этиш ёки унга шубҳа қилиш фикридан мутлақо йироқ бўлганимиз ҳолда, биз Аристотель метафизик назариясининг, ёки унинг илоҳиётининг унга табиат тўғрисида ақлан бошқарилувчи тизим

сифатида сўз юритишига ҳуқук бермаслигини эътироф этишимиз жоиз, бинобарин у буни кўп бора такрорлаган. Шак-шубҳасиз, Аристотелнинг ушбу мулоҳазалари соф мавҳумлик аломатини касб этади.

8. Аристотелнинг фикрига кўра, Борлик – ой остидаги (ёруғ оламдаги) ва ой устидаги (самовотдаги) каби икки турли оламдан иборат. Самовот оламида йўқ бўлиб кетишга ва ўзгаришларга юз тутмайдиган юлдузлар жойлашган. Улар фазога жойлашиб, тўғри чизиқ бўйлаб эмас, балки айлана бўйлаб ҳаракатланади. Фақат тўрт унсургина тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракат-ланади. Аристотелнинг таъкидлашича, юлдузлар бошқа унсурдан – айлана бўйлаб жойлашишдан бошқа ҳеч қандай ўзгаришларга юз тутмайдиган бешинчи ва энг олий унсур бўлган эфирдан иборат. Аристотель Ер доира шаклида бўлиб Борликнинг марказида ҳаракатсиз жойлашган, унинг атро-фида эса сув, ҳаво ва олов ёки кул қатламлари жойлашган. Улардан ташқарида само гумбази жойлашган, улардан энг узоқдагиси ҳаракатсиз юлдузлар доираси бўлиб, дастлабки двигател томонидан ҳаракатга келти-рилади. Аристотель Калиппнинг сфералар сони ўттиз учга (айнан шундай миқдор сайёralар ҳаракатини изоҳлашга имкон беради) тенг деган ғоясини ўзлаш-тиргани ҳолда, яна тескари томонга ҳаракатланувчи йигирма икки сферанинг ҳам мавжуд эканлигини эътироф этади. Бу сфералар бошқа сфераларнинг қўшни сферадаги сайёralар ҳаракатини бузишга интилишига қарама-қарши туриш мақсадида бошқаларига ўтиб кетади.

Шу тариқа унда энг узоқ сферани ҳисобга олмаган ҳолда, эллик бешта сфера бўлган, ва бу шундан далолат берадики, нима учун Аристотель “Метафи-зика”да юлдузлар сферасини ҳаракатлантирувчи Дастрлабки двигателдан ташқари, эллик бешта ҳаракатланмайдиган двигателлар ҳам мавжудлигини таъкидлайди (Унинг эътирофига кўра, агар Калиппнинг эмас, балки Евдокс-нинг ҳисоблашини ҳақиқий дея ҳисобланадиган бўлса, у ҳолда эллик бешта эмас, балки қирқ тўққизта сфера бўлади).

Бу оламда айрим нарсалар юзага келади ва йўқолади, турлар ва навлар эса – абадий. Шундай қилиб, Аристотель таълимотида биз замонавий мазмундаги тадриж ғояларини топа олмаймиз. Бироқ гарчи Аристотель турларнинг тарихий тадрижи назариясини яратади олмаган бўлса-да, “идеал” даражадаги тадриж дея аталувчи тадрижни ёки Шаклнинг роли янада баланд даражага кўта-рилиб, барча нарса янада кучавчичи бутун мавжудотнинг тузилиш наза-риясини Борлик тузилишини тавсифловчи назарияни яратади билди. Ушбу тузилиш негизида ноорганик материя жойлашган бўлиб, ундан сўнг органик материя жойлашган, зеро ўсимликлар – камроқ тақомиллашган ва ҳайвон-лардан бир погона пастда жойлашган. Бироқ ҳатто ҳаёт тамойили сифатида ўсимликларнинг ҳам жони бор, Аристотель буни “яшашга қодир табиий тана энтелехияси” (“Рух ҳақида”) сифатида талқин қиласида. Рух, танадан ажрал-маган ҳолда бир пайтнинг ўзида унинг шаклув-шамойили, ҳаракатланиш тамойили ва унинг мақсади ҳам ҳисобланади. Тана рух учун мавжуд, ва ҳар бир орган – унинг фаоллигини таъминлаш каби ўз мақсадига эга.

Аристотель “Рух ҳақида”ги рисоласининг бошида рухни тадқиқ қилиш нақадар муҳим эканлиги тўғрисида сўз юритади, зеро “рух бу жонли мавжу-дотнинг гўёки витал ибтидосидир”.

Бироқ ушбу муаммо бирмунча мураккаб, шу сабабли тадқиқотнинг тўғри усулини топиш осон эмас. Аристотелнинг таъкидлашича, файласуф ва натуралист-олим турли усуллардан фойдаланади ва шу сабабли ўз талқиқини турлича шакллантириши – ғоят тўғри. Турли фанлар тадқиқотнинг турли усулларини қўллашини барча мутафаккирлар ҳам тан оавермаган, ва шундан келиб чиқсан ҳолда, қандайдир фан кимёгарнинг ёки табиатшуноснинг усул-ларини қўллай олмайди, унинг хуласалари ҳақиқатни бузиб кўрсатиши керак эмас.

Мураккаб субстанция – бу ибтидоси рух дея аталмиш, ҳаётга эга табиий тана. Тана рух бўлиши мумкин эмас, зеро тана – бу ҳаёт эмас, балки ҳаёт касб этади (“Рух ҳақида”ги рисоланинг биринчи китобида Аристотель турли файласуфларнинг қарашларини таснифлаб ва психология тарихини тавсиф-лар экан, қуйидагиларни эътироф этади: “Ибтидо борасида асосан уларни моддий дея сановчилар ва номоддий дея тан олувчилар ўртасида келиш-мовчиликлар мавжуд”. Аристотелнинг ўзи ўзини Левкипп ва Демокритнинг эмас, балки Афлотун издошлари сирасига қўшди)

Шу тариқа тана рух учун материя бўлди, рух эса – бу тананинг шакли ёки харакатидир. Шу сабабли Аристотель рухни изоҳлашда у тўғрида руҳдан маҳрум бўлган нарса сифатида эмас, балки рухга эга нарса сифатида сўз юритади. Шундай қилиб рух, – бу тананинг ҳаракатланиши ва ундан ажралмайди (гарчи эҳтимол танадан ажралиб чиқувчи қисмлар мавжуд бўлиши мумкин, зеро улар унинг аниқ ҳаракатланиши ҳисобланмайди). Рух – бу жонли тананинг сабаби ва моҳиятидир: а) ҳаракатланиш манбаи сифатида; б) чекловчи сабаб сифатида ва с) жонли тананинг реал субстан-цияси (яъни расмий сабаб сифатида).

Турли хилдаги руҳлар турли кўринишдаги жонли таналарга тааллуқ-лидир, зеро бирмунча қуи (паст) кўринишдагилари аксинча эмас, балки олий турларга мансубдир. Рухнинг энг қуи (паст) шакли ўсимликлар руҳи (жони) ҳисобланниб, озукланувчи моддаларни ютиш ва ўзи кабиларни акс эттириш билан машғул. Уни нафақат ўсимликларда, балки ҳайвонларда ҳам топиш мумкин, гарчи у соф кўринишда, жумладан ўсимликларда мавжуд бўлса ҳам. Ушбу функциялар ҳаётни қўллаб-қувватлаш учун муҳим бўлиб, барча жонли мавжудотларда учраса-да, бироқ ўсимликларда фақат ушбу функциларгина мавжуд, уларнинг руҳи (жони) янада юкори фаолликни билмайди. Ўсимликларга ҳис қилишнинг кераги йўқ, бинобарин улар ҳаракатланмайди ва мутлақо автоматик равища тупроқдан озуқа модда-ларини тортиб оладилар (Бу нарса ҳаракатланмайдиган ҳайвонларга ҳам тааллуқлидир). Ҳаракатлана оладиган ҳайвонлар эса, ҳис қила олиши зарур, зотан улар озуқа излаши бехуда бўлган бўлар эди,agar улар бу холида озуқа топгандарида ҳам, уни ўзларининг озуқаси эканлигини аниқлай олмаган бўлардилар.

Ҳайвонлар бирмунча юкори шаклдаги руҳга – ҳис қилувчи руҳга, яъни ҳиссий қабул қилиш, интилиш ва маконга оид ҳаракатланиш каби учта қобилиятга эга. ҳис қилишдан сўнг ривожланиши хотира бўлган тасаввур қилиш боради.

Аристотель ҳаётни қўллаб-қувватлаш учун озукланиш зарурлиги тўғрисида сўз юритар экан, у шунингдек ҳайвон ўз емишини фарқлай олиши учун, хеч бўлмаганида унга теккан пайтида унга пайпаслаб сезиш зарурати ҳам муҳим эканлигини ва бу ҳайқонга ёрдам беришини эътироф этди. Ҳайвонни ўзига чорловчи емишнинг таъми ҳам ҳаёт учун ниҳоятда муҳим. Ҳайвон манфаати учун бошқа, у қадар муҳим бўлмаган сезгилар ҳам мавжуд.

10. Кейинги погонада инсон руҳи жойлашган. Бу рух ўзида бирмунча қуидаги – ўсимликлар, ҳайвонлар руҳи функцияси(вазифаси)ни бажаради, бироқ– ақл, фикрлаш қобилияти каби бошқаларда мавжуд бўлмаган яна бир қобилиятша эга. Ақл илмий фикрлаш кўринишидаги ва амалий фикрлаш кўринишидаги каби икки усуlda фаолликни намоён қиласди. Биринчисининг обьекти ҳақиқат, ўзи учун ҳақиқат саналади; иккинчисининг обьекти ҳам ҳақиқат, бироқ ўзи учун бўлмаган, балки амалий мақсадларга эришиш ва оқилона хатти-ҳаракатларни амалга ошириш каби ҳақиқат саналади. Рухнинг фикрлашдан бўлак бошқа барча қобилиятлари танадан ажралмас ва ўтувчандир; ақл эса туғилишдан аввал ҳам мавжуд бўлган ва ўлмасдир. Бироқ танадан макон топган ақл, рухнинг – ўз изларини қолдириши керак бўлган *tabula rasa* бўлиши кераклиги имконияти тамойилига риоя қилишни талаб қиласди.

Шундай қилиб, биз ақлнинг - серғайрат ақл ва бардош берувчи ақл каби икки хил кўринишга ажратамиз.

Серғайрат ақл бардош берувчи ақлни тушунчага айлантирувчи образ-лар ёки фантазмлардан шаклларни тортиб олади (Аристотелнинг фикрича, фикрлашнинг барча кўринишлари тасаввурга таянади). Фақат серғайрат ақл ўлмасдир. “Ва бу ақл алоҳида ва хеч нарсага юз тутмайди, ўз моҳиятига кўра фаолият бўла туриб, у хеч гарса билан аралашмаган. Ахир ҳаракатдаги ҳамиша бардош берувчидан юкорида ва ибтидоси ҳам материядан баланд”⁶³.

⁶³ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.322-326

Аристотелнинг билиши назарияси унинг онтологияси-борлиқ ҳақидаги таълимотига таянади. Ўз моҳиятига кўра у фан назариясидан иборат. Аристотель илмий билимни санъатдан ҳам, тажрибадан ҳам, ўй-фикрдан ҳам фарқ қилади.

Илмий билимнинг асосий хусусиятлари:

Исботланганлик – энг умумийлик ва зарурийлик;

Тушунтириш қобилияти;

Бирликнинг бўйсуниш босқичлари билан бирлиги.

Аристотель фикрича, фан-исботлай оладиган борлиқ тури. Исбот фақат умумийга тегишли. Масалан, Ойнинг тутилиши тақрорланиб туради, у бир хил шарт шароитда содир бўлади. Ҳар бир алоҳида олинган ҳолат ой тутилишининг хусусий ҳоли бўлиб ҳисобланади.

Илмий билим мазмунининг зарурийлиги ва қўлланилишининг энг умумийлиги билан ажralиб туради. Бу хусусияти илмий билимнинг тушунтириш қобилиятига эга бўлишини тақозолайди.

Илмий билимлар вазифалари: 1) бирорта ҳолатни қайд этиш; 2) сабабини аниқлаш; 3) фактнинг моҳиятини тадқиқ этиш. 4) билим факт мавжуд бўладиган ёки бўлмайдиган ҳолатларни ўрганиш.

Аристотель фанларни назарий ва амалий илмларга ажратади.

Жон ҳақидаги таълимоти. Аристотель нафақат мантиқ илми, балки психологиянинг ҳам асосчисидир. Бунга у “Жон ҳақида” асарини бағишилаган. Унда жоннинг табиати, идрок ва хотира масалалари ёритилган. Аристотель жонда инсон танасининг олий фаолиятини кўради. Бу унинг борлиғи, “энтелехияси”, амалга ошишидир. Жон ва тана узвий боғланган. Бироқ бу алоқадорлик барча руҳий функцияларга ҳам тегишли эмас. Инсон жонида шундай бир қисм борки, у пайдо бўлмайди ҳам, ўқолмайди ҳам. Бу қисм–ақл.

Ахлоқий қарашлари. Этикага Аристотель учта асарини: “Никомах этикаси” (отаси Никомахга бағишиланган) “Евдем этикаси” (дўсти ва шогирди Евдем ёзмалари асосида тузилган), “Катта этика” (юқоридаги иккита асардан олинган парчалардан ташкил топган) бағишилаган.

Аристотелда ахлоқий фаолият ва ахлоқий жасоратлар тўғрисидаги таълимот бутун олам ва ундаги инсоннинг барча фаолиятини қамраб оладиган объектив телеология асосига қурилган.

Аристотель этикаси

1. Аристотель этикаси ошкора илоҳий (теологик) тасниф касб этади. Уни қандайдир тасаввурларга боғлиқ бўлмаган, ўзича тўғри бўлган ҳаракат эмас, балки манфаатларга эришишга йўналтирилган ҳаракат қизиқтиради. Ушбу мақсадга ёки манфаатга эришишга нимаики ёрдам қиласа – барчаси тўғри, ҳақиқий манфаатга эришишда нимаики тўскинлик қиласа, - барчаси нотўғри.

“Ҳар қандай санъат ва ҳар қандай таълимот, ва шу каби хатти-ҳаракат ва онгли равишдаги танлов, одатда маълум манфаатга интилади. Шу сабабли барча нарсалар интилувчи манфаатни белгилаш тўғри бўлади”.

1. Бироқ турли санъатлар ва фанлар турли мақсадларни касб этади. Шундай қилиб, шифокорликнинг мақсади – саломатлик, кемасозликнинг мақсади – саёҳат хавфсизлиги, иқтисодиётнинг мақсади – фаровонлик. Ундан ташқари, қатор мақсадлар бошқа, янада муҳимроқларига бўйсунади. Жумладан, қандайдир дори беомрнинг ухлашига имкон берса, бавосита у беморнинг саломатлигини қайтаришда унга ёрдам беради. Шунга ўхшаб, от эгар-жабдуқларининг юганини ва бошқа анжомларини тайёрлаш санъати янада муҳимроқ вазифа – жангда ғалабага эришишни кўзда тутади.

Ушбу мақсадлар, табиийки, янада муҳимроқ мақсадлар ёки манфаат-ларга эришишга йўналтирилган. Бироқ агар ўз-ўзидан исталган мақсад мавжуд бўлса, яъни бошқа мақсадлар унинг учун исталган бўлса, у ҳолда бу мақсад энг олий манфаатдир ёки манфаатдир. Ва Аристотель ўз олдига у нимадан иборат ва қандай фан уни ўрганишини аниқлаш вазифасини қўяди.

Иккинчи масала юзасидан Аристотелнинг таъкидлашича, олий манфаат ижтимоий ёки сиёсий фан томонидан ўрганилади. Давлат манфаати ҳар бир алоҳида инсон учун ҳам манфаат ҳисобланади, бироқ “давлат манфаати ҳар қалай бирмунча муҳим ва бирмунча тўла тасаввур қилинади”.

2. (Биз бу ерда идеал давлатда адолат оддий давлатлардагига нисбатан бирмунча күчлироқ ифодалангани тұғрисида ёзган Афлотуннинг “Давлат” асарининг таъсирини күрамиз). Шундай қилиб, Аристотель этикани сиёсий ёки ижтимоий фанларнинг соҳаси сифатида үрганади: айтиш жоизки, “Сиёсат” рисоласида у аввал индивидуал этика, сўнгра - сиёсий масалаларини тадқиқ қиласи.

Инсон учун энг олий саодат нима, деган саволга жавоб берар экан, Аристотель бу саволга математик аниқлик асосида жавоб бериб бўлмаслигини эътироф этади; этика фани таснифининг ўзи, айнан эса – инсоннинг хулқ-автори шундайки, у буни қилишга имкон бермайди, дея таъкидлайди.

3. Ундан ташқари, математика ва этика ўртасидаги тафовут шундан иборатки, биринчиси умумий тамойилларни үрганади ва улардан ўз хulosса-ларини қиласи, кейингиси эса хulosадан бошлайди. Бошқачасига айтганда, биз этикада инсонлар тұғрисидаги азлоқий мушоҳадалардан бошлаймиз ва уларнинг хатти-харакатларини тенглаштириб, қиёслаб ва батафсил таҳлил қилиб, умумий тамойилларни шакллантирамиз.

4. Аристотель табиий равишда уйғунликка ва мутано-сибликка интилиш ҳар бир инсонга хос, яъни унинг этикавий хулқ-авторини белгиловчи муҳиммилк ва номуҳиммилк даражасини фарқлашни билиш тұғрисидаги ғоядан келиб чиқади. Бу каби мулоҳаза асоссиз этикага зид равишда табиий этика учун асос яратади, бироқ бундай холатда ахлоқий мажбурият заруратини назарий жиҳатдан асослаб беришга уриниш, айниқса Аристотельни каби тизим учун, бартараф этиб бўлмайдиган қийинчиликларга дуч келади.

Инсон хатти-харакатлари этикасини Ўрта асрлардаги Аристотельдан кўп нарсанни олган христиан файласуфлари уринганлари каби, Аристотелнинг ўзи ҳам Абадий илохий қонун билан боғлай олмайди. Ушюо камчиликларга қарамай, қандай қилиб бўлса-да, Аристотель этикаси йирик ҳисобда ўзида соғлом фикрни намоён қиласи, унинг негизида инсон яхши ва саховатли хилқат, деган ишонч ётади. Аристотель ўзи айтганидек, “нимани билса, шуни тўғри мулоҳаза қилувчи” инсоннинг табиий фикрларини ҳақли деб топиг ва қўшимча сифатида ўз этикасини ўрганиб чиқсан.

5. Шундай тасаввур шаклланиши мумкинки, зеро Аристотель томонидан яратилган идеал хаёт лавҳасига унинг ақлий салоҳиятига асосланган ва олимона диidi кучли таъсири кўрсатди, бироқ бу уни соф априор (асосланмаган) ва дедуктив этикасини ёки *Ethica more geometrico demonstrata*-тани яратишга уренишда айблай олмайдиз. Ундан ташқари, гарчи Аристотель этикасида унга замондош бўлган юононча қарашларнинг инсон хулқ-авторига таъсири ниҳоятда сезиларли бўлса-да, файласуфнинг ҳеч бир иккиланмай инсон табиатини тадқиқ қилишда ўз этикавий назариясини унинг универсал таснифларига қуради; бунга ҳатто унинг “ваҳшийлар”га нисбатан илтифот-сиз муносабати ҳам ҳалал бермаган. Агар Аристотель бизнинг давримизга қадар яшаганида ва Фридрих Ницше билан мунозарага киришган бўлганида эди, у шак-шубҳасиз инсон табиатининг универсал тасниф касб этишини, ўзгариш-ларга юз тутмаслиги ва унинг нисбий бўлмаган, балки балки инсон табиатида мавжуд бўлган мудом баҳолашга муштоқлиги борасидаги фикрида сабит турган бўлар эди.

Инсонлар одатда ўzlари учун нимани ҳаётларининг мақсади деб ҳисоблайдилар? Бахт, дея жавоб беради Аристотель, ва асл юонон сифатида у буни тўла маъқуллайди. Бироқ бу каби мушоҳада турли инсонларнинг бахтни турлича тушунишларини изоҳлашга камлик қиласи. Кимлар учундир бахт ҳузур-ҳаловат бўлса, бошқалар учун - бойлик, яна кимлар учундир шон-шуҳрат ва ҳ.к.лардан иборат бўлади. Инсонлар касалга чалиниб бемор бўлиб қолганида у бахтни саломатликда кўрса, муҳтоҗликка учраган кимса бахтни бойликда кўради. Эркин кишиларга нисбатан қуллар учун ҳузур-ҳаловат озроқ бахтдек туюлади; шон-шуҳрат ҳам ҳаётнинг мазмуни бўла олмайди, зеро у ким уни берса, шунга боғлиқ ва бизнинг шахсий мулкимиз бўла олмайди. Боз устига, айрим инсонлар ўzlарининг шахсий яхши фазилат-ларига ўzlарини ишонтириш учун шон-шуҳратга интиладилар (эҳтимол, шунинг учун викториан даврида “басавлатлик”ка улкан аҳамият берилган-дир), шу сабабли эҳтимол яхши фазилат ҳаётнинг мақсади саналар. Йўқ, дейди Аристотель, яхши фазилат ҳам бу мақсадга тўлиқ тўғри келмайди, чунки яхши фазилатли инсон ҳам бутун

умр ҳаракатланмай, улкан бахтсизлик гирдобида бўлиши мумкин. Бахт эса, ҳаётнинг олий мақсади сифатида унга эришишга йўналтирилган барча кучларнинг бахтсизликни бартараф этувчи ҳаракати бўлиши зарур.

Шундай қилиб, агар бахт – бу ҳаракат ва инсон ҳаракати бўлса, у ҳолда қандай ҳаракатлар инсонга хос эканлигини аниқлаш зарур. Бу ўзи кабиларни ўсишига ва ифодаланишига имкон берувчи фаолият бўлиши мумкин эмас, чунки буларнинг барчаси бошқа жонли мавжудотларга хосдир. Бу шундай фаолият бўлиши зарурки, унга биноан улар орасидан инсонларни оқилона фаолият ёки ақлга асосланган фаолиятга ажратиши жоиз. Бу фаолият, яхши фазилатга мувофиқ – яъни Аристотель, ахлоқий яхши фазилатлардан ташқари, яна ақлий яхши фазилатларни ҳам ажратган, - бироқ бу одатда бахт яхши фазилатдан иборат, дея сўз юритувчи инсонлар назарда тутаётган нарса эмас, зеро улар одатда адолатлилик, мўътадиллик ва ҳ.к. каби яхши ахлоқий фазилатлар тўғрисида ўйлайдилар. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бахт ахлоқий мақсад сифатида шунчаки яхши фазилатдангина иборат бўлиши мумкин эмас: у фаолиятдаги яхши фазилатларга мувофиқ ёки яхши амалларда ўз аксини топади, бунда “яхши фазилат” деганда ҳам ақлий, ҳам ахлоқий яхши фазилатлар сифатида тушуниш жоиз. Ундан ташқари, Аристотель инсон вақти-вақти билан эмас, балки бутун умри мобайнида эзгу ишларни амалга ошириши зарурлиги, ва фақат шундай ҳаётгина бахтли дея аталишга ҳақлилиги борасида сўз юритади.

Шундай қилиб, бахт – бу эзгу ишларга мувофиқ фаолият, бироқ бу дегани бахт борасида кенг тарқалган маслаклардан воз кечиши дегани ҳам эмас. Жумладан, эзгу ишларни севувчи инсонларнинг тўғри хатти-ҳаракатлари уларга улкан қувонч баҳфишлайди, зеро қувонч – эркин ва тўқинлик-ларсиз фаолиятнинг табиий йўлдошидир. Бироқ маълум даражада ташқи эзгуликкка эга бўлмай туриб ажойиб хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мушкул, - деган Аристотелнинг ушбу фикрини кинилар ҳеч бўлмагандан қисман инкор этганлар.

6. Шундай қилиб, биргина инсонга тегишли бўлган фаолият сифатидаги бахт тушунчалик сақланиб қолади, бироқ бунда унинг қувонч ва фаровонлик каби бошқа компонентлари ҳам инкор этилмайди. Ва биз яна Аристотель таълимотида кўплаб соғлом фикрларни кўрамиз: у дунёвий ҳаётни қадрлаган ва “трансценденталликдан ташқари» хусусиятни бўрттириб кўрса-тишга мойил бўлмаган.

Шундан сўнг Аристотель эзгулик руҳидаги ва тўғри хатти-ҳаракатларни тўлалигича, сўнгра эса – етук ахлоқий яхши фазилатларни, яъни ақлан ишлаб чиқилган режага кўра, ва ниҳоят, ақлий эзгуликларни ўрганиб чиқишига киришади. «Никомаха этикаси»нинг якунида у идеал ҳаётни, ёки эзгу ишлардан иборат хатти-ҳаракатларни тавсифлайди, - фақат шундай ҳаётгина чинакам бахтли бўлиши мумкин, дея эътироф этади.

2. Яхши фазилатларга йўғрилган табиат борасида Аристотель шундай дейди: барча инсонлар аслида эзгуликкага мойил бўлиб туғиладилар, бироқ уни доимий машқлар билан ривожлантириш зарур. Хўш, бу қандай машқлар? Эзгу ишларни амалга ошириш. Бир қарашда бу берк доирага ўхшайди.

Аристотелнинг таъкидлашича, биз тўғри хатти-ҳаракатларни амалга ошириб, ўзимизда яхши фазилатларни тарбиялаймиз, бироқ биз эзгуликкага эга бўлмай туриб, қандай қилиб уларни амалга оширишимиз мумкин?

Аристотель, биз аввало улар тўғрими-йўқми, ўзимиз билмаган ва танламаган ҳолда объектив жиҳатдан тўғри хатти-ҳаракатларни амалга оширамиз, дея жавоб беради. Бизнинг танловимиз ўрганишга асосланади. Жумладан, ота-оналар ўз фарзандини ҳамиша тўғри сўзлашга ўргатади. У ота-онасининг ўйтларига қулоқ тутган ҳолда, тўғри сўзлашнинг ички мазмун-моҳиятини тушунмаса-да, ота-онасининг сўзларини ерда қолдир-майди. Шу тариқа ростгўйликка асосланган хулқ-атвор боланинг табиатига сингиб боради ва бола ростгўйлик бу – эзгулик эканлигини англаб етади, ва мураккаб вазиятларда бу энг тўғри йўл бўлгани учун, ҳақиқатни сўзлашни афзал кўради. Шу тариқа ростгўйлик эзгуликка айланиб боради. Шу сабабли берк доира бўлмайди, яъни фақат агар у шаклланган бўлса, ундан келиб чиқувчи ҳаракатлар ўртасида тафовут мавжуд бўлиб, инсон кайфиятини яратади.

Эзгулик эса – бу бу қобиляйтнинг тегишли машғулоти ёрдамида ва қобиляят асосида шаклланган қалб кайфиятидир.

Эзгулик иллатларларга нисбатан қандай қарши туради? Маълум нисбатларга риоя қилиш барча тўғри хатти-ҳаракатларга хосдир, ва шу сабабли эзгулик, Аристотель нигоҳида – бу бири – тўқлиқдан, иккинчиси – етишмовчиликдан иборат икки қутблар ўртасидаги оралиқдир. Бироқ бу нимадан тўқлик ёки нима етишмайди? Ё хиссиёт, ёки ҳаракат. Шундай қилиб, агар биз ўзимизга ишонч ҳиссини ўрганадиган бўлсак, у ҳолда тўқлик уни bemuloҳазаликка олиб келади – ҳеч бўлмагандан шундай ҳолатларда олиб келадики, зеро қачонки ҳис-туйғулар этикани ўрганиш предмети бўлган ҳаракатда ифодаланса, камчилик эса – қўрқоқликка олиб келади.

Шундай қилиб, эзгулик, bemuloҳазалик ва қўрқоқлик ўртасидаги қандайдир ўртачалик бўлиб, мардлик деган номни касб этади. Бу яхши фазилат ишонч ҳисси билан боғлиқ. Агар биз пулни сарфлаш усулини ўрганиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда тўқинлик – пулни совуриш, камчилик эса – зиқналик дея номланади. Сахийлик дея аталмиш яхши фазилат эса – пулни совуриш ва зиқналик каби икки иллат орасидаги ўрталиқдир. Шу сабабли Аристотель эзгуликни “онгли равишда танланган, бизга нисбатан ўрталиқни эгаллашдан иборат, яъни мулоҳазали инсон уни қандай изоҳласа, шундай мулоҳаза билан изоҳланган (қалб) хусусиятидир”.⁶⁴

Инсонга, бошқа барча нарсалардаги сингари, эзгу мақсадга ички интилиш хос, лекин бу интилишлар тўсиқларга дуч келадики, улар ҳам инсон табиатига тегишидир. Демак ҳар қандай фаолият муайян эзгуликка, неъматга қараб йўналади. Бунда баъзи бир мақсадлар ўз ҳолича аҳамиятга эга бўлмай, бошқа мақсадларни амалга оширишга бўйсундирилган бўлади. Лекин шундай бир мақсад борки, уни қўйишни ҳар бир киши ҳоҳлади. У-олий неъмат, унинг моҳиятини уни бошқарувчи фан – сиёsat очиб беради.

Олий неъмат, дастлабки таърифига кўра, фароғат, тўқин-сочинлик, янги яхши ҳаёт ва фаолият. У моддий бойлиқдан ҳам, хузур-ҳаловатдан ҳам, ва яккаш фозилликдан ҳам иборат эмас.

Фазилатларни Аристотель 2га ажратади: этик ва дианоэтик фазилатлар. Биринчиси характер фазилатлари, иккинчиси-интелектуал ҳаракатер фазилатлар.

Фан предмети – мангуба зарурий, фаолият эса бошқа нарсага мансуб, яъни у зарурий нарса эмас. Фаолият ижод ёки санъатдан фарқланиш зарур. Ижоднинг мақсади - ундан ташқарида, бироқ адолатсизлик моддий неъметларга тенгсиз муносабатнинг хусусий кўринишидир.

Адолатнинг хусусий шакли 2 турга бўлинади: тақсимловчи адолат ва тенглаштирувчи адолат. Биринчисида тақсимлаш принципи бўлиб, шахсларнинг шаъни, номуси хизмат қиласди. (хизматлари, ахлоқий жасорати ва б). Бу пропорционаллик принципидан иборат. Иккинчисида иқтисодий асослардан, хусусан арифметик пропорционалликдан келиб чиқласди. Тенглаштириш эҳтиёж туфайли зарур бўлади.

Этик идеал. Инсон ҳаётининг хақиқий мақсади – хузур-ҳаловат эмас, балки фаровонликдир. Фароғат-бўш вақтдадир.

Жамият ва давлат тўғрисидаги қараашлари. Аристотель фикрича, комил инсон – мукаммал фуқаро бўлиши учун давлат ҳам мукаммал бўлиши керак

Давлат тузилишининг 6 та шакли мавжуд:

Монархия – унда давлат раҳбарининг “Ўзи қонун”.

Полития (республика) –унда ҳокимият кўпчиликнинг қўлида бўлади. Лекин кўпчиликнинг бирдан бир фазилати – ҳарбий фазилат.

Тиранияни (Золим шоҳ хукмронлиги)ни Аристотель қаттиқ қоралаган.

Олигархия (озчилик кўпчилик устидан хукмронлик қиласди).

Демократияда ҳокимият демоголлар қўлида бўлиб улар ҳалқни бошига битган балодир.

Аристократия.

⁶⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.332-336

Учтаси—монархия, аристократия, полития давлат бошқарувининг яхши шаклларидир. Қолган учтаси—тиранния, олигархия, демократия давлат бошқарувининг ёмон шакллари бўлиб ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимотига эътиrozлар, субстанция, материя, шакл, фазо, вақт, геоцентрик қарашлари, ҳаракат, тўртта сабаб тўғрисидаги таълимот, дастлабки ҳаракатланувчи куч, атомизмга муносабати, Аристотель диалектикаси, ахлоқий идеал, полития.

6. ЭЛЛИН - РУМО ДАВРИДА АНТИК ФАЛСАФА

6.1 ЭПИКУРЕИЗМ

1. Эпикур. Физика

Эпикур томонидан физик назариянинг танлаб олиниши амалий мақсад, яъни айнан одамларни худо ва охират олдидаги қўркувлардан озод қилиш ва уларга қалб осойишталигига эришишда ёрдам бериш ҳисобланган. Худоларнинг мавжудлигини инкор қилмаган ҳолда у худолар инсонларнинг ишларига аралашмаслигини кўрсатишини, ва инсон худоларни раҳмини келтириши ва улардан гуноҳларини кечиришини сўрамаслиги мумкинлигини, ва турли ширк одатларни жиддий қабул қилмасликлари лозимлигини кўрсатишига ҳаракат қилган. Бундан ташқари, умрбоқийликни инкор қилган ҳолда у инсонни ўлимдан қўрқиши ҳиссисидан ҳалос қилишга умид қилган. Ўлим оддийгина сўниш, ҳис қилиш ва қандайдир ҳиссиётларнинг тўлиқ йўқолиши бўлса, бизни охиратда кутадиган фикрлар ва жазолар йўқ бўлса, ўлимдан нима учун қўрқиши даркор? “Ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки парчаланиб кетган нарса ҳеч нимани ҳис қилмайди, ҳис қилмайдиган нарсанинг эса бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ”.

2. Ушбу хulosаларга кўра Эпикур Демокрит тизимини танлаб олди (гарчи уни бирмунча ўзгартирган бўлса-да), чунки у унинг мақсадга эришишига энг мувофиқ бўлган. Ахир айнан у атомларнинг механик ҳаракати билан барча нарсаларни тушунтирмаганми, ва шу йўсинда худонинг иштирокни умуман инкор қилмаганми, ва у эмасми рух ҳам тана каби атомлардан ташкил топғанлигига ишонтирган ҳолда умрбоқийликни инкор қилиш учун қулай бўлган фикрларни таклиф қилган. Эпикурий физикасининг ушбу амалий мақсадини айниқса, ажойиб бадиий тилда ёзилган «De Rerum Natura» китобида аниқ кузатиш мумкин. Ҳеч нимадан ҳеч нима ҳосил бўлмайди, ҳеч нима ҳеч нимага айланади, дея эълон қилган Эпикур, ва бу билан у кекса космологларнинг фикрини такрорлаган. “Ва авваламбор биз шуни тан олишимиз керакки, ҳеч нима мавжуд бўлмаган нарсадан ҳосил бўлмайди, чунки агар шундай бўлганида ҳеч қандай уругга ҳожат қолмасдан барча нарса барча нарсадан ҳосил бўлаверар эди. Ва агар йўқолаётган нарса мавжуд бўлмаган нарсага парчалангандা барча нарса аллақачон йўқ бўлиб кетган бўлар эди, чунки парчаланишдан ҳосил бўлган нарса мавжуд бўлмас эди”.

3. Ушбу сатрларни Лукрецийнинг фикрлари билан таққослаб кўрамиз: Мен исботлаб берганимдек, нарсалар ҳеч нимадан пайдо бўла олмайди, ва туғилгандан сўнг улар ҳеч нимага айланади. Бизнинг тажрибамизнинг модда(жисм)лари аввал мавжуд бўлган моддий моҳиятлардан – атомлардан ташкил топади, - ва ушбу моддаларнинг ўлими, уларнинг ташкил этувчи моҳиятларга парчаланишидан бошқа нарса эмас. Шундай қилиб, дунёдаги жамики нарсаларни ташкил этувчи Коинотнинг дастлабки элементлари Атомлар ва Бўшлиқдир. “Коинот ягона умумий сифатида жисмни ташкил этади: бизнинг ҳис қилиш органларимиз ҳар бир муайян ҳолатда бизга жисмлар ҳақиқатан ҳам мавжудлигини билдиради; бизнинг ҳиссиётларимизнинг гувоҳлиги эса аввал айтганимдек, бизнинг тўғридан-тўғри қабул қилинмайдиган барча нарсалар ҳақидаги мулоҳазаларимизнинг мезони бўлиши зарур. Бундан ташқари, агар биз бўшлиқ деб номалаган нарсамиз мавжуд бўлмаганда эди, жисмлар қаерда ва нима оралиғида ҳаракатланишини билмаган бўлар эди – шу билан бирга уларнинг ҳаракатланиши аниқдир (ҳиссиётларимизга кўра). Шуни қўшимча қилишимиз зарурки, қабул қилишга асосланган ушбу фикрсиз атрибут ёки жисм ва бўшлиқнинг тасодифий хусусияти бўлиши мумкин бўлган, барча мавжудотларга хос бўлган ҳеч қандай умумий хусусиятга эришиш мумкин эмас”.

4. Атомлар катталиги, шакли ва оғирлигига кўра фарқ қиласи (эпикурчилар улардан аввалги ўтган атомчилар нима дейишларига қарамасдан атомлар оғирликка эга деб хисоблайдилар), улар ажралмас ва уларнинг микдори ҳам чексиз. Аввал улар вертикал бўйлаб пастга қараб ҳаракатланган ҳолда бўшлиқда ёки бўп кенглиқда “жала” бўлиб ёғилади. Лукрецийнинг таъкидлашича атомлар бўшлиқда чанг зарралари қуёш нурида ҳаракатлангани каби ҳаракатланади, бундан келиб чиқиши мумкинки, эпикурчилар атомлар бир-бирига параллел бўлган тўғри чизиклар бўйлаб ҳаракат қиласи, деб ўйламаганлар, чунки агар шундай ҳолат юзага келганида эди, улар орасидаги тўқнашув фақатгина Илохий аралашув туфайлигина содир бўлиши мумкин эди. Дунё қандай вужудга келганини изоҳлаш учун Эпикур атомларнинг бир-бири билан тўқнашиши мумкинлигини қабул қилишга мажбур бўлган; бундан ташқари, бир вақтнинг ўзида у эркинлик (ихтиёри ўзида бўлиш) қай тарзда пайдо бўлганига изоҳ беришга интилган (эпикурчилар бунга қаттиқ ишонгандар). Шу сабабли у алоҳида атомлар ғайрииҳтиёрий равишида қийшиқ чизик бўйлаб ёки тўғри чизикдан оғишган ҳолда ҳаракатлана бошлади, дея таъкидлаган. Худди шу каби атомларнинг дастлабки тўқнашувлари содир бўлган, ва барча нарсалар бир-биридан бўш кенгликлар билан ажратилган ва у туфайли сон-саноқсиз дунёлар (*intermundia*) ҳосил бўлиши натижасида айланма ҳаракатларни юзага келтирган ҳолда барча нарсалар аралашиб кетди. Инсон қалби шунингдек текис ва юмалоқ атомлардан ташкил топган, бироқ ҳайвонлардан фарқли равишида улар юракда жойлашган ҳамда кўркув ва қувончнинг намоён бўлиши билан тасдиқланувчи рационал ибтидога эга. Иррационал қисм, ҳаёт тамойили бутун тана бўйлаб сочилиб кетган. Ўлим ҳолати содир бўлиши билан қалб атомлари бир-биридан ажралиб кетади ҳамда қабул қилиш жараёни тўхтайди: ўлим – бу қабул қилишнинг мавжуд эмаслиги. Эпикурчилар стойкларнинг антропомарказий телеологиясини тўлиқ инкор қилдилар ва уларнинг теодициялари билан умумий ҳеч нимага эга бўлмасликка интилганлар. Инсон азият чекадиган ёвузлик Коинотнинг Илоҳ томонидан бошқарилиши ғояси билан умуман мос келмайди. Гўзал ва баҳтиёр худолар дунёлараро маконда (*intermundia*) мавжуд бўладилар; уларнинг одамлар билан, улар нима еб нима ичишлари ҳамда грек тилида сўзлашишлари билан умуман ишлари йўқ!

Худоларнинг ҳокимияти ва уларнинг сокин маскани қўриниб турибди,

У ерда на қутурган шамоллар, на булатлардан шиддат билан ёғаётган ёмғирлар мавжуд, Оппоқ қор ёғиб уларни безор қилмайди, булатларсиз соғ само уларни ўраб турибди ва уларга қараб кулиб турибди.

5. Худолар одам қўриниши ва ўхшаши каби яратилган, чунки улар ҳам, гарчи ўта майда бўлсин атомлардан ташкил топган – ва гарчи эфирили ёки квазитаналарга эга бўлсалар ҳамки улар ҳам икки жинсга ажралган, ташки қўринишидан улар одамларга ўхшайди, худди биз каби нафас оладилар ва овқатланадилар. Худолар эпикурга нафақат ўзининг тўлиқ хотиржамликнинг этик идеали тимсоли сифатида ифодалаш учун керак бўлган. Эпикурнинг фикричаодамларнинг худоларга ишониши фақатгина улар объектив равишида мавжуд эканлиги ҳақидаги тахминлар ёрдамидагина тушунириб берилиши мумкин эди. Образлар бизга худолар томонидан йўналтирилади, айниқса тушда, бироқ бизнинг мулоҳазакорлигимиз бизга худолар мавжуд ва барча жиҳатларига кўра улар инсонларга ўхшашлигини англашиб туради: улар қандай баҳтиёр ҳаётда яшаётганлари ҳақидаги билимларни эса бизга фақатгина Онг тақдим қиласи. Одамлар худоларни уларнинг устунлиги учун улуғлаши мумкин ва уларга илтижо қилишнинг одатий маросимларида иштирок этишлари мумкин, бироқ улардан кўркиш ҳамда курбонликлар қилиб уларнинг марҳаматига эришишга интилиш умуман нотўғри ва ноўрин. Ҳақиқий художўйлик адолатли ўйлардан иборат.

Йўқ, диёнатлилик – бу барчанинг олдида бошига рўмол ўраган ёки бирор нарса кийган ҳолда барча меҳроблар олдида тиз чўкишдан иборат эмас. Ёки юзингни ерга босиб кафтларингни кенг ёйган ҳолда худоларнинг бутхоналарида дуо қилганинг билан, ёки ҳайвонларнинг қони билан меҳробларни ювганинг билан, ёки ваъда устига ваъда берганинг билан диёнатли бўлиб қолмайсан, диёнатлилик – бу қалбнинг тўлиқ осойишталигидадир.

6. Шу сабабли донишманд инсон ўлимдан қўрқмайди – чунки ўлим – бу оддийгина сўниш демакдир – бу худоларга тегишли эмас, чунки улар инсон муаммолари билан

умуман қизиқмайдилар, ва шу сабабли улар жазолашларидан қўрқмаса ҳам бўлади. Бу ерда биз Вергилийнинг машхур сатрларини ёдга олишимиз мумкин:

Нарсаларнинг асосини англаған инсонлар, қўркув ва Қисматдан қўрқмаганлар, ибодатларга бўйин эгамаганлар, ва очкўз ва даҳшатли Ахеронтни ҳам тиз чўқтирганлар чинакамига баҳтлидирлар.⁶⁵

Эпикур фикрича, агар ўлим ва само ҳодисалари инсонни даҳшатга солмагандан эди, унда табиатни ўрганишга эҳтиёжни сезмаган бўлар эди. “Ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз яшаганда, у йўқ бўлади, ўлим келганда эса, биз йўқ бўламиз”. Фалсафага амалий таълим сифатида қараш инсонни баҳт-саодатга етаклайди, қўрқинчликлардан озод этади.

Ҳакиқат, ишончлилик ва умуман, фикрнинг борликқа муносабати масаласида Демокрит ва Эпикур қарашлари қарама-қаршидир. Хусусан, Демокрит аниқ фанларга интилган, фалсафадан эса қониқиши ҳосил қилмаган бўлса, Эпикур фалсафани мутлоқлаштиради; Демокрит борликда зарурият ҳукмронлик қиласи деса, Эпикур тасодиф мавжуд деб билади. Демокрит ҳодисаларни тушунтиришда кўп фикрлик тарафдори бўлса, Эпикур унда якка фикр, яқдиллик тарафдори.

Шундай қилиб, Эпикур фалсафасининг мақсади соғ ақлий мушоҳада юритиш, соғ назария эмас, балки одамларни маърифатли қилишdir. Бироқ бу маърифатчилик Демокритнинг табиат тўғрисидаги таълимотига суюниши, табиатда ғайри-табииий кучларнинг мавжудлигини инкор этишга, табиатни унинг ўзидан келиб чиқиб, табиий бошланғич асосларга таяниб тушунтириши лозим.

Эпикур атомнинг энг кичик, минимал қисмлари мавжудлигини таъкидлайди ва бу билан физикафий бўлинмаслик ва математик бўлинмасликни фарқ қиласи.

Атомларнинг муҳим хусусияти - ҳаракатда бўлиши. Атомлар бўшлиқда бир хил тезликда абадий ҳаракат қилишади. Бу жараёнда баъзи атомлар бир биридан узокда бўлади, бошқалари бир бири билан қўшилиб, титроқ, тебранувчи ҳаракат қилишади. Ҳаракатни Демокрит қатъий детерминистик руҳда талқин қилиб, тасодифни инкор этган бўлса, (“Одамлар ўз мулоҳазаларидаги чорасизликни ёпиш учун тасодиф номини ўйлаб топишган”), Эпикур аксинча тасодифни объектив ҳодиса сифатида талқин этади ва бундан этикада ирода эркинлигини асослашда фойдаланади. Этикада бу принцип ирода эркинлиги сифатида талқин қилинади. Эпикур табиатни ўрганишнинг ишончли методини аналогия деб билади. Бу метод предмет тўғрисида бир эмас, бир нечта (кўп) хил тушунтириши эҳтимоли борлигини қўрсатади.

Мураккаб ҳодисаларга бир ҳил изоҳ бериш мумкин эмас. Эпикур бундай ҳодисаларга битта, ягона талқин бериш оломоннинг бошини қотиришни ҳохлаганларга ярашади дейди.

Эпикур этикаси асосида қуйидаги фикр ётади: инсон учун биринчи ва туғма неъмат, баҳтли ҳаётнинг боши ва охири-роҳатланишdir. Роҳатланишни у салбий белги-азобланишнинг йўқлиги деб тушунади. “Роҳатланиш, лаззат олиш деганда биз бузук ният билан амалга ошириладиган амалларни тушунмаймиз. Шунингдек, фақат хиссий лаззатланишни ҳам назарда тутмаймиз. Бунда биз тана азоби ва жоннинг безовта бўлишидан халос бўлишини тушунамиз”⁶⁶.

Лукреций Кар Эпикур атомистик материализми ва ахлоқий таълимотнинг ўзига хос изоҳловчиси ва тарғиботчиси. У Рим шароитида одамларнинг эришиши қийин бўлган тинчлик, осойишталикка етаклайдиган фалсафани яратишни мақсад қилиб қўяди. Лукреций фикрича, инсон баҳт-саодатининг энг катта душмани дўзах азоби, инсоннинг ҳаётiga аралашибидан қўрқишидир. Ўзининг поэмасида айнан ана шу душманлар билан курашиш вазифасини қўяди. Мутафаккир фикрича, бу қўрқинчларни енгib бўлади. Ўлим қўрқинчи, худолардан қўрқиши инсоннинг оламдаги ўз ўрнини, табиатга ва худоларга бўлган муносабатини билмаганлиги натижасидир. Бу қўрқинчлар билим, фалсафа,

⁶⁵ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p. 401-404

⁶⁶ Антология мировой философии. Т.1,Ч.1-С.357

маърифат билан енгиб ўтилади. Фалсафа худоларнинг инсон ҳаётига, нариги дунёдаги мавжудлигига таъсир кўрсата олмаслигини асослаш зарур.

Лукрецийнинг ҳодисаларни тушунтиришда натурализм ва материализм принципига зид келмайдиган ҳар қандай гипотезани қабул қилиш мумкин деган фикри асло гипотезаларни солиштириш, уларнинг тўғрисини танлаш кераклигини инкор қилишини англатмайди. Лукреций прагматист ҳам, агностик ҳам эмас, албатта. У яшаган даврда илм-фан ҳолати рақобатдош гипотезалардан бирортасига устунлик бериш, асослаш учун етарли қонунларга, фактларга эга эмас эди. Лекин ҳақиқатни англаш учун Лукреций мунтазам равишда ўз замонаси илму фани, фалсафа даражасидан четга чиқишига ҳаракат қиласди. Ана шунинг учун ҳам ўз поэмасида шу давр фалсафасини, хусусан, табиат, инсон, ахлоқ тўғрисидаги таълимотларини баён қиласди. Бунда поэманинг табиат тўғрисидаги қисмнинг яхши ишлаб чиқилганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Ана шунинг учун бўлса керак Лукреций асарини атомистик материализмнинг поэтик энциклопедияси деб аташади⁶⁷.

Асарда борлиқнинг физиковий элементлари, уларнинг ҳаракати, материалистик космология ва космогония, маданият тарихи, материалистик антропология ва психология баён қилинган.

Лукрецийнинг айниқса 2та гоясини инсонни уни эзадиган шарпалардан озод этишда мухим деб ҳисоблашади: 1) жонни ўлиши тўғрисидаги фикр; 2) худоларнинг инсонлар ҳаётига таъсир этиш қобилиятига эга эмаслиги ҳақидаги фикр.

38-боб- Эпикур

Ишратпарастлик

1. Ишратпарастлик мактабининг асосчиси Эпикур эрамиздан аввалги 341 йилда Самос оролида туғилган. Самосда у платоник Памфилий устозлигига, сўнгра Теосда унга катта таъсир кўрсатган Демокритнинг издоши Навсиған устозлигига улар орасидаги кейинги ихтилофларга қарамасдан таълим олган. 18 ёшида Эпикур Афинага ҳарбий хизматни ўтади, ва сўнгра Колофонда ўзини ўқишига бағишилади. Эрамиздан аввалги 310 йилда у Метиленда – сўнгра нисбатан кечроқ Лампасска дарс берган, - эрамиздан аввалги 307-306 йилларда ўз мактабига асос солган Афинага кўчиб ўтди. Ушбу мактаб Эпикурнинг шахсий боғида жойлашган бўлиб, Диоген Лаэртский маълум қилишича, файласуф ўзининг боғини ҳам ўз ўқувчиларига қолдирди. Ўз мактабларининг жойлашган ўрнига кўра эпикурчилар “боғлардан чиқкан файласуфлар” номига эга бўлдилар. Эпикур ҳаёт давридаёқ унга худога карагандек каби қаралган, ва бу каби муносабат албатта, эпикурчилар фалсафанинг бошқа маактаблари файласуфларига нисбатан кўпроқ даражада ўз устозларининг событқадам қарашларига содик бўлганлар. Асосий таълимотларни ўқувчилар ёддлаши шарт бўлган.

Эпикур сермаҳсул муаллиф бўлган (Диоген Лаэртскийнинг сўзларига кўра у 300дан ортиқ асарлар яратган), бироқ унинг асарларининг кўп қисми йўқолиб кетган. Бироқ Диоген бизга уч нафар дидактик хат қолдирган, улардан Геродот ва Менекейга ёзилганлари ҳақиқий ҳисобланади, бироқ Пифоклага ёзилгани, тахмин қилинишича Эпикурнинг асаридан унинг ўқувчиси томонидан кўчириб олинган парча ҳисобланади. Шунингдек, унинг асосий “Табиат ҳақида” асарининг парчалари ҳам саклаб қолинган. Улар эпикурчи Псионинг кутубхонасидан топилган (тажминларга кўра бу эрамиздан аввалги 58 йилда консул лавозимини эгаллаган Л.Писо бўлиши мумкин). Эпикурдан сўнг мактабни Мителенлик Гермарх бошқарди, унинг ўрнини эса Полистрат эгаллади. Гермарх ва Полиэнлар билан бир қаторда Метродор Лампакский ҳам бевосита Эпикурнинг ўқувчиси бўлган. Цицерон Федрнинг (Афинада эрамиздан аввалги 78-70 йилларда схоларх бўлган) Римда, эрамиздан аввалги 90 йилларда ўқиган маърузаларини тинглаган. Бироқ мактабнинг энг машҳур ўқувчиси эпикур фалсафасини ўзининг «De Rerum Natura» (“Нарсалар табиати ҳақида”) асарида баён қилган лотин шоири Т.Лукрецкий Кар бўлган. Ушбу фалсафанинг асосий мақсади одамларни худолар ва ўлим олдидаги қўрқувдан ҳалос қилиш ва уларга қалб осойишталигига эришишга ёрдам бериш бўлган.

Каноника

Эпикурни диалектика ҳам, мантиқ ҳам, қизиқтиргмаган. Мантиқдаги унинг эътиборини тортган ягона муаммо, ҳақиқат мезони билан боғлиқ бўлган муаммо бўлган.

⁶⁷ Қаранг: Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.332

Диалектика эса фақатгина у физикага хизмат қилғанлиги сабаблигина уни қизиқтирган, физика эса фактагина этикага хизмат қилғанлиги туфайли унинг эътиборига сазовор бўлган. Шу сабабли Эпикур барча илмий изланишларни рад қилган ҳолда ва математикани хаёт билан боғлиқ бўлмаганлиги сабабли бефойда фан деб эълон қилган ҳолда этикага стоикларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратган. (Метродор шундай деб айтган: “Гомер асарларидан бир қаторини ҳам ўқимаганинг ва Гектор ким – троялик ёки грек бўлғанлигини билмаганинг учун қайғуришнинг ҳожати йўқ”). Эпикур томонидан математиканинг қабул қилинмаганлининг сабабларидан бири, у хиссий билимлар билан мустаҳкамланмайди, чунки реал ҳаётда геометрик нуқталар, чизиқлар ва юзалар мавжуд эмас. Шундай қилиб, хиссий билимлар қандай бўлмасин билимларнинг асосидир. “Агар сиз ўз хиссиётларингизга ишонмасангиз, у ҳолда сизда ўзингиз ёлғон деб ҳисоблаган хиссиётларни қиёслаб кўриш учун мезон бўлмайди”.

7. Лукреций ўзига хиссиётдан кўра кўпроқ нима аниқ бўлиши мумкин деган саволни беради. Биз ҳиссий кечинмалар ҳақида мулоҳаза қиладиган Онгнинг ўзи тўлиқ хиссиётларга асосланган, ва агар улар ҳақиқий бўлмаса, у ҳолда Онгнинг чиқарган хуносалари ҳам худди шу кабидир.

8. Бундан ташқари, эпикурчилар астрономик масалаларда, масалан, биз тўлиқ аниқликка эга бўла олмаслигимизни айтиб ўтганлар, чунки биз ушбу ҳолатни ҳақиқий деб айтишимиз мумкин, бошқалар эса бунинг аксини, яъни “самовий жисмлар турли сабаблар таъсири остида юзага келади”, деган фикрни исбот қилишга ҳаракат қиладилар.

9. Шуни ёдда сақлаш зарурки, грекларда замонавий илмий ускуналар бўлмаган ва уларнинг илмий хуносалари асосан аниқ кузатувларга асосланмаган фаразларга асосланган.

Эпикурнинг мантиғи, ёки каноника (қонуниятлар) билимларнинг меъёрларини ёки конунлариниҳамда ҳақиқат мезонларини ўрганади. Ҳақиқатнинг асосий мезони Қабул қилиш ҳисобланади, бу ҳолатда биз аниқ (мавжуд) нимагадир эга бўламиз. У обьектларнинг образлари ҳис қилиш органларига кириб борганида мавжуд бўлади (Демокрит ва Эмпедоклни солишириб кўрамиз), ва бу ҳолат доимо ҳақиқий бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қабул қилиш тушунчаси остида эпикурчилар доимо образли тасаввурларни назарда тутгандар, яъни бу образларни қабул қилишда ҳосил бўладиган тасаввурлардир. Ушбу образлар узлуксиз оқим бўлиб айнан бир обьектдан келиб турса ва бизнинг ҳис қилиш органларимизга кириб борса, биз ушбу сўзнинг тор маъносида қабул қиласиз; бироқ алоҳида образлар тана тешиклари орқали кириб келса, улар аралашиб кетади ва фантастик манзара ва кўринишлар, масалан, кентавр образи юзага келиши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам биз “тасаввур”гна эга бўламиз, ва тасаввурларнинг ҳар иккиси ҳам обьектив манбалар асосида пайдо бўлғанлиги сабабли улар ҳақиқий ҳисобланади. У ҳолда қандай иқлиб хатоликлар юзага келади? Фақатгина мулоҳазалар туфайли. Масалан, агар биз аниқ ўхшашлик мавжуд бўлмаса-да, образ аниқ ташқи обьектга мос келади, деган хуносага келсак, ёки шу каби фикр юритсак, биз хато қилган бўламиз. (Қийинчилик, албатта образ ташқи обьектга мосми ёки йўқми, ва ушбу мувофиқлик тўлиқми ёки қисманни эканлигини қандай аниглаш мумкинлигидан иборат бўлади; бироқ бу масалада эпикурчилар бизга ёрдам бермайдилар). Шундай қилиб, биринчи мезон Қабул қилиш. Иккинчи мезон – бу эпикурчилар фикрига кўра оддийгина хотираада “сақлаб колиш”ни акса эттирувчи Тушунчадир. Бизда обьект, масалан, инсон ҳақидаги тасаввур ҳосил бўлганидан сўнг, “инсон” сўзига дуч келганда бизнинг хотирамизда муайян инсон ёки унинг умумлаштирилган образи вужудга келади. Тушунчалар доимо ҳақиқий бўлади. Фақатгина фикрлар ёки мулоҳазалар ёлғон бўлиши мумкин. Агар фикр ёки мулоҳаза келажакда содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисалар билан боғлиқ бўлса, уларни тажриба тасдиқлаши мумкин, агар у бизнинг қабул қилиш тажрибамизга бўйсунмайдиган яширин обьект бўлса (масалан, атомлар), у ҳолда улар ҳеч бўлмаганда тажрибага қарши бўлмасликлари лозим. Бироқ яна бир, учинчи мезон, яъни айнан бизнинг хулқимизни белгилаб берувчи Ҳиссиётлар ҳам мавжуд. Шундай қилиб, лаззатланиш ҳисси биз афзал билган нарсаларнинг мезони, оғриқ ҳисси эса биз қочишимиз лозим бўлган нарсалар

мезонидир. Айнан шундан келиб чиқкан ҳолда Эпикур “ҳақиқатнинг мезонлари Қабул қилиш, Тушунчалар ва Хиссиётлардан иборат”, деган холосага келган.⁶⁸

Таянч тушунчалар

Эпикур боғи, Эпикур атомизми, фалсафанинг структураси, ҳақиқатнинг учта мезони, Эпикур этикаси, Тит Лукреций Кар эпикуреизми, атомизми, борлиқнинг физикавий элементлари.

СКЕПТИЦИЗМ

Скептицизмнинг асосчиси – *Пиррондир*. У Пелопонисдаги Элида шахрида туғилган. Диоген Лаэртскийнинг кўрсатишича у эр.авв. 365-275 йилларда яшаб ижод этган. Унинг фалсафий таълимотининг шаклланишига Мегар диалектикачилари, айниқса Демокрит ва унинг издоши Анаксарх қарашлари катта таъсир кўрсатган. Пирронининг Александр Македонскийнинг Осиёга қилган юришида иштирок этганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Бу, эҳтимол, унинг ахлоқий идеали-қасоскор бўлмаслик (“атараксия”)нинг шаклланишига муайян даражада таъсир этган.

Скептицизм сўзи грекчадан ўзбек тилига ўтирилганда “нурланиш”, кўриниш бериш, шунингдек “тарозда тортиш”, “қатъиятсизлик” каби маъноларга эга бўлади.

Скептицизм мактаби номининг асосини энг кейинги маъноси ташкил этади: яъни билиш мумкинлигини дорматик тарзда инкор этиш эмас, балки қатъий, узил-кесил мулоҳаза юритишдан, ўзаро тенг кучли бўлган зид фикрлардан бирига қатъий тарзда ён босищдан ўзини тийиш зарурлигини асослаш ётади.

Пиррон антик давр скептицизмiga хос бўлган фалсафий муаммони қуйидагича ифодалайди: “Ким баҳт-саодатга интилса, шу файласуфдири”⁶⁹. Саодат эса, азоб-уқубатнинг йўқ бўлишидадир. Мана шундай талқин қилинган баҳт-саодатга эришишни орзу қилган киши З та саволга жавоб бериши керак: 1) буюмлар нимадан ташкил топади? 2) бу буюмларга биз қандай муносабатда бўлишимиз керак? 3) бу муносабатдан қандай натижага эга бўламиз ва қандай фойда кўрамиз?

Биринчи саволга жавоб топиб бўлмайди. Чунки ҳар қандай буюм бошқасига нисбатан юкори даражада эмас. Шунинг учун ҳам ҳеч бир нарсани на гўзал, на хунук, на адолатли, на адолатсиз деб бўлмайди. Ҳеч бир буюмга нисбатан уни ҳақиқатга мувофиқ мавжуд, деб бўлмайди ва ҳеч қандай билиш усулини чин деб ҳам, ёлғон деб ҳам тавсифлаб бўлмайди. Бизнинг ҳар қандай предметга нисбатан билдирган фикримизга унга тенг кучли бўлган зид фикрни билдиришимиз мумкин.

Мана шундай ўй-фикрдан Пиррон ҳеч қандай предметга нисбатан ҳеч бир мулоҳазани билдириб бўлмайди деган холоса чиқаради ва унга таянган ҳолда иккинчи саволга жавоб беради. Файласуф учун предметга муносабатда бўлишнинг энг яхши усули – у тўғрисида мулоҳаза билдишдан ўзини тийиш.

Бу ўзни тийиш ишончли ҳеч нарса йўқлигини англатмайди. Демак, Пиррон агностицизм тарафдори эмас. Сўзсиз, ишончли нарсалар ҳиссий идрок, таассуротлардир. Чунки уларни биз фақат ҳодисалар сифатида қабул қиласиз. Масалан, бирорта нарса аччиқ ёки ширин бўлса, менинг “Бу менга аччиқдек ёки шириндек туюляпти деган фикрим чин бўлади. Хато фақат шунда келиб чиқадики, қачон фикр билдираётган киши туюлаётган нарса асосида ҳақиқатда мавжуд нарса тўғрисида холоса чиқарса, ҳодисадан унинг ҳақиқий асосига ўтса”⁷⁰.

Тимон фалсафанинг бош масаласини амалиётда, инсон хулқ-атвори, у эриша оладиган саодатда деб тушунган. Пирронизм тарихида Тимон унинг тарғиботчиси, эҳтимол биринчи мантиқшуноси бўлган. Хусусан, у гипотезаларнинг мавжудлиги тўғрисидаги фикрларни танқид қилган, вақтининг бўлиниши ҳақидаги мулоҳазаларни рад этган. Шунингдек, Тимон нарсаларнинг ўз ҳолича мавжудлиги билан уларнинг хиссиётимиздаги ифодасини фарқлаган. Пиррон сингари, Тимон ҳам ишончли билим асосини ҳиссий мушоҳадада деб билган. Предмет тўғрисидаги турли фикр-мулоҳазаларни, улар қанчалик

⁶⁸ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.405-407

⁶⁹ Иқтибос манбаси: Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.303

⁷⁰ Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.303

қарама-қарши бўлмасин, тенг кучли деб ҳисоблаган. Бундан у “ўзини тийиш” тўғрисида ўй-фикрларини келтириб чиқарган. Тимон ўлимидан кейин скептиклар мактаби фаолияти 1 асрга тўхтаб қолади. Кейинчалик бу мактаб анъаналари Птоломей шогирдлари Сарпедон ва Гераклит (Гелен ўз асарларида гувоҳлик берган врач-эмпирик) фаолиятларида қайта тикланган.

Ана шу Гераклитнинг шогирди Энесидем бўлган. У антик давр скептицизмининг кучли назариётчиси бўлган. У эравв. асрнинг охирида ёки эрамизнинг дастлабки даврида яшаган. Маълумотларга кўра, Энесидем ўзининг асосий асарини Цицеронга бағишиланган. “Пиррон нутқларининг саккизта китоби” деб аталган бу асаридан ташқари “Донишмандлик тўғрисида”, “Тадқиқот тўғрисида” ҳамда “Пиррон очерклари” китоблари муаллифири.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, Энесидем скептицизми Гераклитнинг материалистик физикасига йўл бўлиб хизмат қилган. Энесидем даврига келиб скептицизм “янги академия”да хукмронлик қила бошлайди. Платоннинг ҳиссий билишнинг зиддиятлиги оқувчанлиги тўғрисидаги фикрларига асосланиб Аркесилай ва Карнеадлар билиш масалаларини янгича талқин этишади. Скептицизмнинг пирронизм ва “янги академия”даги кўринишлари ўртасидаги тафовутни фарқлашади. Бу фарқни антик дунё тарихчиси ва скептицизми назариётчиси Секст Эмперик ҳам ўрганади.

Академия скептиклари фикрича, қарама-қарши фикрлар, масалан, яхши ёки ёмон, эҳтимол ана шундай бўлиши мумкин. Бирорта нарсани яхши ёки ёмон деб тусмол қилишнинг шу давр урф-одатларидан зарурый тарзда келиб чиқиши шарт эмас. Бу шунчаки урф-одатларга “эргашиб” натижаси.

10. 39-боб

Қадимий скептиклар (ҳар нарсага шубҳа билан қаровчилар)

Қадимий скептиклар

Скептицизм мактаби асосчиси Пирроннинг фалсафий тизимида стоиклар ва эпикурчилар тизимларидаги каби назария амалиётга бўйсунган, вахоланки бу таълимотлар орасида катъий фарқ мавжуд. Стоиклар ва эпикурчилар фанни ёки ижобий билимларни қалб осойишталигига эришиш воситаси деб ҳисоблаган бўлсалар, скептиклар билимларни инкор қилган ва фанга шубҳа билан қараган ҳолда қалб осойишталигига эришмоқчи бўлганлар.

Айтишларича Искандар Зулқарнайнинг Ҳиндистонга қилган юришларида бирга юрган Элидалик Пиррон (эраниздан аввалги 360-270 йилларда яшаган) Демокритнинг ҳиссий хусусиятлар ғоясига, сўфийларнинг релятивизмига ва киренаикларнинг гнеосологияга таянган ҳолда ўз назариясини яратди. У инсон онги нарсаларнинг ички моҳиятини англаш имкониятига эга эмас, деб таълим берган (биз барча нарсаларни “англай” олмаймиз): биз нарсаларни фақатгина улар бизга қандай кўринишда намоён бўлса, шундайлигича билишимиз мумкин. Айнан бир нарсалар турли одамларга турлича кўринади, ва биз кимнинг фикри тўғри эканлигини билмаймиз, чунки ҳар қандай фикрга ундан камроқ ноҳаққоний бўлган зид фикр чиқиши мумкин. Шу сабабли биз охиригача бир нарсага ишонч ҳосил қилишимиз мумкин эмас, ва донишманд киши – бу якуний мулоҳазалардан ўзини тийган кишидир. “Бу нарса шундай”, деб таъкидлаш ўрнига, “Менимча” ёки “Эҳтимол бўлиши мумкин” деб гапириш зарур.

Айнан шу скептицизм ва ундан келиб чиқадиган мулоҳазага бўлган ишончсизлик амлий ҳаётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ҳеч нима ўз-ўзидан хунук ёки гўзал, хақиқат ёки ёлғон бўлмайди, ёки ҳеч бўлмаганда биз ҳаётимиздаги барча ташқи нарсалар тўлақонли равишда индифферент эканлигига ишонч ҳосил қила олмаймиз. Донишманднинг ҳаёт мақсади қалбосойишталигига эришиш ва уни сақлай билишдан иборат. Бу тўғри, чунки ҳаттоки донишманд киши ҳам ҳаракатлардан қоча олмайди ва ҳаётдан четлаша олмайди, бироқ, эҳтимол у энг яқин фикрларга, анъана ва қонунларга таянган ҳолда яшashi ва мутлақ хақиқатга етишиб бўлмаслигини ёдда сақлаши даркор.

Диоген Лаэртскийнинг маълум қилишича, Пиррон ўз фалсафий қарашларини оғзаки тарзда баён қилган, ва биз улар хақида фақатгина унинг ўқувчиси бўлган Флиунтлик Тимон асарлари туфайлигина биламиз, Секст Эмпирик уни “Пиррон таълимотининг изоҳловчиси” деб номлаган. Тимон Гомер ва Гесиод пародия бўлган “Силлалар” асарини яратди, ва бу ерда у Ксеофан ва Пирроннинг ўзидан ташқари барча грек файласуфлари устидан кулди. Тимоннинг фикрига кўра на ҳиссий қабул қилиш, ва на онгга таяниш мумкин эмас. Шу

сабабли биз барча фикр ва мулоҳазаларга шубҳа билан қарашимиз, ва ҳеч бир назарий фикрларга ишонмаслигимиз даркор, ва шундагина биз атараксия ҳамда ҳақиқий вазминликка эришишимиз мумкин.

(Цицерон афтидан Пиррон скептик эканлигини билмаган, ва уни кўпроқ ҳаётнинг ташки қўринишларига бефарқликни тарғиб қилган ва амалиётга татбиқ қилган моралист (насиҳатгўй) деб ҳисоблаган. Эҳтимол Пирроннинг ўзи скептицизм назариясини яратмаган, бироқ у ёзма асарлар қолдирмаганлиги сабабли биз ишонч билан ҳеч нимани таъкидлай олмаймиз).⁷¹

Таянч тушунчалар

Скептицизм, Пиррон, баҳт-саодат, Тимон фалсафаси, Энесидем дунёқараши, Академия скептиклари, “Сабабият” тушунчаси танқиди.

5.3 СТОИЦИЗМ

Стоицизмнинг асоси чини Китионалик Зенон (336-264) ўлимидан кейин бу мактабни эски ортодоксал таълимот руҳида Клеанф (264-232), кейинчалик Хиослик Аристон бошқарди. Кейингиси даврида мактабда кинилар этикаси элементлари янада жонланади. Айни вақтда, унинг бошқаруви пайтида стоицизмга Аркесилай хужуми бошланади, у Академияга скептицизм ғояларини олиб киришга уринади ҳамда стоицизмга таъсир ўтказади. Жамият маънавий ҳаётига стоицизмнинг таъсири Хрисипп даврида кучаяди: стоиклар Академиядаги скептиклар устидан ғалаба қозонишади, бунда скептикларнинг дорматик таълимотини танқид қилиш, рад этишда стоиклар қўллаган мантиқий методлар, айниқса тушунчаларни аниқ таърифлаш усули яхши самара беради.

Стоиклар физикаси Аристотел физикаси, айниқса унинг материя ва шакл тўғрисидаги таълимоти билан

Инсон ва жасамият. Инсон – ижтимоий мавжудот, оламнинг бир бўлаги, у ўз-ўзини химоя қиласи, ана шу инсоннинг ҳулқ-авторини, ҳатти-харакатини белгилашдан тортиб, то давлат фаровонлигини ўйлашгача бўлган уринишларни тақозалайди. Доно одам шахсий манфаатларидан давлат манфаатини устун кўяди.

Билиш назарияси ва мантиқ Стоицизмда мантиқ масалаларини тадқиқ этишга катта ёзтибор қаратилади. “Логика” терминини айнан шу стоиклар илмий айланмага киритишган ва шу ном билан фалсафанинг бир бўлимини аташган, уни бошқа бўлиmlари – физика ва этика билан бирдек кўришган.

Инсон туғилганида унинг онги ҳеч нарса ёзлмаган жадвалдек бўлади. Ҳиссий идрок (мушоҳада) аста-секин тасаввурлар билан тўлдира бошлайди. Бундай идрок нусхалари хотирада муҳрланиб қолади ва бунинг натижасида эмпирик тушунча пайдо бўлади. Эмпирик тушунчаларнинг иккита тури мавжуд: 1) барча кишиларда бирдай, табиий ҳолда тажриба асосида ҳосил бўладиган тушунчалар; 2) тафаккур натижасида, онгли тарзда ўйналтирилиш оқибатида пайдо бўладиган тушунчалар.

Тажрибамиз хаос эмас, тартибdir. У тартиб жинс тушунчалар туфайли сакланиб туради, чунки ҳар бир жинс тушунча турларни ўз ичига олади. Ана шунинг учун ҳам тажриба соҳаси қўриниб туради, тушунарлидир, ақлимиз эса мушоҳада (идрок) тасаввурлардан (улар алоҳида-алоҳида тасаввурларни ифода этади) умумий мулоҳазаларни ҳал қиласи; улар тажриба соҳасини тўлалигича қамраб олади ва, шу тариқа, тажрибани ҳар бир киши учун эриша оладиган воситага айлантиради. Бу таълимотда логос ҳам нутқ аъзоси (органи), ҳам тафаккур аъзоси тарзида юзага чиқади. Логос одамларни ҳайвонлардан ажратиб туради. Инсон Худо бир қаторда ақлга эга, унинг логияси Худо ақли билан баравардир, ҳар иккалasi бутун олам миқёсида амал қиласи ва материяни ўзи ҳоҳлаган қўринишда шакллантиради.

Стоиклар одам ақлини дунёвий ақлни ўзида ифода этишини ана шундай тушунтиришади. Демак, ақл борлиқни фикрлай оладиган ва тил воситасида ифода қила оладиган қўринишга келтиради. Лекин илоҳий ақлдан фарқли ўлароқ, инсон ақли хато

⁷¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.413-416

қилиши мүмкін. Бирок фикрлаш предметлари, яғни фақат тафаккурда мавжуд предметлар ўз маңноларига эга, чунки улар оламда хукмрон бўлган ақл билан мувофиқлашади. Ана шунинг учун ҳам ақл предметлари *ҳақиқат соҳаси ва ҳатолар соҳасига* ажралади.

Стоиклар Аристотелнинг материя ва шакл тўғрисидаги ноаниқ тасаввурларига чек қўйиш, дуализмдан монизмга ўтадилар. Аристотел фикрича, Худо “шакл” бўлиб, усиз материя мавжуд эмас, у оламдаги барча жараёнларнинг мақсади.

Стоиклар оламнинг ягона субстанциясида материя ва кучни фарқлаб, уларни атрибуллар деб билишади. Сбутсанция—бу жисм, у ўз-ўзини шакллантиради. Аксинча, куч ва шакл—моддий эмас, ақл билан эришиладиган ибтиододир.

Жисм—мавжудотнинг ягона жинси. Лекин кишилар ўй-фикрида жисмга турли хил карашлар мавжуд. Бу қарашларнинг моҳияти *категориялардир*. Зеро, жисмни унинг хоссасига қарама-қарши қўядиган фикр *субстанцияни* ҳосил қиласди.

Стоикларнинг *сабабият* тўғрисидаги таълимоти дунёвий жараёнларни яхлит ҳолда тасаввур этишни тақоза этади. Дунёдаги барча нарсалар кучнинг ягона манбаидан ҳосил бўлади. Сабабий таъсирларни олий элементлар: олов, ҳаво ва уларнинг аралашмаси бўлган “пневма”лар яратадилар. Бошқа барча жисмлар уларда “пневма” бўлгани учун сабаб бўлиши мүмкін. Сабабият фақат номоддий натижаларга олиб келади, чунки сабабиятнинг моҳияти шундаки, бир жисм бошқа жисм ҳолатини ўзгартиради, ҳаракатга келтиради, унда муайян ўзгаришларни содир қиласди.

Стоикларнинг фалсафасидаги муҳим тушунча – *фатумдир*. Ҳар қандай сабабий таъсир табиат қонунларига мувофиқ ҳолда содир бўлади. Жисмлар ўзаро таъсирда бўлганда муайян оқибат пайдо бўлади. Ана шунга кўра ҳодисалар ўртасида сабабий алоқадорлик бор деган хulosага келишади. Сабаб ва оқибат ўртасидаги кетма-кетлик, аслида биринчи ҳаракатга келтирувчи куч фаолияти билан боғлиқ.

Стоиклар этикаси

Асосий яхши фазилатлар қуйидагилардан иборат: мулоҳазакорлик, мардлик, ёки ўзини тута билиш, ва адолатлилик. Ушбу фазилатлар ёки барчаси бирга мавжуд бўлади ёки улардан ҳеч бири мавжуд бўлмайди: улардан бирига эга бўлган уларнинг барчасига ҳам эга бўлади. Зенон барча яхши фазилатларнинг сарчашмаси (манбаси) мулоҳазакорлик деб хисобласа, Клеанф – ўртачалик (мўътадиллик) деб хисоблади. Майда тафсилотлардаги фарқларга қарамасдан, стоиклар умуман яхши фазилатлар айнан бир табиатга эаг бўлган ҳосилалар сифатида чамбарчас боғлиқ ва шу сабабли улардан бирининг мавжудлиги қолган барчасининг мавжудлигини ҳам белгилаб беради. Худди шу каби улар бир нафар нуқсон бор жойда қолган барча нуқсонлар ҳам мавжуд бўлади, деган фикрга қатъий ишонгандар. Шундай қилиб, инсондаги асосий нарса – бу характер (инсон табиати); аслида эса ўз бурчини бажариш каби яхши фазилатларга эга бўлиш (бурч – бу атамани чамаси Зенон ўйлаб топган,) асл маънода фақатгина донишмандларга ҳосдир. Догнишманд эҳтирослардан ҳоли ва ўзининг қадрини ҳис қилиш туфайли ҳеч кимнинг, ҳаттоқи Зевснинг ҳам ўзидан устун эканлигини ҳис қилмайди. Бундан ташқари у ўз ҳаётининг эгаси ва ўзини ўлдириш хуқуқига ҳам эга.

Агар барча яхши (эзгу) фазилатлар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлса ва улардан бирининг мавжудлиги қолганларининг ҳам мавжуд эканлигини англатса, у ҳолда уларнинг барчаси тенг қийматли эканлигини тахмин қилиш қийин эмас. Инсон ё жамики эзгу фазилатларга эга ва нуқсон ҳамда камчиликлардан ҳоли, ёки у фақат иллатларга эга. Шундай қилиб, Хрисиппга кўра, маънавий такомиллашиб йўлини тўлиқ босиб ўтган инсон тўлақонли ҳолда жамики эзгу фазилатларга эга бўлиб қолмайди, яъни у ҳақиқий баҳт бўлган эзгу фазилатларни ўзида мужассамлантирумайди. Бундан келиб чиқадики, фақат айрим кишиларгина эзгу хислатларга эга бўла оладилар, ва улар ҳам бунга ҳаётларининг охирида эриша оладилар. Инсон бутун ҳаёти давомида, ёки унинг қандайдир қисми давомида гуноҳларга кўмилиб яшайди. Ва ҳаттоқи у эзгу фазилатларга эга бўлса ҳам, бу ҳодиса фақат унинг кексайганидагина содир бўлади. Бирок ушбу қатъий маънавий идеализм фақатгина нисбатан эрта ижод қилган стоик(мутафаккирларга) ҳос бўлган, нисбатан кечроқ ижод қилган стоиклар маънавий тараққиётга ишонгандар ва одамларни эзгу фазилатлар йўлини танлашга ва шу йўлдан юришга даъват қилганлар. Ҳеч бир инсон

денишманднинг талабларига жавоб бермаслигини тан олган ҳолда улар дунёни ахмоклар ва эзгу фазилатлар ва денишмандлик йўлида турганларга ажратганлар.

Стоиклар этикасининг ўзига хос хусусияти – бу уларнинг эҳтирослар назариясидир. Стоиклар уларни тўрт турга ажратганлар – қайғу, кўрқув, ҳирс ва лаззатланмоқ. Уларнинг барчаси иррационал ва табиатга қарама-қаршидир, ва шу сабабли муаммо уларни кучизлантириш ва бошқаришдан эмас, балки улардан халос бўлиш ва совуққонли, вазминликка эришишдан иборат. Эҳтирослардан ҳеч бўлмаганда, улар одат тусига кирганда халос бўлиш зарур. Шу сабабли стоиклар этикаси амалда асосан маънавий эркинликка эришиш ҳамда ўз ҳаётига эгалик қилиш мақсадида эҳтирослар билан курашишни англатади. (ваҳоланки, айрим стоиклар денишманд инсон ҳам айрим қўшимча рационал хиссиётлар – масалан, лаззатланиш хиссиётларини ҳис қилиши ҳам мумкин эканлигини эътиборга олган ҳолда ушбу қатъий қарашлардан узоклашганлар). Стоиклар этикасининг ушбу томони, яъни айнан жамики ташки нарсалардан тўлиқ озод бўлишга эришишга интилиш киникларнинг меросидир, бироқ бу масаланинг киниклар билан умуман боғлиқ бўлмаган бошқа томони ҳам мавжуд, - бу космополитизм. Ҳар бир инсон ўз табиатига кўра – ижтимоий мавжудот, ва онг биз жамиятда яшашимиз зарур эканлигини англашиб туради. Бироқ онг барча одамларга хос, демак, ҳар бир инсон учун ягона қонун ва ягона Ватан мавжуд. Инсониятни ўзаро бир-бири билан душманлик қилувчи давлатларга ажратиш бемаънилик – денишманд қайсиdir бир давлатнинг фуқароси хисобланмайди, у Дунё фуқаросидир. Бундан келиб чиқадики, биз барча инсонларга нисбатан эзгу нияти бўлишимиз зарур, чунки ҳаттоки қуллар ҳам ўз хукуқларига эга ва ҳаттоки душманлар ҳам бизнинг марҳаматимиз ва кечиришимизга лойиқдирлар. Тор ижтимоий қарашлар чегарасидан бу каби чиқиши, албатта стоиклар тизимининг монизми (дунёнинг негизи битта - рух ёки материя - деб билувчи фалсафий таълимот)дан келиб чиқсан, бироқ ушбу нуқтаи назардан уларнинг космополитик қарашлари асосида ўз жонини сақлашга интилиш ёки ўз-ўзини севишнинг фундаментал ҳисси ётади. Биринчи навбатда, албатта ўз жонини сақлаш инстинкти инсоннинг ўз-ўзини севиши кўринишида намоён бўлади. Бироқ у ушбу севги сарҳадларидан четга чиқиб кетади, ва инсоннинг ўзига тегишли бўлган жамики нарсаларни – оила, дўстлари, ватандошлари, ва ниҳоят жамики инсониятни қамраб олади.

Албатта, инсонга барча нарсалардан ҳам яқин бўлган нарсаларга нисбатан ўз жонини сақлаш туйғуси кучли даражада намоён бўлади, ва унинг учун катта аҳамиятга эга бўлмаган нарсаларга нисбатан у камайиб боради, шу сабабли ушбу этик нуқтаи назардан ҳар бир индивидумнинг вазифаси ўз муҳаббатини инсонга шахсан тегишли бўлмаган нарсаларга нисбатан ҳам кенгайтиришдан иборат. Бошқа сўзлар билан айтганда, биз одамларни ўзимиздан кам бўлмаган даражада севганимизда, ёки бизнинг севгимиз ўз шахсиятимиз билан боғлиқ бўлган барча нарсалар, ҳаттоки жамики инсониятни ҳам қамраб олганда, ҳамда барча жабҳаларда бир хил кучга эга бўлган ҳолда намоён бўлганида маънавий идеалга эришамиз.⁷²

Таянч тушунчалар

Стоицизм, стоиклар физикаси, “Логика” терминнинг илмий айланмага киритилиши, стоикларнинг билиш назарияси, жисмсиз нарсаларнинг тўртта тури, ҳаракатнинг уч тури, “пневма”, фатум, илоҳий субстанция, “Уруғли логос”, диакосмезиз, баҳтли ҳаёт, фозиллик.

НЕОПЛАТОНИЗМ

Плотин(203-269) – антик давр фалсафасидаги идеализмнинг энг сўнгги ёрқин вакили. У билан қиёсланганде неоплатонизмни якунлаган Прокл ҳам ижодкор сифатида эмас, кўпроқ аналитик, системага солувчи сифатида машҳур. Плотин ўзидан деярли ярим минг йиллик илгариги меросга мурожаат қилди, уни тиклашга уринди. У кўпроқ мистик, теософидир. Платин Рим императори Гордиан бошчилигидаги 244 йилдаги мувафақиятсиз юришларда иштирок этгандан кейин Римда жойлашиб, турли хил халқ, миллат вакиллари бўлган, лекин дунёқарashi яқин кишиларни бир жамиятга бирлаштириди. Плотин

⁷² Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.p.385-388

асарларини Порфирий системага солган. Хусусан, у асарларини ҳар қайсиси 9 қисмдан иборат б та бўлимга бўлган. “Эннеада” яъни “тўқизлик” номи шундан келиб чиқкан.

Асосий тушунчалари. Плотин фалсафанинг вазифасини борлиқнинг охирги асоси бўлган илоҳий борлиқдан келиб чиқиб, бутун мавжудотни тушунтиришдан иборат, деб билган. Бу вазифа фалсафий эмас, балки диний мазмунга эгадир. Уни ҳал этиш воситасини фалсафа ва диалектикада кўрган. Бу вазифа мураккаб, уни фақат даҳолар ҳал эта олиши мумкин, оддий одамлар онгига уни етказиш мумкиндир дейди. “Ота-она колдирган фарзандларни бегона кишилар тарбиялаганда ўз ота-оналарини аниқлаши қийин бўлганидек, борлиқнинг асосидан қанчалик узоқ кетса, одам унинг моҳиятини тушуниб етишда шунчалик қийналади. Бу қийинчиликларни енгиги ўтиш учун инсон руҳи, жонини хиссиётидан юқори қўя олиши керак. Лекин шундай одамлар ҳам борки, улар ақлий мушоҳада (интелектуал, интиуция) қобилиятига эга”⁷³. Ана шулар борлиқнинг ягона асоси, бирлигини тушуниб етишади ва орқага қайтиб, уни оддий ҳалққа тушунтиради.

Жон – ўз ҳолича мавжуд бўлмоқдир. У тана сингари бутундир. Жон тана гармонияси эмас (пифагорчилар шундай дейишган). Шунингдек, жон тана энтелехияси ҳам эмас (агар ундаи бўлганда, шакл ҳайкал яшаган материал –мисга қандай муносабатда бўлса, у ҳам танага шундай муносабатда бўлар эди). Шакл тана сингари қисмларга бўлинади. Жон шакл эмас. Барча предмет, ҳодисаларда жон бор, жон улардан мустақил бўлган бошланғич ибтидодир. Олам гўзалдир, у шакл билан таналар қўшилиши натижасидир. Уларни, яъни ўз ҳолича мустақил бўлган нарсаларни қўшадиган реал куч бўлиши керак, у –дунёвий жондир. Лекин жон гўзаллик билан айнан бир нарса эмас, жон бутун дунё учун битта, дунёда эса гўзаллик билан бир қаторда ҳунуқлик ҳам мавжуд. Ана шунинг учун ҳам гўзалликни жоннинг прототипи деб тушуниш керак холос.

Жонга шакл берадиган нарса–Ақл. Жон танадан мустақил, унга нисбатан бирламчи бўлгани сингари, ақл ҳам жонга нисатан бирламчи моҳиятдир. Ақл ўз-ўзича мавжуд унинг предикати, яъни асосий хусусияти дунёнинг бирлигидир. Агар предметни муайян борлиқ тарзида фикр қилмоқчи бўлсақ, уни бирликдаги, яхлитликдаги борлиқ сифатида тасаввур этишимиз зарур. Жон барча нарсаларни яратади ҳамда уларга бирлик баҳш этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, оламда бирлик билан бир қаторда кўплик ҳам мавжуд. Бирликни жон ақлдан оладиган бўлса, ақл шаклнинг бирлиги манбаи эмасми? деган савол туғилади. Унга Плотин йўқ, ундаи эмас деб жавоб беради. 1) Ақл ўз-ўзини яратадиган моҳият эмас. Унга гўзаллик орқали эришилади, гўзаллик эса неъматга боғлиқ; 2) Ақл ўзида кўпликни – ғоялар тўпламини мужассамлаштирган.

Билим ҳақидаги таълимот. Плотин фикрича, билимнинг икки усули мавжуд: 1) Хиссиёт ва 2) ақл.

Жонини янги ҳолати, унинг аввалги мойилликларига мос келиши билан бирга аввалги ҳаёти учун қасосга ҳам дуч келади: бошқа кишиларга нисбатан ноқонуний муносабатда бўлган киши жони, ўз навбатида, бошқа кишиларнинг ноқонуний ҳаракатидан азият чекади.

Плотин жоннинг танага нисбатан муносабати тўғрисидаги аввалги қарашларини инкор этади: жон танага ҳеч қандай фазовий муносабатда бўлмайди. Жон танага худди ўзининг органи сифатида муносабатда бўлади ва эҳтиёжга мувофиқ равишда ташқи олам билан бирлашиб кетади. Жонни 3 турдаги фаолияти мавжуд:

Жоннинг тана билан алоқаси, унинг танага бевосита боғлиқлиги билан белгиланадиган фаолияти. Куйи руҳий функциялар ана шундайдир.

Жонни танада яшаб турган, лекин айтган пайтда, функциялари унга боғлиқ бўлмаган холатидаги фаолияти.

Плотин этикаси жоннинг тозалаганини тўғрисидаги мулоҳазалар билан якунланади. Тозаланиш жоннинг танадан озод бўлишидан ерли ҳаёт манфаатларидан халос бўлишидан, илоҳий даражага кўтарилишидан иборат. *Порфирий* (232-301-304) Плотиндан кейин йирик, иқтидорли неоплатоникдир. 262-263 йилларда Плотинга шогирд бўлган. Махсулдор ёзувчи, олим ва файласуф сифатида машхур. “Аристотел категорияларига муқаддима” (“Бешта оханг ҳақида”) номи билан ҳам аталар эди) асари Порфирийнинг дунёга машхур

⁷³ Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.381

бўлишига олиб келди. Бу асар жуда кўп мамлакатларда тарқалган, таржима қилинган. Унда Порфирий тушунчанинг белгилари (жинс, тур, тафовут, шахсий ва тасодифий белгилар) тўғрисида муҳокама юритади. Шунингдек, Порфирий космология ва астрологияга оид асарлар ҳам ёзган. Христианликка қарши битилган полемик ишлари ҳам бор. Порфирий Платон ва Аристотелнинг мантиқий таълимотларини талқин қилган, изохлаган йирик неоплатончи мантиқшунос ҳисобланади. Амалий фалсафага оид ёзган китоби ҳам бор. Уларда сиёсий фозиллик, аффектлардан форигланиш, фазилатлар тўғрисида фикр юритади.

Порфирий амалий мистикага катта аҳамият берган. Илоҳий Августиннинг гувоҳлик беришича, Порфирийнинг “Жоннинг юқорилаши” трактати бўлган, мутафаккир иккита йўл: файласуфлар учун бўлган соф ақлий мушоҳада йўли ва оломон учун треургия йўли (худоларга таъсир ўтказиш усули) тўғрисидаги таълимот мавжудлигини таъкидлайди.

Сурия мактаби 4-асрдаги неоплатонизмнинг йўналишларидан бири. Унинг асосчиларидан бири Порфирийнинг шогирди Ямвлих эди. У қуий Суриянинг Халқида шаҳрида туғилиб ижод этган. Римда устози Порфирийдан таълим олган. Кейинчалик Суриядаги Анамейда фалсафадан дарс берган. Неоплатонизмни ривожлантиришда Плотиндан ҳам кўпроқ амалий мистика томон оғишиди. Ямвлих яратган “Пифагор таълимотлари мажмуаси” асаридан бизгача бир қанча рисолалари етиб келган: “Пифагор хаёти хақида”, “Умумий математика фани тўғрисида”, “Никомах математикасига кириш”, “Фалсафага доир маълумотлар”, “Арифметика теологуменлари”. Энг кейинги рисоласида Ямвлих антик давр олимларининг ҳеч бирида учратмайдиган декаданини барча сонлари тўғрисидаги пифагорчилар таълимотини ривожлантиради. “Мажмуа”да сонлар, мусика, геометрия ва астрономияга оид билимлар баён қилинган. Ямвлихнинг йўқолиб кетган трактатлари орасида Платоннинг “Тимей”, “Филеб”, “Парменид”, “Федр” диалоглари, Аристотелнинг “Физика”, “Категориялар”, “Талқин тўғрисида”, “Биринчи аналитика” китобларига ёзган шарҳлари бор дейилади. Шунингдек, йўқолган асарлар қаторида “Мукаммал Халдей илоҳиётшунослиги” ҳам бўлиб, у қадимги грекларнинг кеч эллинизм даврида Шарқ халқлари дини ва мистикасига муносабатнинг типик кўринишини ўзида ифода этарди.

Прокл (410-485) антик давр неоплатонизм ривожини якунлайди. Бундай якуннланиш Афинада – Анаксагор, Сократ, софистлар, Платон, Аристотел, Платон мактаби, Аристотел мактаби, Эпикур, стоицизм асосчиси Зенон фаолият кўрсатган жойда амалга ошади. Бу давр мистиканинг кучайиш билан ажralиб туради. Фалсафани илм руҳи тарк этади.

Прокл қарашлари Евклид “Асослари”, Платон асаларига, хусусан “Парменид”, “Тимей”, “Кратил” диалогларига шарҳларида баён қилинган. Улкан назарий асари “Илоҳий элементар таълимот” файласуфнинг бутун неоплатонизм системасини қисқа ҳолда баён килувчи 211 тезисдан иборат бўлиб, унда “Ягона”, “Ақл”, “Жон”, “Космос” тушунчалари талқин этилади.

529 йили император Юстиниан декрети билан Афинадаги Платон академияси ёпилади. Антик фалсафа ўзининг минг йиллик умрини тугатади.

Қадимги Академия Платоннинг сўнгги таълимотлари тарқатилгунча, яъни кучини йўқота борганга қадар фаолият кўрсатиб турди. Бу таълимотдан юз ўтирган файласуф Академияни 270-241 йилларда бошқарган Аркесилай бўлди. У кўпроқ Платоннинг илк асарлари ҳамда Сократ таълимотига ён босди. Аркесилай фалсафанинг бош вазифасини стоицизм билан курашда, ишлатиладиган қуролни диалектикада деб билди. У ўз шогирдларидан ҳар бир тезисни исботлаш ва рад этиш билан машқ қилишни талаб этди. Сократ сингари у ҳеч нарса ёзмаган.

Аркесилай доноликнинг идеалини хато фикрлаш, адашишдан ҳоли бўлишда деб ҳисоблайди. Унга эришишнинг йўли–ходисаларнинг асл табиати ва моҳияти тўғрисида мулоҳазалар билдиришдан ўзини тийиш. Эпикур идроки ҳам, стоик Зеноннинг *католептик масавурлари* ҳам ҳақиқатнинг хатосиз мезони бўла олмайди.

Карнеад 160-129 йилларда Академияни бошқаради. Аркесилай Зенон-стоикка қарши курашган бўлса, Карнеад стоицизм даҳоси Хрисипп, унинг давомчилари бўлган Диоген ва Антипатларга қарши курашади.

Карнеад ишончли билим мезони хақидаги масалани қўяди. Унингча, Эпикур ҳиссий мушоҳадаси ишончли билим мезони бўла олмайди. Ҳатто абстракт, мавхум тафаккур ҳам бундай мезон бўла олмайди, чунки у зарур материалларни хиссий мушоҳада (идрок)да олади.

Пифагорчилик руҳидаги платоник бўлган яна бир шахс Херониялик *Плутарх* (48-120) эди. У биографик жанрда ёзилган “Параллел ҳаёт тасвирлари”, шунингдек, “Платон дормаси” асарининг муаллифидир.

Улар фақат танасиз моҳиятни чин моҳият деб хисоблашади. Материя – мавжудот эмас, у шаклни ва моҳиятга ўзининг миқдорий хусусиятларига кўра эришади. Метафизика ва физика категориялари символи (рамзи) – сон. Олий ибтидо – бир ҳамда ноаниқ иккидир. Уларда рух ва материянинг қарама-қаршилиги ўз ифодасини топади. Бир сони–борлик ибтидоси ва яхшилик, неъмат, мукаммаллик рамзи. Ноаниқ икки–номукаммаллик, тартибсизлик ва ўзгарувчанликнинг борлиқдаги манбаи. Баъзи янги пифагорчилар бир сони билан худони айнанлаштирган. Худо–оламнинг яратувчиси ва ҳаракати сабаби, у ўзидан ташқаридаги материяни тартибга келтиради ва ундан барча мавжудотларни пайдо қиласди.

Филон фалсафаси иудаизмни грек фалсафаси билан қўшиш тажрибасидан иборат. Унинг қарашлари негизида Моисейнинг Беш китоби ётади, у ана шуни ўз ёзмаларида талқин қиласди. Ана шу беш китобда бутун грек донишмандлигини кўради.

Фалсафанинг мақсадини Худони билишда деб хисоблайди. Худо оламда ҳам, маконда ҳам бўлмайдиган, лекин у ўзида барча нарсаларни қамраб оладиган субстанциядир. Архитектор кўнглида уй лойиҳаси бўлгани сингари, Худода–илохий логосда, яратувчи ва яралувчи орасида – яратилишнинг илк маънавий образи мужассамдир.

Ақл билан билиб олинадиган оламнинг ақл етадиган жойидаги нарса илохий логосдир. Логос биринчи фариштадир, Худодан биринчи туғилган ўғил. Худо ёруғлик сингари таъсир этади, яъни ўзидан “нурлар чиқариб”, нарсаларни эманация йўли билан яратади. Бироқ бунда Худонинг энергия манбаи йўқолмайди, энергияси камаймайди.

Этик қарашларида эҳтирослардан тўла халос бўлишни (стоикларда у “апатия”) тарғиб қиласди. Фалсафий қарашларининг юқори нуқтасини ташкил этадиган ғоя – назарий хаётнинг амалий хаётга нисбатан афзаллигидир. Лекин назариянинг моҳиятини Худога бўлган муносабатда ва уни билишда деб тушунади.

Филон инсоннинг билини қобилияти кучига ишонмайди ва бу билан скептицизмга ён босади.

Таянч тушунчалар

Неоплатонизм, Плотин фалсафаси, борлик, оламнинг келиб чиқиши, “Ягона” тушунчаси, жон ва тана, Плотин этикаси, Порфирий дунёқараши, Ямвлих дунёқараши, Прокл дунёқараши, Аркесилай фалсафаси, Карнеад фалсафий қарашлари, эҳтимоллик тушунчаси талқини, Филон дунёқараши, Пифагорчи платониклар, Сурия мактаби.

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. Фалсафа тарихи фан сифатида

Миллий ва умумжаҳон фалсафа тарихини ўрганиш, уни бугунги кунда жамиятимиз олдида турган долзарб масалалар билан боғлиқ ҳолда қайта англаш ва шу асосда “Ўзбек фалсафаси”ни яратиш маънавиятимизни юксалтиришнинг муҳим омилидир. И.А.Каримов ўзининг жуда кўп чиқишиларида, оммавий ахборот воситаларига берган интервьюларида, асарларида, айниқса “Тарихий хотирасиз – келажак йўқ”, “Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончdir”, “Юксак маънавият – енгилмас куч”да буни кўрсатиб ўтган. Президентимиз Шарқнинг кўхна цивилизация ўчғи эканлигини, унинг Гарб олами билан яхлит ижтимоий ва маданий ҳудудни ҳосил қилгани ҳолда ривожланганини, бунда Буюк Ипак йўлининг катта аҳамиятга эга бўлганини алоҳида таъкидлайди. Хусусан, 2014 йил 15 майда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидағи нутқида у Шарқ дунёсида, хусусан, Марказий Осиё халқлари ҳаётида ривожланган маданиятнинг мавжуд бўлгани, унинг Гарб маданиятининг ривожига таъсирини, маданиятлараро мулокотларда милодгача бўлган иккинчи асрдан милодий XV асрга қадар мамлакатларни боғлаб келган Буюк Ипак йўлининг тутган ўрнини кўрсатиб ўтиши эътиборга лойиқдир. Унинг қайд этишича, “Бу даврларда турли мамлакатлар халқларининг илмий билим ва ютуқлар билан бир – бирини бойитиб бориши алоҳида роль ўйнади. Буюк ипак йўли орқали Европага, Европадан эса Осиёга Шарқ ва Гарб оламидағи улуғ аллома ва мутафаккирлар фаолияти тўғрисидаги маълумотлар етказилди. Сократ, Платон, Аристотель, Птолемей ва антик даврга мансуб бошқа буюк алломаларнинг илмий асарлари, гоя ва қашфиётларини ўрганиш учун амалий имконият вужудга келди”⁷⁴. Ҳозирги пайтда миллий ва умумбашарий маданий меросни ўрганиш вазифасини Президентимиз қуйидагича ифодалайди: “... қўхна қадрятларимиз, дину диёнатимизни тиклаш, ҳаётимизда тарихий адолатни қарор топтириш, янги жамият қуриш йўлида ҳалқимизнинг маънавий юксалишини ўз олдимизга қўйган олийжаноб мақсадларга етишда ҳал қилувчи мезон деб қараш ва шу асосда иш олиб бориш биз учун доимо устувор вазифа бўлиб келганини ва бугун ҳам эътиборимиз марказида турганини таъкидлаш лозим ”⁷⁵.

Президентимиз маънавиятни англаш, уни юксалтириш билан фалсафа, унинг тарихини ўрганишнинг ўзаро алокадорлигини маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги масаласи, унинг негизида фалсафанинг асосий тушунчалари, оқимлари – материализм ва идеализмнинг шакллангани, уларнинг турли даврларда мавжуд ижтимоий – сиёсий вазият ва турли гурухлар, табакалар дунёқарашини ифода этгани, соғ назарий масала доирасидан чиқиб, муайян сиёсий режим ва давлатнинг расмий мафкурасига айлангани билан боғлиқ ҳолда тушунтиради. Хусусан, моддий ва маънавий ҳаёт муносабати масаласига қадимий хинд, хитой, юонон файласуфлари, масалан Сократ, Платон, Эпикур, Демокрит, Конфуций ва бошқа алломалар ижодида кенг ўрин берилганини алоҳида таъкидлайди⁷⁶.

Шунингдек И.А.Каримов борлиқни моддий ва маънавий жиҳатлари бирлигida, яхлит ҳолда олиб қарашнинг кўхна меросимиз “Авесто”да акс этиши⁷⁷, буюк мутафаккирларимиз олимларимиз, хусусан Мусо Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий, имом Бухорий, ат-Термизий, имом Мотуридий, Марғиноний, Нақшбанд кабилар дунёқарашлари, илмий меросининг оламни ва инсонни, уларнинг ўзаро муносабатини фалсафий мушоҳада қилишда муҳим ўрин тутганини зикр этади⁷⁸.

⁷⁴ Каримов И.А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидағи нутқи. – Халқ сўзи, 2014 йил, 15 май.

⁷⁵ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч –Тошкент:Маънавият,2008- Б.6-7

⁷⁶ Қаранг: ўша асар, 65-66 б.

⁷⁷ Қаранг: ўша асар, 31 б.

⁷⁸ Қаранг: ўша асар,29-65 б

Юқоридагилардан фалсафа тарихини ўрганиш миллий ғоямиз, мафкурамизнинг фалсафий-тарихий илдизлари ва моҳиятини тушуниб етиш, уларни халқ, айниқса ёшлар онгига сингдиришда, мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятитни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этишини кўрсатади.

Фалсафа тарихи ўзида фалсафий фикр тараққиётини акс эттиради. У фалсафанинг дунёкараши шакли сифатида қандай пайдо бўлгани, унинг муаммолари, асосий тушунчалари ва принципларининг қандай шаклланганлиги ва мазмунан бойиб боргани, қандай йўналишларда тараққий этгани, бу тараққиёт тенденциялари нималарда ифодаланишини тушунтиради. Ана шунинг учун ҳам фалсафага оид ўқув адабиётларида фалсафа тарихи фалсафий пропедевтика, яъни фалсафага кириш сифатида ўрин олган.

Фалсафа ва фалсафа тарихининг ўзаро муносабати тарихийлик ва мантиқийликнинг бирлиги принципи асосида олиб қараладиган бўлса, битта фаннинг икки қиррасига ўхшайди: келиб чиқиш ва ривожланиш тарихи нуқтаи назаридан олиб ўрганилса – у фалсафа тарихи, тараққиёти давомида шаклланган фундаментал муаммолар, тушунчалар, ғоялар, принципларнинг синтезланган, умумлаштирилган, замонавий руҳда талқин этилган, мантиқий тизимга солиб баён қилингани эса назарий система ёки фалсафа назариясидир.

Фалсафа тарихи ўтмишга мурожаат қилас экан, яхлит фалсафий жараён доирасидан четга чиқмайди. Фалсафа тарихини ўрганишга киришар эканмиз, олдимизда фалсафий фикр эволюциясини баён этиш, “унинг қандай вужудга келгани ва қандай қилиб ўзини яратганини”⁷⁹ кўрсатиш вазифаси туради. Мана шу маънода фалсафа тарихи “фалсафанинг ўз ўзини яратиш тарихи”дан иборат ва фақат ўз илдизларини топа билсагина, мавжуд бўла олади ва борлигини намоён қила олади. Гегель фикрича, турли фалсафий системалар фалсафа биносини қурувчи қисмлардир. Шу сабабли, фалсафа тарихи ичida фалсафанинг ўзи билан иш кўрамиз. Буюк немис файласуфи масаланинг яна бошқа бир томонига эътиборини қаратади: фалсафа тарихи – бу билиш тарихи ва демак, инсоннинг ўз – ўзини англаш тарихидир; у инсон табиати, моҳиятига кўра бегона бўлган нарсаларнинг эмас, балки унинг ўзининг шаклланиши тарихидир. Бошқача айтганда, фалсафанинг тарихий тараққиёти инсоннинг, унинг маънавий дунёсининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихидир.

Гегель фалсафа тарихини сохталаштиришга, унинг аҳамияти, қадр – қимматини пасайтиришга ва, ҳатто, йўққа чиқаришга бўлган уринишларни қаттиқ танқид қиласиди. Унинг фикрича, “аксарият ҳолларда фалсафа тарихидан жуда оз кишилар уни йўққа чиқарадиган асосларни излаб топишга ҳаракат қилишади”⁸⁰. Бу, одатда, фалсафанинг асл моҳиятини тушуниб етмаслик, уни ташқи томонидан идрок этиш, юзаки хулосага келиш натижасидир. Гегель фикрича, буни тушуниш мумкин. Агар бошқа фанларда уларнинг предмети ҳақидаги тасаввур аниқ, равshan бўлса, бу борада фалсафанинг битта “камчилиги” бор: муаммолари, тушунчалари ҳақидаги қарашлар турли хил бўлгани учун, унинг предмети ноаниқ, қандайдир мўртдек бўлиб кўринади. Лекин бундай тасаввур фалсафанинг ички томони, моҳиятини тушуниб ета олмаган одамларда бўлади. Уларни Гегель, “мусиқанинг барча товушлари, оҳангларини эшитган, лекин сезгилари битта нарсага – бу товушлар гармониясига етиб бормаган ҳайвонлар билан қиёс қилиш мумкин”⁸¹, деб айтади. Бу ҳолат, табийки, фалсафа тарихининг предмети, масалаларини аниқлашни тақоза этади.

Фалсафа тарихини ўрганиш усулларидан бири унга муоммавий ёндашишdir. Ижтимоий ҳаёт, хусусан, мафкуравий муҳит билан тақозаланадиган фалсафий фикрлар ривожи билишга хос бўлган қонуниятларга, абстраклиқдан конкретлиқка қараб кўтарилишга бўйсунади. Мазкур принцип билиш жараённинг ҳиссий конкретлиқдан абстракт умумийликка қараб боришини фалсафий таффаккур вужудга келишининг шарт – шароити деб ҳам билади. Фалсафий дунёкарашдан аввал мифология ва олд фалсафанинг пайдо бўлиши, уларнинг фалсафий муаммоларнинг шаклланишига кўрсатган таъсири буни тасдиқлайди. Ибтидоий онгга хос бўлган субъект ва объектни фарқламаслик, масалан, оламни образли идрок этиш, уни жонлантиришга (гилозоизм), рухлантиришга (аниматизм), дунё биносининг қисмларини жонли деб ҳисоблашга мойиллик (анимизм), шунингдек,

⁷⁹ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. В 3-х кн.1. – СПб: Наука, 1993 – С.72

⁸⁰ Ўша ерда –С73.

⁸¹ Ўша ерда. –С.75.

табиат ҳодисаларини инсонга ўхшатиш (антропоморфизм), табиий жараёнлар муносабатини уруғчилик муносабатларига ўхшатиш (уруғчилик социоморфизми), мантикий фикрлашнинг деярли йўқлиги дунёқарашнинг, шу жумладан, фалсафий дунёқарашнинг бош масаласи бўлган инсон – олам муносабати масаласининг қўйилишига имкон бермаган. Бунда уни социоантропоморфик дунёқараш деб ҳисоблаш ва унинг асосий хусусиятини мантикий фикр юритишда деб эмас, балки эмоционал – ассоциатив ҳаёл суринда деб билиш устивордир⁸². Мазкур хусусиятлар муайян даражада мифологияда кузатилади. Лекин, айни пайтда, мифда ибтидоий аждодимизнинг оламни ва ўз – ўзини билишга бўлган интилиши ҳам кузатилади. Уни ҳиссиёт билан тафаккур ўртасидаги билиш ходисаси деб тавсифлаш мумкин.

Мифологиянинг моҳияти ва билишда тутган ўрнига нисбатан турли қарашлар мавжуд. Хусусан, баъзи тадқиқотчилар мифологиянинг моҳияти ва билишда тутган ўрнига нисбатан турли қарашлар мавжуд. Хусусан, баъзи тадқиқотчилар мифологияни борлиқни тушунтириш усули деб ҳисобласа, бошқалари уни ибтидоий аждодларимизнинг оламни ва ўз – ўзини билишга бўлган интилиши деб биладилар. Бизнингча, кейинги қараш ҳақиқатга якинроқ бўлса керак. Акс ҳолда мифологияни дунёқараш типи сифатида тавсифлаб бўймайди. Мавжуд адабиётларда, айниқса, ўқув адабиётларида уни дунёқараш шакли деб ҳисоблашади.

Лекин, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, билиш фақат соф субъектив тажриба эмас, балки объективликка таянадиган, ҳақиқатга интилиш, уни эгаллашни назарда тутадиган жараёндир. Шундай экан, борлик қонуниятларини билиш, улардан амалиётда, кундалик хаётда фойдаланишга бўлган эҳтиёж эртами – кечми билиш фаолиятини мифлар, афсоналар тўқиши жараёни доирасидан чиқишига, унинг сферасини кенгайтиришга олиб келади. Мифдан фанга, фалсафага, яъни, дунёқарашнинг бошқа шаклларига ўтиш содир бўлади. Бу жараёнда муҳим оралиқ бўғин вазифасини олд фалсафа ва парафалсафа бажаришади.

Олд фалсафа – ривожланган мифология ва илмий билимлар куртаклари йигиндиси бўлиб, фалсафанинг пайдо бўлишига шарт – шароит яратган. У“шаклланаётган фалсафа ўзагини, парафалсафа эса – қобигини ташкил этади. Агар мазкур ўзакядро йўқ бўлса, парафалсафа олд фалсафа шаклида, ичида ядро пайдо бўладиган қабиқ кўринишида бўлади”⁸³.

Мазкур ҳолат фалсафанинг дунёқараш шакли сифатида мифология таъсирида ҳамда илмий билимлар, масалан, математика, астрономия, физика, тиббиёт ва шу кабиларга оид билимлар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланганидан далолат беради.

Таянч тушунчалар

Дунёқараш, мифология, дин, илмий билим, олд фалсафа, парафалсафа, фалсафа, қадимги дунё фалсафаси.

2-мавзу. ҚАДИМГИ МИСР ВА БОБИЛДА ДУНЁ ҲАҚИДА ДАСТЛАБКИ ИЛМИЙ ТАСАВВУРЛАР ВА ОЛД ФАЛСАФАНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Қадимги Бобилдаги давлатчилик. Географик жойлашувига кўра Бобил, яъни Месопотамия ёки Икки дарё (Тигр ва Евфрат) оралиғи икки қисмдан: шимолий тоголди ва жанубий паст-текисликдан ташкил топган. Унда палеолит даврида ёк аҳоли яшар эди.

Эрамизгача бўлган тўртинчи минг йилликда Месопотамиянинг текислик қисмига шумерлар, ўрта қисмига аккадлар келиб жойлашади. Эрамизгача учинчи минг йилликда шумерлар жанубда, фракадлар шимолда қатор мустақил шаҳар-давлатлар барпо этадилар.

Эрамизгача бўлган учинчи минг йиллик ўрталарида Шумер шаҳарлари Лугальзагисси, Аккад шаҳарлари Саргон I томонидан бирлаштирилади. Бу икки бирлашма курашида

⁸² Бу тўғрисида тўлароқ маълумот олиш учун куйидаги манбаларга мурожаат килиш мумкин: Лосев А.Н. История античной философии.-М.:Мысль, 1969-С.11; Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.-М.:Высшая школа, 1981 –С. 3 – 27.

⁸³Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии – С.21.

Аккад ғолиб чикади. У ўзига Месопотамия текислик қисмини бўйсундиради. Бироқ Шумер-

Аккад давлати узоқ яшагани йўқ. Месопотамия табиий чегаралар, тўсиқлар билан

химояланган, халкларнинг кўчув марказида жойлашган эди. Келгинди гутлар Аккад давлатини яксон қилди. Кейинчалик пайдо бўлган Шумер давлатининг Ура III династияси аморитлар қилинди, кейингиларнинг ўзаро курашида эса аморитлар ғолиб чиқишадива

эламитлар томонидан йў. Улар маркази Бобил бўлган давлатни барпо этдилар.

Қадимги Бобил ҳоқонлиги (1894-1595) ўз юқори чўққисига Хаммурапи (1792-1750) даврида эришди. У иккинчи минг йилнинг ўрталарида хеттлар ва касситлар томонидан яксон қилинди. Кассит династияси (1518-1202) тарихи кам ўрганилган. Эрамизгача VII-асрда Месопотамиянинг тоғолди қисмida ассирияликлар дастлабки йирик Яқин Шарқ давлатини барпо этиб, унинг ҳудуди Эрондан Мисргача бўлган жойларни қамраб олган эди.

Бобилнинг иккинчи гуллаб-яшнаши Янги Бобил ҳақонлигига тўғри келади (612-538). У форсийлар томонидан яксон қилинган. Қадимги Бобил- “бронза даври” маданиятининг типик намунаси. *Манбалар* тошдаги ёзувлар, қотган лойдаги ёзувлар бўлиб, улар ассирия-бобил (аккад) тилида битилган. Ассирия хукмдори Ашшурбанипал кутубхонасида 30 мингдан кўпроқ лой жадваллар мавжуд бўлган. Матнларда иш хужжатлари, қоидалар, тарихий маълумотлар, тиббий рецептлар, луғатлар, математик масалалар, худолар шарафига бағишлиланган битиклар қайд этилган. Уларда қадимги илмий ва дунёқараш мазмунига эга маълумотлар ҳам ўз аксини топган.

Илм куртаклари. Қадимги Бобил ҳоқонлиги даврига оид кўп математик масалалар мавжуд. Улар орасида кўпайтириш жадвали, квадрат ва куб сонлар, ҳисоблаш позицион системаси бор. Шумер ва аккад-бобилда олтмишлик ҳисоб системаси ўйлаб топилган. Эрамизгача иккинчи минг йилликда Бобил олимларига квадрат диагоналининг томонларга муносабати, айлананинг радиусга муносабати маълум бўлган. Улар квадрат ва куб тенгламаларга мос келувчи масалаларни ечишган.

Қадимги Бобил астрономлари Александр Македонский даври (эрмизгача 4-аср) га келиб, яъни 2250 йил аввал ой ва қуёш тутилиши даврийлигини аниқлашган. Икки мингинчи йил бошида қуёш-ой календарини яратишган. Ҳаммурапининг қўшимча ой тўғрисидаги буйруғи ҳозиргача сақланган. Бу 12 ойдан иборат ой йилини (354,36сутка) қуёш йилига (365,24сутка) яқинлаштириш мақсадида кўлланган. Кейинчалик 8 қуёш йилининг 90 (ой йилидаги) ойга яқин бўлиши аниқланган.

Илмий билимлар билан узвий боғлиқ ҳолда рационал тафаккур кўникмалари ҳосил бўла боради, фалсафий дунёқараш элементлари шакллана бошлайди. Лекин Бобилда фалсафа пайдо бўлган эмас. Ҳатто, Янги Бобил ҳоқонлиги даврида ҳам оламнинг тузилиши миф, афсоналар асосида тушунтирилган. Илмий билим куртаклари ҳам фанни ҳосил қилиш даражасигача ривожланмаган .

Шумер мифологияси Қадимги Шарқ маданиятининг юксак наъмунаси бўлиб, унда Абзу қамишзор батқоқли ўрмон образи яратилган ва тавсифланган. Месопотамиянинг жанубий қисми айнан шундай бўлган. Афсонага кўра, унинг бағрида ибтидо она Намму пайдо бўлади. Улкан Кур тоги (шумер теогониясининг учинчи элементи) асосида лой, юқорисида қўргошинсимон модда (осмонга ишора) бор. Тог асосида ер худоси Ки, чўққисида осмон худоси Ан жойлашган. Ан ва Ки (осмон ва ер) ҳавонинг она худоси Нинлиль ва ота худоси Энлильни яратишади. Айнан Энлиль Осмон ва Ерни бир-биридан ажратади, космик бўшлиқни ҳосил қиласди, унда одамлар ва худолар яшай бошлайди. Ан ва Кидан аста-секин Энки-ер ости ва океан сувлари худоси, невараси-ой худоси-Напнар, ер ости ҳоқонлиги худоси Нергал, эвараси – қуёш худоси Уту ва бошқалар пайдо бўлишади. Мазкур афсона ўзида оламнинг пайдо бўлиши ва структурасини ифода этувчи дастлабки манбалардан биридир.

Аккад-Бобил мифологияси Шумер мифологияси таъсири остида шаклланган. Хусусан, Анга аккад Ануш, Энлилга-Эллиль, Иннанега-Иштар, Энкига-Эа мос келади. Аккад-Бобил мифологиясининг ўзига ҳослиги “Энума элиш” (“Қачон юқорида...”) теогоник поэмасида яққол кўзга ташланади. У 7та лой жадвалларига битилган. Уларда ер, осмон, қуёш, ой, ҳаво худолари тўғрисида, одамларнинг пайдо бўлиши хақида мифологик қарашлар баён қилинган. Бу мифга кўра инсон икки хил табиатли: унинг танаси лой ва

Мардук қатл этган сотқин худо-Книгунинг қони аралашмасидан ташкил топган: жони эса-Мардук нафасининг ҳосиласи.

Иштарнинг пастга тушиши-бу ерга тегишли мифик-календар. Бундай мифлар барча ҳалқларда бўлган. У йил фаслларнинг алмашиши, ер ишларининг йиллик циклини тушинтиради. Шумерда-бу Иннан ва Думуза тўғрисидаги афсонадир. Бобилда унга Иштар ва Таммузе ҳақидаги афсона мос келади. Таммузе-Иштарнинг севгилиси ўлади, қайтиб келмас мамлакатга кетади. Бу ўликлар мамлакатида кичик синглиси - Иштарни ёқтирилдиган Нергал ва Эрешкигаллар хукмронлик қилишади. Тамуззенни орқага қайтариш учун Иштар ўликлар ҳоқонлигига тушади. Эрешкигал унга 60 хил касалликни юборади. Ерда энди ҳосилдорлик ва муҳаббат худоси йўқ, одамлар ҳам, ҳайвонлар ҳам туғилмайди. Худолар ташвишга тушиб қолишган. Ахир, одамлар бўлмаса, худоларга ким қурбонлик қилади. Шунинг учун ҳам улар Эрешкигалдан Иштар ва Тамаззенни бўшатиб юборишни сўрашади. Уларни бўшатишади. Ерга яна баҳор - муҳаббат фасли қайтади.

Гильгамеш ҳақида эртак. Гильгамеш эпоси Қадимги Шарқ адабиётининг буюк поэтик асаридир. Гильгамеш ҳақидаги қўшиқ лой жадвалида тўрт хил тилда-шумер, акгад, хуррит ва хет тилларида битилган. Унга 3,5 минг йил бўлган. Гильгамеш эпоси-бадий мифологик дунёқараш намунаси. Гильгамеш-Шумернинг Урук шахри хокими. Худолар ундан қўркишади. Уни кучсизлантириш мақсадида худолар унга тенг кучли пахлавон Энкидуни яратишида. У табиат боласи, ҳайвонлар тилини билади. Айёр Гильгамеш Энкидуга йўлдан адаштирувчи аёлни юборади ва у Энкидуни йўлдан уради ва бунинг натижасида Энкиду даслабки кучини, табиат билан алоқасини йўқотади Ҳайвонлар ундан юз ўгиради. Энкидунинг кучи энди Гильгамеш кучига етмасди. Улар кураши келишув ва дўстлашиш билан тугайди. Гильгамеш эпосида тавсифланишича, улар кўп жасоратлар кўрсатишида. Шунда худолар Энкидуга қатъиятсизлиги учун ўлим жўнатишида. Гильгамеш ҳам илк бор ўлимни ҳис этади, унинг ўз-ўзини англаши содир бўлади. Дўстининг ўлишидан даҳшатга тушган Гильгамеш қўйидагиларни айтади: “Мен ҳам Энкиду сингари ўламанми? Қайгу вужудимни қоплади, ўлимдан кўрқаяпман ва сахрога қочаяпман. Ўлимдан даҳшатга тушаяпман, ҳаётни топа олмаяпман, қароқчи сингари сахрода дайдиб юрибман... Қандай қилиб тинчлансан экан? Суюкли дўстим ерга айланди. Худди у сингари мен ҳам абадий турмайдиган бўлиб ётаманми?”⁸⁴ Гильгамеш мангу ҳаётни излаб, Утнапишти томон йўл олади. У акгад Зиусидруси эди. Утнапишти Гильгамешга “ўлмаслик гиёҳ” ини беради, бироқ орқага қайтаётганда уни йўқотиб қўяди.

Юқоридагилардан маълум бўладики, Гильгамеш эпосида ўлим ва ҳаёт мавзуси муҳокама этилади, инсон борлигининг гўзаллиги ва, айни пайтда, фожиалилиги намоён бўлади. Худоларнинг абадийлиги олдида инсон умрининг чегаралилиги таъкидланади. Ўлимга маҳкумлигини англаган Гильгамеш фаоллигини йўқотмасдан, ўз шахрини ободонлаштиради. Шу тариқа инсоннинг абадийлиги унинг ишида, ижодида эканлиги кўрсатилади.

Қадимги Миср фани, мифологияси ва олд фалсафаси.Хозирда Мисрнинг барча фиръавнлари-шоҳлари тўғрисида маълумотлар бор Миср тарихи қадимги, Ўрта ва Кичик ҳоқонликка бўлинади. Қадимги ҳоқонлик эрамизгача бўлган 2900-2200 йилларни ўз ичига олади. Ўрта ҳоқонлик IX-XVI династияларидан ташкил топиб, 2200-1600 йилларни, янги ҳоқонлик XVII-XX династияларидан таркиб топиб, 1600-1100 йилларни ўз ичига олади. Мустакил Миср тарихи XXVI-династия (665-525й) билан тугайди. Бу даврда Миср маркази Саис бўлган. Шунинг учун ҳам XXVI - династиядаги Миср Саис Мисри деб аталади.

Манбалар: папирусдаги иероглиф матнлар; улар гарчи лой сингари мустаҳкам бўлмасада, Мисрнинг қурғоқ иқлимида яхши сақланади. Қадимги Миср қўлёзмалари хозиргача топилмоқда. Улар орасида “Пирамидалар матнлари”, “Саркофаглар ҳақидаги матн”, “Ўликлар китоби”, “№ 10188 сонли Британия папируси”, Лондон, Москва ва Берлин математик папируслари ва бошқалар бор.

Илм-фан куртаклари. Қадимги Миср фани ривожи пирамидалар мисолида кўзга яққол ташланади. Уларнинг энг улкани Хеопс пирамидаси бўлиб, унинг баландлиги 146 метрdir. У 2,5 млн оҳак ва гранит тошларидан (блокларидан) қурилган бўлиб, ҳар бири 2,5

⁸⁴ Эпос о Гильгамеше.-М-Л.,1961 –С. 57 - 58.

тоннадан 54 тоннагача оғирликка эга. Бу пирамида 20 йил давомида 30 минг кишининг меҳнати билан қурилган. Пирамидалар қурилишида мисрликларга 1000000 сони маълум бўлган.

Шунингдек, 36 оригинал математик қўлёзма сақланган. Улардан 16 таси эрамизгача бир мингинчи йилдан аввал ёзилган. Буларнинг мазмунини амалий математика масалалари: баъзи каср сонларни сурати 1 бўлган каср сонларга ажратиш, $ax+bx+\dots+nx-R$ чизиқли тенглама кўринишидаги вазифа (“хай”-уюм), майдонлар ва хажмларни ҳисоблаш ташкил этади. Эрамизгача бўлган икки мингинчи йил бошида цилиндирсизмон уйнинг ҳажмини ҳисоблашган. Миср математиклари “h” қийматини 3.16 деб қабул қилишган. 7 нонни 8 кишига бўлиш масаласи ечими ҳам қизиқарлидир. Ҳар бир ишчи ноннинг $\frac{7}{8}$ қисмини олади дейиш фойдасиз, у кўриниша кесиб бўлмайди. Шунинг учун уни уч каср йифиндиси кўринишида олишган, яъни 4та нонни яримтадан бўлишган (ҳар бир ишчи ярим нон олади), икки нон тўрт қисмга бўлинади (ҳар бир ишчига чоракта нон) ва қолган бир нон саккиз қисмга бўлинади, яъни қўйидагича ечимга эга. $\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8}$.

Мисрлик астрономлар осмонни кузатишган, у амалий аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Нил дарёсининг ҳар йилда тошиши Миср осмонида энг ярқин юлдуз-Сириуснинг пайдо бўлишига тўғри келган. Мисрлик олимлар эклиптика-Қуёшнинг юлдузлар тўпламидаги кўринишидан келиб чиқиб, уни 12 қисмга бўлишган ва улар йифиндиси Зодиакни, яъни “хайвонлар доираси”ни ҳосил қиласди, деб ҳисоблашган. Эклиптиcadаги ҳар бир юлдузлар турқумига қандайдир бир ҳайвон номи берилган. 1,5 минг йил давомида Миср олимлари 373 марта Қуёш, 832 марта Ой тутилишини кузатишган.

Қадимги Миср календари 12 ойдан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида 30 кун бўлган. Йил бошида ҳеч бир ойга кирмайдиган бешта муқаддас кун бўлган. Кейинчалик қуёш-ой календари яратилди. Ой календарини қуёш календарига мослаштириш учун ҳар 25 йилда 13-ой қўшилган. Сутка вакти сув ва қуёш соатлари билан ўлчанган.

Қадимги Бобилда ҳам, Қадимги Мисрда ҳам илм билан шуғулланиш коҳинларнинг иши деб саналган.

Қадимги Миср мифологияси. Аввал бошда мисрликлар ҳайвонларга сифинишган, кейинчалик худолар ҳайвонлашган одам бўлиб қолган. Мифлар баъзи ҳолларда диний, бошқа ҳолларда нодиний бўлган. Ҳар хил теогониялар мавжуд. Хусусан, Гелиопол теогониясида олам асосига дастлабки хаос қўйилган, у Нун деб аталган, Нун Ра ни яратади, у ўз навбатида ҳаво худоси Шу ва унинг ургочи ибтидоси Тефнутни яратган. Шу ва Тефнут ерни, осмонни ва яна еттига худони яратишади. Улар қаторида Осирис ва Исиду, Сета ва Нефтидулар бор. Шу-ҳаво, осмон ва ерни ажратади ҳамда Нут – осмон худосини Ер худоси-Гебдан юкори қўяди. Одамлар диний-мифологик дунёқараашда теогониянинг учинчи даражали натижасидан иборат бўлиб қолади. Улар қуёш худоси Раннинг кўз ёшидан яратилган деб ҳисобланади.

Исида ва Осирис. Иштар ва Таммузе тўғрисидаги Бобил мифига Исида ва Осирис ҳақидаги қадимги Миср мифи тўғри келади. Осирис ҳам ҳаётни, ҳам ўлимни ўзида гавдалантиради. УНилнинг, бутун тирик Мисрнинг тимсоли. У ўликлар хоқонлигига ҳакам ҳамдир. Нил-Осирис ўз акаси Сет-саҳро тимсоли билан курашади. Сет Осирисни алдаб, тобутга туширади ва Нил дарёсида оқизиб юборади. Осириснинг синглиси-хотини Исида (Мисрда фиръавнлар ўз синглисига уйланганлар) эрини қидиришга тушади. У эндиғина ўғли Горни туққан эди. Сет Осирис танасини бўлакларга ажратиб, турли жойларга сочиб ташлайди. Исида унинг қисмларини топиб, бирлаштиради. Ер ости хоқони Анубис ва Осириснинг ўғли Гор Осирисни тирилтиради ва шу тариқа у Сет устидан ғалаба қозонади. Осирис ва Сет ўртасидаги бу доимий кураш Мисрдаги йил фаслларини ифода этади: Нилнинг тошиши - экин мавсуми, ҳосилнинг пишиши ва уни ўриш мавсуми (апрель-июнь), тобутдаги Осирис-қурғоқчилик пайтидаги Нил сатхининг пасайиши, унинг танаси аъзоларининг, қисмларининг сочиб юборилиши- Нил тошқинидан кейин пайдо бўладиган сунъий қўллар, ботқоқлик, қўлмаклар; Осириснинг тирилиши ва Горнинг Сет устидан ғалабаси- Нилнинг янгидан тошиши, ҳаёт тантанаси.

Бироқ Осирис фақат ҳаёт эмас, ўлим ҳамдир. Қадимги Мисрликларда кўмиш маросими кучли ривожланган. Ўлимдан кейин фақат тана бутун бўлган ҳолдагина жон тўлақонли ҳаёт кечира олади, деб ҳисоблашган. Танани мумлаш, ўликлар шахрини –

некромайдонларни қуриш ҳамда катта пирамидаларни-улкан саркофагларни фиръавнлар учун барпо этиш одати мана шундан келиб чиқкан. Ер ости хоқонлигига (ўликларники) жон Осирис олдида муҳайё бўлади. Ҳакам қалбни, юракни тарозининг бир палласига, ҳақиқат ҳайкалинин иккинчи палласига қўяди. Агар иккинчиси баланд кўтарилса, жон дўзах балоси томонидан еб қўйилади. Акси бўлса, у майдонга-ҳеч қачон кўринмайдиган майдонга юборилган.

Қадимги Миср лирикаси ҳам яхши ривож топган. У ўзининг дунёқарааш мазмунга эгалиги билан ажралиб туради. Масалан, “Арфист қўшиғи”да оламнинг диний-мифологик манзааси шубҳа остига олинади. Унда айтилади: “Ҳеч ким ҳали у ёқдан келиб, унда нималар борлиги тўғрисида, уларга нима кераклиги ҳақида ҳеч нима демаган, қалбларимизни тинчлантиргмаган”⁸⁵. Қўшиқда “ўлганлардан ҳеч бири қайтиб келмаган”⁸⁶ дейилади. Тирик экансан, қалбинг хохишига қараб иш кўр, деб айтилади.

Лекин бошқа бир асарда-“Ўлим мақтови”да нариги дунёнинг мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза бор: “Вақт уйқу сингари лип этиб ўтиб кетади ва Қўёш ботар майдонда “хуш келибсиз” деб кутиб олишади”⁸⁷. Бу майдонни мисрликлар Ғарбда деб ҳисоблашган.

Фалсафа элементлари. Бобилда ҳам, Мисрда ҳам фалсафа вужудга келмаган, лекин унинг элементлари бўлган. “Хўжайнининг ўз қули билан гаплашиши”, “Арфист қўшиғи”, “Хафсаласи пирнинг ўз жони билан баҳси”да эътиқод билан ҳеч қандай ихтилоф йўқ, лекин социоантропоморфизм дунёқарашига шубҳа, скептицизм ва пессимизм мавжуд. Бу диний-мифологик дунёқарашининг инқирозга юз тута бошлаганинидан далолат беради.

Саис Мисри. Қадимги Миср Эллада маданиятига катта таъсир кўрсатади. Биринчи минг йилликнинг ўрталарида (эрамизга қадар) Миср ва Эллада узвий боғлиқ эди. XXVI династия фиръавнлари грекча турмуш тарзини кечирганлар. Бу династиянинг энг охиргисидан аввалги фиръавн грек қизига уйланганди. У Мисрда колониялар ташкил этишга рухсат берган. Греклар Мисрга донишмандлик манбаи сифатида ҳурмат билан қараганлар. Эрамизгача 525-йилда Миср форслар томонидан босиб олинди. Деярли 2,5 минг йил Миср форслар, греклар, римликлар, араблар, турклар, инглизлар иродасига боғлиқ бўлиб қолди, фалсафа ривожи орқада қолди.

Эрон ва Туронда фалсафагача бўлган фикрлар

Эрамизга қадар VII-асрда мидияликлар, кейинроқ форсийлар давлатлари тез суръатлар билан тараққий эта бошлаган, қадимги цивилизациянинг ғарбий қисмида муҳим роль ўйнаган. VI-асрда форслар мидияликлар устидан ғалаба қозониб, улкан форс давлатини барпо этадилар: унинг тарихи аҳмонийлар династияси (558-330) билан узвий боғлиқ. Аҳмонийлар VI-асрнинг(эр.қадар) иккинчи ярмида Бобилни, Мидияни, қадимги Грециянинг Кичик Осиё қисмидаги вилоятлар-Иония ва Эолидани, Ўрта Осиёнинг бир қисмини, Мисрни, Эгей денгизининг грек оролларини босиб олади, Болқон ярим оролига босиб кириб, Македония ва Фракияни бўйсундирадилар. Грек-форс уруши давомида (500-449) форслар Афинагача етиб бориб, уни вайрон қиласидилар. Шарқда улар шимолий-ғарбий Хинди斯顿ни эгаллайдилар. Лекин эр.қадар IV-асрнинг охирида Форс империяси Александр Македонский бошчилигидаги македониялилар ва греклар қўшинлари томонидан тўлалигича вайронага айлантирилади.

Босиб олинган ерларда маҳаллий халқлар динларини ҳурмат қилишган. Шунинг учун ҳам Кирни Мардук худосининг элчиси деб аташган. Империя худудида йўл тармоқлари системаси, ягона солиқ тизими, ягона арамей тили, почта тизими, ягона пул бирлиги (олтин монета), умумий қонунчилик маркази мавжуд эди. Турон ва Эрон мифологияси “Авесто”да ўз ифодасини топган. Зардуштийликнинг бу ёзма манбаи бой дунёқарааш мазмунига эга бўлиб, унинг бош ғоясини Ахурамазда ва Ахримон образлари орқали ифодаланган эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги қарама – қаршилик кураши ва бу курашда эзгуликнинг ғалаба қозониши ташкил этади. Шунингдек, унда оламнинг бошланғич асослари ва тузилиши, яхлитлиги тўғрисида муҳим фикрлар мавжуд. Айниқса, Ахурамазда тимсолида гавдаланган дунёвий Ақл ҳамда сув, ер, ҳаво, оловнинг муқаддаслаштирилиши эътиборлидир. Бундай мулоҳазаларнинг кейинчалик Қадимги Шарқ

⁸⁵ Лирика Древнего Египта. –М., 1965 –С. 84.

⁸⁶ Там же, с. 85.

⁸⁷ Там же, с. 86.

ва Ғарб фалсафаси, хусусан, локоята фалсафий таълимоти, Платон ва Аристотель онтологик концепцияларида оламнинг ибтидоси масаласининг қўйилиши ва ҳал этилишига кўрсатган таъсири яхши маълум.

Зардуштийликнинг динлар ва диний таълимотлар тараққиётига кўрсатган таъсири хам сезиларлидир. “Авесто”нинг жиддий тадқиқотчиларидан бири файласуф-олим Тоҳир Каримнинг ёзиича, “Дастлаб зардуштийликда шакллантирилган ва кейинчалик барча жаҳон данларида асосий тушунчалар сифатида суннадиган диний категориялар, ғоялар мазкур динлар орқали инсониятнинг асосий диний қадриятларига айланди”⁸⁸

3- мавзу. ҚАДИМГИ ҲИНДИСТОНДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Қадимги ҳинд жамиятининг характерли хусусиятларидан бири унинг варна (Европада каста деб аталувчи) ларга бўлинишидир. Улар брахманлар, кшатрийлар, вайшлар, шудралар. Хар бир варна ўзининг рамзий рангига эга: Брахманлар – ок, кшатрийлар – қизил, вайшлар – сариқ, шудралар – кора рангда. Хар бир варна кишиларнинг ўз-ўзи билан чегараланган ёпиқ гурухидан иборат бўлиб, жамият хаётида аниқ ўрнига ва мавқеига эга; никохлар ҳам варна ичидаги тузилган, варнага мансублик авлоддан авлодга ўтган. Варналарнинг фаолият юритиш тури ҳам белгилаб қўйилган: ақлий меҳнат билан олий табака-брахман (коҳинлар), ҳарбий иш билан – кшатрийлар, ер ишлари, хунармандчилик, савдо ишлари билан-вайшлар; оғир жисмоний ишлар билан-шудралар шуғулланишган. “Брахман” (шавкатли ҳаёт) сўзи қадимги ҳиндларнинг бош худоларидан бирининг номидан олинган. “Кшатрий” сўзи “киш”-эгалламоқ, эгаллаш, бошқариш феълидан олинган. “Вайш” содиқлик, боғлиқлик деган маъноларга эга. “Шудра” сўзининг маъноси ва келиб чиқиши ноаниқ. Дастилабки учта варна орийлардан ташкил топган. Уларнинг эркаклари билим олиш билан боғлиқ маросимларда қатнашишган. Улар учун билим ўчоқлари, эшиклари очиқ эди. Ҳокимият, бошқарув ишлари брахманлар қўлида бўлган.

Ҳиндистонда фалсафагача бўлган фикрлар З та манбада мужассамлашган: Ведалар (Веда-муқаддас билим), Махобхорот (18 китобдан таркиб топган эпик асар; фалсафий ғоялар асосан Мокшадхарма-қутулиш, сақланиш йўлида ўз ифодасини топган), Бхагадвита (Илоҳий қўшиқ) ва Анугите. Ҳозирги ҳинд файласуфи-Ауробиндо Гхошнинг таъкидлашича, “Махобхорот”-якка, индивидуал онг эмас, миллий онг ижоди. “У ҳалқнинг ўзи тўғрисида ёзган поэмасидир”⁸⁹.

Қадимги ҳинд фалсафаси эволюциясини тўртта даврга бўлишади.

1. Веда даври (эр.авв.1500 – 600 й.). Бу давр орийларнинг жойлашиши ва улар маданиятининг ёйилиши, “ўрмондаги университетлар”нинг пайдо бўлиши даври.

2. Эпик давр (эр.авв. 600- 200й.) – илк упанишаддан даршанлар ёки фалсафий системаларгача бўлган давр. Бу даврда буддизм, жайнизм ва бошқа кўплаб диний таълимотлар пайдо бўлади.

3. Сутра даври (эр.авв. 200 й.- эрамизнинг иккинчи асли бошларигача) –қисқа ва умумлашган фалсафий таълимотлар-схемалар даври. Сутраларни талқинсиз тушуниш қийин. Бундай талқинлар анчагина бўлиб, улар кўп ҳолларда асл манбалардан кам аҳамиятли бўлмаган муҳим фалсафий матнлардир.

4. Схоластик давр (эрамизнинг иккинчи аслидан бошланади). У моҳиятан аввалги даврга ўхшаб кетади.

Ведалар эрамизгача учинчи минг йиллиқда йиғила бошлаган. Ведалар жами 4 та: Ригведалар– гимнлар тўплами, Самаведалар – (“Саман” қўшиқлар тўплами), Яжурведа – (яжус қурбон қилиш формуласи, қурбон қилишининг формулалари тўплами “Сборник жиртвеных формула”), Атхарваведа (Атхарвак афсонавий коҳин номи) – магия ва қасамлар тўплами. Ҳар бир веда адабиёти самхитлардан, яъни текстлар (матнлар)дан ташкил топган. Хусусан Ригведалар 1028 гимндан ташкил топган.

⁸⁸ Тоҳир Карим. Миллий тафаккур тараққиётидан (“Авесто” замонидан то XXI аср бошларигача).- Т.:ЧЎЛПОН,2003-Б.30.

⁸⁹ Иқтибос қуйидаги манба бўйича: Нижников С.А. История философии. Курс лекций. –М.: Экзамен, 2004-С.29.

Веда адабиётининг кейинги бўлими *брахманлар* (“брахмана” – брахманни тушунтириш) бўлиб, улар самхитларга мифологик тушунтиришлар ва ритуаллар (маросимлар) дан иборат. Гимнларни шоирлар тўқишиган бўлса, брахманларни коҳинлар яратишиган. Брахман таркибига *аранъяки* (“ўрмон китоби”) киради. У ўз уйини ташлаб чиқиб кетган таркидунёчилар (аскетлар)га мўлжаллаб битилган. Улар амалиётчи бўлишига қараганда, кўпроқ аклий мушоҳада юритувчилардир. Айнан шулар брахманлар маросимлари билан упанишадлар фалсафасини боғлайдиган бўғин бўлиб хизмат қиласди.

Веда адабиётининг тури билан ҳаёт кечириш босқичлари ўртасида мувофиқлик бор. Хусусан, самхитлар ведаларни устоз уйида ўрганишни бошлаган ўқувчининг таълими асосини ташкил этади. Брахманлар оилада яшаётган ва барча маросимларни бажараётган уй эгаси мақомида ҳаёт кечираётган инсон учун мўлжалланган. Аранъянлар таркидунёчилар учун мўлжалланган; улардан маълум бир вақтда упанишадлар ажраб чиқсан. У қашшоқ сайёх учун битилган бўлиб, қашшоқлик упанишадлар ва умуман, бутун Ҳиндистон маънавий маданиятидаги идеалдан иборат. Орийларнинг илк дунёқараши мифологик табиятга эга ва кўпхудоликка асосланади. Ригведада уч мингдан кўпроқ худолар номи мавжуд.

Орийлар мифологик дунёқарашининг қадимги қатлами материархатга бориб тақалади. Адити Притхиви (“Чексиз она-ер”) 12 ўғилга эга. Варуна-тунги юлдузли осмон ифодаси (Элладада бу-Уран) ва айни пайтда, тун ҳукмдори. Митра-кун бошқарувчиси, Арьяман-ўлган аждодлар руҳларининг бошқарувчиси, Сома-ой худоси, Ваю-шамол худоси, Яма-ўлим ва адолатли суд худоси, Ушас-тонг худоси ва х.

Дунё (жагат) уч олам(лока)дан ташкил топган. Аган-Ерни, Индра- ҳаволи маконни, Суръя-осмонни бошқарган. Инсон-худолар ижоди маҳсули, у табиятнинг бир бўлاغи. Тана ўлади, жон яшашни давом эттиради, бошқа таналарга кўчиб ўтади; у *сансара* деб аталади.

Дхарма-дастлаб қонун ва адолатли суд худоси, кейинчалик қонуннинг ўзи. Ҳар бир варна ўз дхармасига эга. Инсоннинг ҳулқ-атвори, қурбонлик қилиши, ўз варнасининг қонунларига бўлган муносабатига қараб жони ё қуи, ё юқори варнага кўчиб, қайта туғилади. Бошқача айтганда, жон унинг эгасининг ҳулқ-атворига қараб жазоланади ёки рағбатлантирилади. Худонинг жондан қасос олиши қонуни *карма* деб аталади.

Ведаларда ифода этилган фикрлар мифологик дунёқарашибдан фалсафий дунёқарашибга ўтишни ўзларида акс эттиради.

Веданга – ведаларнинг таркибий қисми, у *смирти* (эслаб қолинган), инсон тафаккури маҳсули. Унда билимлар тўпланган. Ақл-ведаларда юқори баҳолангандан сифат бўлиб, у одамларга ва худоларга хос. Ригведа худолари донишмандлардир. Улар орасида Брихаспати-худолар устози, Дханватари- врач, Дхарма-қонун худоси, Сарасвати-нотиқлик худоси, фан ва санъат химоячиси бор. Ведалар даврида геометрик ўлчамлар, арифметик хисоблар, хусусан ўнлик саноқ системасига оид фикрлар мавжуд бўлган. Илк упанишад даврида ёқ вужудга келган илмий билим куртаклари мифологик дунёқарашибдан кейинги хинд фалсафасининг иккинчи маънавий манбай бўлиб хизмат қиласди.

Упанишад(атрофида ўтириш) устоз оёғи олдида ўтириб билим олишни билдиради. Бу Упанишадга мансуб асарларда кўрсатмалар, ўгитлар кўплигидан далолат беради. Айни пайтда, упанишадаларда шоҳ саройидаги диспутлар, сухбатлар ўз аксини топган. Упанишадлар сони 200тадан кўпроқ. Улардан баъзилари шеър, бошқалари проза, учинчи бир турлари аралаш кўринища битилган. Упанишадлар икки ярим минг йилдан кўпроқ вақт давомида яратилган (эрамизгача иккинчи минг йиллик охиридан бошлаб эрамизнинг иккинчи минг йиллари ўрталаригача). Упанишадлар муаллифлари яширилган, лекин унда тирик шахслар, хусусан брахманлар ва билимли кшатрийлар ҳаракати сезилиб туради.

Упанишадлар ведаларга талқинлар бўлиб хизмат қиласди. Шунинг учун ҳам уларни веданта (ведалар охири, якуни) деб аташган. Кейинчалик бу термин манбайни ведалар ташкил этадиган фалсафий мактабга қўлланиладиган бўлди(Веданта фалсафий мактаби). Упанишадларда ведаларда илгари сурилган фикрлар ривожлантирилади. Масалан, Ригведадаги Пуруша гимни ва космогоник гимнларда ифодаланган дунёнинг тузилиши тўғрисидаги фикрни олайлик. Пуруша гимнида антропоморфизм ғояси илгари сурилган. Минг бошли, минг кўзли, минг оёқли Пуруша гавдаси билан ерни ёпиб, ўнта бармоғига таяниб, кўкка илгарилайди. Пуруша барча мавжуд нарсаларни яратади ва бошқаради. Бу

Упанишадларда ягона бошланғич асос-субстанция ғоясининг шаклланишига турткы беради ва у космогоник гимнда акс этган: “Ягона, бутун нарса нима эди... Уни Индра, Митра, Варуна, Агни ... деб аташади. Борлик ягонадир, донишмандлар уни турлича аташади”⁹⁰.

Упанишадларда онгнинг тўрт ҳолати ажратилиб, тавсифланади: уйғоқлик, уйку, чукур уйқу (тушсиз) ва соф онг-турия. Упанишадларда “ҳаёт нафаси” тушунчаси (*пранлар*) муҳим ўрин тутади. Аста-секин жоннинг кўчиб юриши концепцияси (сансара), ўтмишдаги хулқ-автор, амаллар учун жавоб бериш (карма) тўғрисида қарашлар шаклдана боради. Тақдирни айнан карманинг белгилаши айтиб ўтилади. Инсоннинг хулқ-авторини, ахлоқ қонунини *дхарма* белгилайди.

Юксак мақсадларга инсонни элтадиган нарса бу-билим; упанишадлар хиссий билим эмас, балки аклий мушоҳада натижасидир. Билимга магия кучи хос деб саналади. Упанишадларда биринчи ўринга иккинчи даражали худо-Брахман қўтарилади: “Ким брахман эканлигини билса, упанишадлар бутун борлиқдан иборат бўлиб қолади. Ҳатто худолар ҳам унга қаршилик қўрсата олмайди. Чунки у уларнинг атмани бўлиб қолган. Кимда-ким бошқа худога таъзим қилса ва “мен бир нарса, у бошқа нарса” деса, у билимли эмас”⁹¹. Брахман-танасиз бирламчи сабаб, борлиқнинг бошланғич асоси. Брахман – бу бутун дунё.

Юқорида айтилганлардан шундай хulosаси чиқади: мутлоқ билим инсоннинг озод бўлиши, яъни ўлмас, мангу ҳаёт кечириши, ўз-ўзини, индивидуал “мен”ини илоҳий куч-“Брахман” билан бирлаштириши, “мен Брахман” деган фикрда бўлишидан иборат.

Атман тушунчаси, биринчидан танани, иккинчидан, “Мен” атамасини, учунчидан индивидуал борлиқнинг субъектив, маънавий асосини – жоннинг жонланишини англатади. Ҳинд фалсафасининг характерли ҳусусиятларидан бирини айнан ана шу тушунча ташкил этади. Атман (ап-нафас олиш, ат-харакатланмоқ) тушунчаси инсоннинг доимо ҳаракатда эканлигини, фаоллигини, шу жумладан жоннинг ҳаракатини ифода этади. Брахман-Атман барча мавжудотнинг генетик-субстанционал асоси ҳамда якуни, ягона, абадий, ўзгармас моҳият. Бундан ташқари уларнинг ҳар иккаласи пуруша билан бир хил. Масалан, упанишадларда пуруша “барча нарсанинг ичига кириб борувчи Брахман сифатида тавсифланади”⁹².

Упанишадларда субъект обьектга қориширилиб юборилади: мен- бутун борлиқ. Упанишадларда таъкидланадики, агар Атман билиб олинса, барча мавжудот билиб олинган бўлади.

Ҳаётнинг олий мақсади-ҳаёт давомидаёқ атман-брахман билан қўшилиб кетиш, сансарадан озод бўлиш, “Брахман дунёси”га ўтиш (ўлимдан кейин). Бу ўғиллардан, бойлиқдан воз кечишдан иборат: “Бойлик доимий эмас, чунки абадий бўлмаган нарса билан мангу нарсага эришиб бўлмайди”⁹³. Упанишадлар “ҳаракат, садақа, ҳаллоллик, куч ишлатмаслик, тўғрисўзлик”ни тарғиб қиласидар. Праджапатининг ўз фарзандларига учта васияти бор: “Эҳтиросларни босищ, камбағалларга садақа бериш, яқин кишига ҳамдард бўлиш”⁹⁴. Ҳақиқий брахман-бу атманга эришган, қарамлиқдан, боғлиқлиқдан, қайғудан, хасаддан, умиддан озод бўлган, босик, соғлом фикрлайдиган, алданмайдиган, ўз-ўзини англаған одам. Бу-“худолар йўли”. Анъанавий маросимларни бажариш йўли-аждодлар йўли, сансара ва карма йўли, мاشаққатли дунёда мангу қолиш йўли.

Упанишадлар дунёқарашида ҳам идеализм, ҳам материализм элементлари мавжуд: бошланғич асос- овқат, сув, вақт, фазо, шамол, ёруғлик, ер биргаликда материя (пракрити), мавжудот. Зоро, бу асуralар (демонлар, фаришталар) фикри. Худолар уларни инкор этади.

“Бхагавадгита”. Эрамизгача биринчи минг йиллик ўрталарида ҳунармандчиликнинг кишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши натижасида савдо-ҳунармандчилик марказлари-шаҳарлар, пул-товар муносабатлари пайдо бўла бошлади. Кастанчилик инқирозга юз тута борди: вайшларнинг кшатрийларни уларнинг брахманларга қарши курашида қўллаб-куватлаши натижасида жамият ҳаётида брахманмандларнинг мавқеи пасайиб,

⁹⁰ Антология мировой философии. В 4-х тт. Т.1, ч1 –М.: Мысль, 1969 –С. 71

⁹¹ Там же, с. 82

⁹² Там же, с. 81

⁹³ Там же, с. 90

⁹⁴ Там же, с. 91

кшатрийларнинг мавқеи кучаяди. Бу даврда ўнтадан кўпроқ кшатрийлар давлати пайдо бўлади, улардан эса, Магатха давлати барпо бўлади. Аммо бу ҳиндларнинг бирлашишига олиб келмайди. Бирлашиш ҳиндларнинг олтинчи династияси-Мауръя даврида, давлатни Ашоки бошқарган пайтда (273-232) содир бўлади.

Кшатрийлар жамиятни бошқарган даврда брахманизмга муҳолифатда бўлган илк фалсафий системалар пайдо бўлади. Уларнинг муҳимларидан бири-“Бхагавадгита”дир. У 18 жлдлик “Махобхорот”нинг олтинчи китобининг бир қисмидан иборат бўлиб, унда “бхартлар жанг” ҳикоя қилинади. Бу қисм пандавалар (панду шоҳ болалари) ва кауравалар (пандаваларнинг амакиваччалари) ўртасидаги жангга тайёрланишни тасвирлашдан бошланади. Пандаваларнинг қўмондони Арджуна шубҳа остида қолади. Бу шубҳани унинг жанговор ғилдиракдоши Кришна – Вишну худосининг гавдаланиши, сиймоси тарқатади. Арджуна шубҳасининг, қўрқувининг асосини қуйидаги мулохазалар ташкил этади: олдинда турган жангда у ва ака-укалари ўз қариндошларини уриб-йикиши керак; бироқ ўз уруғини йикитиб, у тахтли бўла олмайди-ку?! “Ахир уруғнинг ҳалокати билан бирга уруғчилик қонунлари ҳам барҳам топадику?!” Қонунлар ўлеми бутун ургунинг баҳтсизлигига олиб келади, баҳтиқаролик қарор топади, уруғ аёллари бузилиб кетади, бу эса касталарнинг қўшилиб кетишига, “халқ қонунларининг йўқолиб кетишига” олиб келади. Кришнанинг бунга берган жавобида зарур амал, йога ва йогинлар, Брахман ҳақидаги таълимотларни ажратиш мумкин.

Зарур амал ҳақидаги таълимотда Кришна Арджуни камқалблиқда айблайди ҳамда жангнинг кшатрийлар бурчи (дхарма) эканлигини эслатади. Арджу ундан сўрайди: “Доноликни амалдан, ҳаракатдан юқори қўя туриб, нега мени даҳшатли ишларга ундейсан?”. Унга жавобан Кришну ҳаракат, фаоллик билан озодликнинг ўзаро муносабатини тушинтириб кетади. Унинг фикрича, инсон барча турмуш урунишларидан озод бўлиб, дунё лаззатларидан воз кечиб, улар билан боғланиб қолмасдан ўз бурчини бажариши, зарур амални содир этиши лозим. Бунда у ўз ҳаракати, амали натижаларидан, яъни лаззатлардан фориг бўлиши керак. Демак, “Бхагавадгита”нинг ахлоқий идеали-инсон турмушнинг майда-чуйда ташвишлари билан, неъматлар лаззати билан ўралашиб қолмаслик, барча ташвишлардан озод бўлган ҳолда, зарур амалларни адо этиш. Унда озод, қатъиятли, такабурсиз инсон ҳаёт неъматлари билан ўралашиб қолган, хасадгўй, нопок одамга қарама-қарши қўйилади. Мазкур таълимотнинг рационал мағзи ана шунда.

Даршанлар – ҳинд фалсафий системалари

Даршан-қўриш, қўриб чиқиш, қўрилиб туриш, учрашиш , олдиндан қўриш, идрок , билиш , ичига кириб бориш, таниш ва билиш маъноларида ишлатилади ҳамда қадимги грек термини *фалсафанинг* синоними бўлиб ҳисобланади. Санкхъя (ҳисоблайдиган, яхши ҳисобчи) у тўғри билишни мақсад қилиб қўяди .

Даршанларга-қадимги ҳинд фалсафий системаларига хос умумий хусусиятлар қўйидагилардан иборат:

- 1) уларда диний-мифологик дунёқарааш таъсири яққол сезилиб туради;
- 2) барчаси бирга мавжуд, ёнма-ён яшаган бўлиб, улар кўпроқ соф ақлий мушоҳадага таянади, илму фан билан алокаси саёз, анъанавий ҳинд турмуш тарзини ифода этади ва шунинг учун ҳам оламни рух, жон орқали тасвирлаш, яъни унга идеалистик ёндашиш устувордир. Буни интеллект, тафаккурни вулгарлаштириш, хусусан ақлий фаолиятни моддий жараён, ҳиссиётни физикавий ҳодиса деб тушунишда ўз ифодасини топади. Айни пайтда даршанлар баъзи фалсафий масалаларни ҳал этишда бир-биридан кескин фарқ қиласади.

Ҳинд фалсафий системаларини одатда веда ғоялари, анъаналарига бўлган муносабатига кўра икки гурухга: *астика* ва *настикага* ажратишади. Астикага ведалар авторитетини эътироф этадиган, ортодоксал, мумтоз системалар – веданта, нъяя, вайшешика, йога, миманса ва санкхъялар мансуб. Ведалар авторитетини тан олмайдиган таълимотлар қаторига локаята, буддизм ва жайнизм киради. Лекин улар таркибини бошқача талқин қилиш ҳоллари ҳам мавжуд. Хусусан, баъзи мутахассислар даршанлар деганда фақат астикани тушунса, бошқалари ҳам астикани, ҳам настикани назарда тутишади. А. Н.Чанишев эса даршанларни фалсафий ва парофалсафий турларга ажратиб,

кейингисига буддизм ва жайнизмни тегишли деб ҳисоблагани ҳолда, даршанларнинг сонини еттигага келтиради⁹⁵.

Аввал настикага мансуб фалсафий системаларни кўриб чиқамиз.

Жайнизм (жина - ғолиб) моҳиятига кўра мифологияга бориб тақалади. У 24 йўл бошловчи – тиртханкар (борлиқни океан орқали бошлаб борувчи) фаолиятини кўрсатади, шулардан иккитаси: паршва ва маҳаваралар реал мавжуддир. Биринчиси Бихар (шарқий Хиндистонда) жамоа ташкил этиб, унга қабул қилинган эркаклар ва аёллар дунёчилар (мирян) ва таркидунёчилар (аскетлар) га бўлинган; улар тўртта амални сақлаганлар: *ахимса*-бировга ёмонлик қилмаслик, *сатья*-ҳақгўйлик, *астейя*-ўғирлик қилмаслик, *апариграфа* – бировга боғланиб қолмаслик, дунё неъматларидан воз кечишилик. Маҳавира кшатрийлар зотидан бўлиб, эрамиздан аввалги VI асрда яшаган. У дунёвийлар (мирян)га секс билан шуғулланмасликни, таркидунёчиларга эр-хотинларнинг бир-бирига хиёнат қилмаслигини ва дунё лаззатларидан ўзини тийишни буюрган. Таркидунёчилар-монахлар ўрмонларда яшашган. Маҳавиранинг ўзи жайнлар жамоасига бош бўлгандан кейин (30 ёшида) оиласини тарк этиб, кийимсиз ва деярли овқат емасдан 12 йил умр кечирган (кўзи очилгунча, яъни борлиқ моҳиятини тушуниб етгунча).

Маҳавира 14та китоб ёзib қолдирган. Эрамизга қадар III асрда паталипутра шахрида умумжайн ийғинида жайнлар канони – “Сиддханта” тузилган ва тасдиқланган. Унинг ичида “Кальпасутра” кўпроқ ўқиладиган, юқорироқ баҳоланадиган қисми бўлиб, унда астрономия, география, космогония, хронология, архитектура, мусиқа, рақс, эротика, гетерларни тарбиялашга оид илмий ва амалий ҳарактердаги маълумотлар бор.

Жайнизмда брахманизм танқид остига олинади, ведаларнинг муқаддаслиги инкор этилади. Жайнизмда қон чиқариб қурбонлик қилиш қораланади, бошқа жонзотлар ҳаётига раҳм қилишга чакиради. Жайнизм худоларни эмас, жайнларни улуғлаш зарурлигини таъкидлайди. Жайнизм сансарага ишонади, унинг максади азоб-уқубатдан иборат деб тушуниладиган ҳаётдан озод бўлиш. Жина – бу карма қонунини енгиб ўтган киши. Жайнизм – дуалистик таълимот. Унда тирик ва ўлик дуализми мавжуд. Нотирик борлиқ – атомлар (ану)дан ташкил топган, материя (пудгала) – бирлашиш ва бўлиниш ҳусусиятига эга, фазо (акоша), вақт (кана), ҳаракатни ўз ичига олади. Тирик табиат тўлалигича жонга эга, жон битта. “Учта гавхар”-бу: тўғри хулқ-атвор, тўғри билиш, тўғри эътиқод.

Жайнизмнинг билиши назарияси. Жайнлар “шрути” – авторитар билим ва “матн”ни фарқлашади. Билишда хотира, таниб-билиш ва хулосалаш иштирок этади. “Матн” га ташки ва ички дунё предметларини ҳиссий қабул этиш ва ақл билан билиш киради.

Жайнларда ёнма-ён яшайдиган бир неча дунёнинг мавжудлиги тан олинади : қуий икки дунёда гуноҳкорлар жонини қийнайдиган, уларга азоб берадиган демонлар (фаришталар) яшашади; ўрта дунё-ер, юқоридаги дунё- худолар яшайдиган дунё (амалдагина бу дунё мавжуд деб ҳисобланади, назарий жихатдан эса, худолар мавжудлиги инкор қилинади).

Буддизм – қадимги хинд дунёқарашида кшатрийлар аксибрахманчилик ҳаракатининг (бхагаватизм ва жайнизмдан кейин) учинчи шакли.

Будда. Ганг водийсининг шимолий чеккасида қадимдан орийларнинг шак қабиласи яшаган. Унда шоҳ уруғи *Гаутама* ажralиб турган. Бир вақт шаклар уруғида Сиддхарта (ўғил) туғилади, туғилаётганда онаси вафот этади. Чақалоқнинг, агар у касални, қари одамни ёки ўликни кўрса-монах таркидунёчи (аскет) бўлиши аввалдан белгилаб қўйилган бўлади. Отаси чақалоқни маҳсус шароитда тарбиялаган, унга дунёнинг соя томонини кўришга йўл қўймаган. Унинг яхши рафиқаси ва ўғли бўлган. Бир куни у касални, кейин чолни, ундан кейин ўликни, охирида таркидунёчини (аскетни) – монахни кўради. Унинг кўз олдида намоён бўлган дунё азоб-уқубатлари рухиятига қаттиқ таъсир қилади. Кунлардан бирида Гаутама хизматкори билан кийим алмасиб, халқ орасига кириб кетади, дарвешона ҳаёт кечира бошлайди. Ведаларни ўрганади. Кўп уринади, лекин ҳақиқатни топа олмайди. Ниҳоят, бир дарахтнинг тегида ўтириб олади ва ҳақиқатни англамагунча ўрнидан қўзғалмасликка ҳаракат қилади. Тўртинчи кунда “нурланиш” содир бўлади. Сиддхарта “будда”га, яъни “нурланган одам”га айланади. Аста-секин Будда атрофида шогирдлари

⁹⁵ .Каранг: Чанышев А.Н. Курс лекций по деревней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.82..

тўплана боради, будда жамоаси шаклланади. Будда (563-483) таълимоти илк будда матнларида-типитака (уч сават) тўпламида баён қилинган. Буддизмнинг брахманизмдан фарқи шундаки, брахманизмда азоб-уқубат гуноҳкорликнинг натижаси деб хисобланса, буддизмда ҳар қандай ҳаёт азоб-уқубатдан иборат деб саналади.

Ҳаётнинг бош қонуни-эзгулик ва ёвузы мутлоқ қарқма-карши нарсалар. Ёвузы факат ёвузыни туғдиради: “...ҳеч қачон бу дунёда нафратни нафрат билан тўхтатиб бўлмайди. Нафратнинг йўқотилиши- нафратнинг тугаши”⁹⁶. Будда тўртта “эзгу ҳақиқат”ни таъкидлайди:

Ҳаёт азоб-уқубатдан иборат: “туғилиш – азоб-уқубат, қарилик – азоб-уқубат, касаллик-азоб-уқубат, ўлим-азоб-уқубат, яхши нарсадан жудо бўлиш-азоб чекиши, нимагадир етишолмаслик-азбланиш”⁹⁷. Бундан маълум бўладики, буддизм факат ҳаётнинг коронги томонини кўради.

Азоб-уқубатнинг келиб чиқши сабаби бор. Асосий сабаб-яшашга бўлган иштиёқ , лаззатланишга бўлган иштиёқ: “Иштиёқ натижасида одамлар қўрқкан қуён каби чопиб юришади. Турли йўллар билан боғланган одамлар такрор ва такрор азоб-уқубатларга қайтаверадилар”.

Азбланишига чек қўйши мумкин, агарки унинг сабаби маълум бўлса: “иштиёқни изсиз йўқотиш, ундан қутулиш мумкин”. (юқоридаги ва иқтибослар “самъютта-никоя”да ёзилган)

Азоб-уқубатдан қутулиши йўли бор: Бу йўл саккизалик тўғри йўлни танлаш:

- i. тўрт ҳақиқатни тушуниш;
- j. қатъиятлилик, ирова кучини ишга солиш (тўрт ҳақиқатни англаб, шунга риоя қилган холда яшаш);
- k. тўғрисўзлик (ёлғон гапирмаслик, тухмат қилмаслик, қўпол муомала қилмаслик);
- l. тўғри амалларни бажариш-тирик зотга зарар келтирмаслик, ўғрилик қилмаслик;
- m. тўғри турмуш тарзи – ҳалол меҳнат билан кун кўриш;
- n. куч-қувватни тўғри йўналтириш – жозибадор нарсадан ва ёмон ўй-фикрдан холи бўлиш;
- o. фикрни тўғри йўналтириш – барча нарсаларнинг ўткинчилигини англаш;
- p. эътиборни тўғри жамлаш⁹⁸

Мана шу йўллар инсонни нирванага (“нирва”- ўчириш, жиловлаш, хусусан турли хил ҳисларни жиловлаш) элтади. Нирвана-инсоннинг ҳаёти давомида ўзини хавф-хатардан кутқариши, азоб-уқубатдан узил-кесил озод бўлиши, соф онг шаклида яшashi.

Буддизмнинг оригиналлиги шундаки, у борлиқнинг субстанциаллигини инкор қиласи, яъни худо ва жон (Брахман ва атман) тушунчаларида ифодаланган субстанцияларни тан олмайди. Борлиқнинг кўп турлилиги буддизмда маънавий асосга эмас (яъни худо ва жонга эмас), балки умумий алоқадорликка боғлиқ ҳолда пайдо бўлиш қонунига таянади ва шу асосда бирликка эга бўлади. Субстанция бўлмагани учун мавжудликнинг барча шакллари нисбий характерга эга, онтологик мазмуни йўқ, яъни ҳеч нима, бўшлиқ (шуња)дан иборат.

“Нурланиш” доктринаси субъект психикасини қайта қуриш ва онг майдонини тозалашдан иборат. Рухият - субстанция эмас, у элементар холатлар оқимидан ташкил топувчи соф жараён. *Дхарма* - ҳаёт энергиясининг яраклаши (упанишадларда дхарма – конун, тартиб, бурч).

Будда авторитетларга сифинишга ҳам қарши чиқади : “Мен брахман деб жисми, сўзи, ўй-фикри билан ёвузы қилмагани тушунаман”.

Будда фалсафий масалаларни системали тарзда ишлаб чиқмаган.

Будда нурлангандан кейин яна 30 йил яшаган ва шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб, ўз таълимотини ёйган. Бу таълимот эрамизга қадар 80 йилда шаклланган. Буддизм хозирда Хиндистондан ташқари, Тибетда , Хитойда , Японияда , Бирмада , Цейлонда ва бошқа жойларда тарқалган . Хиндистонда у брахманизм таълимотига сингдириб юборилган .

Буддизм-жаҳон динларидан бири ҳамдир.

⁹⁶ Антология мировой философии. В 4-х т.т.Т.1.,Ч.1 –М.: Мысль, 1969 -С.129

⁹⁷ Ўша асар: Б.118

⁹⁸ Қаранг: ўша асар –Б.118

Локаята (Чорвоқлар) фалсафий таълимоти. Локаята (санскрит. Лока- бу дунё ёки бу дунёда тарқалган) фақат бу дунёнинг мавжудлигини тан олади. Бу таълимот асосчиси Брихаспатидир. У ва унинг тарафдорлари фикрича, фақат хиссий қабул қилинадиган дунёгина ҳақиқатан мавжуддир. Моддий дунёнинг тўртта бошланғич асоси: сув, ҳаво, олов, ер барча предмет ва ҳодисаларнинг сабабидир. Локаята вакиллари фикрича, онг ҳам ўзининг мавжудлиги билан моддий асосларга бориб тақалади. Билиш масалаларида сенсуализм позициясида туришади: ақл, ғайритабиий ғояларни инкор этишади, барча билимларни фақат хиссий тажриба асосида пайдо бўлади деб таъкидлашади.

Ахлоқ масалаларида локаятчилар гедонистлардир. Улар ҳаётнинг мазмун-моҳиятини баҳт-саодатда деб билишиб, уни лаззатланиш маъносида тушунишади.

Астикага мансуб фалсафий таълимотлар

Йога ва йогинлар. “Йога” санскрит сўзи бўлиб, мувофиқлаштириш, бирлаштириш, бошқариш деган маъноларга эга. Техник термин сифатида ишлатилганда азоб-уқубатдан қутулиш системасини англатади. Йоганинг бир қанча тури мавжуд:

Биринчиси жияна-йога ёки билиш эгаси бўлиб, унга мувофиқ озод бўлиш учун атманнинг мавжудлигини, оламнинг иллюзия эканлигини тушуниб этиш кифоя.

1. *Раджа-йога* ёки “шоҳона йога” ўз ички оламига чуқур кириб бориш техникасини ишлаб чиқкан.

2. *Карма-йога* зарурий, муносиб амални ўргатади.

Карма йоганинг моҳияти дунё ишларидан воз кечиб, бутун эътиборни атман-брахманга қаратиш, уни севишдан иборат, яъни унда худога муҳабbat тарғиб қилинади. Худони севиш-бу турмуш тарзи.

Йогада билим “кўникиш, ҳалоллик, бирорвга зарар етказмаслик, чидам, самимилик, устозни улуғлаш, ўзини тута билиш, мустаҳкам иродалик, ҳиссиёт манбаларидан юз ўгириш, такаббурликдан ҳолилик демакдир, айни пайтда, туғилиш касаллик, қарилик, ўлимнинг кулфат эканини тушуниш, дунё неъматларидан воз кечиш, хотинга, ўғилга, уйга боғланиб қолмаслик, фикрда доимо мувозанатда бўлиш демакдир”⁹⁹.

Йога машқларини бажаришдан мақсад ақлдан воз кечиш, маъно-мазмунсиз эҳтиросга шўнғиши.

Веданта ведалар ва упанишадлар авторитетига таянгани ҳолда, уларни ривожлантиради, тизимлаштиради ва якунлайди (*Веданта* сўзининг маъноси -“ведалар якуни” эканлиги бунга ишора қиласи). Веданта кенг маънода Брахман ва Атман ҳақидаги таълимотлар, диний-фалсафий мактаблар мажмуасидир. Мазкур фалсафий система брахманизм ўрнига келган ва ҳозирга қадар мавжуд. Индуизм учун ғоявий асос бўлиб хисобланади. Веданта худони олам яратувчиси деб қабул қиласи. Унда олий ҳақиқат деганда худони кишиларнинг ғайритабиий равишда англаши, ўзи учун кашф қилиши, борлиқнинг ва инсон ҳаётининг моҳиятини тушуниши назарда тутилади. Ведантада инсон маънавий оламида Атман-Брахман сиймоси устуворлиги, жоннинг тана ўлганидан кейин ҳам яшashi тан олинади.

Мимансада, Ведантадан фарқли ўлароқ, худонинг олам яратувчиси эканлиги инкор қилинади, лекин дхарма, карма, қайта туғилиш, бошқа оламлар ва ғайри – табиий нарсаларнинг мавжудлиги эътироф этилади ҳамда уларнинг сабаби муқаддас ва абадий ведаларда деб тушунтирилади. Ведалар муқаддас китоблардир, уларнинг инсон томонидан яратилганлигини исботлаб бўлмайди, шунинг учун уларни мангу деб қабул қилиш зарур¹⁰⁰. Мимансада билишнинг олти воситаси фарқ қилинади: идрок, хулосалаш, далиллаш, аналогия, фараз ва фактнинг (ҳодисанинг) йўқлиги. Идрок - носоз бўлмаган ҳиссий органларнинг обьектлар билан тўқнашиши натижасида ҳосил бўладиган билим. Хулосалаш Атманга хос бўлиб, унда билим предмет хусусиятидан ақл ёрдамида келтириб чиқарилади. Далиллаш мангу ведалардан ҳосил қилинадиган билим. Аналогия кам ўрганилган предмет тўғрисида уни шунга ўхшаш, лекин яхши ўрганилган нарса билан қиёслаш ёрдамида билим олиш усулидир. Фаразда тушуниб бўлмайдиган ҳодиса мавжудлиги тахмин қилинадиган нарса ёрдамида тушунтирилади (масалан, тўлишиб кетаётган одамнинг кундуз куни ҳеч нарса емаганини кузатишади ва семиришининг сабабини фақат кечаси тўйиб овқатланса

⁹⁹ Қаранг: Антология мировой философии. В 4-х т.т. Т.1., Ч.1 -Б.107

¹⁰⁰ Қаранг: ўша жойда.-Б.156

керак, деган фараз асосида тушунтиришади). Агар мана шу бешта билим воситаси мавжуд предметларни билишга ожизлик қилса, унда олтинчиси-фактнинг йўқлиги қайд этилади (масалан, стол устида турган нарсани одам пайқамай қолганда ана шу ҳолат рўй беради)¹⁰¹.

Миманса ведалардаги сўзларнинг абадийлигини мутлоқлаштиради, яъни уларни ведалар сингари мангу деб ҳисоблайди ҳамда улар мавжудлигини илоҳий сабаб билан боғламайди. Худо, гарчи у мавжуд бўлганида ҳам, танасиздир ва шу сабабли у веда сўзларини айта олмайди¹⁰².

Нъяя фалсафий системасида ҳам билиш масаласи устувордир. Унда инсон ҳаётининг маъно – мазмунини билиш муҳимлиги таъкидланади ва ана шундан келиб чиқиб, мақсад белгиланади. У билишнинг манба ва шаклларини, айникса, билиш объектини мантиқий исботлаш қоидалари асосида тадқиқ этишдан иборат. Нъяядা уни амалга ошириш учун зарур бўлган 16та категория (*таттва*) алоҳида ажратиб кўрсатилади: “ 1) билиш воситалари, 2) тўғри билиш объектлари (*прамея*), 3) шубҳа (*саншај*), 4) мотив (*прайоджсана*), 5) мисол (*дриштанта*), 6) ҳолат (*сиддханта*), 7) силлогизм қисмлари (*аваява*), 8) тахмин, фараз (*тарка*), 9) ишонч (*нирнаյ*), 10) дискуссия (*вада*), 11) баҳс (*джалта*), 12) ёпишиб олмоқ, баҳона қидирмоқ (*витанда*), 13) сохта далил (*хетвабхаса*), 14) бузиб кўрсатиш (*чхала*), 15) моҳиятга даҳлдор эмас эътиroz (*джати*), 16) ҳал қилувчи далил (*ниграхастхана*) – ана шундай рўйхат”¹⁰³.

Вайшешикада (вишеша-ўзига хослик) оламдаги хилма-хиллик, индивидуалликнинг асосини кўриб, ҳис қилиб бўлмайдиган атомлардан қидириб топиш зарурлиги уқтирилади. Бу таълимотга мувофиқ, ҳақиқий ўзига хослик, индивидуаллик ҳис этиб бўлмайдиган атомларда кўринади. Вайшешикада теология масалалари кўрилмайди. Илк бор бу таълимот Канаданинг “Вайшешика сутра”сида системали тарзда баён қилинган. Вайшешика таълимотининг ўзагини бта категория ҳосил қиласди: субстанция (*дравья*), сифат, ҳатти-харакат, умумийлик (*саманъя*), ўзига хослик (*вишеша*) ва мансублик (*самавая*). Булар онтологик характерга эга ва ана шуниси билан нъяя категорияларидан (улар асосан мантиқий категориялардир) фарқ қиласди ҳамда вайшешиканинг борлиқ муаммоларини муҳокама этишидан далолат беради. Хусусан, биринчи учта категория макон ва замонда мавжуд бўлган табиат предметларини, кейинги учтаси улардан ташқарида ўз ҳолича мавжуд бўлган жисмсиз нарсаларни ифодалайди. Бошқа бир муносабатда Вайшешикада барча объектлар икки турга-мавжуд ва мавжуд эмасларга ажратилади. Бунда юқорида қайд этилган олти категория мавжуд бўлган объектларга нисбатан қўлланилади.

Субстанцияни тавсифлар экан, унинг тўққиз тури фарқланади: ер, сув, олов, ҳаво, эфир, вақт, фазо, жон ва акл. Сифатнинг 24 тури санаб ўтилади: тана орқали ҳис этиш, таъм, ранг, хид, товуш, миқдор, бўлинниш ва қўшилиш, аниқлик, узоклик ва яқинлик ҳамда билиш, лаззатланиш ва азбланиш, ҳоҳиш, фазилат ва иллат, таассурот, нафрат, ҳайрат, оғирлик, окувчанлик ва тезлик каби қобилиятлар. Ҳаракатланишнинг 5та тури: қўтарилиш, туширилиш, сикиш, кенгайш ва умумий харакат.

Умумийлик икки турда-юқори ва қуйида намоён бўлади. Бунда борлиқ юқори умумийлик, субстанциаллик ва бошқалар қуий умумийликдан иборат. Ўзига хослик яккалиқда кўринади ҳамда мангу субстанцияларда мавжуд деб таърифланади. Борлик-умумийликнинг олий тури. Мансубликнинг моҳияти шундаки, унда икки ўзаро чамбарчас боғланган нарсалардан бирининг мадад берувчи, иккинчисининг мадад олувчи эканлигини билиб олишга имкон беради. (Масалан, бутун ва қисм, мато ва ип)¹⁰⁴.

Вайшешикада билишнинг икки тури: ҳиссий билиш ва хulosалash фарқланади.

Санкхъя Қадимги Ҳиндистонда илк бор шаклланган фалсафий системалар (даршанлар)дан бири бўлиб ҳисобланади. “Санкхъя” сўзи санскрит тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилига ўтирилганда “ҳисобловчи”, “санаб чикувчи” деган маънони беради. Бундай ном берилишига сабаб шундаки, мазкур таълимот ўз олдига борлиқни унинг асосий

¹⁰¹ Ўша жойда.-С.151.

¹⁰² Каранг: Нижников С.А.История философии.Курс лекций.М.:”Экзамен”,2004-С.34.

¹⁰³ Антология мировой философии,.Т1,Ч1.-С141

¹⁰⁴ Каранг: ўша асар-Б.148- 150.

объектлари ва уларни билиш воситаларини түғри англаш, тушунишни мақсад қилиб күйганды. Санкхъянинг асосчиси машҳур ҳинд донишманди Копиладир.

Санкхъя дуалистик таълимот деб баҳоланиб, унга бир қанча ёндашишлар мавжуд. Хусусан, классик санкхъя, теистик санкхъя ва материалистик санкхъялар фарқ қилинади¹⁰⁵.

Санкхъя дуализми унда борлиқнинг иккита бошланғич асоси-табиат ва рухнинг ўзаро уйғун ҳолда мавжудлигини таъкидлашда кўринади. Пракрити-бу табиат, табиийлик. Пуруша эса инсон зоти ибтидоси, аникроғи инсон жони, рухи бўлиб, у аллақандай дунёвий рух сифатида талқин этилади. (бу ведалардаги пуруша эмас).

Санкхъяда табиат, ёки материянинг мавжудлиги 24 категория орқали кўрсатилади. Саттва, раджас ва тамас учта сифат бўлиб, уларнинг белгилари хотиржамлик, лаззат ва азобда намоён бўлади. Бу учта сифатдан онг (*буддхи*) пайдо бўлиб, у буюк (*маҳат*) деб хам аталади. Ундан ўз-ўзини англаш (*ахамкара*) вужудга келади; ўз навбатида, ундан яна ўн олти сифат келиб чиқади. Улар тери сезгиси (*спарша*), таъм (*расана*), кўриш (*чакиу*), хид (*еграна*) ва эшитиш (*шротра*) аъзолари бўлиб, билиш воситалари ҳисобланади. Шунингдек, бешта ҳаракат аъзоси: ажратиб чиқариш, туғдириш, нутқ, қўллар ва оёклар, ақл ҳамда бешта танматралар мавжуд. Танматра нозик, идрок этимайдиган бешта бошланғич элемент (*бхута*) бўлиб, улар мос идрок турларининг асосини ташкил этади. Шакл (*рупа*)дан – ёруғлик, таъмдан-сув, хиддан-ер, товушдан-макон, тери сезгисидан-хаво келиб чақади; шунга ўхшаш бешта танматрадан бешта бошланғич элемент вужудга келади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, упанишадларда таъкидланган ҳиссиёт ва ташки стихиялар мувофиқлиги санкхъяда дағал, моддий бошланғич элементлар (*бхута*) ваи нозик моҳиятлар (*танматр*)ни тушунтириш учун қўлланилади. Шундай қилиб, қайд этилган йигирма тўрт категория материяни тавсифлаш билан боғлиқ. Йигирма бешинчи категория – *пуруша* фаол бўлмаган, гунсиз, лаззатланувчи ва ҳиссий мушоҳада этувчи, мангу онг билан бирга бўлган дунёвий рухни ифода этади¹⁰⁶.

Санкхъяда материя ва онг, табиат ва рух ўртасидаги алоқа қадимги ҳинд ривоятидаги кўр ва чўлоқ муносабатига қиёс қилинади: кўр чўлоқни опичлайди, чўлоқ эса унга йўл кўрсатади. Бунинг маъноси шундаки, пуруша (соф рух) ўз ҳолича ҳаракатлана олмайди, фаол эмас; у пракрити (материя) фаоллиги туфайли ҳаракатга келади. Пуруша билими ёрдамида пракрити таъсиридан озод бўлади. Санкхъя билишнинг учта воситасини тан олади: идрок, хулосалаш, ва гувоҳлик бериш.

Юқорида билдирилган фикрлар даршанларга мифологиянинг кучли таъсири бўлганини тасдиқлайди.

Таянч тушунчалар

Каста, веда, веданга, упанишад, брахман, атман, пранлар, самсара, карма, пуруша, дхарма, бхагавадита, даршанлар, астика, настика, локаята, жайнизм, буддизм, нирвана, йога, йогинлар, веданта, миманса, нъяя, вайшишика, санкхъя.

4- мавзу. ҚАДИМГИ ХИТОЙДА ФАЛСАФАНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.

Қадимги Хитой тарихи олти даврга бўлинади, у эр.қадар 18-асрдан бошлаб эр.қадар 2-асргача бўлган вактни қамраб олади (бронза ва темир асрлари). Темир қуроллар, хусусан паншаханинг яратилиши ишлаб чиқаришнинг ривожланишига имкон берган. Мехнат тақсимотининг чуқурлашиши, товар-пул муносабатларининг шаклланиши (Хитойда дастлабки пул эр.қадар 524-йилда муомалага киритилган) ижтимоий табакалашувни кучайтирган. Хитойда ритуализм (маросимларни адо этиш) кучли мавқега эга бўлган. Маросимлар юқори ва қуий табақаларни бир-бири билан боғловчи восита вазифасини ўтаган. Ритуаллар-тирикларнинг ўлганларга, рухларга, табиат ҳодисаларига (масалан, буғдойга, ерга, осмонга) муносабатини акс эттирган. Ўтган аждодлар руҳига сиғиниш (манизм) кенг тарқалган. Қадимги Хитойликларда осмонга (тянь), “осмон ўғли”га (тянь-цзи) сиғиниш ҳам кучли бўлган. Шуни ҳам айтиш керакки, Қадимги Хитой мифологияси унчалик тарақкий этмаган. Улар хаддан ташқари амалиётчилар бўлишган.

Фалсафадан олдинги қарашлар. Даствлабки мифларда олам бошланғич ҳолатида хаосдан иборатлиги, уларни тартибга келтирувчи қарама-қарши космик кучлар – осмон (Ян) ва Ер (Инь) кучларининг мавжудлиги, уларнинг енгил заррачаларидан Осмонни,

¹⁰⁵ Қаранг: Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. –С.87 – 91.

¹⁰⁶ Бу йигирма бешта категория тавсифига қаранг: Антология мировой философии. Т.1.Ч.1.-С.145 – 147.

оғирларидан Ерни яратиши тўғрисидаги фикрлар ўз ифодасини топган. Бошқа бир мифга кўра, хаосни тартибга келтирган ва олам структурасини шакллантирган куч ғайритабиий инсондир (Пань-Гу). Хусусан, у осмонни ер устига кўтаради. Дунёнинг тузилмаси ўлган Пань-Гу танаси қисмларидан, шамол ва булут унинг ухлашидан, мамақалдироқ унинг овозидан, Куёш чап кўзидан, Ой ўнг кўзидан, оламдаги тўрт мамлакат унинг оёқ-кўлларидан, дарёлар қонидан, йўллар тоғайидан, тупроқ тана этидан, юлдузлар системаси бошидаги соchlари ва мўйловларидан, ўтлар, гуллар, дараҳтлар тери ва танадаги туклардан, металлар ва тошлар тиш ва сүякларидан, ёмғир ва шудринг тердан, чақмоқлар кўз ялтироғидан ташкил топган. Пань-Гу танасидаги паразитлардан одамлар пайдо бўлган ва шамол уларни турли жойларга тарқатиб юборган. Қадимги Хитой фалсафасигача бўлган фикрлар “Кўшиклар китоби” (Ши-цзин), “Тарих китоби” (Шу-цзин), “Ўзгаришлар китоби” (И-цзин), “Урф-одатлар китоби” (Чунь-цю) биргаликда “Беш китоб” (У-цзин) ни ташкил этиб, у илмли Хитойликлар дунёқарашининг асосини ҳосил қиласди.

“Шу-цзин”да зикр эти ладиган дунёнинг беш бошланғич асосига эътибор қаратайлик: сув, олов, дараҳт, металл, ер. “Сувнинг (доимий табиати) хусусияти-хўллик ва пастга қараб оқиш, оловники-ёниш ва юқорига кўтарилиш, дараҳтники-эгилиш ва тўғриланиш, металлники-(ташқи таъсирга) бўйсуниш ва ўзгариш, ернинг хусусияти эса шунда намоён бўладики, экин-текинларни қабуллайди ва ҳосил беради”¹⁰⁷. Шунинг билан бирга табиатнинг бешта ҳодисаси-ёмғир, Куёш шуъласи, иссиқ, совуқ, шамол алоҳида қайд этиладики, уларнинг ўз вақтида ва меъёрида бўлиши аҳолининг фаровонлигини таъминлайди. Табиатнинг бу ҳодисалари ижтимоий воқеалар, ахлоқ билан боғланади. Хусусан, улар бошқарувчининг, давлат рахбарининг хулқ-атвори, мамлакатдаги ўрнатилган тартиб, бошчининг донолиги, эҳтиёткорлиги, олдиндан кўра олиш қобилиятига боғлиқ.

“И-цзин” (Ўзгаришлар китоби) қадимги Хитойдаги афсонавий давлат бошлиғи-Фу-Си номи билан боғлиқ. У-хитой ёзуви асосчиси. Халқни балиқ овлашга ўргатган. Фу-Си от-аждарҳо белида расм кўради ва уни 8та триграммада акс эттиради. Ян ва Иньнинг учтадан қўшилиши айнан ана шу 8та триграммани келтириб чиқаради. Бунда уч Ян-осмоннинг, уч Инь – Ернинг ифодаси, рамзи бўлиб ҳисобланади. Орадаги олти триграмма осмон суви, осмон олови, момоқалдироқ, шамол, ердаги сув ва ҳавони билдиради. Ян ва Инь ялпи ва узилган чизиқлар билан кўрсатилади. Масалан, икки ялпи (бири иккинчисининг устига жойлаштирилган) чизиқ катта Ян-Куёш ва иссиқ, икки узилган чизиқ-катта Инь-Ой ва совуқнинг рамзиdir. Кичик Ян (ялпи чизиқ устидаги узилган чизиқ)-кундузги ёруғлиқ. Кичик Инь (узилган чизиқ устидаги ялпи чизиқ)-тун рамзи. Қуёшли Инь ва Ян уч марталаб 8та триграммани (Ба-Гуа) ҳосил қиласди. “Осмон 5та бошланғич асосни яратади” деган фикр асосланади. Қадимги Хитойда фалсафагача бўлган фикрлар математика, астрономия, медицинага оид билим куртакларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Хусусан, улар 30 000 гача санашни, қуёш ва ой тутулишини билишган, астрономик ҳодисаларни Ердаги цикллар билан боғлашган.

Хитой фалсафасининг ўзига ҳослиги. Хитойда фалсафа Хитой тарихидаги учинчи даврда-Чжо-Лего (алоҳида давлатлар) да пайдо бўлган. Кейинги даврда-Чжанъгода гуллаб яшнаган. Бу даврни Хитой фалсафасининг олтин даври деб аташади. Ҳақиқатдан ҳам бу пайтда олтита фалсафий мактаб шаклланган: конфуциячилик, моизм, қонун мактаби “фа-цзи” (легизм),

инъ-ян мактаби (натурфайлсуфлар), номлар мактаби “мин цзя”.

Буларнинг кўписида хаёт донишмандлиги билан боғлиқ амалий фалсафа, хусусан, одобнома, бошқарув масалалари устувор бўлган. Қадимги Хитой фалсафаси кам ҳолларда системага солинган. Бу қадимги Хитой фанининг ва мантигининг кучсизлиги билан белгиланади.

Конфуциячилик. Бу мактаб, оқим Кун фу-цзи, Мэн-цзи ва сюнь-цзи номлари билан боғлиқ. Конфуций эр.қадар 551-470 йилларда яшаб, ижод этган. Унинг ватани-Лу хоқонлиги. Унинг уруғи таникли (отаси-уездлардан бирининг хокими), аммо камбағал бўлган. Ёшлигida подачи, қоровул бўлган, 15 ёшдан бошлаб илм билан боғланган. 50

¹⁰⁷ Иктибос куйидаги манба бўйича: Чанышев А.Н. Курс лекций по деревней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.30

ёшида ўз мактабини яратган. Шогирдлари кўп бўлган, улар устозининг ва ўз фикрларини ёзб боришган, натижада конфуциячиликнинг бош асари-“Лунь-Юй” (сұхбатлар ва мулоҳазалар) яратилган. Унда асосан ахлоқ-одобга оид масалалар мавжуд.

Осмон ва руҳлар. Осмон – олий куч. У ердаги адолатни кузатиб туради. “Ши-цзин” дан фарқли ўлароқ, осмон, Конфуций фикрича, абстракт ва шахссиз. Осмон-бу тақдир, рок, дао. Конфуций руҳлардан узокроқ юришни, тирикларни ўликлардан юқорироқ қўйишни маслаҳат беради ва савол қўяди: *Одамларга хизмат қилишини ўрганмасдан туриб, руҳларга хизмат қилиши мумкинми?*

Конфуцийнинг диққат марказида кишиларнинг ўзаро муносабати, тарбия каби ижтимоий масалалар туради. Бироқ уларда бугунги хаёт эмас, ўтмиш муқаддаслаштирилади. Унингча, хозирги пайтда ахлоқни тушунадиган одамлар кам. Одамлар танилиш учун ўқишида, нафратларини намоён қилишида, жанжаллашишида, ўз хатоларини тузатишга қодир эмас. Конфуций замонни ёмонлар экан, эски даврдаги ахлоқни тиклаш зарур деб ҳисоблайди.

Асосий ахлоқий тушунчалари: “Бир-бирини қўллаш”, “Ўртачаси-олтин”, “Инсонни севиш” (бу тўғри йўлни-даони ташкил этади). Ўртача-олтин-бу одамлар хулқидаги ўзини тута олмаслик билан эҳтиёткорлик ўртаси, “инсонни севиш-бу ота-онага таъзим, катталарга хурмат”¹⁰⁸. Конфуций ахлоқнинг олтин қоидасини яратган: “Ўзинг хоҳламаган нарсани бошқага раво кўрма”¹⁰⁹. Конфуций ахлоқий нормаларга оғишмай амал қиладиган инсон образини яратади. У Цюнь-цзи (яхши эркак) дир. Конфуций уни қуйи инсонга қарама-қарши қўяди. Биринчиси, яъни Цюнь-цзи бурч ва қонунга амал қилади. Иккинчиси, Сяюжень-яхши жойлашиш, манфаатни ўйлайди. Биринчиси-ўзига талабчан. Иккинчиси-бошқалардан талаб қилади. Биринчига катта ишларни ишониб топшириш мумкин. Иккинчига-йўқ. Биринчиси бошқалар учун ўзини қурбон қиласи. Иккинчиси ўз-ўзини ўлдиради. Яхши эркак уч нарсадан қўрқади: осмон, улуғ одамлар, донишмандлар иродасидан қўрқади.

Бошқарув масаласига тўхталиб, агар раҳбар яхшилика интилса, халқ хам яхшилика интилади, дейди.

Ном (исм)ни тузатиш–Конфуцийнинг ўтмишни муқаддаслаш-тиришининг чўққиси, бу предметни унинг асл маъноси билан мослаштиришдир. (ўтмишдаги маъноси билан), хусусан, давлат арбоби-давлат арбоби, ота-ота, ўғил-ўғил бўлиб қолиши керак. Номни тузатишдан мақсад-ахлоқни тузатиш, яхши хулқ-авторни тиклаш.

Билиш-бу одамларнинг билим олиши йўлидаги ҳаракати демакдир. Билимга эга киши барчадан юқори туради. Ўқиш ақлий мушоҳада юритиш, фикрлаш билан тўлдирилиши керак: ўқиш ва фикрлай олмаслик - вақтни беҳуда кетказиши демакдир.

Конфуцийчиликдаги ижобийлик шундаки, у халқни бошқаришнинг асоси воситаси деб шахсий намуна кўрсатишни, ишонтиришни билади (зўрлашни эмас).

Конфуций издошлари.

Мэн-цзи-Конфуций неварасининг шогирди. 372-289 йилларда яшаган. Унинг янгича караши шундаки, осмон иродасининг халқ иродасида акс этишини таъкидлайди. Ирода (ихтиёр эркинлиги)- бу энг асосийси: “Иродани мустахкамланг ва цига хаосни олиб кирманг”. Инсон туғилишига қўра-бағрикенг. “Инсон табиатан эзгуликка интилади”. Бир хил одамлар ақлини, бошқалари-мускулини ўйнатади. Ақлини ишга солган одам бошқаларни бошқаради”¹¹⁰.

Сюнь-цзи ”Мен айтаман, ҳар бир инсон фойда орттириш инстикли билан туғилади. Фойда кўриш ва риёкорликка интилиш – инсоннинг туғма сифатлари”¹¹¹.

Моизм таълимоми: асосчиси Мо-цзи, Конфуций вафот этган йили туғилган ва эр.қад.400 йилда ўлган.

Осмон ва унинг иродаси. Осмон-давлат бошқарувчиси учун намуна. “Осмон катта хоқонликнинг кичик хоқонликга хужум қилишини, кучлининг кучсизни, айёр кишининг

¹⁰⁸Қаранг: Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-Б 193-196.

¹⁰⁹Ўша асар:-Б.194

¹¹⁰Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.207

¹¹¹Ўша асар: Б.207

содда дилни, таниқли одамнинг таниқли эмасни талон-тарож қилинишини хохламайди”¹¹². Конфуцийчилардан фарқли ўлароқ, моистлар тақдирнинг аввалдан белгилаб қўйилишини инкор этадилар ва осмон ҳеч нарсани аввалдан белгилаб қўймайди, деб тъкидлайдилар.

Мехр-муҳаббат деганда, Мо-ци, Конфуцийдан фарқли ўлароқ, яқинларга меҳрибонлик кўрсатишни эмас, балки узоқ қариндошларга хурмат кўрсатишни ёқлади. Унингча, *халқ-* буюк қадрият.

Моистлар бошқарувнинг янги воситаларини қўллаш зарурлигини айтишади: давлат раҳбарлари донишмандларни, олиму фузалоларни хурмат қилиши, бошқарув ишларига лаёқати бўлган кишиларни жалб қилиш керак. *Қонун-бошқарувнинг ёрдамчи воситаси*, қонунлар осмон иродаси билан мувофиқлаштирилиши керак, яъни ялпи умумий меҳр-муҳаббатга хизмат қилиши зарур.

Халқ билими-ҳақиқат мезони.

“Даодецзин” (“Дао ва де ҳақидаги китоб”) *даосизм* оламнинг объектив манзарасини аниқлашга хизмат килади. Асосий категориялари : борлик, ноборлик, шакл, якка, тўплам ва бошқалар. Даосизмнинг асосчиси Лао-Цзидир. У Конфуцийнинг катта замондоши.

“Дао”-ялпи умумий дунёкараш мазмунига эга тушунча. “Дао-бошланғич асос, оламнинг энг умумий қонуни”. “Дао-барча нарсаларнинг онаси”, “унга кўра, унинг туфайли барча мавжуд нарсалар туғилади”. Дао-мангу , уни ҳеч нарса яратган эмас, у барча нарсаларда мавжуд . У, хатто, худога нисбатан ҳам бирламчи .

Даонинг иккиланганлиги: икки хил дао: номсиз дао (доимий) ва номга эга дао мавжуд. “Даога қараб ҳеч нарсани кўрмайман ва кўриш учун уни номсиз деб атайман” У шаклсиз шакл, мавжудотсиз образ. У ноборлиққа қайтади. Дао зиддиятли хусусиятларга эга: Дао жисмсиз-лекин унинг ичидаги қоронғуларда нозик заррачалар яшириниб ётибди. “Дао бўйм-бўйш”, “ҳеч нима”-”дао... бепоён, чексиз”, “борлик ва ноборлиқ бир-бирини келтириб чиқаради”, “оламда барча нарсалар борлиқда туғилади, борлиқ эса ноборлиқда туғилади”¹¹³.

Даосизм системасида оламнинг тузилиши қўйдагича тасвирланади: ноборлиқ-бирламчи. Айнан ана шу номсиз “дао” номга шунинг учун ҳам эга эмаски, агар номи бўлса, борлиққа айланади. Ноборлиқ борлиқни яратади. Борлиқ-номга эга. “Дао”, унинг физикавий аналоги осмон ва ер.

Ноборлиқ-барча нарсалар субстанцияси, улар доимо ноборлиққа қайтиб туришади. Қайтиш-нарсалар дунёсидаги ягона доимий: (дунёда)турли-туман нарса кўп, лекин барчаси бошланғич асосга қайтишади. Бошланғич асосга қайтиш сокинлик, сокинлик деб моҳиятга қайтишга айтилади. Моҳиятга қайтиш доимий дейилади.

“Барча мавжудотлар инъ ва янни ўзида гавдалантиради, ци билан тўлдирилади ва гармонияни ҳосил қиласи” . “Дао ва “дэ” ҳақида” китобида қўйдагилар битилган: “Дао (нарсаларни) яратади (туғади), дэ уларни озиқлантиради”¹¹⁴.

Иккита “дао”га билимнинг икки тури мос келади. Даосизм гносеологияси онтологияга бўйсндирилган. Номсиз дао билими мистикага бой, чунки у жим туришдан иборат, ахир билган киши ҳеч нарса демайди-ку! (факат эҳтирослардан озод бўлган кишиларгина даонинг ажойиб сирини кўра олади, эҳтиросга эга киши эса, даони фақат охирги шаклида кўради). Охирги шаклдаги дао-бу номга эга даога бевосита таянадиган нарсалар дунёси.

Билишнинг икки тури ўзаро боғлиқ (осмон тагида бошланғич асос бор ва у осмон ости онасиdir. Агар онани билишга эришилса унинг болаларини ҳам билиш мумкин бўлади ва, аксинча, болалари маълум бўлса, унда қайтадан уларнинг онасини эслаш мумкин. Бу-энг юқори билим.

Даосларнинг ахлоқий идеали. Шенженъ (етук донишманд)-даосларнинг ахлоқий идеали бўлиб, у конфуцийчиларнинг идеали-“яхши эркак” (Цзюнь- цзи)га қарама-қарши қўйилади. Даослар конфуцийчилар ахлоқий қадриятларини: инсонни севиш, адолат, донишмандлик, фарзанднинг отага ҳурмати, ота меҳри кабиларни рад этадилар. Олий даоли одам, яъни (Шин-жин) хайрли ишларни қилишга интилмайди, шунинг учун у фозилдир. У

¹¹² Ўша асар: Б.202.

¹¹³ Ўша асар – Б.182-183.

¹¹⁴ Ўша асар – Б. 182.

номсиз “дао”га ўхшайди. Унинг асосий сифати-фаолиятсизлик, ахир олий даоли одам фаолиятсиз-ку; у дао сингари курашмайди, лекин ғолиб кела олади.

Харакат содир этмаслик принципини даослар бошқарув концепциясининг асосига кўядилар. Етук донишманд бошқарувчи барчага ўзининг табиий йўли билан-дао билан юришга имкон беради. У ҳеч нарсага аралашмайди, даога халақит бермайди. Шунинг учун ҳам энг яхши ҳоқон халқ фақат унинг мавжуд эканлигина биладиган ҳоқондир. Ҳукумат тинч бўлса, халқ соддадил бўлади. Ҳукумат фаолият кўрсатса, халқ баҳтсиз бўлади.

Ҳақиқий ҳукмдор, “дао”га тақлид қилгани ҳолда, ҳамманинг олдида юради ва ўзини ҳаммадан пастга кўяди.

Даосларнинг ижтимоий идеали. Даослар “дао”нинг моҳиятини маданиятдан йироқда туришда деб биладилар. Қадимда “дао”га эргашган одамлар халққа маърифат нурини сочмаганлар. Халқ билимдон бўлса, уни бошқариш қийин. Ана шунинг учун ҳам халқни билим ёрдамида бошқариш мамлакатни баҳтсизликка олиб келади. Ибтидоий даврга қайтиш зарурлиги уқтирилади.

Даослар фикрича, давлат кичик ва камсонли аҳолига эга бўлиши керак; одамлар бир жойдан бошқа жойга кўчиб юрмаслиги керак. Ҳеч ким бошқа давлатга бориши керак эмас. Кўшни давлатлар фақат бир-бирига разм солиб туришсин, ўзаро товуқлар қичқириши ва итлар увлашини эшитиб турсинлар; инсонлар қариб-чириб ўлгунча бир-бирига бориб келмасинлар. Бундай давлатларда халқ ейдиган тоам мазали, кийими чиройли, уй-жойи қулай, ҳаёти мазмунлидир.

“Дао” йўли-тинчлик йўли. “Яхши қўшин-баҳтсизликни келтириб чиқарувчи восита”. “Ғалаба нашидасини суриш-бу одамларни ўлдиришдан қувониш демакдир”,¹¹⁵.

Юқоридагилардан маълум бўладики, даосизмда қонуният тарзида тушунилган дао оламнинг бирламчи асоси, субстанциядир. Конфуцийлар ва моизм тарафдорлари учун бирламчи бўлган осмон, даослар учун иккиламчидир (даога нисбатан, албатта). Ер осмонга нисбатан иккиламчи. Инсон ерга нисбатан иккиламчи. Шундай қилиб, “инсон ер қонунларига, ер осмон қонунларига, осмон “дао” қонуларига, дао эса ўз-ўзига бўйсунади”. Етук донишманднинг даоси-бу курашсиз, аммо қонунга бўйсунувчи амалдир.

Қонунчилар (легистлар) Қадимги Хитой фалсафаси ривожига, айниқса унинг жамият хақидаги таълимотига жиддий таъсир кўрсатган мутаффакирлардир. Қонунчилар кофуцийчиларнинг “ли” маросимига “фа” қонунини қарама-қарши қўядилар ва ишонтириш методидан бутунлай воз кечдилар, яъни улар ахлоқий мажбурашдан воз кечиб, қонун асосида зўрлаш ва жазолашга ундаладилар. Улар вижданни қурол билан алмаштирилар. Давлатни катта бир оила деб билиш давлат қалбсиз механизmdir деган тасаввур билан алмашди. Фозил донишмандлар ўрнини мансабдорлар эгаллашди. Ҳукмдор-халқ йўлбошчиси ўрнини ўзини аждодлардан, халқдан, осмондан юқори қўядиган деспот эгаллади. Бош мақсад ҳокимият учун курашда ғалаба қозониш, осмон таги ҳукмдорлигини ҳамда Хитойни бирлаштириш бўлди. Мана шунинг учун барча ортиқча нарсалар ҳаётдан қувиб чиқарилди, санъат йўқ қилинди, турлича фикрлаш таъқиб қилинди, фалсафа йўқотилди. Қонунчилар давлат қурдатининг иқтисодий асосини дехқончиликда деб билдилар, хунармандчилик ва савдо камситилди. Дехқончилик ва уруш-давлат таянадиган ва шуни деб яшайдиган нарсалардир, деб уқтиришди.

Қонунчиларнинг қарашларидағи ижобий томон шундаки, улар тенг имкониятлар концепциясини илгари сурдилар. Унга мувофиқ, давлат лавозимлари қобилятга қараб эгалланиши зарур, улар наслдан наслга ўтмаслиги керак.

Шан Ян. У қонунчи-амалиётчидир. Эрамизга қадар IV-асрда Цинь ҳоқонлигига ҳукмдор маслаҳатчиси сифатида фаолият кўрсатди. Унинг амалга оширган ислоҳотлари тарихга “Шан Ян ислоҳотлари” номи билан кирди. Экинзорларга хусусий мулкчилик жорий қилинди. Давлат бошқарувида бир-бирини сотиш(чақимчилик) системаси қарор топди. “Шан Цзюон Шу” (“Шан вилояти ҳукмдори китоби”) Шан Ян номи билан боғлиқ.

“Анъаналар ва ихтирочилик” китоби Шан Яннинг конфуцийчилар билан мунозарасидан бошланади. Унда конфуцийчиларнинг Цинь ҳукмдорини ихтирочилик билан шуғулланмасликка кўндиришга уринишлари, бой анъаналарга содиқликка чақиришларга

¹¹⁵ Чанышев А.Н. Курс лекции по Древней философии. –С.49.

оид фикрлар билдирилади. Шан Яннинг таъкидлашича, одамлар, жамият ўзгариб туради. Қадимда одамлар содда ва шунинг учун ҳам ҳалол бўлганлар, ҳозир эса, одамлар айёр ва шунинг учун ҳам баҳтсиздирлар. Давлатнинг бошқариш методини танлашда асосий вазифадан келиб чиқиш лозим. Бу вазифа-Хитойни куч ишлатиш йўли билан бирлаштириш.

Шан Яннинг таъкидлашича, олийжоноблик ва инсонпарварлик-нотўғри ҳатти-ҳаракат содир этишнинг онаси. Ҳақиқий фозил инсоннинг келиб чиқиши жазодандир. Тартибсизлик келиб чиқмасдан аввал тартиб ўрнатиш учун қуйидагилар бўлиши зарур: 1) давлатда кўп жазо, кам мукофат бўлиши керак; 2) аёвсиз жазолаш зарур; 3) кичик жиноятлар учун ҳам (масалан кўчада турган чироққа зарап етказган киши ўлим жазосига хукм қилиниши керак) аёвсиз жазолаш керакки, токи катта жиноятлар содир қилишга ҳеч ким журъат этмасин; 4) бир-биридан шубҳаланиш, бир-бирини таъкиб қилиш, бир-бирини сотиш вазиятини яратиш йўли билан одамларни бир-биридан ажратиш зарур. Фақат мана шу йўл билангина қудратли мамлакатни-халқ давлат қонунларидан қўрқадиган, урушда итоаткор, халқ ўз ҳоқони учун ўлимга борадиган мамлакатни барпо этиш мумкин.

Ханъ Фей-изи-Чжань-Го даврининг таниқли файласуфи. У Сюнь- цзининг шогирди. Ханъ Фей-цзи фикрича, табиатни ўзгаририб бўлмайди, фақат жазолаш олдидан ундан чегараланиш мумкин. У фалсафий қарашларида даосизмга суянган.

Хоқон—“даонинг давладдаги гавдаланиши. Унинг қалби, юраги—“дао” макони.

Қадимги Хитойда муйян даражада натурфалсафа анъаналарининг шакллана борганини ҳам кузатиш мумкин. Буни биз қадимги Хитойнинг таниқли файласуфи деб ҳисобланадиган Сюнь-цзи (эр.авв. 298-238 йиллар) ижодида кўришимиз мумкин. Уни мавжуд адабиётларда кўп ҳолларда конфуциячилар мактаби ғоялари тарафдори деб аташади, лекин унинг қарашлари амалда конфуциячилар ва бошқа қадимги Хитой таълимотларидан жиҳдий фарқ қиласди. Ана шунинг учун ҳам унинг дунёқараш позициясини Қадимги Хитой натурфалсафа мактаби вакиллариникига яқин деб айтсан бўлади. Хусусан, унда ижтимоий ахлоқий муаммоларни эмас, табиатни талқин қилиш масалалари устувордир. Сюнь – цзи Конфуцийнинг Осмоннинг олий мақсадга мувофиқ йўналтирувчи ирода эканлиги тўғрисидаги фикрини рад этади. Унингча, дастлаб осмон ва ер ҳозир қандай ҳолатда бўлса, шундай бўлган. Агар осмон ёргулик сочмаганда, инсонлар чексиз ғам-аламларга дуч келган бўлишар эди. Осмонда доимиийлик мавжуд. Унга кўркўона таъзим қилгандан кўра, яхшироғи, эзгу амалларни бажариб, йўқ нарсаларни яратиб, табиатни бойитиб, осмонни ўзимизга “бўйсиндириш” яхшироқдир. Табиат доимиий харакатда, ўзгариб, янгиланиб туради. Хусусан, юлдузлар бир-бирининг орқасидан харакатланади, қуёш ва ой ҳам худди шундай ҳаракатда бўлади, тўрт фасл алмашиб туради, инъ ва ян ҳолатларида ҳам улкан ўзгаришлар содир бўлиб туради; барча жойда шамол эсади ва ёмғир ёғади. Уларнинг ўзаро мувофиқлиги, розилиги илиа бутун мавжудот, борлиқ вужудга келади, улардан ўзининг юксалиши ва мукаммаллашуви учун зарур нарсаларни олади.

Лекин, одамлар бундай жараёнларнинг қандай содир бўлишини билмайдилар, фақат унинг натижасини кўрадилар, холос ва шунинг учун ҳам уларни осмон ифодаси билан эмас, руҳлар фаолияти билан боғлашади. Буюк *дао* барча нарсаларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган ўзгаришлар, бошқа шаклга киришлар сабабидир.

Табиат ҳаракатидаги доимиийлик, қонунийликни англаб, бошқарув ишларида ундан келиб чиқилса, инсонлар баҳт-саодатга эришадилар. Агар бу қонунларга зид иш қилинса, тартибсизлик пайдо бўлади ва у ҳалокатга олиб келади.

Осмон, фаолият кўрсатмаган ҳолда, мукаммалаша боради; талаб қилмагани ҳолда, барча нарсага эришади. Тўғри, табиий *дао* чуқур маъно-мазмунга эга, лекин инсон у ҳақида турли, беъмани фаразларни суриши, унга муайян хусусиятларни “ёпиштирмаслиги” керак. Ана шундагина табиат сирлари рад этилмайди, аксича, унинг улуғворлиги эътироф этилади. Табиат моҳиятини англаб, унинг куч қудратини тўғри баҳолаганимиздагина, инсоннинг қандай пайдо бўлиши ва ўсиб-улғайишини тушунамиз. Инсон руҳияти унинг жисми, вужуди пайдо бўлганидан кейин рўёбга чиқади. Муҳаббат ва нафрат, қаноат ҳосил қилиши ва қаҳр-ғазаб, қувонч ва қайғу каби ҳис туйгулар инсон танаси ва қалбida яширинган. Улар табиий ҳис – туйгулар деб аталади. Инсон юраги танасининг ўртасидаги

бўшлиқда жойлашган. У қулоқ, кўз, оғиз, бурун ва бошқа аъзоларни бошқариб туради. У табиий ҳоқондир.

Инсоният ўз эҳтиёжларини қондириш учун табиат предметларидан фойдаланади. Улар табиий озуқалар саналади. Сюнь-цзининг таъкидлашича, шу сабабли инсон юрагини, қалбини соф, вазминликда сақлаши зарур. Агар инсон нарсаларга бир томонлама ёндашса, унинг юраги, қалби ниманинг ҳақиқат, ниманинг ёлғон эканлигини аниқлай олмайди ва шу сабабли нарсалар ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлмайди. Барча нарсаларни билиш – инсоннинг туғма қобиляти. Билиш эса-нарсаларга хос хусусият. Инсоннинг бир-бири билан боғланган тасаввурлари унинг ташқи предметлар билан туташуви натижаси бўлиб, билим хосил қиласи. Қобилият, талант, касаллик, тақдир каби биз фойдаланадиган тушунчалар аввалги давр бошқарувчилари томонидан киритилган.

Юкорида биз кўриб чиқкан таълимотлар Қадимги Хитой фалсафасида ижтимоий–фалсафий ва ахлоқий масалалар мухокамасининг устуворлигини кўрсатади ва бу унинг ўзига хослигини ташкил этади.

Таянч тушунчалар

Ян, Инь, Ши-цзин, Шу-цзин, И-цзин, Чунь-цю, конфуциячилик, моизм, легизм, даоизм, Инь-Ян мактаби, номлар мактаби, дао.

5- мавзу. ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР

5.1. ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ФАЛСАФАГАЧА БЎЛГАН ФИКРЛАР РИВОЖИ

Қадимги Греция тарихида неолит ва бронза асрларини, бронза асли ичида Крит (Эр.авв. иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярми) ва Гомер (Эр.авв. битинчи минг йилликнинг иккинчи ярми) “осиёсифат” илк синфий жамиятларни ажратиш мумкин. Гомер Грецияси-Эллада илк эпослар- “Илиада” ва “Одиссея”нинг яратилиши билан машҳур. Гомер эпоси социоантропоморфик дунёкарашнинг ажойиб намунаси бўлиб, унда бадиият, мифология ва дин элементлари биргалиқда мавжудdir.

Маълумки, мифологик дунёкарашда оламнинг бошланғич асоси масаласи космоснинг бошланғич асоси ёки ғайритабиий эр-хотин жуфтлигининг дунёнинг бошланғич ибтидоси эканлиги масалисидан иборат. Бундай жуфтликларни Гомер эркак худо Океан ва аёл худо Тефидда кўради. Океан–худоларнинг ибтидоси, у сув, дарёлар, кудукларни яратади. Бир енги бўлган Стикс билан Океан еости ҳоқонлиги оркали оқади. Гомер космологияси бўйича дунё З қисмдан: осмон, ер ва ер остидан ташкил топган. Ер ҳаракатсиз, думалоқ текислик. Осмон мажмуаси асосан мисдан яралган. Жуда кам ҳолларда темирдан ясалганлари учрайди. Осмон ва Ер оралигининг юқори қисми-эфир, куйи қисми-ҳаво билан тўлдирилган. Осмон устунларга таяниб туради. Устунларни титан Атлант қўриқлаб туради. Қуёш-Гелиос худоси, Ой-Селена она худоси, унинг синглиси Эос-Тонг худоси. Юлдузлар туркуми вақти-вақти билан Океангага ўйнғиб, ўз жилваларини янгилаб туришади. Ер ости эса Эриб, Аид ва Тартардан ташкил топган, бунда Эрибга Океан ортидаги жойдан кирилади.

Социоантропоморфизм Гомер эпосига хос хусусиятдир. Бу эпосда табиий ва ижтимоий ҳодисалар ғайритаабиий антроморф қобиғига эга. Хусусан, ғайритабиий куч ўзаро қон-қариндошлиқ муносабатларида бўлишади. Масалан, уйқу худоси-Гиппос, ўлим худоси Танатос укаси- эгизаги даҳшатлар худоси Фобос-уруш худоси Ареснинг ўғли. Ер, сув ва осмон (эфир ва ҳаво) aka-укалар Аид, Посейдон ва Зевсларни гавдалантиради. Тиббиёт-Пеан, ақлсизлик-Ата, қасос-Эриния, жанжал-Эрида худолари билан боғланади. Кўриб турибмизки, худолар Қадимги Мисрдагидек ярим ҳайвон-ярим одам қиёфасида эмас, балки соф одамлар тимсолида намоён бўлишади.

Худоларнинг одамларга ўхшашлиги уларнинг хулқ атворидан ҳам кўринади. Хусусан, худолар танали, уларни жароҳатлаш мумкин, бундан улар изтироб чекадилар. Лекин худолар, одамлардан фарқли ўлароқ, абадий навқирон ва мангутир. Уларнинг қони алоҳида тузилишга ва кўринишга эга.

Олимпия дини-бу Қадимги Греция полисларининг расмий динидир. Унинг номи Олимп тоғидан (Фессалияда) келиб чиқкан бўлиб, қадимги греклар тасаввурнида унда худолар яшаган. Олимпияни бош худолари ўн иккига: Зевс, унинг укаси Посейдон,

Зевснинг сингиллари Гестийнинг истиқомат қиласидиган жойи худоси ва ер ҳосилдорлиги худоси Деметра, Зевснинг синглиси-хотини Гера, Зевснинг фарзандлари Афина, Афродита, Гефест, Гермес, Арес, Теба, Аполлон.

Гомер мифологиясида антропологик тасаввурлар ҳам мавжуддир. Хусусан, унда одамларнинг келиб чиқиши, ҳаёт мазмуни худолар билан боғлиқ ҳолда тушунтирилади. Инсонларнинг бурчи-худоларга қурбонлик қилиш, улардан шавқат, кўмак сўраш. Лекин худолар инсонлар илтимосларини қабул қилиши ҳам, қабул қилмаслиги ҳам мумкин.

Инсонда тана ва уч турдаги рух мавжуддир. Улардан бири-псюхе. Бу—оддий жон, у танага ўхшайди, унинг бошқа кўриниши. “Псюхе”—ҳаётнинг ибтидоси ва тана ҳаракатининг манбаи. Инсон ўлимидан кейин у танани тарқ этади, Аидга кўчиб ўтади. Рухнинг бошқа кўриниши - “Тюмос”. У рухнинг аффект-ирода қисми. Учинчи тури-“Ноос”, яъни ақлдир. Рух, псюхе бутун тана бўйлаб тарқалган, номос-кўкракда, ноос эса-диафрагмада жойлашган. Худолар ва инсонларга рухнинг барча турлари, хайвонларга эса, дастлабки иккиси хосдир.

Гомер эпосида тақдир қадимги грек сўзлари “Мойра”, “Морос”, “Анансе” ва “Айса” орқали ифодаланади. Тақдирни ҳеч бир куч бўйсиндира олмайди, у худолардан ҳам кучли. Одамлар ва худолар тақдирга боғлиқ.

Гомер эпосида худоларга қарши кураш ҳам тасвиранади. Хусусан, Дномед Афродитни ярадор қиласи. У худолар билан тенглашишга тайёр. Худолар ва одамлар оралигини қаҳрамонлар, ярим одам – ярим худолар тўлдиришади. Масалан, Ахилл-Шоҳ Пелея ва она худо Фетидаларнинг ўғли. Қаҳрамонлар-ўладиган шахслар. Улар одамлар орасида одамлар каби яшашади.

Гомер эпосида фалсафий фикр элементлари ҳам йўқ эмас. Буни Океан ва Тақдирнинг деантроморфлаштирилишида, худоларнинг шахссиз тақдирга бўйсундирилишида, худоларга қарши курашларида, ақлни улуғлашда кўриш мумкин. Нариги дунё бу дунёга нисбатан ёмонроқ деб баҳоланади. Аидда “псюхе” шарпа сингари мавжуд, Аидда “фақат ўлган, онгдан жудо бўлган кишилар соясида ўтиради. Ахилл ер остида шоҳ бўлишдан кўра, ер устида хизматкор бўлишни афзал кўради.

Гесиод. Гомер ярим афсонавий шахс бўлса, Гесиод тарихий шахсдир, ижоди давомида мифларни системага солган. У Беотийнинг Аскра шаҳри яқинида яшаган. Унинг номи билан иккита поэма: “Асарлар ва кунлар” ва “Теогония” боғлиқ. Биринчисида асосий эътибор инсон ва унинг эҳтиёжларига қаратилади. Худолар хақидаги афсоналар ёрдамчи роль ўйнайди. Бу асарда Гесиод укаси билан бўлган низо тўғрисида гапиради. Меросдан ўз улушкини олган укаси Перс кейинчалик беандишилик қилиб, Гесиод улушкини ҳам суд орқали олиб кўяди. Гесиод ижтимоий адолатсизликни кўради. У очликда қолади. Бироқ, уни ҳақгўйлиги ва меҳнатсеварлиги қутқаради. Ўз укасини ҳалолликка чақиради. Иккичи поэма-“Теогония”да худоларнинг келиб чиқиши тўғрисида сўз боради. Худоларнинг табиий ва ижтимоий ҳодисаларни ўзида намоён қилишини ҳисобга олсақ, бу поэманинг оламнинг пайдо бўлиши, унда одамнинг тутган ўрни тўғрисида эканлигини, яъни дунёкаш мазмунга эгалигини пайқаш қийин эмас.

Гомер эпосида кўпроқ аристократлар идеаллари акс этган бўлса, Гесиод эпосида дехқонлар манфаати тавсифи ўз ифодасини топган. Бу даврда мавжуд бўлган товар-пул муносабатлари бойларнинг жамият ҳаётида хукмрон мавқеи, бойлар ва камбағаллар ўртасидаги фарқнинг кундалик турмушда намоён бўлиши поэмада ўз аксини топган. Гесиод фикрича, дехқон олдида иккита йўл бор: инқирозга учраб еридан ажралиш ва батракка айланиш ёки бойиб кетиб, бошқаларнинг ерини сотиб олиш. Гесиод бойликни орттиришнинг адолатли, тоза йўлини ёқлайди; алдаш, куч ишлатиш йўли билан орттирилган бойликни қоралайди. Унинг таъкидлашича, “Олтин давр” ортда қолган.

Беш авлод концепцияси Гесиод ижодида муҳим ўрин тутади. Гесиод фикрича, олтин, кумуш, бронза қаҳрамонлар темир авлодлар мавжуд. Дастлабки иккитаси Зевснинг отаси Кроннинг хукмронлиги даврига тўғри келади, кейинги учтаси Зевс даврига оиддир. Биринчи авлод “мангу худолар” томонидан олтиндан яратилган. “Бу одамлар худолар сингари умр кечиришган”. Кейин авлодлар тобора ёмонлашиб борган. Темир даврига келиб ерни темир одамлар эгаллашади. Куну тун меҳнат қилишади ва азоб уқубатда бўлишади. Буни уларга худо раво кўрган. Бу ерда темир даври (асри)га хос ижтимоий муносабатлар

акс этган. Гесиод олтин даврга қайтиб, қайта туғилишни истамайды. Аксинча, темир даврининг тугаб, “оқ чақалоқлар” туғилишини орзу қилади.

Прометей ва Пандора. Прометей титан (улкан) Иапетнинг ўғли одамларга оловни совға қиласи. Уни Прометей Зевсдан ўғирлаб олган. Зевс Прометеини жазолаган, одамлардан оловни тортиб ола олмаган. Бу ерда тараққиёт, прогрессни орқага қайтмаслиги тұғрисида фикр бор. Зевс фақат мувозанатни сақлаш учунгина ёвузликни келтириши мүмкін. У одамлардан нафратланади. Зевс бошқа худоларга аёлни яратишни буюради. Бу бириңчи аёлнинг исми Пандора (яъни барча томондан иқтидорли). У-гўзал, аммо “унинг қалби алдоқчи, иккиюзлама”. Ундан ашаддий аёллар тарқаган. Қизиққон бўлган Пандора азоб-уқубатлар солинган идишнинг қопқоғини очганда, улар чиқиб кета бошлади. Қопқоғини ёпишга уриниб, аранг биттаси-“умид”ни ушлаб колишга муваффак бўлади. Ана шунинг учун ҳам яхши келажакка бўлган умид инсонларга сон-саноқсиз кулфатлар, азоб-уқубатларни енгишга ёрдам беради, бу ишда уларни кўллаб-куватлади.

Антик давр этикасини Гесиоднинг “Асарлар ва кунлар” поэмасидан бошланади, деб айтса бўлади. Гомер қаҳрамони ахлоқсиз, унда фақат битта фазилат-қаҳрамонлик ва битта иллат-қўрқоқлик бор. Одиссея восита танлашда қийналмайди. Виждон таъналарини у тушунмайди. У-айёр. Бу айёрликни Одиссея бобоси Автолик-алдоқчи ва ўғридан мерос қилиб олган. Қейинчалик, эр. авв. V асрда Одиссея Софоклнинг “Филоктет” пьесасида-“тугал ярамас” кўринишида тасвирланади. Бу мазкур даврга келиб, эллинларда ахлоқий онгнинг ривожлана борганилигидан далолат беради. Хусусан, у Гесиоддан бошланади. Айни ўша Гесиод: “Инсон яхши нима-ю, ёмон нима эканлигини билади, ана шуниси билан у хайвондан фарқ қиласи”, -деган тезисни илгари суради. Унинг фикрича, мавжуд оламда содир бўлаётган воқеалар инсон табиатига ҳам, Зевс қонунига ҳам зиддир. Лекин у мазкур зиддиятни ҳал этиш йўлини кўрсата олмайди.

Гесиод адолатли давлат образини яратади. Унинг яратган ахлоқ кодексини кўйидагича ифодалаш мүмкін: “барча ҳолларда меъёрни сақла ва ишларингни ўз вақтида кил ... мусофиirlарни, етимларни, қариган чоғида отангни хафа қиласи, укангнинг хотини билан ишқ можаросида бўлма”.

“Геогония” мифологик поэма. Бу поэманинг 115-қаторида Муз гапи билан “Энг аввал нима вужудга келган?”, деган савол қўйиб, унга худоларнинг генологик дарахти ёрдамида оламнинг космогоник манзарасини чизиш орқали жавоб беради. Бу савол-жавобнинг дунёқараш характеристига эътибор қаратиш зарур, унда оламнинг ибтидоси, бошлангич асоси, яъни субстанцияси ҳақида мулоҳаза юритилади. Гесиод саволига “Биринчи бўлиб оламда хаос вужудга келган”, -деган жавоб беришган. Бироқ бу тартибсизлик маъносидаги хаос эмас, шуълаланиш маъносидаги хаосдир. Қадимги грек сўзи ҳисобланган “хаос”-“хайно” феълидан келиб чиқсан бўлиб, “очилиш” маъносини беради. Бу оламнинг дастлабки шаклсиз ҳолати, осмон ва ер оралиғидаги шуъладир. Гесиод бу ерда субстанция гоясига яқин келади. Унинг фикрича, олам пайдо бўлгандан кейин, яъни шаклга, кўринишга эга бўлгандан кейин хаос унинг асосига айланади.

Бундай фикр-мулоҳазалар, албатта, Гесиоднинг кўпроқ мифология доирасида қолганидан далолат беради. Ҳақиқатдан ҳам, космагоник жараён – бу хаосдан кейин қатор худоларнинг изчил тарзда пайдо бўлишидан иборат. Бунда хаос теогониянинг бириңчи босқичини ташкил этади.

Теогониянинг иккинчи босқичида “кенг яғринли Гея”, “ғира-ширали Тартар”, “ажойиб Эрос”, “қора Нюкта-тун”, “хўмрайган Эрек-қороғулик, зимистонлик” тушунчалари орқали ифода қилинадиган кучлар гавдаланади.

Учинчи босқичида Гея-ер, Уран-осмонни, Нилеф ва Понт шовқинли ва ҳосилсиз денгизни яратади.

Тўртинчи босқичида Гея эрос қонунига мувофиқ Уран билан бирлашиб, титанларни, киклонларни, гекатонхейрларни яратади. Уларнинг барчаси даҳшатли мавжудотлардир: гекатонхейрлар (юз қўлли ва эллик бошли), киклонлар-бир кўзлилар, титанлар ва титанидлар-стихияларни гавдалантирувчилар. Ер-Гея азоб-уқубат чекади, ўн саккиз боласи билан овора, эрини (Уранни) кўтаргга кўзи йўқ. Шу тариқа дастлабки космик конфликт келиб чиқади. Гея болаларни отасига қарши қўяди, Уран – осмонни “кўрқинчли фикрларга эгаликда” айблайди.

Мана шу космик хиёнат таъсирида Нюкта-тун бир ўзи алдамчилик, қарилек, ўлим, қайғу, толиқтирадиган, тинкани қуритадиган меҳнат, очлик, унтиш, аёвсиз жажаллар, оғир кечувчи судлар, конунбузарлик ва бошқаларни дунёга келтиради.

Бешинчи авлод худолари тўртингчилар билан уришадилар. Бу урушда ҳал қилувчи ролни Зевс ўйнайди. Гекатонхейрларни озод қиласди. Улар Зевсга ўз куроллари-чақмоқ ва момақалдироқни беришади. Шундан бошлаб Зевс-момақолдироқ худоси. Фақатгина шу Зевс галабасидан кейингина олам Гомер эпосида тасвиранган кўринишга эга бўлади.

Худоларнинг олтинчи авлоди. Зевснинг биринчи авлоди никоҳида унинг ўгай синглиси бўлган, иккинчи никоҳи титанида Фемида-қонун, хуқуқ тимсоли. Ундан олти қиз кўрган. Учинчи хотини-okeанида Евринома, ундан учта фарзанд бўлган. Тўртингчи хотини-синглиси Деметра, ундан Персефона туғилган, уни Аид ўғирлаган. Бешинчи хотини-титанида синглиси Миемосина тўққизтасини дунёга келтирган. Олтинчи хотини ўгай синглиси Ёз. Гесиод мулоҳозалари фалсафий мушоҳадага яқин туради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Гомерда ҳам, Гесиодда ҳам дунёқарашнинг асосий масаласи—олам ва инсон муносабати масаласи мифологик кўринишида—инсон ва борлиқ ходисаларини гавдалантирувчи худолар муносабати масаласи тарзида мухокама этилган.

Орфей-антик мифологиянинг учинчи (аввалгилари Гомер ва Гесиод мифологиялари) туридан иборат. Орфей-санъат тимсоли. У мусика шеър кашфиётчиси—Апполонга (қуёш худоси) ён босган. Апполон ва Дионис-демос худоси антиподлар бўлишган. Биринчиси—меъёрни, иккинчиси—меъёrsизликни; Апполон тарафдори, баъзи фаразларга қараганда, ҳатто учинчи ўғли бўлган Орфей Дионис курбони бўлган. Орфикага оид адабиётлар, шу жумладан “орфик генлар” антик замондаёқ йўқ бўлиб кетган.

Орфилар—Орфей асос солган диний таълимот тарафдорлариdir. Дин сифатида орфизм олимпия динига қарши турган. У мифологик дунёқараш тизими сифатида катта дунёқараш асосига эга. Орфилар бошланғич асос деб нимани билганлар, деган саволга қадимги файласуфлар турлича жавоб беришган. Хусусан, баъзилар тунни, бошқалари Ерни, учинчилари осмонни ва ҳоказо. Лекин эҳтимоллик даражаси юқорироқ бўлган фикр шуки, орфилар бошланғич асос деб сувни ҳисоблаганлар.

Космотеогонияси 12 та босқични ўз ичига олади:

1) бошланғич сув; 2) Геракл (бу қаҳрамон Геракл Зевс ўғли эмас); 3) эфир, эреб ва хаос; 4) “тухум”; 5) худо Фанес; 6) худо Нюкта; 7) Уран, Гея ва Понт худолари; 8) киклонлар, гекатонхейрлар ва титанлар; 9) Зевс; 10) Кора-Персефона; 11) Дионис Зевс ўғли; 12) инсон. Булар орфиларда теогониянинг космогония билан тартибсиз аралашиб кетганлигидан далолат беради.

Антрапология масалалари. Инсонда икки хил бошланғич асос бор: қуий-моддий, титаник ва юқори-маънавий, дионисийлик. Орфизмда дионисизм апполонлаштирилган. Гомерда ерли хаёт нариги дунёдаги хаётга нисбатан устунроқ деб ҳисобланса, орфиларда, аксинча, хаёт азоб-уқубатлардан иборат деб тушунтирилади. Жон танада тўла қадр-қимматга эга эмас. Ҳаётдан мақсад-жонни танадан қутқариш. Бу осон эмас, чунки жон бир танадан иккинчи танага кўчиб юришга маҳкум этилган (матемпихоз), бунда таналар турли жониворларники ҳам бўлиши мумкин. Озод бўлгач, жон “хузур-ҳаловат ороли”га тушади. Орфилар тирик мавжудотларни ўлдирмаганлар.

Орфизмнинг ижтимоий илдизлари тўғрисида турли хил фикрлар мавжуд. Хусусан, инглиз олими Томсон орфизмда қул онги намоён бўлади, деган фаразни илгари сурган. Қул танаси-қул эгаси мулки. Жони қул эгасини қизиқтирилмайди. Шунинг учун ҳам қул беихтиёр ўз “мен”ини жони билан боғлайди.

Орфизмда фалсафа элементлари. Орфизмда оламнинг генетик манзараси тасвиранади. Баъзи фаразларга кўра (орфизмдаги) Гея ва Уран Ер ва осмон сифатида космик тухумдан пайдо бўлган. Орфизмда Зевс бутун дунёни қамраб олади ва ўзида жойлаштиради. Монопантеизм—монозевсизм—орфизмга хос хусусият.

Ферекид. У ё VII аср ўртаси, ё VI аср бошида яшаган (Сирос оролида). Ферекид бошланғич асос сифатида Зевсни қабул қиласди. У баъзи худоларни айнанлаштириш йўли билан оламнинг мифологик манзарасини соддалаштиришга уринган. Хусусан, Зевсни ерга (яъни Геяга) олиб бориб тақайди, уларни Кронос (Хронос), яъни вақт билан боғлайди. У

учта бошланғия асос: олов (эфир), ер (пассив элемент) ва вақтни (барча нарсалар вақтда пайдо бўлади) алоҳида ажратиб кўрсатади.

Космотеогония масалалари мухокамасида Зевс Геяга Ерни тўй совғаси сифатида тақдим этади. Зевс ер ва океани тўй чойшабга тўқиган (у даврларда шундай одат бор эди: келин ва куёв тўй чойшабларини алмашишган) ҳолда яратган. Кейин Хронос ҳаво, олов ва сувни яратган.

Ер, сув, ҳаво ва олов ўз навбатида, беш қисмга ажралиб кетади, улардан табиий нарсалар эмас, балки ғайритабии мавжудотлар вужудга келади (масалан, ярим худо-қахрамонлар, рух-демонлар). Ферекид бошланғич асосни мангу мавжуд деб билади.

Антик фалсафанинг шаклланишида “*етти донишманд*” муҳим рол ўйнади. Етти сонининг муқаддаслаштирилиши фалсафагача бўлган даврга хос хусусият. Турли хил манбаларда “*етти донишманд*” рўйхати турли хил. Платоннинг “Протагор” диалогида қуидагиларни ўқиймиз: “Бундай кишилар қаторига Фалес, Питтак, Биант, Солон, Клеобул, Мисон, Хилонлар киради”¹¹⁶.

“*етти донишманд*” фанга ҳам, мифологияга ҳам тегишли эмас. Бу ерда фалсафанинг учинчи манбаи-кундалик онг мавжудлигини тахмин қилиш мумкин. “*етти донишманд*” ҳаёт, турмуш долнишмандлигидан иборат.

“*етти донишманд*”да кўпроқ ахлоқ-одобга тегишли фикрларни учратамиз, улар афоризмлар (гном) шаклида баён қилинган. Гном-турмуш донишмандлиги. Гномларнинг иккинчи тури-ахлоқий кўрсатмалардан баландроқ турадиган, дунёқарааш мазмунга эга фикрлар. Масалан, “Ўз-ўзингни бил” ана шундай гномлардан. Гномнинг учинчи тури-Фалес гномлари. Унга, яъни Фалесга қуидаги фикрлар тегишли деб айтилади: “Барча нарсалардан каттаси-фазо, чунки у барчасини ўзида қамраб олади”. “Барчадан кучлироқ нарса-зарурият, чунки у барча нарсалар устидан ҳукмонлик қиласи”. “Барча нарсадан донороғи-вақт, чунки у барча нарсаларни кашф қиласи”.

“*етти донишманд*” афоризмларидан яна баъзи намуналар:

Фалес-ўзингни бил.

Солон-Ҳеч бир нарсани меъеридан оширма.

Клеобул-Меъёр-энг яхши нарса.

Биант-Ўз ўрнида гапир.

Хилон-Тилингнинг ақлдан олдинга ўтиб кетишига йўл қўйма.

Питтак-Ўз вақтингни бил.

Таянч тушунчалар

Гомер мифологияси, Гесиод, беш авлод концепцияси, орфизм, “*етти донишманд*”, Ферекид, Прометей, Пандора.

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ФАЛСАФАНИНГ ШАКЛЛАНИШИ.

Милет мактаби фалсафий таълимоти.

Элладада (қадимги греклар ўзларини эллинлар деб аташган) фалсафа қулдорлик муносабатларининг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келди. Унда ер эгалари аристократиясига қарши ҳокимият учун курашаётган шахар саноат-савдо синфи дунёқараши ўз ифодасини топган. Элладада полислар (шахар-давлатлар) нинг вужудга келиши ва ривожланиши шахар маданиятининг тараққий этишига, шунингдек товар-пул муносабатларининг тараққиётига туртки берди. Сиёсий соҳада эса авторитар аристократик тузумдан бошланган демократик шаклларига ўтишга, шахс фаолиятининг кучайишига олиб келди. Фан ва маданиятнинг юксалиши фалсафанинг ривожи учун муҳим омил бўлди.

Эллада фалсафасининг вужудга келишида қадимги Шарқ маданияти, хусусан қадимги Миср ва Бобилда яратилган илмлар сезиларли рол ўйнади. Масалан, дастлабки грек файласуфлари Яқин Шарқдаги илм куртакларини ўзлаштирган ҳолда ижод қилганлар. Улар Афро-Осиё ҳисоблаш математикасини дедуктив фанга айлантиришган. Мана шу асосда греклар рационалистик дунёқарааш ҳосил қилганлар. Энди вужудга келаётган антик фалсафа қуидаги ижтимоий ходисаларни ўзида акс эттиради: қулчиликни асослаш, маънавий аристократизм, дедуктив фанларнинг унчалик юқори бўлмаган даражаси,

¹¹⁶ Платон. Собр. Соч. В4-х тт.Т.1-М.:Мыслъ, 1990-С.455

экспериментал тадқиқотларнинг йўклиги, аксарият фалсафий доктриналарнинг кузатувчанлик мушоҳадага асосланганлиги, уларнинг амалий ҳаёт билан боғлиқлигининг заиф бўлиши ва бошқалар. Булар антик фалсафа имкониятларини чегаралаган.

Шунинг билан бир қаторда антик фалсафа муайян ижобий ҳусусиятларга эга. Унинг муҳим ютуғи–оламнинг яхлит манзарасини, онтологик–космологик моделини яратишга интилишидир. Қадимги грек файласуфлари оламдаги турли–туман предмет ва ҳодисаларни ягона асосга келтириш, яъни уларнинг субстанциясини топиш йўли билан дунёнинг яхлит назарий манзарасини ҳосил қилганлар.

Бу ҳолат илк грек фалсафасининг асосий ҳусусиятларини аниқлашга имкон беради. Улар қуидагилар:

Онтологизмнинг, яъни борлиқ тўғрисидаги таълимотнинг устуворлиги;

Натурфалсафий шаклда бўлиши.

Бу фан ва фалсафанинг етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли уларнинг бирбиридан аниқ чегараланмаганлиги натижасидир. Мана шу сабабларга кўра илк грек фалсафасининг асосий тушунчаларидан бири табиат (космос), характерли ҳусусияти–космоцентризм деб аталади.

Қадимги грек фалсафасини ўрганиш учун манбалар:

Диоген Лаэрций, Платон, Аристотел ва бошқалар асарлари

“Иония–Грециянинг бошланиши ва Осиёнинг охири”. Эр.авв. VIII–VII асрларда Иония Эгей дунёсининг илгор қисми бўлган. У Кичик Осиё ярим оролининг ғарбий қирғоғида жойлашган. 12та мустақил полислардан ташкил топган: Милет, Эфес, Клазомен ва бошқалар. Иония – эпик поэзия ватани. Гомер Иониялик бўлган. Иония лирика ватани хамдир. Биринчи логографлар (“сўз ёзувчилар”) ва биринчи тарихчилар ҳам ионияликлар. Улар орасида географ Гекатей Милетский, тарихчи Геродотлар бор.

Форсийлар Иониянинг 200 йиллик маданиятининг гуллаб яшнашига чек қўйдилар. Мил. авв 496-йилда ионияликлар қўзгалони бостирилди, Милет вайрон бўлди. Лекин шунга қарамай Иониядан юксак ақл соҳиблари етишиб чиқди: Галикарнасдан Геродот, Клазоликдан Анаксагор, Милетдан Архелай, Эвбумед, эҳтимол Левкипп ҳам, Сомос оролидан Пифогордан кейин Мелисс, Эпикур, Аристарх.

Иония фалсафаси–олдфалсафа. Унинг учун стихияли материализм, содда диалектика, дастлабки идеализм элементлари, мифологик образларнинг кўплиги, антропоморфизм элементлари, пантеизм, соф фалсафий терминларнинг йўклиги, физиковий жараёнларни ахлоқий масалалар контекстида ҳал этиш кабилар хосдир. Маълум бир маънода антик фалсафа этика тарзида вужудга келган деб айтиш мумкин. Лекин шунга қарамасдан Иония фалсафасини асл маънодаги фалсафа деб айтиш мумкин, чунки дастлабки мутаффакирлар оламнинг бошланғич асосини субстанция тарзида тушунишга уринишган, у рационал кўринишда бўлган ва системага солинган. Сув, ер, ҳаво, олов, логос, зарурият–булар мифологиядан тозаланган, тушунчалар даражасига етай деб қолган образлардир.

Милет мактаби–Ионияда шаклланган илк фалсафий мактабдир. У Кичик Осиёда шаклланган бўлсада, руҳи бўйича Европа фалсафий мактабидир. Асосчиси–Фалес Яқин Шарқ маданияти билан яхши таниш бўлган. У Иониядаги биринчи математик ва физик. Фалес келиб чиқишига кўра финикиялик, лекин Милет фуқаролигини олган деган ривоятлар мавжуд. У эр.авв VII аср охири–VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. Фалес Ионияда қуёш тутилишини аниқлаган (ҳозирги астрономия уни эр.авв 585-йил 28-майда содир бўлган деб ҳисоблади). Шунингдек, Фалес “етти донишманд”лардан биринчиси деб эълон қилинган. У сиёсий масалалар билан ҳам қизиқкан: ионияликларни Лидия ва форсийлар хужуми хавфи туғилганда бирлашишга чакирган.

Асарлари: “Бошланғич асос тўғрисида”, “Куёшнинг тутилиши тўғрисида”, “Кун ва туннинг тенглашиши тўғрисида”, “Денгиз астрологияси” ва бошқалар унинг қаламига мансуб деб ҳисобланади.

Олим сифатидаги фаолияти. Мисрдан Элладага геометрияни олиб келган. Фалес Күёшнинг йиллик ҳаракатини аниқлаган. Осмон сферасини бешта қисмга бўлган. Йилнинг 365 кундан ташкил топишини аниқлаб, уни 12та 30кунлик ойга бўлиб календар тузган

(Мисрдаги сингари 5кун тушиб қолган). Геометрия соҳасида қатор тенгликларни аниқлаган: тенг томонли учбурчак, доира ичига учбурчак чизган.

Физик сифатида Нил дарёсининг ёзда тошиши сабабларини излаган ва уни қарама-қарши йўналган шамолда деб билган. Бу шамол, унинг фикрича, Нил дарёси сувининг ҳаракатини қийинлаштирган ва натижада унинг сатхини кўтарган. Албатта бу фараз шаклидаги фикр, лекин хато. Унинг асл сабаби ёзда қорларнинг эриб, ёмғирлар ёғиб, сув миқдорининг кўпайтишида.

Фалеснинг файласуф сифатидаги фаолиятига дастлаб баҳо берган мутафаккир Аристотел бўлди. У “Метафизика” асарида қуйидагиларни ёзади: “Фалсафа билан илк бор шуғулланганларнинг кўпчилиги барча нарсалсаларнинг ибтидосини, бошланғич асосини материяда деб билишган. Ундан барча нарсалар ташкил топади, ундан барча нарса келиб чиқади ва унга охир-оқибатда қайтади. Бунда асос сақланиб қолади, нарсаларнинг хоссалари ўзгаради, холос. Буни нарсанинг бошланғич асоси ва элементи деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам улар ҳеч нарса пайдо бўлмайди ва йўқолмайди, чунки асосий табиат сақланиб қолади деган фикрда бўлганлар. Бундай бошланғич асос учун миқдор ва шаклни барча ҳам бир хил қилиб кўрсатмаган. Фалес шу турдаги файласуфларнинг бошловчиси. У бошланғич асосни сув деб ҳисоблаган”.

Сув–Океан, Нун, Абзу (Апсу)нинг фалсафий қайта англаниши натижаси, Фалес китобининг “Асос ҳақида” деб аталиши унинг биринчи асосни тушунча даражасида англаганидан далолат беради, акс ҳолда у файласуф бўла олмасди, деган ҳulosага келишга имкон беради. Сувни бошланғич асос деб ҳисоблар экан, у барча мавжудотни унда сузиб юришга мажбур қиласди. У субстанцияни шу шаклда тасаввур қиласди.

Бошқа томондан қаралса, бу тушунчани оддий сув эмас, у “ақлли”, илоҳий сув. Диоген Лаэртский сўзи билан айтганда, “Фалес барча нарсанинг асосини сувда деб билди, дунёни эса жонли, худоларга тўла деб ҳисоблади”¹¹⁷. Фалес фақат моддий борлиқнингина эмас, балки билимларни ҳам ягона асосга келтириш зарур деб ҳисоблади. У айтади: “Кўпсўзлик ақлли фикр кўрсаткичи эмас”, “Қандайдир бир ёлғиз фикрни изла, битта яхши нарсани танла, ана шунда маҳмадоналарнинг қуруқ сўзли эканлигини англайсан”¹¹⁸.

Анаксимандр–Фалеснинг шогирди ва ишининг давомчиси. У проза шаклида ёзилган илк фалсафий асар: “Табиат ҳақида” муаллифи. Бу асарни эр.авв. VI асрда ёзган, ундан айрим парчаларгина сақланиб қолган. Бошқа асарлари: “Ер ҳаритаси” ва “Глобус”. Анаксимандр барча мавжудотнинг ибтидоси, бошланғич асоси “архе” тушунчасини бирламчи асос, субстанция даражасигача кенгайтириди. Бундай субстанцияни Анаксимандр апейрон деб атайди. Апейрос—“чегарасиз, чексиз, ниҳоясиз” демакдир. Баъзи қадимги грек олимлари апейронни Анаксимандр моддий деб ҳисоблаган дейишади, баъзилари тўрт элемент–ер, сув, ҳаво, олов аралашмаси деб талқин қилишади. Аристотел фикрича, Анаксимандр ана шу тўртта стихиядан қайсиdir биттаси чексиз, ниҳоясиз бўлиши мумкин деб ҳисоблаб, қолган учтасига нисбатан уни афзал деб билган ҳолда апейрон ғоясини илгари сурган. Субстанциал асос сифатида апейрон чексиз бўлиши зарур, акс ҳолда у турли стихияларнинг алмашиб туриши асосини ташкил эта олмайди. Тўртта элемент бир-бирига ўтиб турса, унда улар учун умумий бўлган сув ҳам, ҳаво ҳам, ер ҳам, олов ҳам эмас, нарса бўлиши керак. Айнан шу нарса апейрондир. У фазода чексиз бўлибигина қолмай, балки ички табиати бўйича ҳам чексиздир, яъни ноаниқдир. Демак, апейрон–чексиз, чегарасиз, ниҳоясиз, ноаниқ субстанциал асосдир.

Анаксимандрнинг сақланиб қолган матнлари бўйича “апейрон – қариш нималигини билмайди, у ўлмас ва йўқ бўлмасдир”¹¹⁹, абадий фаолликда, ҳаракатда. Ҳаракат–апейроннинг муҳим хоссаси.

Космогонияси. Апейрон субстанциал асосгина бўлиб қолмасдан, балки Космоснинг генетик асоси ҳамдир. У нарсаларнинг асосини ташкил қилибигина қолмай, уларни яратади ҳам. Анаксимандр космогонияси мифологиядаги теологиядан фарқ қиласди. Апейрон барча нарсани ўзидан (худодан эмас) келтириб чиқаради. Айланма ҳаракатда бўлиб, у хўл ва қуруқ, совуқ ва иссиқни ажратиб туради. Уларнинг жуфт комбинациялари ерни (қуруқ ва

¹¹⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.-М.,1979-С.71

¹¹⁸ Ўша жойда

¹¹⁹ Ўша жойда

совук), сувни (хўл ва совук), ҳавони (хўл ва иссиқ), оловни (куруқ ва иссиқ) ҳосил қиласи. Ундан кейин марказда энг оғир нарса сифатида ер, унинг атрофида сув, ҳаво ва олов таъсирида мавжуддирлар. Осмондаги ҳаво таъсирида сувнинг бир қисми буғланади ва ер қисман океандан юқорига чиқиб қолади. Шу тариқа қуруқлик пайдо бўлади. Осмон сфераси учта ҳалқага ажralиб кетади, улар ҳаво билан ўралади. Бу ҳалқаларни ғилдиракнинг чамбарагига, жиягида ўхшатиш мумкин (ёки олов билан тўлдирилган шинага ўхшатса бўлади). Куйи жиякда, хошияда кўплаб тешиклар бор бўлиб, улар орқали ичида оловни кўриш мумкин – булар юлдузлардир. Ўрта жиякда битта тешик бор – бу Оидир. Юқори тешикда ҳам битта тешик бор – Қуёшдир. Тешиклар тўла ёки қисман ёпилиши мумкин, унинг натижасида қуёш ёки ой тутилиши содир бўлади. Мазкур жияклар Ер атрофида айланади. Улар билан бирга тешиклар ҳам айланади. Юлдузлар, Ой ва Қуёш ҳаракатини ана шундай тушунтиради. Анаксимандр космогониясининг ижобий томонлари нимада дуган саволга қўйидагича жавоб бериш мумкин:

2. космос элементлари, табиат ҳосил бўлишида худолар иштирок этмайди;
3. унда оламнинг ҳиссий манзарасидан воз кечилади. Оламнинг ички моҳияти ва унинг бизга намоён бўлиши фарқланади. Биз юлдуз, Ой ва Қуёшни кўрамиз, лекин уларнинг хошияси, жиягини кўра олмаймиз.

Ҳаётнинг келиб чиқшини Анаксимандр қўйидагича тушунтиради: тирик мавжудот денгиз ва қуруқлик орасида осмон олови таъсири остида пайдо бўлган. Дастребки тирик организмлар денгизда яшаган. Кейин уларнинг бир қисми қуруқликка чиқишиган. Денгиз ҳайвонидан инсон келиб чиқсан. Хусусан инсон бирорта улкан балиқ ичида пайдо бўлиб, у ерда улғайганича яшаган ва кейин қуруқликка чиқсан (чақалоқ ҳолида чиққанида яшаб кета олмас эди).

Диалектик ва материалистик қарашлари. Анаксимандрнинг материалистик монизми қадимги грекларнинг ўзини лол қолдирган. Плутарх (аниқроғи Псевдоплутарх) таъкидлайди: “Анаксимандр айтадики, апейрон – туғилиш ва ўлишнинг ягона сабаби”. Христиан теологи Августин фикрича, Анаксимандр “илоҳий ақлга ҳеч қандай ўрин қолдирмади”. Диалектик таълимоти апейроннинг абадий ҳаракати, ундан қарама-қарши кучларнинг ажralиб чиқиши (иссиқ-совук, хўл-қурук), тўртта стихиянинг улардан ҳосил бўлиши, тирик табиатнинг нотирик табиатдан келиб чиқиши тўғрисидаги эволюцион қарашларида ўз ифодасини топган.

Эсхатология(эсхатос–чеккадагиси.охири)–дунёнинг охири тўғрисидаги таълимот. Анаксимандрнинг сақланиб қолган фрагментида ёзилади: барча нарсаларнинг туғилиши нимадан бўлса, йўқолиши ҳам зарурӣ равишда шунга бориб тақалади. Адолатсизлик учун нарсалар бир-биридан вақт белгилаган тартиб бўйича қасос оладилар.

Олим сифатида Анаксимандр “гномон”–Шарқда аввал элементар қуёш соатлари деб аталган нарсани киритди. Бу горизонтал майдонда қўйилган белгилар устида вертикал тарзда турган стержен бўлиб, вақт соянинг йўналишига қараб белгиланган. Энг қисқа соя – ёздаги кун ўртасида Қуёшнинг туриш вақтини билдиради. Энг узун соя қишидаги кун ўртасида қуёшнинг туришига мос келади. Анаксимандр осмон сферасининг моделини – глобусни яратган, географик ҳаритани чизган. Математика билан шуғулланган, “Геометриянинг умумий очерки”ни яратган.

Анаксимен–Анаксимандрнинг шогирди ва ишининг давомчиси. Устози сингари у ҳам олим бўлган. Уни биология ва математика масалалари қизиқтиргмаган, кўпроқ астрономия ва метеорология соҳасига эътибор қаратган. У ҳам “Табиат ҳақида” номли асар ёзиб қолдирган. Устозидан фарқли ўлароқ, бутун мавжудотнинг бирламчи асосини тўртга стихиянинг энг сифатсизи бўлган ҳавода деб билади. Ҳаво чексиз, яъни апейрос. Апейрон – ҳаво хоссаси.

Космогонияси. Барча нарсалар ҳавонинг зичлашиши ва сийраклашиши асосида пайдо бўлади. Хусусан сийраклаша бориб, ҳаво аввал оловга, кейин эфирга айланади. Зичлаша, қуюқлеша бориб, шамолни, булутни, сувни, ерни ва тошларни пайдо қиласи. Ҳавонинг сийраклашишини қизиши, қуюқлашишини совуши билан боғлаган. Бу албатта хато. Анаксимен фикрича, Қуёш – бу ўзининг тез ҳаракати туфайли ердан бўлинган парча. Ер ва осмон ёритгичлари ҳавода буғланади. Ер ҳаракатсиз, ёритгичлар ҳавонинг уйрма ҳаракати билан ҳаракатда бўладилар.

Психология ва атеизми. Ундан олдинги файласуфлар деярли жон түғрисида гапиришмаган. Фалес жонни ўз-ўзидан ҳаракатдаги нарса деб тушунтирган. Магнит жонга эга, шунинг учун ҳам у темирни ўзига тортади деган. Анаксимен ҳавода ҳам моддий жисмларнинг, ҳам жоннинг ибтиносини кўрган. Худоларни ҳам у ҳаводан келтириб чиқарган. Демак, Худо-моддий субстанциянинг модификацияси.

Илмий фаразларининг баъзилари ҳақиқатга яқин. Масалан, дўлни булутдан тушиб келаётган сувнинг музлаши натижасида ҳосил бўлади деган. Агар унга ҳаво аралашса, қор ҳосил бўлади. Унинг фикрича, юлдузлар Ой ва Қуёшдан узокроқда жойлашган (бу билан у Анаксимандр хатосини тузатган). Об-ҳавонинг ҳолатини Қуёш фаоллиги билан боғлаган.

Таянч тушунчалар

Эллинлар, эллада фалсафаси, иония фалсафаси, милет мактаби, сув-бошланғич асос, ҳаво-субстанция, апейрон, эсхатология, космогония, космология.

Гераклит фалсафаси

Гераклит (эр.авв. 504-501-йилда туғилган). Милет билан қўшни бўлган полис-Эфесда дунёга келган. У шоҳ-аскар уруғига мансуб. Унинг асарининг номи ҳам – “Табиат ҳақида”, бироқ мавзуси бойроқ, уч қисмдан ташкил топган: олам, давлат, худо ҳақида. Унинг асаридан 130 парча сақланган. Тушунарсиз тарзда баён қилинган. Бу ҳақида Сукрот ёзди: “Мен тушунган нарсаларим ўта зўр. Ўйлайманки, тушунмаган нарсаларим ҳам худди шундай. Айтиб қўйиш керакки, буни тушуниш учун делослик сувга тушувчи (водолаз) талаб қилинади”. Гераклит асарида метафора, қиёслашдан кенг фойдаланилган.

Бирламчи субстанция–генетик асосни Гераклит оловда деб билади. Қадимги греклар оловни модда деб тушунишган, унинг иссиқлик ва ёргулик ажратиб чиқарувчи занглаш жараёнидан иборат эканлигини тушунишмаган. Бироқ унинг тўртта стихия ичидаги энг ҳаракатчани ва ўзгарувчани эканлигини яхши билишган. Оловнинг субстанционаллигини Гераклит олтин билан қиёс қилган ҳолда тушунтиради: “Худди олтин барча товарга, товарлар олтинга алмашингани каби, барча нарсалар оловга, олов барча нарсаларга алмашинади”¹²⁰. Космик оловни Гераклит аланга билан солишиширади, бу аланга барча кераксиз нарсаларни куйдириб юборади. Аланга барча жойда бир хил, бироқ чиқарадиган хиди турлича. Олов абадий ва илоҳийдир.

Космогониясида Гераклит барча нарсаларнинг оловдан пайдо бўлганлигини асослашга уринади. Космоснинг оловдан пайдо бўлишини унинг “пастга қараб ҳаракати” оловнинг “яратилмаслиги” билан ифодалайди. Гераклит космогонияси уч хил вариантда талқин этилади:

1)Климент фикри бўйича оловдан денгиз (сув), ундан оламни ҳосил қилувчи уруғ, ундан ер ҳам, осмон ҳам, улар орасида жойлашган барча нарсалар ҳам пайдо бўлади.

2)Плутархга кўра олов ҳавога, ҳаво сувга, сув ерга, ер оловга айланади.

Марк Антоний (эр.авв II аср) айтади: “Ернинг ўлими–сувнинг туғилиши, сувнинг ўлими – ҳавонинг туғилиши, ҳавонинг ўлими–оловнинг туғилиши ва аксинчадан иборат”¹²¹.

Эсхатология. Космос абадий эмас. “Пастга йўл” даврий равища “юқорига йўл” билан ўрин алмашиб туради. Космос ёниб кетади. Бу даврий ёнғин факат физик жараёнгина эмас, балки ақлий жараён ҳамдир. “олов ҳеч нарсани четлаб ўтмайди, барчани суд килади”¹²². Дунёвий ёнғин дунёвий суд бўлади.

Гераклит–гилозоист. Унинг олови тирик бўлибгина қолмай, ақлли куч ҳамдир. Христиан теологи Климент Александрийский Гераклит асарларидан бир парчани келтиради: “Барча нарсалардан таркиб топган бу яхлитлик, Космос ҳеч бир Худо, ҳеч бир одам томонидан яратилган эмас. У тўла куч билан алангаларадиган ва тўла куч билан ўчадиган, доимо бўлган, бўладиган ва мангу тирик бўлиб коладиган оловдир”¹²³.

¹²⁰ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.275

¹²¹ Ўша жойда

¹²² Ўша жойда

¹²³ Ўша жойда

Логос (маъноли, ақлли сўз)–дунёнинг объектив қонуни. Бу тартиб ва меъёрнинг принципи. У оловнинг ўзири: ҳиссиётимиз олов тарзида намоён бўлса, ақлда логос кўринишида бўлади. Логос тарзидаги олов ақлга эга ва илоҳий.

Психологияси. Жон қарама-қаршилар: хўллик ва олов бирлигидан иборат. Унда оловнинг улуши қанчалик кўп бўлса, жон шунчалик енгил. Шунинг учун ҳам “қуруқ бўлган жон”–доно ва энг яхши. Жоннинг қуруқ компоненти – бу унинг логоси.

Диалектика. Гераклит–стихияли материалист ва содда диалектик. Унинг фикрича, логос борлиқнинг диалектик қонуни. У “барча нарса оқиб, ўзгариб туради. Оламда ҳеч бир нарса тақрорланмайди. Абадийлик– шашкани тасаввур қилувчи гўдак, ёш бола хоқонлиги”. Бир нарса турлича: денгиз суви ҳам тоза, ҳам ифлосланган: балиқлар учун ҳаёт манбаи, ичимлик суви. Одамлар учун–захарли ва ҳалокатли. Мухим ўзгариш–бу қарама-қаршислига айланиш, қарама-қаршиларнинг моҳияти бирининг иккинчиси орқали аниқланишида. Масалан, соғлиқнинг қадр-қиммати касалга чалингандан билинади. Гераклит ёзади: “Кураш (қарама-қаршилар кураши) барча нарсанинг отаси, барча нарсалар устидан ҳукмрон кураш зарурият туфайли пайдо бўлади”¹²⁴.

Гносеология. Гераклит ҳиссий ва рационал билишни ажратади. Ҳиссиёт, унинг фикрича, фойдадан ҳоли эмас, айниқса кўриш ва эшишиш жуда аҳамиятлидир. Лекин билишнинг олий мақсади – логосни англаш ва шу тариқа дунёнинг олий бирлигини англаш ҳамда олий донишмандликка эришиш. “Донишмандлик белгиси менга эмас, балки барча бир нарса (бирликда) деб биладиган логосдадир”¹²⁵. Бироқ логосни билиш осон эмас, бунинг сабаблари кўп, хусусан табиат яшириниши яхши кўради. Бундан ташқари, “кўпчилик одамлар ҳайвонлар сингари керагидан ортиқча тўйиб кетган”. Шунингдек, ана шу кўпчиликнинг устозлари: Гомер ҳам, Гесиод ҳам, бошқа ҳалқ куйчилари ҳам логосни билишга халақит беришади. Кўпчилик одамлар нимага тўқнаш келишаётганларини ҳам билишмайди. Кўп нарсани билиш ақлли бўлишга ўргатмайди. У оламнинг яхлит манзарасини ўрнатишга олиб келмайди, унга факат логосни (барча бир нарса эканлигини) билиш орқалигина эришиш мумкин. Демак, Гераклит фикрича, логосни, донишмандликни дунёнинг бирлигини билиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Лекин одамлар табиатан ақллидир. “Фикрлаш барчага хос”, “Барчага ўзини билиш ва мулоҳаза юритиш қобилияти берилган”, “Логос барчада мавжуд”¹²⁶.

Этикаси. Одамлар табиатан бир-бирига teng. Бироқ улар амалда teng эмас. Бу улар манфаатларининг teng эмаслиги оқибатидир. Кўпчилик логос бўйича эмас, хоҳишлири бўйича яшайдилар. Бундай кишилар ҳаёти – “болалар ўйини”. Улар ўз хоҳишлири ҳукмронлиги остидадир. Одамлар эшаклар сингари сомонни олтиндан афзал кўрадилар. Вахоланки, баҳт тана эҳтиёжини қондиришда эмас, балки ўй-фикр юритишда, “ҳақиқатни айтиш ва табиат қонунларига қулоқ солган ҳолда, уларга мос равищда хатти-ҳаракат қилишдадир”¹²⁷.

Аристократизм. Гераклит факат насли бўйичагина эмас, балки руҳи бўйича ҳам аристократдир. Унингча, энг муносиб одамлар бир нарсани – ўлувчи нарсаларни шон-шуҳратга эга деб биладилар. Бундай одамлар логосга мувофиқ тарзда ҳаёт кечирадилар ва улар озчиликни ташкил қиласадилар. Ундей одамлар бебаҳо, улар “логос бўйича эмас, ўз хоҳишлири бўйича яшаётган ўн минглаб одамлар ўрнини босади”¹²⁸. Гераклит битилган қонунлар тарафдори (у даврдаги аристократия мавжуд урф-одатларга таяниб иш тутган). “ҳалқ қонун учун худди ўз уйини ҳимоя қилганидек курашиши керак”¹²⁹. Унинг таъкидлашича, инсониятга тегишли қонунлар якка – илоҳиётдан озиқланади.

Мифология элементлари айниқса Гераклитнинг жон тўғрисидаги таълимотида кўп. Гераклит айтади: “Ўлим–биз уйғонгандан кейин кўрадиган нарсадир”, “инсон ўлаётганда тунда ўзи учун олов ёқади. Унинг кўзи ўчган бўлса-да, ўзи тирикдир”¹³⁰. Гераклит

¹²⁴ Ўша жойда. –Б.276

¹²⁵ Ўша жойда.-Б.279

¹²⁶ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.137

¹²⁷ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.280

¹²⁸ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.138

¹²⁹ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.280

¹³⁰ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.138

таъкидлашича, Куёш-тирик жон, унга адолат худоси Дикл ва унинг хизматкори Эрина қараб туради. Улар қуёшнинг меъёрдан чиқиб кетмаслигига қараб турадилар.

Таянч тушунчалар

Олов-бирламчи асос, логос, аристократизм, “барча бир нарса”, “кураш- барча нарсанинг отаси”, диалектика.

5.2. Италияда фалсафий фикрлар. Пифагор фалсафаси

Эрамиздан авввалги VI - аср охиридан бошлаб шаклланиб келаётган Европа фалсафаси маркази Эгей оламининг Узоқ Шарқидан унинг Узоқ Ғарбига – Иониядан “Буюк Греция”га (Римликлар) грек дунёсининг бу қисмини ана шундай атаганлар) ёки “Буюк эллада” (эллинлар уни шундай аташган) кўчди. Бу Жанубий Италия ва Сицилия қирғоғидаги Буюк колониялаштириш даврида турли грек шаҳарлари томонидан ҳосил қилинган полис – колониялар йигиндисидан иборат. Улар Кума, Неаполь, Посидония, Элей, Регий, Локра, Кратон, Сиборис, Метаноит, Сиракуза ва бошқа шаҳар – давлатлардир. Тўхтовсиз урушлар элладани чарчатади. Эр.авв. 327-211 йилларда “Буюк Эллада”ни аста-секин римликлар босиб оладилар.

“Италияликлар фалсафаси” (Аристотель сўзи) Иония фалсафасидан кейин антик фалсафа ривожидаги кейинги ташланган қадам бўлди. Италия фалсафасига Пифагор иттифоқи, элей фалсафа мактаби ва Эмпедоклга тааллуқли. Пифагорчилар фалсафани математика билан боғладилар ва дунёнинг сонли структураси масаласини қўйдилар; элейчилар субстанция тушунчасини борлиқ тушунчаси даражасигача ривожлантирилар. Улар фазо, вақт ва харакатнинг диалектик табиати тўғрисида мулоҳаза юритдилар.

Пифагореизм манбалари ҳақида гап кетганда шуни айтиш керакки, бизгача пифагорчиларнинг асарларидан ҳатто узук- юмуқ парчалар ҳам етиб келмаган. Асосий манба – эшитганлардан иборат.

Пифагорни Самос ороли, яъни Ионияда туғилган деб айтишади. Поликрат тиранияси уни ўз ватанидан кетишга мажбур қилган. Фалес маслаҳати билан у билим олиш мақсадида Мисрга боради ва у ерда 22 йил таҳсил олади. Эр.авв. 525 йилда Миср форсларга емиш бўлган. Мисрликлар кўплаб асарларни Шарққа жўнатишган. Айтишларига қараганда, улар орасида Пифагор ҳам бўлган. Ботияда у гўёки 12 йил яшаган. Миср, Бобил, эҳтимол Хиндистонда жами 34 йиллик таҳсилдан кейин Пифагор “Буюк Греция”га–Кратон шаҳрига келади ва у ерда Пифагор Иттифоқини–мактабини ташкил этади. Пифагор номи билан боғлиқ афсоналар ана шулардан иборат.

Пифагор Иттифоқи ҳамфиркларнинг илмий фалсафий ва ахлоқий-сиёсий “умумий биродорлиги”, жамоасидан иборат. Ҳикоятларга кўра, пифагорчилар авв. Кратонда, кейинчалик “Буюк Эллада”нинг бошқа шаҳарларида ҳокимиятни қўлга олишган. Уларга аллақандай Кilon қарши турган. Унинг тарафдорлари пифагорчилар Кратонда съездга тўпланишганда бинони қуршаб олиб, ёкиб юборишган.

Пифагорчилар сиёсий қарашлари таҳлили уларнинг анархияга қарши эканлигини кўрсатади.

Пифагор Иттифоқи ичida ҳам низолар бўлгани тўғрисида гапиришади. Улар аристократия ва демократия тарафдорлари орасида бўлиб, охир оқибатда бу иттифоқнинг тарқалишига олиб келган.

Пифагорчилар турмуш тарзи қадриятлар иерархиясига таянган. Улар биринчи ўринга гўзаллик ва эзгуликни, иккинчи ўринга фойда, учинчи ўринга – ёқимлиликни қўяди. Гўзаллик ва эзгуликка Пифагорчилар фанни ҳам кўшадилар.

Пифагор Иттифоқига ҳар иккин жинс вакилларидан (фақат эркинлари) кўп йиллик ахлоқий ва ахлоқий синовдан ўтганларини қабул қилинган. Мулк умумий бўлган, иттифоққа киришаётганда мулкларини маҳсус иқтисодчиларга топширган. Иттифоқ икки босқичли бўлган. Акуматиклар (қулоқ солувчилар, эшитувчилар) билимларни дорматик тарзда ўзлаштиришган, математиклар (олимлар) билимларни асослаш билан шуғулланишган. Пифагор Иттифоқи ёпик ташкилот, умумий таълимот яширин бўлган.

Пифагорчилар қүёш чиққунча ўринларидан туришган, гимнастика машқларини бажаришган, кейин денгиз бўйига бориб, қүёш чиқишини кузатишган. Кечқурун биргаликда чўмилишган, бирга овқатланишган ва худоларга сифинишган, ухлашдан аввал ўзларига ҳисобот беришган: уч марта ўзларидлан қуидагиларни сўрашган: Бугунги куним қандай ўтди?, Бугун нима қилдим?, Қандай бурчим бажарилмай қолди?

Пифагорчилар этикаси асосида эҳтирослар устидан ғалаба қозониш, кичикларнинг катталарни хурматлаши, дўстлик ва биродорликни улуғлаш, Пифагорга содиқлик, хурмат билан қараш ётади. Пифагорчилар медицина, психотерапия, бола туғиши масалаларига эҳтибор беришган. Улар ақлий қобилиятни кучайтириадиган усулларни яратишган, тинглаш ва кузатиш кўникмаларини ҳосил қилишган. Улар хотирани (механикаси ва маъносини) ривожлантириганлар маънони факат бошланғич асосни топганда тушуниши мумкин, деб ҳисоблашган.

Пифагорчилар мушоҳадалик, донолик турмуш тарзини, сиёсий фаолликни юқори баҳолашган. Уларнинг турмуш тарзи космосдаги тартиб ва оламдаги симметрия тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқкан. Космос чиройи ҳаммага ҳам очила бермайди. Унга факат тўғри турмуш тарзини кечираётган одамгина мушарраф бўлади.

Пифагореизм даврлари: З та чўққиси мавжуд: сиёсий (эр.авв. 5 асрнинг биринчи ярми), фалсафий (эр.авв. 5 асрнинг иккинчи ярми), илмий (эр.авв. 4 асрнинг биринчи ярми) даврлар.

Пифагор Иттифоқи тарихини 6 қисмга бўлиш мумкин:

7. Пифагор Иттифоқини ташкил этиш—эр.авв. VI аср охири. Бу Пифагорчилар фанининг Пифагорчилар “бирадорлиги” доирасида шаклланиши. Унинг илдизи орфик жамоага бориб тақалади. Мазкур даврда пифагорчилар “Буюк Эллада”да ҳокимият тепасида бўлганлар.
8. Пифагорчиларнинг сиёсий ҳукмронликка эгалиги (эр.авв. V аср биринчи ярми);
9. Иттифоқнинг қувғин қилиниши, тарқатиб юборилиши (эр.авв. V аср ўрталари);
10. Пифагор диаспораси (эгилиши), Лизиз ва Филолай. Бу Филолай таълимотида фалсафий чўққига эришилган давр (эр.авв. V асрнинг иккинчи ярми);
11. Архит Тарентский ва унинг гуруҳи—пифагореизмнинг фанга айланиши, унинг нафақат мирологияни, балки фалсафий асарларни ҳам йўқотиши (эр.авв. IV аср биринчи ярми);
12. Пифагорчилар флунтада—охирги пифагорчилар (эр.авв. 4 аср ўрталари).

Илк пифагореизм. Пифагор таълимоти. Дастрлабки маълумотни Гераклитдан оламиз: “Кўп нарсани билиш ақлли бўлишга ўргатмайди, акси бўлганда Гесиод, Ксенофан ва Пифагор ақллиликка ўрганишган бўларди”¹³¹. Бошқа бир жойда Гераклит айтадики, Пифагор донишмандлиги кўп билимлилик эмас, балки алдашдадир.

Герадот Пифагорни “буюк эллин донишманди” деб атайди.

Айтишларича, Пифагор Гермес худосининг ўғли Эфиальтни ўзида гавдалантирган. Худони қаҳрамон авлодларидан деб билган Пифагор ўзини бошқа одамлардан юқори кўйган.

Пифагор жоннинг кўчиб юришини таъкидлайди: унингча, ақлли мавжудотларнинг З тури мавжуд: Худо, инсон ва Пифагорга ўхшашлар (инсонга қарагандা яхшироқ уруғдан пайдо бўлганлар).

Магик – фалсафий контекстда Пифагорнинг асосий тезиси илгари сурилади: “энг яхши доно - сон”, сон барча нарсаларга, шу жумладан, ахлоқий, маънавий сифатларга эга.

Аристотель айтади: Пифагор “Адолат - ўз - ўзига кўпайтилган сон”¹³², деб ўргатган. Шунингдек у “Жон гармониядан иборат” деб айтган. Ямвлих (4 аср) ва Боэций (5 аср охири - 6 аср)нинг айтишларича, темирчилар ишлаётган жойдан ўтаётганда Пифагор уларнинг оғирлиги бир хил бўлмаган болғалар билан ураётганларини пайқаган ва улар чиқараётган товушнинг турли хил товушлар гармониясини ҳосил қилаёганини тушунган. Болғалар оғирлигини ўлчаш мумкин. Шу йўл билан сифатга эга ҳодисаларни (уйғун жаранглости, ҳамоҳанглигини) миқдори орқали аниқ белгилаш, билиш мумкин. Бундан Пифагор “сон ҳодисаларни бошқаради” деган холосага келган.

¹³¹ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.288

¹³²Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981.-С.143

Кейинги маълумотларга кўра, Пифагор йирик математик бўлган. “Пифагор теоремаси” ва солишириб бўлмаслик ҳодисасининг кашф этилишини унинг номи билан боғлашади. У математикани эмпирик фандан (савдогарларга хизмат қиласиган) назария фанга айлантиришга катта ҳисса қўшган. Неоплатоник Прокл (5 аср)нинг ёзишича “Пифагор геометрияга эркин фан шаклини берди, унинг принципларни соф абстракт холда олиб қаради, теоремаларни номоддий, интеллектуал нуқтаи назардан ўрганди”. Теофрастнинг таъкидлашича, Пифагор 5 та физиковий элементни 5та тўғри кўпбурчаклар билан боғлаган: Ер–куб, олов–тўрт қиррали пирамида (тетраэдр), ҳаво–саккиз қиррали (октаэдр), сув–йигирма қиррали (икосаэдр), эфир–ўн иккин қиррали (додекаэдр) шаклга эга деб ҳисоблаган. Аристотел фикрича, Пифагор эллинлардан биринчи бўлиб тарози ва ўлчовларни киритган.

Космологияда Пифагор–биринчилар қаторида геоцентризм тарафдори.

Пифагор ижодига якун ясад, қуйидаги холатларни ажратиб кўрсатиш мумкин: Пифагор–зиддиятли шахс. У фалсафа тарғиботчиси. Сонни дунё тузилмаси асоси деб билди.

Дастлабки пифагорчилар Парменикс, Перконс, Бронтин, Петрон, Алкмеон, Гиппас ҳамда Дейноно (теано)–Бронтиннинг хотини ва бошқалар.

Гиппас - илк пифагорчиларнинг буюк вакили. Аристотел фикрича, у барча нарсанинг бошланғич асосини оловда деб билган. Ана шуниси билан у бошқа пифагорчилардан фарқ қиласиган. Гиппасда сон Гераклитнинг логосига тўғри келади. Гиппас фикрича, сон–олам яратилишининг биринси намунаси.

Пифагор Иттифоқида Гиппас демократ сифатида аристократ Пифагорга қарши турган. Гиппас фикрича, барча озод, эркин одамлар бошқарувда иштирок этиши керак. У фанни элитар бўлишига қарши чиқкан (Шарқда илм элитар эди). Гиппас “муносиб эмасларга” табиатни ўлчам ва пропарцияга эга сифатида ҳам, эга эмас сифатида ҳам кашф этган.

Сонлар, пифагорчилар фикрича, оламдаги ташкиллашиш ва ақллиликнинг манбаидир. Сонлар эса бир хил бирлиқдан ташкил топади. Демак, дунёнинг асосида бир сони ётади. Кейинчалик шу нарса маълум бўлди, дунёни асосида кам деганда бир бирига ўтадиган иккита тури хил бир мавжуд. Демак, ақлсиз, иррационал омиллар оламнинг юрагида мавжуд экан. Пифагорчилар бундай сонлар билан қандай иш кўришни билмаганлар. Номувофиқлик ходисаси улар дунёқарашининг негизини парчалаган. Шунинг учун ҳам улар бу ҳодисанинг мавжудлигини яширишган. Гиппас эса номувофиқликни акусматикларга хос деб айтган. Бунинг учун Гиппосни Иттифоқдан хайдашган. Кетаётib, эҳтимол, у акусматикларнинг бир қисми ўзига эргаштирган, акс холда Пифагор математиклар сардори, Гиппас акусматиклар бошчиси деб айтилмас эди. Пифагорчилар Гиппосни лаънатлашган, нисбатан магияни қўллашган, гўр қазишган. Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай Гиппос сувда чўкиб ўлган.

Пифагорчилар медицинаси. Пифагорлар танани гимнастика ва тана сирти дорилари билан, қалбни - музика билан даволашган. Улар салбий эмоциялардан ўзларини эҳтиёт қилишган (нафрат, қайғуриш, умидсизланиш, жоннинг ваҳимага тушиши ва бошқалардан). Бунинг учун улар психотерапияни қўллашган. Улар касалликнинг олдини олишга уринишган. Пифагор шогирди Каллифон медицина мактабининг асосчиси бўлиб ҳисобланади. Ўғли Демокед отаси билан конфликтда бўлган. Персияда асирда бўлганда, форс шохини даволаган ва катта шон – шухратга эга бўлган. Охир-оқибатда ўз ватанига қайтган.

Алкмеон–Кротон медицина мактабининг бошқа бир йирик вакили. Фалсафий мушоҳада юритувчи врач бўлгани учун у касалликнинг умумий сабабларини кидирган ва ана шулардан бирини тана мувозанатининг, сифатининг бузилишида деб билган. Анатомияга асос солган. Жонни ўлмас деб ҳисоблаган.

Таянч тушунчалар

Италия фалсафаси, Пифагор иттифоқи, пифагорчилар турмуш тарзи, сон-бошлағич асос, “Адолат ўз-ўзига қўпайтирилган сон”, “жон гармониядан иборат”.

ЭЛЕЙ ФАЛСАФИЙ МАКТАБИ

Элей фалсафа мактаби ҳам Пифагорчилар Иттифоқи сингари “Буюк эллада”да пайдо бўлган. Бу мактаб вакиллари Ксенофан, Парменид, Зенон ва Мелисслардир. Элей мактаби вакиллари фалсафа категорияларини, хусусан борлик, субстанция тушунчаларини янада ривожлантирилар. Айнан Элейчилар фалсафанинг муҳим масалаларидан бири-борлик ва тафаккурнинг ўзаро муносабати масаласини кўйишган. Шунинг учун ҳам, айтиш мумкини, антик фалсафанинг шаклланиши элей мактаби билан тугалланади.

Ксенофан. Иониядаги Колофон полисидан чиққан. У илк бор худоларни инсонижоди деб айтади. Греклар худодан адолатни сўраши зарур. Худолар инсонлар томонидан ўзларига ўхшатиб ижод қилинади. Эфиопияликларда худо қора ва жингалак сочли, фракийларда эса кўк кўзли ваmall. Демак динлар антропоморф илдизга эга.

Космогония ва космология. Ксенофан файласуф-физик сифатида иония анъаналарига таянади. Денгиз хайвонлари ва ўсимликларининг тошдаги изларини ўрганиб ва умумлаштириб, дунёнинг келиб чиқишини тушунтиради. Унингча, қачонлардир ер денгизлар билан қопланган. Кейинчалик, ернинг бир қисми кўтарилиб, куруқлик пайдо бўлган. Қачонлардир денгиз туби бўлган жой кейинчалик тоғ бўлиб қолган. Ер илдизлари чексизликка бориб тақалади: “Ер ва сув барча нарсаларни яратади ва ўстиради”¹³³. Ой–қулаб тушган булат, Қуёш–жимиirlаб турувчи моддалардан пайдо бўлади, бу жимиirlаб турувчи моддалар сувнинг буғланиши натижасида ҳосил бўлади. Қуёш хар куни янгидан яралади. Ксенофан оламни яратувчи тўрт стихиядан бирини–сувни субстанция сифатида асослашга уринади.

Ономатология. Аристотел фикрича, яхлит оламда Ксенофан ҳеч нарсани ажратмайди. Осмоннинг яхлитлигини кузатиб, у яккалик - айнан ана шу худо, дейди.

Ксенофан худоси–антропоморф мавжудот. Тўғри, у ёзди: худо “ўлувчиларга танаси билан ҳам, фикри билан ҳам ўхшамайди”. Бироқ у барча нарсани кўриб, эшишиб, ўйлаб туради.

Гносеология. Ксенофан фикрича сезгилар тўғри маълумот бермайди. Шунинг учун ҳам у оламнинг физиковий манзарасининг ишончлилигини қатъий тарзда ёқлашга уринмайди. Ақл ҳам, унинг уқтиришича, баъзан алдаб кўяди. Шунинг учун ҳам ҳақиқат тасодифийдир. У системали фикр юритиш натижаси эиас, балки тасодиф оқибатидир. Ксенофан оламни билиш мумкинлигини инкор этади. У ёзди: “Агар кимдир тасодифан ҳақиқатни айтса ҳам, ўзи буни билмаган бўларди”. Ҳақиқат фараз қилинади, холос. Ҳақиқатга эришиш-бу жараён. Инсонлар “худоларни аста-секин кашф қилганлар”,¹³⁴

Парменид (504-501 йилда тугилган)–Гераклит замондоши. Платондан 30 ёшга кичик. Ксенофан–Парменид устози. Асосий асари–“Табиат ҳақида”, у “Пролог ва яна 2та кисмдан ташкил топган. “Ахиллес” прозаик асари йўқолган.

Пролог–бадиий–мифологик дунёқараш меваси. Асосий дунёни харакатлантирувчи куч-логос. Худо Парменидни рухини дадил қилишга чакиради. Ҳақиқатнинг 2 та чораги бор” бири-мукаммал ҳақиқат чораги, иккинчиси-оддий одамларнинг ишончли бўлмаган фикрлари. Шунга мувофиқ ҳолда у Пролог поэмасининг 2 та қисмини “Ҳақиқат йўли”, “Оддий фикр йўли” деб атайди.

“Ҳақиқат йўли”да 2 та масала: борлик ва ноборлик, борлик ва тафаккур масалалари муҳокама этилади. Ҳар иккала масала, Дине (адолат худоси) нинг таъкидлашича, фақат ақл билан ҳал этилиши мумкин. Ақл хатолашишдан холи эмас. Ҳақиқат йўлида у турли тузоқларга тушиб қолиши мумкин. Агар шундай бўлса, у нотўғри йўлдан кетиб қолади ва ҳақиқатга эриша олмайди. Ана шу йўллардан бири “ноборлиқни тан олишга етаклайди: агар ноборлик бор десақ, у зарурий тарзда мавжуд бўллади”. Иккинчи хато–борлик ва ноборлиқни айнан бир хил нарса деб билишда, тафаккурнинг бош қонуни-уйда зиддиятнинг тақиқланиши. Парменид ўз асарида ноборлиқнинг йўқлигини исботлашга уринади. Унингча ноборлик мавжуд эмас, чунки “ноборлиқни билиш ҳам, уни тилда сўзлар орқали ифодалаш ҳам мумкин эмас”. Парменид фикрлаш ва сўзда ифодалаш мумкин бўлган нарсани тан олади. У ёзди: “тафаккур ва борлик бир нарсадир”. Фикр фақат ўз предметига эга бўлсагина фикр, предмет фақат фикрлансагина предмет бўла олади. Ноборлик, юқорида айтилганидек, шунинг учун ҳам мавжуд эмасми, уни фикрлаб

¹³³ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.293

¹³⁴ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии., М.: Высшая школа, 1981.-С.150

бўлмайди. Парменид, фикрича ноборлиқ мавжуд бўлмаса, борлиқ ягона ва ҳаракатсиз, деган метафизик хуросага келади.

Фикрга эга бўлиш йўли оддий одамлар фикр – мулоҳазаларидан иборат бўлиб, кўринмайдиган дунёларни фарқлайди, улар борлиқ ва ноборлиқ эмас. Бу ҳар иккала олам алдаб қўядиган сўзлар предмети, “объекти”. Оламнинг бундай физиковий манзараси диалектик табиятга эга, лекин у ҳақиқат эмас.

Зенон (эр.авв. 5 асрнинг олтмишинчи йилларида туғилган) – Парменид шогирди. Зенон тирания билан курашда “буюк одамнинг қўрқоқ бўлиши уят” деган фикрни асослашга уриниб, ҳалок бўлган (Плутарх фикри). Унинг кўпсонли асарларидан (“Баҳслар”, “Файласуфларга қарши”, “Табиат ҳақида”) бир қанча фрагментлар сақланган, ҳалос.

Аристотель Зенонни диалектика ихтироиси деб атайди. Бу субъектив диалектика-диалектик тарзда баҳс юритиши ва мулоҳазалар билдириш санъати, рақибнинг фикрини рад этиш ва эътиroz билдириш орқали уни қийин аҳволга солиб қўйиш санъатидир. (Плутарх сўzlари). Антик демократия шароитида баҳс юритиши ва ишонтириш санъати муҳим ҳаётий эҳтиёж бўлган. Шунинг учун ҳам зенон баҳс юритиши, эристика санъатига ўргатиб, катта пул ишлаш имконига эга бўлган ва бу билан софистларга намуна бўлган. Бу дилемтика унинг апорияларида ўз аксини топган. Зенон апориялари бизгача Аристотель “Физика”си орқали етиб келган. Кейинчалик улар “Дихотомия”, “Ахиллес ва тошбока”, “Ёй” ва “Стадион” деган ном олган.

“Дихотомия” апорияси: ҳаракат бошланиши мумкин эмас, чунки ҳаракатланувчи предмет йўлнинг охирига етиб боришидан аввал, унинг ярмини босиб ўтиши керак; ярмини босиб ўтиши учун, ўз навбатида, унинг ҳам ярмини босиб ўтиши зарур ва шу тариқа чексиз ҳаракатланиш керак; яъни бир нуктадан иккинчи нуктага ўтиши учун чексиз нукталарни босиб ўтиши зарур, бу эса мумкин эмас. Бошқача айтганда, чекланган вақт давомида чексиз масофани босиб ўтиб бўлмайди. Бу фазо атомар кўринишига эга дегани эмасми?

Ахиллес: бу апорияга кўра вақт чексиз давомийликка эга бўлса, унда жисм чекланган масофани босиб ўта олмайди ва ҳаракат ҳеч қачон тугамайди. Вақт тугамас экан, Ахиллес тошбақанинг орқасидан югураверади. Вақт тугаши билан Ахиллес ҳам, тошбақа ҳам ҳаракатдан тўхтайди.

Ёй апорияси: макон ва вақт бирлиқда олингандага ҳам ҳаракат мавжуд бўлмайди. Ҳаракатланувчи ёй сукунатда ёки ҳаракатда бўлса-ю, жисм ўз кўламига тенг маконни эгалламаса, унда ҳаракатланувчи ёй сокинликда бўлади. Ҳаракатдаги ёй ҳар дақиқадаги ҳаракат чоғида ўз ҳажмига тенг кўламда эга бўлган ҳолда ҳам ҳаракат қилмайди, чунки ёйнинг ҳаракати сокинликдаги дақиқалардан иборат.

Стадион: ички жисм бир бирига қарама қарши нуктадан ҳаракат қила туриб, ҳаракатсиз жисм ёнидан ўтиб учрашиши керак. Бу бир бирига қарама қарши жисмлар бир хил тезлиқда-бири мусобака бошланадиган жойнинг бошидан бошланса, иккинчиси ўртасидан, учинчисининг ҳаракати стадионнинг охиридан бошланади. Учта жисм бир бири билан учрашганда маълум бўладики, бу ҳаракатдаги икки жисмнин тезлиги икки хил бўлади ва улар иккинчи масофанинг ярмисини босиб ўтади¹³⁵.

Таянч тушунчалар

Борлиқ, ноборлиқ, тафаккур, “Ҳақиқат йўли”, “Оддий фикр йўли”, Зеном апориялари.

ЭМПЕДОКЛ ФАЛСАФАСИ

Эмпедокл (эр.авв. 5 аср) - “Буюк грек” физикасининг вакили, пифагорчи Филолай ва Элейчи Зенон замондоши Эмпедокл пифагорчилар машғулотларига қатнашган (аъзо сифатида эмас), бироқ эшитган нарсаларини тарқаттани учун, унинг машғулотларга қатнашишини тақиқлайдиган қонун қабул қилишган. Эмпедокл мағрур бўлган, мақтовни суйган, ўзини худо деб ҳис қилган. Худолар уни Олимпда тириклайн қўлга олган деб ўйласин деб, ўлими яқинлашган пайтда Этна кратерига ўзини ташлаган, бироқ вулкан унинг бир оёқ кийимини четга ирғитиб юборган ва шу тариқа Эмпедокл ўйлаган нарса

¹³⁵ Карап: Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.209

юзага ошмаган. Эмпедокл 2 та фалсафий поэма: “Табиат ҳақида” ва “Тозаланиш” асарлари муаллифи.

Дунёнинг бошланғич асоси сифатида тўртта табий стихия: ер, сув, олов, ҳавони қабул қиласи, барчасини бир бирига тенг деб билади, уларни бир бирига айланмайди деб хисоблади. Мифология таъсирида уларнинг илдизини 4та худо Зевс, Гера, Аид, Нестис билан боғлади. Оламдаги барча нарсалар-ана шу 4 та илдизни турли дозада қўшилиши натижаси. Масалан, суюк сувнинг икки қисмидан, ернинг икки қисмидан ва оловнинг тшрт қисмидан ташкил топган.

Мұхаббат ва нафрат. Эмпедокл фикрича, “нарсалар илдизлари”, ҳатто олов ҳам пассив. Дунёдаги барча жараёнлар 2 та антогонистик руҳий асослар кураши натижасида мавжуд. Биринчиси Филия- мұхаббат (бошка номлари Гармония, Қувонч, Афродит), иккинчиси – Нейкос-нафрат ёки қаҳр-ғазаб. Мұхаббат-бирлик ва эзгуликнинг космик сабаби. Нафрат – кўплик ва ёмонликнинг сабаби. Мұхаббат турли жинслиларни бирлаштиради, бир жинслиларни ажратади.

Космик циклнинг тўрт фазаси. Филил ва нейкос ўз курашларида навбатма навбат мұхаббат ғолиб чиқади, нафрат оламдан ташқарига чиқариб юборилади. Бу ҳолатда барча 4 та стихия текис бир ҳил қатнашади. Учинчи фазада нафрат ғалаба қозонади, у билан ҳеч нарса ракобатлаша олмайди. 1 ва 3 фазалар акосмик (яъни космик ҳолат эмас) ҳолатдир. Иккинчи фаза (мұхаббат ва нафратнинг мувозанатда бўлиши) ва тўртинчи фаза (нафрат ва мұхаббат мувозанати) космик ҳолатлардан иборат. Мазкур мувозанатлар турғун эмас, динамик ҳолатда. Улар умумий йўналишга эга: бирлик ва эгилишдан кўплик ва ёвузликка (иккинчи фаза) ҳамда кўплик ва ёвузликдан бирлик ва эзгуликка (тўртинчи фаза) қараб ҳаракатланади.

Инсоният тўртинчи фазада яшайди. Тўртта фаза уйирмали ҳаракат давомида мунтазам равишда алмашиб турди, бу “тақдир иродаси” бўйича амалга ошмайди. Ана шу цикл бўйича Космос мангу тақрорланиб турди¹³⁶. Бироқ Эмпедокл мазкур ташкиллашув бутун мавжудотга хосли ёки космос материянинг абадий ҳаотик (тартибсиз) материя ўртасида бўладими деган саволга аниқ жавоб бермайди.

Иккинчи синтез. Иония фалсафани анъаналарини италия фалсафаси ютуқлари билан қўшган Эмпедокл оламнинг ўзгариши ва ўзгармаслиги тўғрисида бир ҳил гапирган: олам ўз илдизларига кўра “вақт айланаси” чегарасида ўзгармас, бироқ нарсалар даражасида ва “вақт айланаси” иччида ўзгарувчан. Эмпедокл элейчиларнинг борлиқнинг сакланиши қануни эътироф этади.

Метампсихоз. Эмпедокл жоннинг кўчиши тўғрисидаги орфик пифагор таълимотини кабул қиласи. Тирик табиат бирликда, чунки ҳар бир нарсада ақллилик ва фикрлаш элементи бор.

Томология. Фикрнинг моддий асоси – қон бўлиб, унда тўрт элемент турли микдорда қўшилган. Эмпедокл кундалик билиши ва дунёқарашни фарқ қиласи. Дунёқараш предмети яхлитлик бўлиб, уни қўз билан кўриб бўлмайди, қулоқ билан эшишиб, тушуниб бўлмайди, ақл билан қамраб олиб бўлмайди.

Органик мақсадга мувофиқликни тушунтириши. Эмпедокл биология масалалари билан қизиқкан. Эмпедокл бутун тирик организмларнинг келиб чиқиши билан эмас, балки қисмлари, аъзоларининг келиб чиқиши билан қизиқкан. Табиат ҳақидаги поэмасида ёзади: кўп бошлар “ўсиб чиқкан, уларнинг елкаси бўлмаган, кўллар елкасиз сарсон бўлиб юрган, кўзи пешонасиз дунёни кўриб турган ...”¹³⁷.

Эмпедоклнинг ёруғлик катта, лекин чекли тезликда тарқалади деган гипотезани илгари сурган.

Таянч тушунчалар

Тўртта табий стихия, “Нарсалар илдизлари”, мұхаббат, нафрат, космик циклнинг тўрт фазаси, метампсихоз, томология.

АНАКСАГОР ФАЛСАФАСИ

¹³⁶ Қаранг: Семушкин А.В. Эмпедокл-М.: Мысль, 1994-С.22-23

¹³⁷ Семушкин А.В. Эмпедокл-М.: Мысль, 1994-С.31

Анаксагор (эр.авв. 500-497 оралығи - 428) Кичик Осиёдаги Клазомен шаҳридан чиққан. Етуклик йиллари Афинада ўтган. Бу даврда афинадаги сиёсий тузум қулдорлик демократиясига ўтиш билан характерланади. Анаксагорнинг дунёқарашидаги янги хусусият бу оламни “ақл” фаолияти натижасидан иборат деб билишда унинг илмий қизиқишилари доираси кенг, хусусан у математика билан жицдий шуғулланган. Юлдузлар, Қуёш, Ойни Худо томонидан яратылмаган деган фикри учун суд қилинади, Афинадан чиқарып юборилади. Лампсан шахрига ўтиб, у ерда мактаб очади, лекин күп ўтмай вафот этади. Айтишларига қараганда Анаксагор Периклнинг яқин одамларидан бири бўлганлиги учун ҳам таъкиб қилинган. Диоген фикрича, Анаксагорга айб Фукидид томонидан қўйилган, уни форсийларга ҳамдард бўлганлигига айблашган. Аристотел ўзининг “Никомах этикаси” китобида “Анаксагор, Фалес ва уларга ўхшашларни амалиётчилар эмас, донишмандлар деб аташган” дейди. Бошқа бир китоби – “Эндем этикаси”да Аристотель ёзади: Ҳикоя қилишларича, қийин аҳволга тушиб қолган бир одам туғилмасликдан кўра туғилишни яхши деб ҳисоблаши керакми, деб сўраганда, у осмонни ва бутун космоснинг тузилишини идрок этиш учун, деб жавоб берган”¹³⁸.

Гомеомериялар ҳақидаги таълимоти. Анаксагор Эмпедакл сингари элейчилар метафизикасига қарши чиқади. У кўплик (тўплам)нинг ҳам, ҳаракатнинг ҳам мавжудлигини исботлайди. Лекин 4 та физиковий элемент ва 2 та ҳаракатлантирувчи кучни тан олган Эмпедоклдан фарқли ўлароқ, Анаксагор моддий элементларни сон саноқсиз, чексиз , ҳаракатлантирувчи кучни битта дейди. Анаксагор элементлари–бу модданинг сон саноқсиз зарапчалари. Аристотел “Метафизика” асаринг 1- китоби 3 бобида ёзади: “Клазомелик Анаксагор айтадики, бошланғич асос сон жихатидан чекланмаган: унинг сўзларига қараганда деярли барча предметлар бирлашиши ва ажралиши йўли билан вужудга келадилар ва йўқ бўладилар; акс ҳолда вужудга келмайдилар ҳам, йўқ бўлмайдилар ҳам, фақат абадий мавжуд бўлади”¹³⁹.

Анаксагор элементлари, Аристотел фикрича бир-бирига ўхшаш элементларни, яъни улар шундай жисмларки бир бирига ва яхлит ҳолдаги жисмга ўхшаш. Аэций Анаксагорнинг фикрини қўйидагича тушунтиради: Биз бир жинсли овқатни тановул қиласиз – нон ва сувни, улар сочни ҳам, чандирни ҳам, артерияни ҳам, мускулларни, мушакларни ҳам, суяқ ва тананинг бошқа аъзоларини озиқлантиради ҳам озиқлантиради овқатимизда заррачалар мавжуд, улар қонни, мушакни, суяқ ва бошқа нарсаларни ишлаб чиқаради. Бу заррачаларни фақат ақл билан кўриш мумкин. Овқатдаги ана шу заррачаларни улар яратадиган нарсаларга ўхшатади ва гомеомериялар (ўхшаш қисмлар) деб атайди. Ҳамда уларни мавжудотнинг бошланғич асоси деб ҳисоблайди¹⁴⁰.

Аристотель ёзади: “Мисол учун келтираман.... гўшт, суяқ ва шу турдаги барча нарсалар” ҳаво ва олов - бу ва бошқаларнинг уруғлари (Эмподакл уларни “барча нарсаларнинг илдизлари” деб атаган).

Мазкур уруғлардан ташқари Анаксагор ҳаракатлантирувчи кучнинг “ақл”нинг мавжудлигини таъкидлайди.

Симплицикий Анаксагорнинг таълимотини юқори баҳолайди: “Клазоменлик Анаксагор Анаксимен фалсафаси билан танишгани ҳолда , илк бор бошланғич асос тўғрисидаги тасаввурни тубдан ўзгартириди, яъни у етишмаётган сабабни (ҳаракатлантирувчи кучни н.ш.) тўлдириди ва жисмларни чексиз деб билди”.

Анаксагор таълимотининг оригиналлиги шундаки, у ўзидан аввалги файласуфларнинг бошланғич асос субстансия тўғрисидаги фикрларини юқори босқичга кўтарди. Хусусан, Милет мактаби вакиллари битта асосни: Фалес-сувни, Анаксимен–ҳавони бошланғич асос деган бўлсалар, Эмпедокл тўрттасини ер, сув, ҳаво, оловни субстанциал асос деб ҳисоблаган; бунда субстанция сони чекли, Анаксагор эса, илк бор элементлар “моддий” заррачаларининг чексизлиги тушунчасини киритди.

“Ақл”нинг ҳаракатга келтирувчи кучи таъсирида хаотик тарзда ҳаракатлантирадиган заррачаларни–“уруғларни” тартибга солади; аввал борлиқнинг муайян қисмлари, кейин бутун борлиқ ана шу асосда вужудга келади. Яъни “Ақл” ҳосил

¹³⁸ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.301

¹³⁹ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.174

¹⁴⁰ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.310

қиладиган борлық чексиз кенгайиб боради; ўз навбатида бошланғис асос—“уруғлар” ҳам чексиз бўлинади. Кўриб турибмизки, Анаксагор “уруғлари”-бу Левкипп, Демокрит ва Эпикурларнинг бўлинмас заррачалари.

Гомеомериялар тўғрисидаги таълимотнинг моҳиятини Анаксагорнинг қуйидаги формуласи ифодалайди: “Барча нарсалар барчада бор”, Бошқа фикри: “Барчада бутуннинг кисми бор”, нима кўп бўлса, у алоҳида предмет сифатида айнан ана шундай бўлиб кўринади”¹⁴¹.

“Ақл” Анаксагор “Ақлнинг ҳаракатлантирувчи фаолияти сабабиятлими ёки мақсадлими? деб савол қўяди ва унга “ақл ўз ҳолича мавжуд, у ҳеч нарса билан аралашиб кетмаган, “Ақл”, бир томондан механик ҳаракатлатириувчи куч, (Анаксагор: “Дастлаб барча нарсалар бирга бўлган, кейин ақл келиб, уларни тартибга соглан”), иккинчи томондан, онгли мақсадга мувофиқ таъсири этувчи руҳий куч- қувват. Демак, Анаксагор оламни мақсадга мувофиқ тузилишга эга деган хулосага келган.

Космологияси. Ипполи очеркида қўйидагиларни ўқиймиз. “Ундан (Анаксимендан) кейин Клазоменлик Анаксагор туради.

У борлиқнинг бошланғичи–ақл ва материя; ақл яратувчи “асос”, материя- азоб чекувчи (асос), деган фикрни илгари суради”.

Анаксагор фикрича, “Қуёш, Ой ва барча юлдузлар-ёпиб турувчи тошлардир. Юлдузлардан пастда Қуёш ва Ой билан бирга ҳаракатланадиган, лекин бизга кўринмайдиган жисмлар бор. Юлдузларнинг хароратини ердан узоқ бўлганлиги учун сезмаймиз”. Бу ерда юлдузлар ёруғлик ва иссиқлик тарқатади деган фикр янгиликдир.

Анаксагор фикрича, “Қуёш тутилиши янги ой чиққанда унинг тўсиб қўйилиши натижасида содир бўлади; ойнинг тутилиши эса Ернинг унинг Қуёшдан тўсиб қўйилиши сабабли ёки баъзи ҳолларда Ойдан пастда турадиган жисмларнинг тўсиши натижасида келиб чиқади”.

Теофрастнинг айтишча, Анаксагор биринчи бўлиб Ой ва Ернинг ўхшашлиги, хусусан ойда текисликлар ва чуқурликлар (ердаги сингари) борлиги тўғрисида фикрларни билдириди.

Билиш ҳақидаги таълимотида Анаксагор юксак даражадаги ҳайвонлар ва одамларда сезгиларнинг вужудга келиши тўғрисидаги моҳиятига кўра механистик тасаввурни илгари суради. У физикадан физиология орқали билиш қарама қаршиликлар туфайли келиб чиқади. Масалан, биз предметни унга қарама қарши рангда бўлган предмет орқали кўрамиз, деб таъкидлайди.

Анаксагор билимда ақл фаолиятига юқори баҳо беради. Моддий эм. Заррчаларни (гомеомерилларни) биз бевосита эмас, яъни сезгилар орқали эмас, балки ақл ёрдамида мавжуд деб фараз қиласиз, дейди.

Анаксагор ҳиссиятларни билимдаги азобланувчи бошланғич асос деб билади. Шунинг учун ҳам ақлга эга бўлмаган ҳайвонлар азоб-уқубатдадир. Ҳиссиётга асосланиб, ҳақиқат тўғрисида муҳокама юритиб бўлмайди. Буни у қуйидаги мисолда тушунтиради. “Секст эмпирик берган маълумот бўйича”: Агар биз иккита: оқ ва қора рангли бўёяқларни олиб, уларнинг биридан иккинчисига томчилар қўйиб турсак, унда содир бўлаётган арзимаган ўзгаришларни, холатни сезмаймиз” бу ҳақиқатни ҳиссиёт орқали аниқлаб бўлмасликни кўрсатади. Анаксагор сезгиларни кучсизликда айблайди. У айтади: “Кўриш кўринмайдиган ҳодисанинг содир бўлишидир”.

Таянч тушунчалар
Гомеомерия, ақл, материя.

5.3. Софистика

Эр.авв. V асрда Грециянинг кўп шаҳарларида кўхна аристократия ҳокимияти ва тирмания ўрнига қулдорлик демократияси келди.

Афинача демократия сиёсий институтларининг шаклланиши ўзига хос тарзда кечди. Грек полиси аҳолисининг сонига кўра ва ҳудудининг ҳажми бўйича унчалик катта жамият эмас. Бундай ўзига хос хусусиятлар, милодлан аввалги 4-асрда Афинада демократия пайдо бўлиши учун шарт-шароитларни яратди. Барча, эркин афиналик фуқаролар (тахминан

¹⁴¹ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.312

300минг аҳолидан 40мингга яқини) шаҳар йиғилишида қатнашиш ҳуқуқига эга эдилар. Уларнинг 15-20% ҳар хил қўмиталар ёки кенгашларда бир нечта лавозимларни эгаллаган. Афиналикларнинг кўпчилиги сиёсий фаолиятда фаол иштирок этгани учун, халқ ўз-ўзини бошқаришга қодир деб ҳисоблашган. Шунинг учун маҳсус тайёрланган сиёсатчилар ва эксперталарга эҳтиёж йўқ эди. Сиёсат кундалик турмушнинг таркибий қисми ҳисобланарди.

Йиғилиши –ёши 20дан ошган ҳамма Афиналик эркак фуқаролар иштирок этиши мумкин бўлган сиёсий институт. Йиғилиш бир йилда ўн марта ташкил этилар, Кенгаш, халқ қонун суди (маслаҳатчилар суди-гелий) ва ҳарбий ҳайъат аъзоларини сайлар ва назорат килар эди. Улар асосий сиёсий органлар ҳисобланар эди. Бундан ташқари, кичик этник гурухлар муайян даражада ўзини-ўзи бошқариши ҳуқуқига эга эдилар. Ҳарбий ишлар учун маъсул бўлган ўнта мохир лашкарбоши қуръа бўйича сайланмас, Кенгаш аъзолари эса қуръа бўйича сайланар эди. Етарли билимга эга бўлмаганлар қуръа ташлашгача етиб бормаганлар.

Кенгаш 500 кишидан иборат бўлган. Агар Кенгаш конгресс ёки парламент билан қиёс қилинса, унда Кенгаш ҳукумат ролини бажаради. Йиғилиш Кенгаш киритган таклифларни ўзгартириш ва ман қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Йиғилишнинг ўзи қонун чиқарувчилик ташаббусига эга бўлмаган, бироқ Кенгашдан қонун чиқарувчилик таклифини ишлаб чиқиши сўраш мумкин бўлган.

Кенгашнинг 500 аъзоси Афинадаги ўнта худудий округдан тенг-баравар равища сайланган, яъни уларнинг ҳар биридан 50 вакил қатнашган.

Қўмиталар 59 нафар аъзодан (50+9) иборат бўлиб, ўз ваколатларининг ўндан бир қисми ўтгач, алмашиниб туришган. Қўмитанинг раҳбари қайта сайланиш ҳуқуқисиз бир кунлик муддатга сайланган.

Юқоридаги кўрсатиб ўтилган тартибда ҳокимиётнинг ташкил этилиши, айниқса янги, сайланадиган муассасалар ва судларнинг (улар озод, эркин аҳоли партиялари ва табакаларининг курашида муҳим рол ўйнаган) яратилиши суд ва сиёсий нотиқлик санъатини яхши эгаллаган, сўз кучи ва исбот билан ишонтира оладиган, ҳуқуқ, сиёсий ҳаёт ва дипломатия амалиётининг турли масалаларини эркин тушуна оладиган ва ҳал этадиган кишиларни тайёрлашга бўлган эҳтиёжини келтириб чиқаради. Бу соҳада анча кўзга кўринган кишилар – сўз санъати усталари, ҳуқуқшунослар, дипломатлар сиёсий билим ва нотиқлик санъати ўқитувчилари бўлиб қолдилар. Билимларнинг фалсафий ва хусусий илмий соҳаларга ажралмагани, аммо фалсафий билимларга бўлган қизиқишининг кучлилиги, бу билимларнинг саводхонлик, ўқимишлилик мезони сифатида юқори баҳоланиши сабабли янги пайдо бўлган ўқитувчilar факат сиёсий ва ҳуқуқий фаолият техникасини ўргатиш билан чекланмай, уни фалсафа ва дунёқарашнинг умумий масалалари билан боғлашган. Шу тариқа Қадимги Юнонистонда софистлар (грекча sophistes-донолар) мактаби шаклланган. Унинг ўзагини ўқитувчилар, шоирлар, мусиқачилар, қонуншунослар, файласуфлар ташкил этишган.

Консерватив ва реакцион тарзда фикрловчи ёзувчилар, айниқса уларнинг демократияни танқид қилувчи қисми кейинчалик ёшларни баҳс- мунозара чоғида қандай бўлса-да ютиб чиқиши, ҳақиқатга эришиш учун нопок усуслардан фойдаланишга ўргатишга интилиши, хусусан ёлғонни ҳақиқат, мантиқан кучсиз аргументни кучли аргумент билдирилган фикрни ишончли ҳақиқат, юзаки қарашни – билим қилиб кўрсатишга уринишлари сабабли нафратга лойик бўлдилар. Софизмнинг моҳиятини “Мугуз” софизми мисолида тушунтиrsак, унда муҳокаманинг қўйидагича схемада курилишини кўрамиз:

Йўқотмаган нарсанг ўзингда бор

Сен мугузингни йўқотган эмассан

Демак, сенинг мугузинг бор

Бу каби софизмларнинг пайдо бўлиш сабаблари қўйидагилардан иборат:

- 5) тезисни алмаштириш;
- 6) хулоса чиқариш қоидаларини бузиш;
- 7) хато фикрларни тўғри деб қабул қилиш;
- 8) турли хил маъноли тушунчаларни қўллаш.

Масалан, ер деганда, тупроқ, қуруқлик, майдон каби 8та нарса тушунилади. Юқоридаги мисолда мұхокама шаклига күра силлогизмнинг биринчи фигураси күринишида қурилған, у шаклан тұғрига ўхшаб күринади, лекин унинг қоидаларидан бири: кичик асос тасдиқ ҳукм бўлиши керак деган қоида бузилған, мұлоҳаза инкор ҳукм бўлиб қолган (Сен мугузингни_йўқотган эмассан).

Кўриб турибмизки, софизм-сұхбатдошни алдаш усули. Сенека уни фокусчиларнинг санъатига қиёс қиласи. Аристотель эса, уларни “қалбаки донишмандлар” деб атаган.

Лекин софистларни фақат салбий жиҳатдан кўриш ҳам нотўғридир. Улар сиёсий фаол фуқоралар бўлиб, билим ва маданиятни оммалаштиришга мұхим хисса қўшишган. Хусусан, уларнинг нотиқлик санъати назариётчилари сифатида нутқ маҳотати қонун-қоидаларини ишлаб чиқишидаги хизматлари каттадир. Уларнинг диққат марказида сўз бўлған ва сўз ҳақида фан яратишган. Мантиқ ривожида ҳам уларнинг алоҳида хизматлари бор. Ҳали ўрнатилмаган мантиқ қонун-қоидаларини бузгани ҳолда, уларни очишга туртки берганлар.

Илк софистлар мактаби Сицилияда пайдо бўлди. Афинада демократиянинг ривожланиши ҳалқаро алоқаларининг кучайиши натижасида қатор софистлар – Аберлик Протагор, Элидалик Гитий, Кесосдан Продика, Леонтиндан Горгий ва бошқалар етишиб чиқдилар.

Афинада ҳукмдорлар софистларни ёқтиришмаган. Протагорни худолар мавжудлигига шубҳа билан қарагани учун қамаб қўйишишган.

Фалсафий оқим сифатида софистика турли хил қараашларга эга вакиллардан ташкил топган. Улар учун умумий нарса тушунчалар, ахлоқ ва баҳолаш нормалари бўйича яқдиллиги бўлиб, уни Протагор ўзининг машҳур фикрида ифода этган: “Инсон барча нарсаларнинг меъёри: мавжудларини мавжуд, мавжуд әмасларини мавжуд әмас деб фарқлади”¹⁴².

Фалсафада софистлар инсон, жамият, билиш масалаларига эътибор қаратишган. Гносеологияда онгли равища бир қанча мұхим масалаларни савол тарзида қўйишишган: 1) Борлик тұғрисидаги фикр борликқа қандай муносабатда? 2) Бизнинг тафаккуримиз борлиқни билишга қодирми? Бу саволларга улар салбий жавоб беришишган. Лекин, улар агностицизми позитив релятивизм билан чегараланган: ҳақиқатнинг нисбийлигини таъкидлашган.

Софистлар фикрича, ҳақиқат ҳар бир одам учун алоҳида, ўзига хос_тарзда мавжуд. Ҳақиқат макон, замон, вазиятга ҳамда инсонга боғлиқ. Демак, софистлар объектив ҳақиқатни инкор қилғанлар, уни субъектив ҳақиқатдан иборат деб ҳисоблашган.

Софистлар физика билан ҳам шуғулланишишган. Улар табиатан мавжуд нарсаларни пайдо бўладиган нарсалардан, табиат қонунларини жамият қонунларидан фарқ қилишишган. Илк бор улар инсонни дунёқараш борасидаги изланишлар марказига қўйишишган.

Улар релятивизмни диний дөгмалар таҳлилига ҳам ёйишишган. Догматизм авторитетларга мурожаат қилишни тақоза этади. Софистлар эса исбот қилишни талаб этишади. Шу сабабли софистларда “ҳақиқат ўзи қаерда?” деган савол пайдо бўлған.

Софистларни кичик ва катта гурухларга бўлиш қабул қилинганди. Протагор, Горгий, Гиппий, Продик, Антифонт катта гурухга, Алкидам, Критий, Калликл кичик гурухга мансуб.

Софистлар катта гурухи вакиллари яхши сиёсатдон, хуқуқшунос бўлғанлар. Протагор Жанубий Италиянинг Фурш Колониясида бошқарувнинг демократик образини белгилаб берган қонунларни ёзган.

Софистларнинг кичик гурухи вакиллари Ликафрон, Алкидамант ижтимоий табақаланишини танқид қилишишган. Алкидамант, табиат ҳеч кимни қул қилиб яратмаган, дейди. Фразимах фикрича ҳар бир ҳокимият ўзи учун фойдали қонунларни яратади: демократияда демократик, тиранияда унга мос қонунлар яратилади.

Протагор (эр.авв.481-413).Отаси бой одам бўлған. Ёшлигига ёғоч ташувчи бўлишни орзу қилған. Ривоятларга қараганда Протагор катта ёғочлар ўтиналар ўрамини қисқа арқонда ўраб, мувозанат сақлагани ҳолда белида кўтариб кетаётганини кўриб Демокрит қойил қолган. (Протагордан 10ёш кичик бўлған) Демокрит бу ишда геометрик ҳисоб-китоб

¹⁴² Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.316

борлигини кузатиб, Протагорнинг ақл-идроқи ва эпчиллигига қойил қолган ва қуийдагиларни айтган: “Азиз йигит, сен барча нарсани яхши бажариш қобилиятига эга экансан, менга қўшилсанг бундан ҳам яхшироқ ишларни амалга оширасан”. Демокрит Протагорни фалсафа оламига олиб киради.

Протагор профессионал риторика ва эристика ўқитувчиси бўлган, сўз санъати ва баҳс юритиш санъати устаси бўлган. У биринчилар қаторида фалсафадан сабоқ бергани учун ҳақ олган. “Буюк Греция”да бўлган, ва умуман бутун Элладани айланиб чиқсан, Фурии шахри учун қанунларни ёзган. Афинада бўлганида Перикл топшириғи билан янги конституция лойиҳасини тайёрлаган. Лекин кўп ўтмасдан қўлга олиниб, ўлим жазосига хукм қилинган. Бунинг сабаби “Худолар ҳақида” асари бўлган. Охир-оқибатда Протагорни Афинадан чиқарип юборишган. Жанубий Италиядан Сицилияга кетиши йўлида Мессинг бўғозида сувга чўкиб ўлган. Протагор қаламига 10тадан кўпроқ асарлар мансуб: “Мавжудот ҳақида”, “Фанлар тўғрисида”, “Давлат ҳақида”, “Худолар ҳақида”, “Ҳақиқат ёхуд рад этувчи нутклар” ва шу кабилар. Улардан фақат айрим парчаларгина бизгача етиб келган. Протагор ҳақидаги маълумотларни Платоннинг “Протагор” ва “Тэтет”, Секст-Эмпирикнинг “Олимларга қарши” ва “Пиррон фикрларининг учта китоби”дан оламиз.

Протагор фалсафий таълимоти Демокрит, Гераклит, Парменид ва Эмпедокл таълимотларининг релятивизм руҳида қайта ишланиши натижасидир.

Онтологиясида Протагор материянинг ўзгарувчанлиги ва идрокнинг нисбийлигини таъкидлаган. Атомистларнинг борлиқ ва ноборлиқнинг бирдай реалиги тўғрисидаги фикрини ривожлантириб, ҳар бир фикрга унга зид бўлган фикрни топиш ва қарама-қарши қўйиш мумкинлигини асослаган ва тариқа релятивизмга ён босган.

Протагор релятивизми асосида муайян онтологик тасаввурлар ётади. Хусусан, у “барча нарсаларнинг сабабини материяда деб билади”.(Секст-Эмпирик фикри). Унингча, материянинг асосий хусусияти унинг объектив тарзда мавжудлиги ҳамда бошланғич асос эканлигига эмас, балки ўзгарувчанлиги, оқувчанлигидир. Протагор материянинг мутлоқ ўзгарувчанлигини субъектга ҳам хос деб ҳисоблайди: нафақат ташки дунё, балки уни идрок этувчи жонли тана ҳам ўзгариб туради. Бунинг исботлари қуийдагича:

1. Биринчи исбот: *субъект ҳам обьект ҳам тўхтоворсиз ўзгариб туради.*
2. Иккинчи исбот: *ҳеч бир нарса ўз ҳолиша мавжуд эмас, ҳар бир нарса бошқа нарсага нисбатангина вужудга келади ва мавжуд бўлади.*
3. Учинчи исбот: *барча нарсалар ўзгариши жараёнида ўзининг қарама-қаршиисига айланади.*

Гносеологик хуносалари:

Барча нарсалар ўзгаришда экан ва ўзининг қарама-қаршиисига ўзгарар экан, ҳар бир нарса ҳақида ўзаро қарама-қарши фикр мавжуд. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги аввалдан маълум эди, ҳозирда ҳам таъкидланади. Лекин бу қарама-қарши фикрлардан қайси бирининг асослироқ эканлигини аниқлаш зарур бўлади. Акс ҳолда релятивизм ва доктрина эканлигига ён босган бўламиз. Протагор айнан мана шу йўлдан бориб, ҳақиқатнинг нисбийлигини мутлоқлаштиради, *барча фикр ҳақиқатдир*, деган хуносаларни айланади. Демокрит, Платон, Аристотеллар бунга эътиroz билдиришган. Улар фикрича, Агар муҳокаманинг ҳар бир натижаси чин бўлса, унда муҳокаманинг ҳеч бир натижаси чин эмас, деган фикр ҳам ҳақиқат бўлади, яъни ҳар қандай ҳақиқат ёлғон бўлиб қолади: бу фикр ҳам муҳокама маҳсулидир. Протагор бундай хуносалашни рад этмаган. Унингча, бир нарса тўғрисида қарама-қарши фикр билдириш деган тезис бир нарса тўғрисида қарама-қарши фикр билдириш мумкин эмас, деган тезисга қараганда ортиқча чин эмас.

Протагорнинг боши тезиси: “Инсон-барча барча нарсаларнинг мезони, мавжуд бўлган нарсаларнинг ҳам, мавжуд бўлмаган нарсаларнинг ҳам”. Бу тезиснинг моҳиятини тушуниш учун юқорида қайд этилган релятивизм исботига яна бир марта мурожаат қилиш лозим бўлади. Хусусан, Платон Протагор тезисини қуийдагича тавсифлайди: нарсаларнинг моҳияти ҳар бир киши учун алоҳидадир, демак нарсани мен қандай тасаввур қилсан, у мен учун шундай бўлади; сен қандай тасаввур қилсанг, сен учун у шундай бўлади. Платон буни шундай мисол орқали тушунтиради: Баъзи ҳолларда эсаётган битта шамолдан кимдир совқатади, кимдир совқатмайди. Яъни, битта киши учун шамол совуқ, бошқаси учун ундаи

эмас. Қандай туюлса, шундай сезилади. Шу асосда, шамол ўз ҳолича совуқми ёки кимгадир нисбатан совуқми, деган савол туғилади. Бу релятивизмнинг *бириңчи исботи*.

Иккинчи исбот: ҳеч бир нарса ўз ҳолича вужудга келмайди ва мавжуд бўлмайди, у фақат бошқа нарсага нисбатангина вужудга келади ва мавжуд. Ана шунинг учун ҳам шамол ўз ҳолича совуқми ёки йўқми деган савол, худди шамол мавжудми деган савол сингари, маъносизdir. Чунки у бир киши учун шамол, бошқаси учун у эмас, биттасини чайқалтиради, бошқаси уни сезмайди.

Бундай мулоҳазалардан Платон хulosага келади: Протагор сезгиларнинг субъективлиги тўғрисидаги фикрида ҳақ. Бироқ уларнинг барчаси чинdir деган фикрида ҳақ эмас. Ҳақиқатан ҳам, сезгилар ҳамма вақт ҳам чин бўлавермайди.

Мезон ҳақидаги Протагор фикрига муносабат турличадир. Баъзан Протагорда ҳақиқат мезони тўғрисида фикр борми, деган савол қўйилади. Хусусан, бу саволга Секст-Эмпирик йўқ деб жавоб беради. Платон фикрича эса, Протагор ҳеч бир киши ёлғон фикр билдирамайди, бироқ муайян фикр чин бўлмаган тақдирда ҳам, яхши деб қабул қилиниши мумкин, деган. Доно кишининг фикри оддий кишиларнинг фикрига қараганда яхшироқ. Протагор бу ерда Демокрит позициясига ўтади. Маълумки, Демокрит “барча нарсанинг мезони-донишманд”, деган.

Лекин масаланинг моҳияти бунда эмас. Протагор фикрича, “*бош мезон-фойда кўриши*”. Бу ерда биз Протагорнинг гносоелогик релятивизмдан ахлоқий релятивизмга ўтишини кузатамиз. Протагор фикрича, ёзгулик ва ёвузиликни фарқлашнинг қатъий мезони йўқ. Худди объектив тарзда иссиқ ёки совуқ бўлмагани каби, объектив тарзда эзгулик ва ёвузилик ҳам йўқ. Улар нисбийдир. Ниманинг яхши ёки ёмонлигини аниқлашда, ўзингиз учун ёки баъзан давлат учун фойдалилиги нуқтаи назаридан келиб чиқишингиз зарур.

Протагор фикрича яхши ахлоқий фазилатларни, масалан, адолатлилик, мардлик, мулоҳазалилик, меҳрибонликни таълим-тарбия, яхшиликка интилиш йўли билан эгаллаш мумкин.

Фазилатли бўлиш қобиляти барчага хос, лекин, у туғилишда берилган эмас. Протагор айтишича, жиноятчини жазолаш фақат унда яхши фазилатларни тарбиялаш учун амалга оширилгандагина маънога эга бўлади. Чунки бунда ёвузиликнинг олдини олиш учун жазоланади.

Дин ҳақида гапирав экан, Протагор худоларнинг борлигини ҳам, йўқлигини ҳам, қандай кўринишга эга эканлигини ҳам билмаймиз, буни билиш учун инсон умри етмайди, дейди. Лекин, унингча худога ишонмагандан кўра, ишонган яхшироқ.

Софистлар катта мактабининг яна бир ёрқин вакили Горгий бўлиб, у 100 йилдан ортиқ умр кўрган, бунинг сабабини лаззатлардан ўзини тийишда деб тушунтирган.

Асрлари: “Еленага шон-шарафлар”, “Полемед”, “Табиат ҳақида ёхуд ноборлик ҳақида”. Кейингиси асосий асари бўлиб, унда Горгий тафаккур, нутқ ва борлиқни бир-биридан ажратган ҳолда тасаввур қиласи.

Протагор ионияликлар анъанасини давом эттириб, релятивизмни асослаган бўлса (ҳиссиётдан келиб чиқиб билишни тушунтиrsa), *Горгий* (эр.авв.483-374й.)релятивизмни итальянча анъанага таяниб ривожлантирган. Хусусан, у билимлар чинлигини, нисбийлигини ақлий мушоҳада жараёнида инсон дуч келадиган муаммолар, зиддиятлар билан боғлаб тушунтирган. Бундай ҳолат, унингча, фалсафий категориялар даражасида (борлиқ ва ноборлик, борлиқ ва тафаккур, бирлик ва қўплиқ, тафаккур ва сўз ва ш.к.) содир бўлади. Протагор барча нарса ҳақиқат(чунки ҳар бир киши учун ҳақиқат алоҳида) деган бўлса, *Горгий* “барчаси хато” дейди. Горгий элейчиларнинг ноборлик, ҳаракат ва қўплиқ (тўплам) тушунчаларини танқид қиласар экан, қуидагиларни исботлашга уринади: 1) ҳеч бир нарса мавжуд эмас; 2) мавжуд нарса бўлган тақдирда ҳам уни билиб бўлмайди; 3) билиш мумкин бўлган тақдирда ҳам уни ифодалаб ва тушунтириб бўлмайди.

Горгий фалсафани аниқ фанлардан юқори қўйган.

Файласуф фикрича, ахлоқий қадриятлар ва хукуқий нормалар-шартлидир, улар-инсонлар яратган сунъий қурилмалар бўлиб, ҳамма вақт ҳам табиий ҳолатга мос келавермайди.

Гиппий табиатшунослик масалалари билан кўпроқ қизиқсан. Астрономия, геометрия, мусиқа билан шуғулланган. Эгри чизиқнинг геометрик таърифини берган.

Кетма-кет айтилган 50 сўзни ёдда сақлаб қола олган. Табиат қонунларини жамият қонунларига қарама-қарши қўяди. У айтади: “Қонун инсонлар устидан хукмронлик қилгани холда, кўп нарсага мажбур қиласди, бу эса табиатга зиддир” (Платон диалоги бўйича). Отаконаларни ҳурмат қилиш зарур деб ҳисоблаган. Унингча, яшацдан асосий мақсад авторкия-ўзидан қониқиши ҳосил қилиш. Гиппийнинг асосий ахлоқий идеали ана шу.

Продик тил масаласи бўйича кўпроқ шуғулланган. У фалсафа билан шуғулланишидан аввал сўзларни тўғри ишлатишни ўрганиш керак, сўз санъатининг моҳиятини эса фақат ўзим топганман, очганман деб айтади, ва буни ўзининг буюк хизматларидан бири деб ҳисоблади.

Продик нутқ узун ҳам, қисқа ҳам бўлиши керак эмас, у меъерида бўлиши лозим деб ҳисоблаган.

Файласуф фикрича, инсонларда яхши яшацга интилиш, нозу-неъматлар мавжудлиги худолар тўғрисидаги тасаввурларни яратишга олиб келган. Продик, гарчи пулнинг, лаззатланишининг қули бўлса-да, ахлоқдан сўз юритишдан чарчамаган. Унингча, эҳтирослар ҳоҳиши ва ақлсизлик ўртасида мавжуд, чунки эҳтирос- иккиланган ҳоҳиши, *ақлсизлик* эса, иккиланган эҳтирос.

Продик ёзди: “Нарсалардан фойдаланаётган кишилар қандай бўлса, нарсаларнинг ўзи ҳам худди шундай”,¹⁴³.

Антифонт. Асарлари: “Ҳакиқат”, “Келишув ҳақида”. Унингча, табиат қонунлари ва қонун талаблари қарама-қарши. Барча азоб-уқубатлар манбаи қонунларнинг инсон табиатига зид амалларни бажаришига мажбур қилишидадир. Бундан у қуйидагича холосага келади: инсон иккиюзламачи бўлиши керак, у ўзини табиат қонунига ҳам, жамият қонунига ҳам бўйсунайдек қилиб кўрсатиши керак.

Антифонт давлатнинг шартнома асосида келиб чиқиши назариясининг бошида туради. Кулчилликнинг келиб чиқиши сабабини жамиятда ўрнатилган тартибнинг натижасида деб билади. Аслида эса, унинг фикрича, инсонлар табиатан тенг бўлиб, туғилган, эҳтиёжлари ҳам бир хил. Айтишларига қараганда, Антифонт ўз қулларини озодликка чиқариб юборган, ўзи эса қул аёл билан никоҳга кирган. Бунинг учун уни телбаликда айблашиб, фуқаролик ҳукуқидан маҳрум қилишган.

Кичик софистлар Васр охири-IVаср бошларида фаолият кўрсатган.

Алкидам-Горгий шогирди, Антифонтнинг инсонлар тенглиги тўғрисидаги қарашларни ривожлантирган, қулчилликнинг табиийликка зиддигини таъкидлаган. Агар Антифонт эллинлар ва варварларни табиатан тенг деган бўлса, Алкидам, қуллар умуман бўлиши керак эмас, деган. Буни асослашда у нафақат табиатга, балки худога ҳам мурожат киласди ва худо барчани озод, эркин қилиб яратган, табиат ҳеч кимни қул қилиб яратмаган, деб таъкидлайди..

Трансимах.У, Цицерон фикрича, прозаик нутқни тўғри тузишни ихтиро қилган. У тарихга аниқ, нозик фикрловчи, топқир, ҳоҳлаган нарсасини гапира оладиган, ўз фикрини ҳам қисқа, ҳам узун қилиб кура оладиган нотиқ сифатида кирган.

Критий.(460-403) 30та тиранларнинг ичидаги энг зўри бўлган. Афинанинг Пелопоннес урушидаги мағлубиятидан кейин спартакликлар Афинада демократияни бекор қилишни талаб қилганлар. Шу сабабли, 13 кишидан иборат комиссия тузилади ва у янги антидемократик Конститутция тузишга жалб қилинади. Унга Критий бошчилик қиласди. Лекин халқ тиранларга қарши чиқади, Афинада демократияни тиклашади.

Критий динни ижтимоий фойдали ўй-фикр деб ҳисоблади.

“Сизиф” трагедиясида таъкидлашича, дастлаб қонунлар бўлмаган ва шу сабабли инсонлар бир-бирини эзишган. Кейин қонунлар ўрнатилган бўлиб, улар қонунбузарларни жазолашни назарда тутган. Бунинг натижасида, одамлар яширин тарзда ёвузлик қилишга ўтган. Ана шундай бир вазиятда аллақандай доно ёмонликни жиловлаш учун худони ўйлаб топган. Худони барча нарсани қўриб, билиб туради, айбига биноан ҳар бир кишини жазолайди.

Таянч тушунчалар

¹⁴³ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.319

Кулдорлик демократияси, софистика, илк софистлар мактаби, софистларнинг кичик ва катта гурухи, “Инсон-барча нарсаларнинг меъёри”.

Сократ фалсафаси

Афиналик *Сократ* (469-399), асл касби бўйича скульптор. Унинг шогирдларининг бир қисми қулчилик демократияси мавжуд сиёсий тузумга қарши чиқишиган, Сократнинг ўзи ҳам демократия тарафдори бўлмаган. Ана шунинг учун ҳам демократия руҳидаги раҳбарларга ёқмаган ва улар Сократни судга беришган. Лекин айб сиёсий қарашлари учун эмас, диний қарашлари учун қўйилган; Сократ эски худоларни инкор қилган, янгиларига сифинган. Суд қарорига қўра Сократ 399 йилда заҳар ичган.

Сократ бир томондан софистикага хос оммавий ўқитиш, савол моҳиятини тушуниб етиш учун баҳс “сұхбат шаклларидан фойдаланиш, скептицизмнинг баъзи усуllibарини қўллаш зарурлигини уқтирган, айни пайтда, улардан ёмон мақсадда фойдаланишини қоралаган.

Сократ фаолиятининг етук даврида фалсафа шу давргача шуғулланиб келган масалаларни бошланғич асос, уларнинг сони ва табиати, дунёвий структуранинг пайдо бўлиши ва мавжудлиги ва барчасини рад этади. С. фикрича бу масалаларни ечишда вужудга келадиган зиддиятлар уларни билиб бўлмаслики тасдиқлади.

Таълимотнинг асл эканлиги муаммоси, Фалсафа Сократ фикрича, табиат тўғрисида ақлий мушоҳада юритиш билан чекланмайди, у қандай яшаш зарурлиги тўғрисидаги таълимот Ҳаёт санъат бўлгани, санъатни такомиллаштириш учун эса уни билиш зарурлиги сабабли, боис фалсафий масаладан олдин билимнинг моҳияти, масаласини ҳал этиш зарур. Билим қатор предметлардаги умумийни (умумий белгиларини) қўра билиш демакдир. Демак, Сократ фикрича, билим предмет ҳақидаги тушунча бўлиб ва унга тушунчани таърифлаш орқали эришилади.

Тушунчаларни аниқлаш ва таърифлаш учун Сократ фойдаланган метод диалектика ёки диалектик метод деб ном олган.

Диалектика – Сократ фалсафасининг буюк ютуғидир. Сократ фалсафа муаллими сифатида шогирдларига ўз фикрларини фақат оғзаки тарзда: сұхбат ёки баҳс шаклида, маҳсус метод (диалектика) асосида ўтган.

Сократ фаолияти тўғрисида Ксенофонт ва айниқса Платон диалогларидан маълумот оламиз. Сократ нутқлари ва сұхбатларининг асосий предмети этика масалалари: қандай яшаш керак, исбот ва раддияни қандай амалга ошириш керак деган саволлар Сократнинг мақсади Платон диалогларига фикр билдирган шогирдларини файласуф қилиб тайёрлаш.

Сократ методининг шаклланиши унинг этика категорияларини таърифлаш, уларнинг моҳиятини аниқлаш билан боғлиқдир. Предметни диалектик тарзда тадқиқ этиш, Сократ фикрича авваламбор, уни акс эттирувчи тушунчани таърифлашдан иборат. “Лихес”да – қаҳрамонлик ҳақидаги диалогда (Платон диалоги) диалектика тушунчани таърифлаш кўринишига эга бўлади, масалан қаҳрамонлик тушунчасини таърифлашда айнан ана шундай. Сократ таъкидлашича, қаҳрамонлик фозилликнинг хусусий кўриниши шунинг учун ҳам қаҳрамонни таърифлашдан аввал фозилликни таърифлаш зарур бўлади. Ўз навбатида, қаҳрамонликни таърифлашда унинг барча хусусий кўринишларини хисобга олиш, улар учун умумий бўлганини ифода этиш керак.

Демак, Сократ диалектикаси тафовут қиласидан нарсаларда умумийни, кўпликда яkkани, моҳиятни унинг кўринишларida аниқлаш, ўрнатишдан иборат.

Сократ бирор нарса тўғрисида муҳокама юритишдан, тафаккурда унинг қарама – каршисидан, уни истисно қилувчи фикрдан келиб чиқиши зарур деб хисоблади.

Сократнинг муҳим ютуқларидан яна бири билиш жараёнида анализ ва синтезнинг тутган ўрнини тушунишга яқинлаб борганидир. (бу вазифани кейинчалик Платон ва Аристотеллар ҳал этишган).

Яхлитни кўпликка ажратишни (Анализни) Сократ яхши тушунтиради. Лекин у кўпликни яккаликка келтириши (синтез) тўғрисида кам ўйлаган. Аристотел ёзади: “Сократ

улушига хизматларини иккита нарсада, индуктив мулоҳаза юритиш ва тушунчаларни хосил қилишда деб айтиши мумкин”¹⁴⁴.

Сократ “Хақиқатга эришиши учун зиддиятлар дарвозасидан ўтиш керак”.

Сократ диалектикасига хос нарса: муҳокамадан зиддиятни сиқиб чиқариш, зиддиятни инкор этиши.

Инсон ўзини жонига бўйсунгани учун билишнинг асосий вазифасини ўз – ўзини билишда деб ҳисоблади. Унинг “ўз – ўзингни бил” машхур теззиси ана шундан келиб чиқади.

Сократ нинг билиши тушунчаларни таърифлашдан иборат деб тушуниши, этика категорияларини индуктив йўл билан тушунтириши мантиқ илми ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Сократ фикрича, инсон фаолияти мардлик, неъмат ва улардан келиб чиқадиган мақсад тушунчалари билан белгиланади. У барча ёмон ҳатти- ҳаракатни жаҳолатда, доноликни билимда деб ҳисоблаган.

Эр.авв. IV аср бошида Сократнинг баъзи шогирдлари Сократ мактаби деб ном олган мактабни яратиши. Улар: 1) Мегар, 2) Эмедоэретрий, 3) Киниклар, 4) Кирен. мактабларидир Биринчи учтаси шаҳарлар номи билан, охиргиси эса “пес” лақаби билан аталган Диоген Синопс (У Аполлоник Диоген эмас) номи билан аталган. Бу мактабларнинг ҳар бири Сократнинг қўйган масалаларини: неъмат, билиш имкониятлари, умумий тушунчаларнинг предмети, уларнинг ишончлилиги, амалий фаолиятининг мақсадлари, уларнинг неъматларини яратишига олиб келиши кабиларни ҳал этишган.

1) Мегар мактаби вакиллари: Евбулид, Диодор, Стилнон. Улар қарашлари бўйича билим предмети фақат “жисмсиз турлардан”, ёки тушунчалар билан билиб олинадиган умумий бўлиши мумкин. Умумий ягона неъмат билан мос келади, у ўзгармас, Хис қилинадиган дунё, ўлим, ҳаракатлар йўқ нарса. Улар тўғрисида фикр юритиш зиддиятларга олиб келади.

2) Эллидо-эритрий мактаби: Федон томонидан ташкил этилган. Бу мактаб вакиллари нотиқлик санъати усталари бўлган.

3) Киниклар мактаби вакиллари Синонлик Диоген. Кротес ва унинг аёли Гиппархил. Антисфен – умумийнинг реаллигини инкор этиши. Киниклар фикрича, донолик назария билимга эга бўлишда эмас, балки неъматни тушунишдадир.

4) Кирен мактаби вакиллари Аристинн, Антинатр, Феледор, Гегесий. Билим предмети амалда эришиб бўладиган неъмат.

Таянч тушунчалар

Сократ диалектикаси, майевтика, “Хақиқатга эришиш учун зиддиятлар дарвозасидан ўтиш керак”, “Ўз-ўзингни бил”, мегар мактаби, эллидо- критий мактаби, киниклар мактаби, кирен мактаби.

5.4. МУМТОЗ ГРЕК ФАЛСАФАСИ.

ЛЕВКИПП –ДЕМОКРИТНИНГ АТОМИСТИК ТАЪЛИМОТИ

Атомистик таълимот антик фалсафанинг етук ривожланган даврида вужудга келган. Унинг асосчилари Левкипп ва Демокритдир.

Левкипп (эр.авв. 500-440) нинг ҳаёти ва асарлари тўғрисида маълумотлар кам. Туғилган жойнинг Абдер, Милет, Элей деб тахмин қилишади. Баъзилар Левкиппнинг бор эканлигига шубҳа қилишади. Хусусан, Эпикур “хеч қандай файласуф Левкипп бўлган эмас”, деб айтади. Ана шунга асосланган бўлса керак, XIX асрда Эрвин Роде “Левкипп масаласи” деган китобида Левкиппнинг мавжуд бўлганлигини инкор этади. А.О. Маковельский фикрича Эпикур файласуфлар тўғрисида ҳазиллар айтишини яхши кўрган, у Левкиппни ноборлиқни тан олгани учун, ўзини ҳам мавжуд эмас деб ҳисоблашган¹⁴⁵.

“Ақл тўғрисида” (“Катта дунё қурилиши”)асарини баъзилар Левкиппга, бошқалар Демокритга тегишли деб айтишади. Левкипп ва Демокритнинг таълимотларини ажратища ҳам тадқиқотчилар қийналишади. Аристотел “Левкипп ва Демокрит Битта таълимот яратишган”, деб таъкидлайди.

¹⁴⁴ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.327-328

¹⁴⁵ Карапнг: Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.180

¹⁴⁶ Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.322

Айни пайтда улар яшаган даврлар ва ўрганган масалалари фарқланади. Хусусан, Левкипп Сократгача бўлган файласуфлар қаторига киради. У атомлар, космология, космогония асослари билан қизиқкан, асосий эътиборини дунёнинг тузилиши масаласига қаратган. Демокрит эса Сократдан катта, у Аристотел фикрича “барча нарсалар ҳақида мулоҳаза юритган” хусусан билиш, ахлоқ, сиёсат, тарбия ва бошқа масалалари билан шуғулланган.

А.Н. Чанишев “Катта дунё қурилиши” борлиқ масалаларига тааллуқли бўлиб, у Левкипп ва Демокрит қарашларини акс эттиради, “Кичик дунё қурилиши” инсон масаласига бағишлиланган бўлиб, у асосан Демокрит қарашларини ифода этади деган фикрдан келиб чиқиб, уларнинг таълимотларини бир – биридан чегаралашга ҳаракат килади”¹⁴⁷.

Демокрит (эр.аа. 460-470 йилларда туғилган деб тахмин қилинади) Абдер шахрида дунёга келган; - Протагорнинг замондоши, ёши Сократдан сал каттароқ.

Демокрит ҳаёти тўғрисида бир қанча ярим афсонавий ривоятлар сақланган. Таниқли зотдан бўлиб, катта меросга эга бўлиб қолган Демокрит барча бойлигини илмий сафарларга сарфлайди. Бу даврда Абдерда отадан қолган меросни бемахсул ишларга сарф қилиш жиноят ҳисобланарди ва шунинг учун ҳам Демокрит нинг иши бўйича жинойи иш қўзғатилади. Лекин Демокрит илмий сафарларда йиқкан билимларига суюниб ёзган асарларини ўқиб беради ва жазодан қутилиб қолади. Аллома Бобил, Форс давлати, Ҳиндистон ва Мисрга саёҳат қилган, олимлар, магия билан шуғулланувчиларга шогирд бўлиб тушган. Демокрит V аср охири IV аср бошида вафот этган. Демокрит Левкиппнинг шогирди бўлган. Бу даврда Абдерда Софист Протагор, натуралист ва шифокор Гиппократлар яшаган.

Левкипп ва Демокритнинг физиковий ва фалсафий қарашларининг асосини жисмларнинг бўлинмас заррачаларининг мавжудлиги тўғрисидаги фаразлари ташкил этади. Бундай сон – саноқсиз заррчаларни, яъни атомларни (атомос- бўлинмас, қисмларга кесилмайдиган) мутлоқ зич ва ҳавосиз бўлгани учун бўлинмайдиган заррачалар деб ҳисоблашган. Ҳаво атомлар ҳосил қиласиган жисмларда бўлади ва улар ана шу ҳавода ҳаракатланишади. Атомлар бир биридан 1) шакли, яъни ташқи кўриниши; 2) ўлчамлари; 3) ҳолати ва 4) тартиби билан фарқ қилинади¹⁴⁸. Бўшлиқдаги ҳаракати жараёнида атомларнинг баъзилари бир бирининг устидан сакраб ўтиб кетишади, бошқа бир хиллари тарқалишиб, ўралишиб кетишади, (шакли мос келганда) ва мураккаб жисмларни пайдо қилишади. Левкипп ва Демокритлар фикрича борлиқда атомларнинг фақат сонигина эмас, балки кўринишлари, шакллари ҳам чексиздир. Лекин улар (шакллар) кўринмайди, ҳис этилмайди. Симплицийнинг ҳабар беришича атом шакллари сони шунинг учун ҳам чексизки, “улар сони бошқасининг сонидан ҳеч қанча кўп эмас”.

Атомистик таълимот элейликлар қўйган масала: борлиқ пайдо бўлиши ҳам йўқ бўлиши ҳам мумкин эмасми? деган саволнинг ўзига хос ечими эди. Айни пайтда Левкипп ва Демокритлар элейликларнинг кўплик (тўплам)ни, ҳаракатни фикралаб бўлмайди деган хulosасини инкор этадилар.

Левкипп ва Демокритлар атомлар ҳаракати сабаби тўғрисидаги масалани қўйишмайдилар. Бунинг сабаби шундаки, улар ҳаракат атомга аввал бошиданоқ ҳос бўлган хусусият деб ҳисоблашган.

Атомистик таълимот кундалик тажрибадаги ҳодисага таянади, уни умумлаштириш асосида пайдо бўлган. Бу ҳодиса: қаттиқ жисмнинг қисилишидан иборат. Теофраст берган маълумот бўйича Левкипп ва Демокритлар шундай фикр юритишган: агар атомлар оралиғида ҳаво бўлмагандан жисмнинг ҳажми қисқармаган бўлар эди. Демак, жисмнинг қаттиқлиги ёки юмшоқлигига унинг зичлиги ва сиyrалиги мос келади, деган хulosага келганлар. Атомлар барча йўналишларда ҳаракат қилишади. Ана шунинг учун ҳар улар борлиқда муайян тартибни ҳосил қилиши ҳам, ёки тартибсиз хатотик ҳаракатда бўлиши ҳам мумкин. (масалан, қуёш нури деразадан ўтганда майда заррачалар чанг ичида ҳаракатланаётгандек бўлиб кўринади.

¹⁴⁷ Ўша жойда.-Б.182

¹⁴⁸ Каранг: ўша жойда-Б.324

Левкипп ва Демокритнинг фикрича атомларни ҳар хил катталикда бўлиши, кўзга кўринмайдиган энг майда заррача ва катта хажмдаги заррача кўринишида бўлиши мумкин.

Аристотел фикрича, Демокрит чексиз катта миқдордаги моҳиятни – бўш фазони мавжуд деб ҳисоблаган. Лекин бундан худди шундай катталик, ўлчамдаги атом ҳам бўлади, деган хулоса чиқармаган.

Демокрит Атомни “ғоя” ҳам деб атаган, лекин унинг жисмли шакл, жисмли “ғоя” деб ҳисоблаган. (Платонда “ғоя”- жисмсиз шакл).

Атом – жисмли ғоя бўлса, у қандай моддий сифатларга эга, деган савол пайдо бўлади. Бунга Демокрит атомлар ҳис этиладиган сифатларга ҳид, ранг, товуш, ҳароарт кабиларга эга эмас. Атомлар фақат фазодаги шакли, ўлчами, ҳолати, тартиби бўйича фарқланади, бу сифатлар ҳис этилмайди. Секст Эмпирик Демокритнинг қуидаги сўзларини келтиради: “Ширин, аччиқ, иссиқ, совуқ ва бошқалар фақат фикрда мавжуд, борлиқда эса фақат атомлар ва бўшлиқ мавжуд, холос”.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, Атомистик таълимот вақтининг чексизлиги тўғрисидаги фикр билан бирга ривожланди.

Зарурият ва тасодиф. Моддий бошланғич асос ва вақтнинг абадийлигидан атомистлар табиатдаги барча предметлар ва ҳодисаларнинг зарурийлигини келтириб чиқаришади. Аэций берган маълумотга кўра, Демокрит (балки Левкипп) ҳеч бир нарса “сабабсиз пайдо бўлмайди, бироқ барча нарсалар қандайдир асос ва заруриятга кўра вужудга келади”, деб таъкидлайди. Демокрит фикрига кўра зарурият физиковий маънога эга, у “материянинг қаршилиги, ҳаракати ва зарбаси”. У “тирдоб”ни барча нарсаланинг сабаби деб билади. Дунёдаги ҳамма ҳодисалар заруриятга бўйунади. Оламда сабабсиз пайдо бўладиган ҳеч нарса йўқ ва демак, тасодиф йўқ. Демокрит фикрича “Кишилар ўзининг мулоҳаза юрита билмасликларини яшириш учун тасодиф ўйлаб топишган.

Симплиций Демокритнинг тасодиф тўғрисидаги мулоҳазаларини қуидаги мисолда тушунтиради; кал бош чол экин майдони бўйлаб юриб кетаётганда, унинг бошига тошбақа тушиб кетади ва калла суюгини синдиради. Содир бўлган ҳол гўёки тасодифдек. Лекин аслида ундей эмас, зарурий, чунки бургут унинг бошини тош деб ўйлаб тошбақани ташлаб юборади. (тошбақа тошга урилганда косачалари синиб, гўшти ажралади, бургут уни ейиш учун шундай қилади). Бу - зарурият.

Демокрит тасодифни мақсадга мувофиқликка қарама қарши қўйиб тушунтиради. Унинг фирича, ҳар бир нарса тўғрисида у нима сабабдан пайдо бўлди, унинг сабаби нима деб савол қўйиш керак. Бунда қандай мақсадга кўра пайдо бўлди деб савол қўйиш ўринли эмас. Демак, Демокрит тасодифни сабабсиз нарса деб эмас, мақсадга мувофиқликнинг инкори деб тушунтиради.

Демокрит ёзади : “Бўшлиқ ва атомлар – материядир, ёки нарсалар сабабидир”¹⁴⁹.

Космология ва космогония. Атомизмнинг янгилиги қуидаги икки нарсада: 1) борлиқнинг чексизлиги ва 2) чексиз дунёвий фазода бир қатда ёнма – ён яшаётган дунёларнинг кўплиги ҳақидаги таълимотидир Левкипп ва Демокритнинг дунёнинг чексизлиги тўғрисидаги қарашлари бўш фазонинг чексизлиши ва атомларнинг чексиз миқдорда эканлигидан келиб чиқади.

Дунёлар сонининг чексизлигини улар қуидагича тушунтиришади: чегарасизликдан ажралган ҳолда шаклига кўра турли хил жисмлар “буюк бўшлиқда” ҳаракатлана бориб биргаликда ягона гирдобни (вихрь) келтириб чиқаради ва жисмлар унда бир бирига урилиб, парчаланиб, айланиб, ўхшашлари ўзаро қўшилиб, катталашиб муқим айланадиган жисмлар шаклига киришади. Шу тариқа юпқа, нозик кисмлар тепагачиқишиади, оғирлари марказда бўлган шарсимон бирикмалар ҳосил қилишади. Шу тариқа Ер пайдо бўлади. Уйирмали ҳаракат давомида Ер юқори қобигидан ажралган заррачалар муайян кўринишига эга жисмларни осмон ёритгичларини келтириб чиқаришади. Ерга энг яқин айлана Ой, энг узоқ турган айлана – Қуёш. Булар фақат бир дунёни пайдо қилишади, қолган дунёлар ҳам шу тариқа юзага чиқишиади.

¹⁴⁹ Ўша жойда-Б.322

Математикадаги атомизм. Атом тұғрисидаги таълимотни Демокрит математика соҳасига ёйди. У математик жисмларни (шар, конус, пирамида) худди атомлар бир биридан бўшлиқда ажralиб турғани каби, бир бирига ёпишган тексиликлардан ташкил топган деб тушунтиради. Масалан, конус унинг асосига нисбатан кўп миқдордаги параллель айланалардан ташкил топиб, уларнинг радиуси конус юқори нуқтаси томон кичрайиб боради. Улар шунчалик ингичкаки, сезги органлари билан ҳис этиб бўлмайди.

Атомистик назарияга кўра жисмларнинг бўлиниши чексиз давом этмайди, унинг чегараси бор, бу атомдир. Бу фикри билан Демокрит Зенон опориясидаги зиддиятни бартараф этади.

Стереометрияда Демокрит асосий атомлар элемент деб Демокрит пирамидани хисоблайди. Барча жисмлар пирамидаларга ажralиши мумкин.

Левкипп ва Демокрит иррационал муносабатларни инкор қилишади. Барча математик предметлар жисмлар, юзалар, чизиклар атомлардир, яъни бўлинмас бутун элементлардир. Ана шунинг учун ҳам иррационал муносабатларнинг бўлиши мумкин эмас.

Атомистлар ҳиссий ва ақлий билишни фарқ қиласидар. Атомларни фақат ҳиссийт асосида билиб бўлмайди. Бунинг учун ҳиссийт ақл томонидан чуқурлаштирилиши, тўлдирилиши зарур. Демак ҳиссийт ва ақл қарама қарши эмас, ўзаро алоқададир.

Аристотел фикрича “Демокрит ақлни ҳақиқатни биладиган куч деб хисобламайди; уни жон билан алмаштириб юборади”¹⁵⁰. Унинг Иррационал муносабатлар фақат ҳиссий билишгагина хосдир.

Демокрит фикрича, билишнинг икки тури мавжуд: ҳақиқий ва қоронғи. Қоронғи, бу кўриш, эшитиш, таъм, бадан ва хид сезгилари.

Демокритнинг мантикий фикрлари “Конан”ларда (Канон – “мезон”, “қоида” ифаода этилган. Унда билишнинг уч мезони фарқланади: 1) ҳиссий билишга оид, 2) тафаккур, 3) ҳоҳланган ва ҳоҳланмаганлар (унинг ёрдамида предметга яқинлашамиз ёки узоқлашамиз).

Психология. Жон ва нафас механик мувозанатда бўлади, ҳаёт ана шунга асосланади. Яъни ҳаётнинг ўлимга қаршилиги.

Худолар Демокрит бир томондан худолар тұғрисидаги тасаввурлапрга қарши чиқади, иккинчи томондан, уларнинг мавжудлигини тан олади. Унинг фикрича, ҳаво – барча оловли атомларини макони. Ҳаво фақат жойлашадиган ўрин эмас, у ҳаёт учун нафас олиш ва нафас чиқариш учун зарур. Ҳаво оловли думалоқ атомланинг уйирмали ҳаракатидан ҳосил бўладиган образлар билан тўдиб тошган. Улар худолар бўлиб. Мустақил, узоқ яшайдиган, парчаланмайдиган хусусиятларга эга. Улар одамга ўхшамайди. Худоларнинг баъзилари яхшиликни келтиради, бошқалари ёмонликни. Ўз овозлари, кўринишлари билан худолар одамларга уларнинг келажаги тұғрисида огоҳлантиради.

Инсон ва маданият. Демокрит маданиятга ривожланиши мақомини беради. Маданият табиат ривожланиши давоми. Санъат–табиатта тақлид қилиш демакдир. Поэтик (ижодий) санъат учун “илҳом”, “ақлсизлик” манбадир.

Этика ва сиёсат. Демокрит этикасининг аксиомаси ва асоси: озод грек жамиятдан ажralган индивид эмас, балки шаҳар–давлат фуқаросидир, деган фикрдан иборат. Яхши бошқариладиган давлат - бу яхлит сакланиб турувчи давлат, у буюк таянч. Шунинг учун ҳам давлат манфаатлари якка кишилар манфатларидан юқори туради. Демократик полисдаги камбағаллик монархиядаги бойлиқдан афзал. Лекин демократия ҳамма вақт ҳам яхши ҳаётни кафолатламайди. “На санъатга, на донишмандликка уларни ўрганмасдан туриб, эришиб бўлади”. “Ҳаётнинг мақсади- руҳнинг, жоннинг яхши ўрнашиб олиши”.

Донишмандлик уч нарсани келтиради: яхши фикрлаш, яхши гапириш, яхши амаллар қилиш.

Хулқ атворт- ақл билан боғлиқ, у билан белгиланади. Эътиборга энг лойиқ сара – эхтиросга берилмаслик, вазминликдир. Доно одам ёвузликдан ҳам эзгуликни ажратади, агар у ана шунга лойиқ илмга эга бўлса. Мисол: чуқур ҳавза кўп муносабатда

¹⁵⁰ Каранг: ўша жойда-Б.332

фойдали, лекин унда чўкиб кетиш хавфи бор, яъни у зиён. Айни пайтда ундан (зараардан) қутилиш воситаси бор, бу - сузишга ўрганиш.

Билим – “рухнинг яхши ўрнашишига” халақит берадиган нарсаларни бартараф этувчи восита.

Таянч тушунчалар

Атом, бўшлиқ, материя, борлиқнинг чексизлиги, чексиз дунёвий фазо, атомизм, математик атомизм, канон, билишнинг уч мезони, “Санъат-табиатга тақлид қилиш демакдир”.

4.11 ПЛАТОН ФАЛСАФАСИ

Платон эр.авв. 427 йилда Африкадан унча узоқ бўлмаган Егинда Аристон оиласида туғилган. Отаси–Аристон авлоди бўйича таникли қонуншунос Солон қариндошларига бориб тақалади. Она уруғи бўйича афинанинг сиёсий арбоби, кейинчалик “тиран” Критийга ҳам бориб туташади. Айтишларига қараганда, айнан шу Критий Платонни Сократ шогирдлари қаторига қўшган. Платон дастлаб бадиий адабиёт, тасвирий санъат, мусиқага қизиқкан. Кейинчалик шу соҳада орттирган тажрибалари фалсафий изходида ёрдам берган. Ривоятларга қараганда Платон фалсафа билан шуғулланишини кеч бошлаган. Фалсафа бўйича дастлабки устози Кратил бўлган (Сократга қадар). Кратил Гераклит фалсафаси давомчиси сифатида танилган, у оламда абадий ҳаракат мавжудлигини, тўхтовсиз ўзгаришлар содир бўлиб туришини таъкидлаган. Гераклитнинг дарёга икки марта тушиб бўлмайди деган фикрини, ҳатто бир марта ҳам тушиб бўлмайдиган деган мулоҳаза билан тўлдириган. Ана шунинг учун хам предметни аниқ бир ном билан айтиб бўлмайди: предмет тез ўзгариб, бошқа предметга айланиб қолади ва демак, аввалги номига мос келмай қолади. Платон устозининг бу мулоҳазаси устидан истеъзоли қулиб, предметни номи билан аташ керак эмас, уни шунчаки қўл билан кўрсатиб қўя қолиш керак, деган.

Сократ ўлган йили (эр.авв. 339) Платон Афинадан чиқиб кетиб, ўн икки йил четда юради. Бу даврда у Миср, Жанубий Италия ва Сицилияда бўлади. У ерларда миср динглари, грек математиклари астрономлари Евдокс билан Федр пифагорчилар билан танишади (Архит). Архит давлат арбоби, олим- математик, физик механик бўлган. Геометриячи олим сифатида уни Фасослик Модам ва Афиналик Теэтетлар ҳурмат қилишган.

IV аср бошида Платон Сицилияга ўтади, У ерда, Дионисия саройида “мим” санъати ривож топган эди. Платон ўз диалоглари парсонажларининг индивидуал маҳоратини ана шундан ўрганган бўлиши мумкин деб тахмин қилинади. 387 йили, 40 ёшида Платон Афинага қайтади. Қаҳрамон Академ чакалакзор (дараҳтзор)ида ўз мактабини ташкил этади, бу Платон Академияси деб ном олади. Бу Академия ўқувчиларининг бир қисми илм билан шуғулланса, бошқа бир қисми сиёсий фаолиятига тайёрланар эди. Бу Академияда математика, кейинчалик фалсафа билан шуғулланиш, илмий ишлар олиб бориш яхши йўлга қўйилган эди.

367 йили Дионисий II ҳокимият тепасига келгандан кейин унинг маслаҳатчиси Диан Платонни Сицилияга таклиф этади. У ерда Платон ўзининг идеал давлат лойиҳасини амалга оширишга уринади. Диан орзу қилган давлат манорхия, аристократия, демократиянинг қоришмасидан иборат эди. Дион Платончи Каллин томонидан Сирақузада қисқа вақт давомида ҳокимиятни бошқараётганида ўлдирилган.

Платон асарлари бизгача тўла ҳолда етиб келган. Уларни 4 гурухга бўлишади:

1. Сократик гурух: “Сократ аналогияси”, “Евтифон”, “Критон”, “Хормид”, “Лахес”, “Протагор”, “Менон”, “Евтидем”, “Горгий”.
2. “Кратил”, “Пир”, “Федон” ва “Давла нинг биринчи китоби.
3. “Давлат”нинг қолган китоблари, “Федр”, “Теэтет”, ва “Парменид”
4. “Софист” “Сиёсатчи”, “Филеб”, “Тимей”, “Критий” ва “Конунлар”.

Уларда борлиқ, ахлоқ, хуқуқ, билиш масалалари муҳокама этилади. Диалоглар шаклида ёзилган бу асарларда диққат марказида Сократ, Софистлар, шоирлар, сиёсий арблар туради. Улар орқали билдирилган фикрларда Платоннинг фалсафий қарашлари

эволюциясини, унинг ғоялар тўғрисидаги таълимотини диалектикага оид мулоҳазаларини пайқаш қийин эмас.

Платоннинг “гоялар” (“турлар”) тўғрисидаги таълимоти. Платон элейчилар Парменид ва Зенондан ҳақиқатда мавжуд бўлган ва ҳақиқий мавжудлигига эга эмасларни фарқлашни ўзлаштиради. “Тимейда” ёзади: аввалам бор, менимча, доимо яшайдиган, лекин шаклланмайдиган нарсалар билан доимо шаклланадиган, лекин мавжуд эмас нарсаларни фарқлаш лозим. Бу бор бўлиш, шаклланиш билан борлиқ, ходиса билан моҳият ўртасидаги муносабатдир. Булар орасида “гўзаллик”ни тадқиқ этишга кўп аҳамият беради.

Платоннинг телеологияси—мақсадга мувофиқлик тўғрисидаги таълимоти унинг теологияси—илоҳиёт ҳақидаги таълимот билан узвий боғлиқ. “Базм”, “Парменид”, “Федр” асарларида, ғояларни тўлиқ била олмаймиз. Худоларни эса ақл билан билиб бўлади. Илоҳий ақл илоҳий ҳаётнинг мавжудлигини тақазо этади. (Софист). Худо нафакат, тирик, балки мукаммал неъмат ҳамдир (Тимейда). Худо эзгуликнинг неъматнинг ўзи (шу ерда). Оламда барча нарса яхши бўлиши учун худо уларни ўзига ўхшатиб мукаммал қилиб яратади.

Неъматни баҳт-саодатни билишни ҳоҳлаб, инсон худони билишга интилади: неъматларга эга бўлиш учун у худонинг моҳиятига дахлдор бўлишга ҳаракат қиласди. Худо барча нарсаларнинг ибтидоси ҳам, ўртаси ҳам, охири ҳамдир. У шунинг учун ҳам ибтидони, ундан барча нарса келиб чиқади. У шунинг учун ҳам ўртаки, барча нарсаларнинг моҳиятни ташкил этади; у шунинг учун ҳам охири, ниҳоясики, барча нарсалар унга қараб интилади.

Платон маълум маънода “неъматни ақл билан айнанлаштиради. Ақллилик мақсадга муавофиқликда зохир бўлгани учун Платон уни мақсадга мувофиқлик билан яқинлаштиради. Мақсадга мувофиқлик Платон фикрича, буюмнинг ўз ғоясига мувофиқ келишидири бундан буюмнинг “яхшилиги”нинг нима эканлигини билиш. Бу буюмнинг “ғояси”ни тушуниб этиш демакдир. Ўз навбатида, “ғояни” билиш демак барча ҳиссий қабул қилинадиган ва сабабий боғланишда бўлган нарсаларни уларнинг ғайри ҳиссий ва мақсад бирлигига келтиришдан иборат. Масалан, нима учун Ер шарсимон (ёки текис), у оламнинг марказидан ёки ундан сиртдами каби саволларга жавоб бериш учун, унинг у ёки бу хоссасининг ақлий асосини кўрсатш зарур. Дунёни тушунтириш вазифаси, бу нуқтаи назардан қараганда, барча жузъий, хусусий қонунларни (дунёда амал қиласиган қонунларни) ягона умумий асосга келтириш ва ундан кейин шу умумий асосдан барча хусусий қонунларни келтириб чиқаришдан иборат.

Платон инсон учун энг олий баҳтнинг тавсифини “Филеб” асарида беради. Бу ерда олий инсоний баҳтнинг шартлари сифатида қўйидагиларни кўрсатади: 1) “ғоянинг абадий, мангу табиатида иштирок этиши; 2) “Фоя”нинг борлиқда гавдаланиши; 3) ақлнинг мавжудлиги ва билимга эгалик қилиш, шунингдек, тўғри фикрга эга бўлиш; 4) Баъзи фанлар санъат турларини эгаллаш 5) соф ҳиссий лаззатнинг баъзи турларидан; масалан, куйнинг тоза тони (жарангি) дан ёки тасвирдаги рангдан баҳраманед бўлиш (Филеб). Гўзаллик ўзгармас, ҳиссий идрок этиладиган нарсалар ўзгарувчандир. Гўзаллик ягона, ҳиссий идрок этиладиган жисмлар кўп! Гўзаллик муқаррар ва нисбатсиз ҳиссий идрок этиладиган нарсалар доимо у ёки бу шарт билан боғланган.

“Фоя”лар ва ҳиссиз қабулланадиган дунё. Мавжуд ҳақиқий борлиқка ноборлиқ қарама қарши туради. Лекин “ғоялар” ва материя тенг хуқуқли ва тенг кучли бошланғич асослар эмас. Ғоялар дунёси бирламчи. Айни пайтда Платон ноборлиқнинг ҳам зарурий тарзда мавжудлигини таъкидлайди. Ноборлиқ категорияси борлиқ категориясидан кейин келади. Материя ноборлиқ сифатида мавжуд бўлиши учун (у предмет ва ходисаларнинг фазода мавжуд бўлиш приципи) фазосиз ғайрий табиий “ғояларнинг (унинг яхлитлиги, бўлинмаслиги, бирлиги ақл билан англашади) бўлиши зарур.

Ҳиссий идрок этиладиган дунё борлиқ ҳам, ноборлиқ ҳам эмас, у уларнинг оралиғидаги нарса. Ғоялар соҳаси билан нарсалар соҳаси ўртасида яна “дунёнинг жони” бор. Ғоялар дунёси фаол асос, эркаклик бўлса материя, Массив асос аёллик ҳиссий идрок қилинадиган дунё уларнинг ўртасида мавжуд бўйлган болалардир.

Ҳар бир хиссий идрок қилинувчи буюм ҳам ғояга, ҳам материяга дахлдор. Ғояга алоқадорлиги шундаки, унинг борлиғи билан боғлиқ бўлган хусусиятлари – мангалиги, ўзгармаслиги, айнанилиги ғоя билан белгиланади. У материяга шунинг учун алоқадорки, бир қанча хусусиятлари чексиз бўлинувчанлиги, “озиқлантирувчи” нинг ва буюмларни алоҳида мавжудлиги ноборлиқ томонидан белгиланади.

Хиссий идроқ этиладиган нарсалар дунёси бу шаклланиш, келиб чиқиш, бор бўлиш соҳасидир. Бу дунё қарама қаршиликлар бўлган борлиқ ва ноборлиқнинг ўзгарувчанлик ва ўзгармасликнинг, харакатсизлик ва ҳаракатнинг, яккалик ва кўпликнинг бирлиги. Кейинчалик Гегел бу фикрни ривожлантириб, борлиқ ва ноборлиқ (ҳеч нима нечта) диалектикаси шаклланишга олиб келади, дейди.

Ғояларнинг турлари масаласи бўйича Платон фикрлари аниқ баён қилинган эмас. Баъзи тадқиқчилар унинг буюмлар, нарсалар ғоялари ва хоссалар ва муносабатлар муносабатлар ғояларини фарқ қилганини айтишади. Унинг турли асарларида билдирган фикрлари таҳлили қўйидагича классификациялаш мумкинлиги билдиради. Демак, ғоялар бир жинсли эмас, улар муайян монархияни, яъни юқоридан қўйига қараб бўлган кетма кетликни ҳосил қилишади. Улар қўйидаги соҳаларга оид:

Олий неъматлар, қадриятлар ғоялари (баҳт-саодат, ҳақиқат, гўзаллик, адолат, ғоялари), улар мутлоқ сифатлар ғоялари.

Физиковий ҳодисалар ва жараёнлар ғоялари (масалан, “олов”, “сокинлик”, “ҳаракат”, “ранг”, “товуш”)

Мавжудотлар турларига тегишли ғоялар (“ҳайвон”, “инсон” ғоялари);

Инсон қўли, унинг ҳунари, санъати билан яратиладиган нарсалар ғоялари (масалан, “стол”, “кроват”)

Муносабатлар ғоялари (бу шунинг учун ҳам мавжудки, тенглик муносабатини аниқлаш шу муносабат ғоясининг ўлишини тақозо этади).

Ғоялар тушунчалар сифатида. Платонда “ғояни” ғоя қиласидиган нарса бу унинг: 1) сабаб, яъни борлиқнинг, унинг хусусиятлари ва муносабатларининг манбай; 2) яратувчининг унга қараб нарсалар дунёсини яратиши учун намуна эканлиги; 3) барча мавжуд нарсалар унга қараб интиладиган олий неъмат, мақсад эканлигидир.

Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимотининг яна бир муҳим жиҳати бор: ғоянинг борлиққа мос келадиган тушунча, фикр сифатида мавжуд бўлиши тўғрисидаги мулоҳазаси бор. Бу маънода Платон “ғояси”, умумий, жинс тушунча, фикр қилинаётган предметнинг моҳияти тўғрисидаги тушунча. Платон тушунчаларни жинс ва турларга ажратали ва жинс тушунчалар хажмларини тур тушунчаларга бўлиб аниқлش зарурлигини уқтиради. Бу усулни Платон диалектика деб атайди. Платон диалектикаси бу предметларни (предметлар тўғрисидаги тушунчаларни) жинсларга, жинс ичida эса унинг турларга бўлинишини аниқлаш санъати (“Софист” 953 Д-Е).

Шунингдек, Платон диалектикани мавжудот ҳақидаги фан деб ҳам атайди. Диалектика, Платон фикрича, фақат моҳиятлар соясини эмас, балки моҳиятларнинг ўзини ҳам мушоҳада қилишдан иборат.

Платон диалектикаси икки томонлама метод: 1) гипотеза орқали ғояга, яъни бошланғич асосга кўтарилиш; 2) бошланғич асосдан қўйига қараб бориш, яъни жинсларни турларга бўлиш.

Платоннинг диалектика тўғрисидаги мулоҳазаларига, бизнингча, унинг қўйидаги фикри якун ясайди: “... диалектика фанлар мундарижасининг энг юқорисида туради, бошқа хеч бир фан, адолат нуқтаи назаридан, ундан юқорида бўлиши мумкин эмас, барча фанлар у билан якунланиши лозим” (Давлат, 534'E)¹⁵¹.

Платоннинг космологик таълимоти “Тимей” диалогида баён қилинган. Бу таълимот Пифагорнинг комологик қарашларига ҳамоҳанг. Платон фикрича, олам шар шаклидаги тирик мавжудот. Шунинг учун ҳам у жонга эга. Жон оламнинг бўлаги эмас, у дунёни ўраб олган бўлиб, З та бошланғич элементдан ташкил топган: “айният”, “тафовут” ва “моҳият”. Улар чекланган ва чегарасиз борлиқнинг, яъни моддий ва идеал борлиқнинг олий асосларидир. Улар мусиқа оқтави қонунлари бўйича тақсимланган ёритгичларини

¹⁵¹ Ўша жойда-Б.387

улар харакатида ўзига жалб этиб туралынадан иборат. Барча томонидан дунёвий жон билан ўраб олинган олам танаси (жисми) 4 та элементдан: ер, сув, олов ва ҳаводан ташкил топган. Бу элементлар сонлар қонунига мувофиқ пропорционал бирикмаларни ҳосил қиласидилар.

“Айният” доираси ҳаракатсиз юлдузлар айланасини “ўзга”лар айланаси планеталар айланасини ҳосил қиласидилар.

Ер, сув, олов, ҳаво элементлари моддий бўлгани учун, геометрик жисмлар сингари текисликлар билан чегараланган. Ер шакликлар билан чегераланган. Ер шакли куб, сув, икосаэдр, олов- пирамида, ҳаво октаэдр шаклида. Осмон додекаэр сингари безанган. Дунёвий жон ҳәётини сон муносабатлари ва гармони бошқаради. Дунёвий жон фақат ҳәёт бўлибгина қолмай балки қобилиятига ҳам эга. Ўзининг айлана бўйлаб ҳаракатида мохиятга эга нарсалар билан билан тўқнашар экан, ўз сўзи билан нималар ўхшаш, нималардан фарқ қилиши тўғрисида. Ушнингдек қаерда, қачон, қандай қилиб абадий борлиқقا ва бошқа мавжудликка нисбатан яшаш ҳақида гувоҳлик беради. Бу гувоҳлик сўзи “айният”га нисбатан ҳам, “ўзга”га нисбатан ҳам бирдек ҳақиқат. Улар ҳиссий идрок этиладиган нарсаларга тегишли бўлганда қатъий ҳақиқий фикр ва эътиқод пайдо бўлади. Улар ақлли нарсаларга тегишли бўлганда фикр ва билим зарурый тарзда ўзининг такомилилига етади. Инсон жони олам жонига ўхшаш – бир хил гармония, ўхшаш, гирдобрлар. Аввал у (инсон жони) юлдузда бўлган, бироқ унда танада бўлгани учун тартибга солинмаган инсон ҳәётининг мақсади-дастлабки табиатини тиклаш. Бу мақсадга осмоннинг айланиши ва гармонияни ўрганиш орқали эришилади. Бунинг қуроли бўлиб ҳисларимиз: қўриш элементи ва бошқалар хизмат қиласидилар. Шу мақсадни ўзига эришишига хизмат қиласидиган ва у орқали гармонияга элтадиган. Нутқ қобилияти ва музиковий овоз ҳам хизмат қиласидилар.

Гармония ҳаракатига жонининг айланма ҳаракати ўхшаш “Тимей”да инсон жонининг қушлар ва бошқа хайвонлар таналарига кўчиб ўтиши ҳақидаги фантастик қарашлар баён қилинади. Жон кирган хайвон тури инсоннинг ахлоқий сифатларига эга бўлади. Тозалангач, жон ўзининг юлдузига қайтади.

Платоннинг билиши назарияси унинг жон тўғрисидаги таълимоти билан узвий боғлиқ. Платон фикрича билиш ҳаммага ҳам тегишли бўлмаган қобилият “Фалсафа” “дорнишмандликни севиш” бўлиб, у ҳақиқат мақомига эга билимларни ҳосил қилган кишиларга ҳам, ҳеч нарсани билмайдиган кишиларга ҳам, тааллуқли эмас. Чин билимларга эга худо бўлиб, унда билимга интилишга эҳтиёж йўқ. Билимсиз кишилар жахолатда бўлиб улар ўз нодонликларини тушуниб етмайдиган ва шунинг учун ҳам билим олишга интилмайдилар.

Платон фикрича, файласуф - бу билимли ва билимсиз ўртасида турган, мукаммал бўлмаган билимдан мукаммал билимга интилувчи кишидир. Файласуф образини Платон ярим афсонавий тарзда “Базм” диалогида демак Эрос оброзида тасвирлайди. Билим тўғрисидаги қарашлари эса “Теэтет”, “Менон”, “Базм”, “Давлат” диалогларида акс этган.

Платон фикрича билим турлари борлиқ турларига мос келиши керак. У борлиқни тўғри тушуниши учун қадимги грек фалсафасида аниқ қўринишга эга бўлиб бораётган икки қарама-карши концепция ўртасидаги зиддиятни: элейчиларнинг борлиқни ўзгармас, ҳаракатсиз деб билиши билан Гераклит (Протагор, Кратил давом эттиришган)нинг оламни ўзгарувчан, ҳаракатда деб тушуниши ўртасидаги зиддиятни ҳал этиш зарур деб ҳисоблайди.

Билим нима? деб савол қўйиб, унга жавоб беришда 3 та фикрнинг хатолигини кўрсатади: 1) билим–бу ҳиссий идрок; 2) билим–бу тўғри фикр, 3) билим–бу “маънога эга” тўғри фикр.

Протагор фикрини танқид қилиб барча нарсанинг “ўлчови” билимли инсон деган фикрни илгари суради. Унингча ҳиссий билим ўзгарувчан бўлиб, ундан олдин ўзгармас билим бўлиши керак.

Платон фикрича, билим “тўғри (чин) фикр” бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бундай дейиш хато фикрнинг ҳам мавжудлигини тан олишни тақоза этади. Хато фикрловчи киши ўз фикрида доимо қолмайди, у хатосини тушуниши мумкин; бундан ташқари, хато фикрдан хато фикрни келтириб чиқариб бўлмайди. Демак, билим тўғри фикрдан ҳам иборат бўюиши мумкин эмас.

Шунингдек, Платон чин фикрнинг ўз ҳолиша билим бера олмаслигини, бунинг учун унга муайян аъно қўшилиши зарурлигини ҳам асослашга уринади. “Теэтетда” Платони билим ҳиссиёт ва ақлнинг бири киши натижасида ҳосил бўлади, ақл ҳиссий тажриба элементларини англайди деган хулоса қилишга яқинлашиб келади.

Билимнинг тўғри фикрдан юқори туришини “Теэтет”да Дедал ҳайкали мисолида тушунтиради. Ҳайкал бир бутун, яхлит ҳолида яхши, гўзал бўлиб туради. Вақт ўтиши билан унинг қисмлари ажралиб, сочилиб кетади, инсон жонидан узоқлаша бошлайди, ўз қадр-қимматини йўқота бошлайди. Унинг сабаби тўғрисида кимдир фикр юритиб, қайта боғлаб, аввалги ҳолатига келтирганда, яна ўз қадр-қимматига эга бўлади. Бу ҳайкални тиклаган кишининг шу ҳайкални қадрият сифатида эслashi натижасидир, деб таъкидлайди. Бундан билиш-бу жонга аввал бошданоқ солиб қўйилган ғояни унинг (жоннинг) эслashiдан иборат деган мифологик хулоса келиб чиқади.

Платон билимнинг диалектик табиатини ҳам тушунтиришга ҳаракат қиласди. Унинг фикрича, “Непъмат” ғояси борлиқ ҳам, билим ҳам эмас, у ҳар иккаласини яратадиган бошланғис асосдир. Буни қўйидагича изоҳлайди: ҳиссиёт яратувчиси кўриш кучини (кўриш сезгисини ҳам, кўринишга эга бўлиш кучини ҳам) ҳосил қиласди. Бироқ рангни кўриш учун бу иккита кучга, “жинс”га яни учинчи бир куч, “жинс”- ёруғлик қўшилиши керак. Ёруғлик эса Қуёшдан тарқалади. Қуёш, гарчи кўриш органи бўлмасада, кўриш сабабидан иборат.

Платон билишнинг 2 та турини: интеллектуал ва ҳиссий билимларни фарқлайди. Шунингдек, у тафаккурнинг ҳам икки турини ажратади: 1) интуитив тафаккур, яъни ҳиссиётдан ҳоли бўлган тафаккур (Кейинчалик Аристотел уни тафаккур ҳақидаги тафаккур деб айтади), 2) дискурсив тафаккур. Унинг ёрдамида ҳиссий предметлар, образлар билиб олинади. Бу ҳозирги фалсафада соф ақл ва ақл тушунчаларига мос келади.

Платон диалектикани борлиқ жинсларини, ғояларини ақл билан билиш жараёни сифатида тавсифлайди. Лекин унда диалектика мантиқ, гноэология, методология билан алмаштирилмайди. Диалектика Платон таълимотида онтологик мазмунига эга. Платон диалектикаси-бу, авваламбор, борлиқ тўғрисидаги, унинг жинслари ёки ғоялари ҳақидаги таълимотдир. Платон ғоялари тушунчаларгина эмас, балки борлиқ жинслари ҳамдир. Парменид изидан бориб, Платон ғояларни, абадий, туғилмайдиган ва ўлмайдиган, ўзгармайдиган ўз-ўзига ўхшаш, ҳаракатсиз, борлиғи бўйича нисбатсиз деб тушунади. Бу аслида, соф метафизик қараш. Лекин Платон “Софист” ва “Парменид” диалогларида бу қарашдан бирмунча чекинади ҳамда барча мавжудотларнинг олий жинслари-борлиқ, ҳаракат, сокинлик, айнанлик, ўзгарувчанликни шундай фикрлаш зарурки, уларнинг ҳар бири ҳам бор, ҳам йўқ, ҳам ўз-ўзига teng, ҳам ўз-ўзига teng эмас, ҳам ўзидан “ўзгага”, қарама қарисига ўзгаради, деб таъкидлайди. Унинг фикрича, ким билиш фаолиятини амалга ошираётган бўлса, у таъсир этаяпти, нима билиб олинаётган бўлса, у таъсирни сезяпти. (таъсирланаяпти). Таъсир этиш, азобланишлар, ўз навбатида, ўзгаришни тақазо этади, ўзгариш эса ҳаракатни тақозолайди. Бундан ташқари, мавжудотни билиш ақлнинг бўлишини тақоза этади, ақлни эса жонсиз тасаввур қилиб бўлмайди, жон тирик бўлгани учун ҳаракатга алоқадор. “Шунинг учун, - деб ёзади Платон –файласуф ва барча бошқа кишилар, агар улар билимни қадрлашса, борлиқни ҳаракатсиз деб қабул қилмаслиги зарур”. Бу масалани болалар сингари ечиш керак, яъни “барча нарсалар ҳаракатсиз бўлади, айни пайтда ҳаракатда ҳамдир” деб қабул қилиш керак. (Софист, 249 (С-Д). Худди шу диалогда Платон ҳаракат ва сокинлик бир-бирига сифиша олмайди, лекин иккалasi ҳам мавжуд, ҳар иккалasi борлиқ билан сифишиади. Демак 3 та жинс мавжуд: борлиқ, ҳаракат, сокинлик. Буларнинг ҳар бири ўзига нисбатан олинганда айнан бир нарса, бошқасига нисбатан олинганда – “ўзга”. Ҳаракат ҳам ўзига нисбатан айнан, сокинликка нисбатан эса - “ўзга”.

Платон мавжудликнинг 5 та олий жинсини яккалик ва қўплик-тўплам категорияларининг диалектик алоқадорлиги орқали ҳам кўрсатади.

Хусусан, борлиқ ўз ҳолиша олинса-якка, абадий, айнан, ўзгармас, ҳаракатсиз, агар у ўзининг “ўзгаси” орқали олиб қаралса-қўплик, ҳаракатда, ўзида тавофутини мужассамлантиради, азобланади. Ҳар бир жуфтликда (ҳаракат-сокинлик, айнанлик-тафовут, яккалик-қўплик) иккинчиси “ўзга” сифатида тавсифланади, яъни “ўзга”си

борлиққа нисбатан ўзга, яғни бошқача борлық деб олиб қаралади. Демак, ўз табиатига кўра ҳамда тушунчасига биноан ўзида қарама-қарши ҳолатларни мужассамлаштиради. Бу хулоса, кейинчалик Гегел томонидан қабул қилинган ва ривожлантирилган.

Ижтимоий сиёсий масалаларни Платон “Давлат” ва “Қонунлар” асарларида ишлаб чиқкан. “Сиёсатчи” ва қысман, “Критон” диалогларида ҳам жамият ва давлат масалалари тадқиқ этилган. “Сиёсатчи”да Платон барча фанларни мақадни белгиловчи ва назарий фанларга ажратади. Биринчисига давлат хизматчisi ҳам киритилган бўлиб, унинг предметини давлатнинг оли бошқарув (табиатига кўра подаси санъатига ўхшаш) ташкил этади.

Давлатчиликнинг шу даврдаги номукаммал шаклларидан аввал, Платон фикрича, жамиятнинг мукаммал шакллари мавжуд бўлган. У даврларда худолар, худди илохий подачилар сингари, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини бошқарган, турмуш кечириши учун зарур барча нарсалар бўлган, урушлар, босқинчиликлар, турли хил низолар бўлмаган. Одамлар бевосита ерда туғилишган, бўш вақтларини фалсафа илмини ўрганишга бағишилаганлар. Бу босқичда одамлар табиат билан курашишдан озод бўлганлар, уларни дўстлик ришталари боғлаб турган. Бироқ, Платон фикрича, бу тузумни ижтимоий тартиб намунаси деб ҳисоблаб бўлмайди: бунга яшашнинг моддий шарт шароитлари имкон бермайди: ўз – ўзини ҳимоя қилиш, табиат ва душман ҳалқларга қарши турish зарур бўлади. Ўтиб кетган олтин асрнинг қадр-қиммати шундаки, унга намуна сифатида қараб, ёвузликнинг нима эканлигини, оиласвий муносабатлар, ҳалқлар ўртасидаги курашлар, турли эҳтиёжларни келтириб чиқарадиган ва жамиятни тўғри қуришга халақит берадиган омилларни аниқлаш бўлади.

Давлатнинг идеал типига Платон унинг салбий типини қарама қарши қўяди. Кейингисида кишилар хулқ-атворини белгиловчи кучлар деб моддий эҳтиёжлар ва омиллар қаралади. Унинг замонидаги барча давлатлар салбий бўлган: “Қандай бўлишидан қатъий назар, давлатда бир-бирига душман бўлган иккита давлат мавжуд. Бири-бойлар давлати, иккинчиси – камбағаллар давлати (Давлат, IV , 422Е)”.

Давлатнинг салбий типи 4 та шаклда мавжуд: тимократия, олигархия, демократия, тирания. Буларнинг барчасида идеал давлат хусусиятлари у ёки бу даражада бузилган. Давлатнинг салбий типларида ҳамфирлик ўрнида жанжал, мажбуриятларни адолатли тақсимлашга интиладиган ҳокимлар ва харбийлар-қўриқчилар ўрнида хеч бир мақсадсиз ҳокимиятга интилиш, моддий манфаатлардан воз кечиш ўрнида мол дунёга муккасидан кетиш мавжуд.

Тимократия–такаббурликка, шон-шуҳрат қозонишга асосланган давлат.

Олигархия, ундан кейин келган давлат типи бўлиб, унда жамиятни бир ховуч бойлар бошқаради. Бунда бойлар давлати билан камбағаллар давлатига ажралиш яққол сезилиб туради.

Демократия кўпчилик бошқарувчига асосланган, лекин унда бойлар ва камбағаллар ўртасидаги қарама қаршилик янада кучаяди.

Тиранияда битта киши барчанинг устидан хукмонлик қиласди.

Платон идеал давлат деганда олигархиядаги каби кўп бўлмаган бошқарувчилар томонидан бошқариладиган давлатни тушунади. Бу кишилар қатор яхши фазилатларга эга бўлади: 1) табиий кўнималарга эга, иқтидорли; 2) кўп йиллик тайёргарликка эга.

Идеал давлат қурилишининг асосий принципи-адолат. У ҳар бир фуқаронинг жамиятда ўз ўрнини топишига, алоҳида мақомига эга бўлишига имкон беради. Адолат кишиларнинг бирдамликка чақиради, давлат яхлит ҳолатда бўлади, жамиятдаги барча ходисалар уйғунликда бўлади.

Идеал давлат: 1) ўз–ўзини қура олади ва ҳимояланиш қобилиятига эга; 2) барча фуқароларнинг моддий эҳтиёжларини қондира оладиган система шаклида мавжуд. 3) маънавият ва ижоднинг ривожланишига имкон беради.

Идеал давлатда меҳнат тақсимоти бўлиши керак, у кишиларнинг ҳар бир гурухининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, бурч ва мажбуриятларини белгилаб беради.

Туғилган чақалоқ жонида “мис” ёки “темир” бўлса, у дехқон ёки хунармандлар қаторига, жонида “олтин” ёки “кумуш” бўлса, бошқарувчилар ва харбийлар қаторига юборилиши керак.

Таянч тушунчалар

Фоя, ғоялар дунёси, ғоялар тушунчалар сифатида, Платон диалектикаси, Платон диалоглари, Платоннинг ижтимоий қарашлари, идеал давлат, давлат типлари.

4.12 АРИСТОТЕЛЬ ФАЛСАФАСИ

Аристотель (384-322) Стагирда (Македониянинг яқинидаги Фракия шаҳрида) таваллуд топган. Отаси Никомах Македония ҳоқони Аминтнинг саройида шифокор бўлган. 367 йили Аристотель Афинадан кетиб, Платон Академиясига киради, у ерда Платон ўлимигача қолади (347). 347 йили Платон Академиясига Спевсипп раҳбар бўлиб қолади, Аристотель ва Ксенократ Академияни ва умуман Афинани тарк этади, Атарнеяга кўчиб ўтади.

Эр.авв. 343 ёки 342 йилда Аристотель Македония саройига Александрнинг (Македония шохи Филипп ўғлиниң) тарбиячиси лавозимиға таклифни қабул қилади. Бу лавозимда 3 йил фаолият кўрсатади. Аристотель Персия юришларини бошлаб юборгандан кейин Аристотелда Македонияда қолишга ҳожат қолмайди ва у Афинага қайтади. У ерда Аполлон Ликейский храмида ўз мактабини очади (Ликей сўзи храм номидан келиб чиқсан). Маърузаларни боғда сайр этиб юриб ўқигани учун перипатетик (сайр этувчи) лақабига эга бўлган. Унда таълим икки шаклда олиб борилган: 1) Экзотерик (ёки риторикдан дарс бериш) шаклда (бу барча учун мақбул, эплай оладиган шакл); 2) Акроатик (ёки эсoterик) шакл – бу махсус тайёргарлиги бўлган ўқувчилар учун.

Унинг таълим структурасига матафизика, физика ва диалектика кирган. Эсoterиклар эрталаб, эксотериклар-кечқурун ўқишиган. Платон Академиясидаги сингари Ликейда нафақат ўқишиган, балки унда дўстлик ипи билан боғланган кишилар йиғилишиб туришиган, ўзига хос давра бўлган. Ёрдамчи материаллар, китоблар, бошқа манбаларга бўлган эҳтиёж уларни тўплашга, кутубхона ташкил этилишга имкон берган. Александр вафотидан кейин (эр.авв.323) Аристотелнинг Афинада қолиши хавфли бўлган. Афинада Македониялик хокимиятига қарши кучли оппозиция шаклланган эди. Македонияликлар билан ҳамкорлик қилган Аристотелни ёқтиришмас эди. Охир-оқибатда у таъқибга олиниб, устидан жинойи иш қўзғатилади. Анаксагор ва Сократдаги сингари унга қўйилган айб сиёсий эмас, диний характерга эга эди. Аристотель Афинадан чиқиб кетишига мажбур бўлади (суд бўлгунга қадар). У Эвбей оролидаги Халқидага ўрнашади. Эр.авв. 322 йилда шу ерда вафот этади.

Асарлари: Аристотелга 146 асар тегишли деган фикр мавжуд (ўзининг кутубхонасидаги китоблар асосида тузилган рўйхат):

Мантиққа оид “Органон”;

“Метафизика” акл билан билиб олинадиган борлиқ асослари тўғрисида бир қанча трактатлар мажмуаси;

“Физика” (Мавжуд табиатни тажриба ёрдамида ўрганади).

“Физика тўғрисида дарслар”;

“Ҳайвонларнинг қисмлари тўғрисида”;

“Никомах этикаси”;

“Сиёсат”;

“Риторике”;

“Поэтика”;

“Афина политияси” (1890 йилда Мисрда унинг қўлёзмаси топилган).

Маълумки, Платоннинг “ғоялар” тўғрисидаги таълимоти бўйича фикр қуйидаги схемада ҳаракатланиши керак: “ғоялар” (эйдослар) (борлиқнинг бошланғич асослари) хусусий дунё ҳодисалари (улар борлиқнинг асл сабаблари ва хақиқий шаклларини бузиб кўрсатади) борлиқ тўғрисидаги тушунчалар. Лекин Платон доктринаси бунга зид. Платон Сократ таълимотига таяниб, тушунча предметнинг асосий хусусиятларини, моҳиятини акс эттиргани учун, билишнинг мақсади эса айнан ана шу ўзгармас моҳиятини билишга қаратилгани учун тушунча ҳам борлиқ тўғрисидаги фикр, ҳам шу борлиқнинг ўзи деган холосага келади. Бунда Платон тушунчаларни моҳият сифатида ўз холича мавжуд деб тушунади.

Тушунчалар тўғрисидаги масала Аристотелнинг ҳам диққат марказида бўлган. У Платоннинг “ғоялар” тўғрисидаги таълимотини айнан ана шу масала моҳиятини очиш

давомида танқид қиласы. Аристотель Платоннинг тушунча предметлар мөхиятини ифода этади, деган фикрига қүшилади. Бирорқ у ўз устозининг тушунчалар ўз холика мавжуд деган фикрига қарши чиқади. Унинг эътирози Платоннинг “ғояларни” ҳиссий борлиқнинг ёлғиз ҳақиқий мөхияти сифатида талқин этишига қаратилган. Аристотель фикрича, бунга Платоннинг Гераклетнинг ҳиссий предмет ҳодисаларнинг узликсиз ўзгариб туриш түғрисидаги фикрига асосланиши сабаб бўлган. Гераклит фикридан Платон, агар барча реал ҳодисалар ўзгариб турадиган бўлса, ундан фарқ қиласидиган бошқа – ўзгармас мөхиятга эга реаллик ҳам мавжуд ва мос мөхиятга эга реаллик ҳам мавжуд ва бу реаллик ғоялардир, яъни борлиқнинг ўзгармас мөхиятидир, деган холосага келган.

Аристотель Платоннинг ғояларини ўз холика мавжуд мөхиятлар деб, уларни ҳиссий билинадиган предметлар дунёсига қарама-қарши қўйишини танқид қиласа экан, ўзининг тушунчалар ва ҳиссий предметлар дунёсининг ўзаро муносабати түғрисидаги таълимотини яратади. Бунда Аристотель Платоннинг “ғоялар” түғрисидаги таълимотига 4 та эътиroz билдиради.

1-эътиroz: Платон “ғоялари” предметлар түғрисида ҳеч бир янги билим бермайди, чунки “ғоялар”- предематлар нусхалари, “ғоялар” мазмунидаги уларга мос ҳиссий предметлар мазмунидан ўзга нарса йўқ. Масалан, инсон “ғояси”нинг мөхиятида ҳар бир шахсда ўз ифодасини топадиган инсоннинг муҳим белгилари йиғиндиси түғрисидаги маълумотдан бошқа ҳеч нарса йўқ.

2-эътиroz: Платон фикрича, ҳиссий олам предметлари “ғоялар”да иштирок этади. Бу, Аристотель назарида, Пифагорнинг ҳиссий предметлар сонларга тақлид қилиб яшайди деган фикрини такрорлашдан бошқа нарса эмас. Бундай фикр метафорадан фарқ қilmайди. Хусусан, “иштирок этади” деган фикр икки дунё: ғоялар ва ҳиссий предметлар дунёси ўртасидаги муносабатни тушунтиришга ожизлик қиласи, чунки Платон “ғоялари” ҳиссий предметларнинг бевосита мөхиятини ташкил этмайди (яъни ундан алоҳида, мустақил мавжуд дунё ҳисобланади).

3-эътиroz: Платоннинг “ғоялар”нинг ўзаро мантиқий муносабатлари түғрисидаги фикрларига нисбатан билдирилган. Бу, бир томондан “ғоялар”нинг ўзлари ўртасидаги муносабатлар, бошқа томондан, “ғоялар” ва ҳиссий предметлар ўртасидаги муносабатдан иборат.

“Ғоялар” ўртасидаги муносабат – бу умумий муносабати. Бу муносабатда, Платон таълимотига кўра, умумий жузъийнинг мөхияти сифатида гавдаланади. Мазкур икки фикр: умумий ғояларнинг жузъий ғояларга бўлган муносабати ва ғояларнинг субстанциялиги түғрисидаги фикрлар бир бирига зид. Хусусан, бир ғоя ҳам субстанция, ҳам субстанция эмас бўлиб қолади: умумий ғоя ўзига бўйсунадиган жузъий ғояга нисбатан субстанция ҳисобланади (яъни жузъий ғояда мөхиятан акс этади), айни пайтда у ўзига нисбатан умумийроқ бўлган ғояга бўлган муносабатида субстакция бўлмай қолади.

Платон, Аристотель фикрича, ғоялар дунёси билан ҳиссий предметлар соҳаси ўртасидаги муносабатни тушунтиришда ҳам адашади, зиддиятга йўл қўяди. Платонга мувофиқ, якка ҳиссий предметлар улар учун умумий бўлган белгиларга эга. Умумийни алоҳида реаллик сифатида талқин этиш билан, уни жузъийликнинг таркиби киритиб қўяди. Бундан ташқари, ғоялар ва ҳиссий предметлар дунёси алоҳида реалликлар бўлгани учун, биринчиси иккинчисини акс эттиргани учун, яъни ҳар бир ғояга унга мо келувчи ҳиссий предмет бўлгани учун уларга умумий асос бўладиган янги “ғоялар”, яъни “ғоялар”нинг иккинчи дунёси бўлиши зарур. Ўз навбатида, биринчи ва иккинчи “ғоялар” дунёси учун умумий бўлган учинчи “ғоялар” дунёси бўлиши шар ва х. Шу тариқа ҳиссий предметлар устида кўтариладиган сон-саноқсиз ғоялар дунёси мавжудлиги түғрисида холосага келиш керак, бу эса хато.

Аристотелнинг Платонга бўлган бу эътирози “учинчи одам” деган ном олган. Бунга сабаб шуки, ҳиссий қабул қилинадиган инсон ва инсон “ғояси”дан (иккинчи инсон) ташқари улар устида турадиган ва уларни ўзида синтезлайдиган инсон “ғояси” яратилиши (учинчи инсон) зарур бўлади.

4-эътиroz: “Ғоялар” назарияси ҳиссий предметлар дунёсини тушунтиришга қодир эмас, чунки предмет ҳоссаси ўзгаришда, ҳаракатда, пайдо бўлади ва йўқолади. “Ғоялар” дунёси алоҳида ёпиқ оламни ташкил этгани учун ҳиссий предметдаги ўзгаришларни

тушунтира олмайди. Аристотель Платоннинг “гоялар” тұғрисидаги таълимотида мавжуд асосий қийинчиликни умумийни якка, алоҳидалиқдан ажратиб қўйиш, уларнинг қарамакаршилигини мутлоқлаштиришда кўради. Бунинг сабабини Сократ таълимотига мурожаат қилишида деб билади. Сократ умумийни яккадан ажратган эмас. Аристотель фикрича, “бир томондан умумийсиз билим олиб бўлмайди, лекин бошқа томондан, умумийни яккадан ажратиш гоялар талқини билан боғлиқ қийинчиликлар сабаби ҳамдир.

“Метафизика”нинг 13-китобида Аристотель Платоннинг “гоялар” тұғрисидаги таълимоти танқидини кейинги вариантини беради. Бу танқид асосида сонларга абстракция сифатда қараш, яъни уни тушунча тарзда қабул қилиб, предметларнинг айрим белгиларини акс эттирувчи абстаркция деб тушунтириш ётади. Бундай абстракцияларнинг мавжудлиги Платон таълимотининг тұғрилигини тасдиқламайди. Умумий фикрлар фазавий миқдор ва сонлардан алоҳида тарзда мавжуд, улар айрим предметларга нисбатан эмас, балки айнан предметларнинг ўзларига тегишлидир. Аристотель фикрича, ҳеч бир сон Платон талқинидаги гоя бўла олмайди ва аксинча ҳеч бир сон “гоя” бўла олмайди.

Аристотель субстанция деганда ўз ҳолича мавжуд бўлган, бошқалар таркибида бўлмаган нарсани тушунади. Ана шунинг учун ҳам у умумийни субстанция деб ҳисобламайди. Чунки у предметлар синфига ҳос бўлмайди. Демак, субстанция якка борлиқдан иборат.

Аристотелнинг таъкидлашича, субстанция, яъни якка борлиқ “шакл” ва “материя” бирлигидан иборат. Билиш нуқтаи назаридан олиб қарабанд “шакл” – бу предмет ҳақидаги тушунча ёки предмет тұғрисидаги тушунчада кўрсатилган сифат.

Аристотель фикрича, билим предметнинг муҳим белгиларини акс эттирувчи тушунча билан боғлиқ. Агар тушунчалардан онгимиз соқит бўлса, унда билим предмети бўлмаган нарсагина қолади, холос. Билим чин бўй бўлиши учун у факт предмет тұғрисидаги тушунчагина бўлиб қолмай, балки билиш предмети ўзгармас, сақланиб қоладиган борлиқ бўлиш керак. Гарчи алоҳида мавжуд предметлар, уларда ўзгармас моҳият мавжуд бўлгани ҳолда, ўзгарувчан бўлсада, уларни билиш мумкин. Бундай билиш “шакл” тұғрида тушунча ёки тушунчани билиш демакдир. Демак, Аристотель “шакл”ида мангулик ва умумийлик бирлашади. “Шакл”нинг бундай тавсифи субстанцияни яъни ўзлигига эга якка борлиқни ўрганишни давом эттириш имкониятини беради. Аристотелнинг айтишича, бу “шакл” ҳар бир предмет учун бўлиб, у абадийдир: пайдо бўлмайди ҳам, йўқолмайди ҳам. Масалан, биз мис массасидан ҳайкал қурилаётганини, ҳайкал “шакл”ини олаётганини кузатаяпмиз. Бу “шакл”нинг илк бор кўриниш олаётганини билдирмайди. Бу кўриниш, чизғига мис массаси эга бўляяпти, холос, бунда “шакл” ўз ҳолича пайдо бўлаётгани йўқ.

Аристотелнинг бу фикрларидан шундай хulosса чиқадики, “шакл”- умумий, реал тарзда мавжуд нарса – якка предмет. Шунинг учун ҳам “шакл” якка предмет “шакл”идан иборат бўлиши учун, мазкур “шакл”га яна нимадир қўшилиши керак. Бироқ “шакл”га муайян тушунча орқали ифодаланган нарса қўшилганда ҳам, у яна “шакл”дан иборат бўлганича қолади. Бундан Аристотель қўйидагича хulosса чиқради: “Шакл”га қўшиладиган элемент факт “ноаниқ субстрат” ёки “ноаниқ материя” бўлсагина, субстанция элементи бўла олади. Бу шундай субстратки (материяки), унда умумий (шакл) илк бор бошқа борлиқ сифати бўлиб қолади. Аристотель ҳиссий дунёнинг айрим (алоҳида предметларида янги хусусиятларнинг пайдо бўлишини ёки уларда “материя”нинг ўзига “шакл”ни касб этиш механизмини ҳам тушунтиради.

Янги хусусият касб этган ҳар қандай предмет, унгача мазкур хусусиятга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам “материя” ёки субстрат нима деган саволга жавоб бериш учун қўйидаги нарсани аниқлаши зарур: “материя”нинг, биринчидан, келажакда эришиш мумкин бўлган хусусиятга эга эмаслиги (яъни ундан маҳрумлиги). Бошқача айтганда, материя – “шакл”га эга эмаслиқдан иборат.

Лекин материяга бундай тавсиф бериш билан чекланиб бўлмайди. “Материя”да янги сифат пайдо бўлгандан кейин, масалан мис эритмаси мис шар ёки мис ҳайкалга айлангандан кейин, бу янги сифатнинг асоси энди шар шаклининг ёки ҳайкал шаклининг йўқлиги бўла олмайди. Бошқа томондан олиб қарасак, янги шаклга эга “материя”да аввал

бу “шакл” бўлган эмас. Аристотель бундан, материя “йўқлик”, “эга эмаслик”дан каттароқ аллақандай нарса, деган хулоса чиқаради.

Унингча, “шакл” материяда қандай пайдо бўлади ? деган саволга қўйидагича жавоб бериш зарур: “шакл” борлиқдан пайдо бўлмайди, чунки ундан пайдо бўлганда аввалданоқ мавжуд бўлган бўлур эди. Айни пайтда шакл ноборлиқдан ҳам пайдо бўлмайди, сабаби, йўқ нарсадан у пайдо бўлмайди. Демак, янги “шакл”нинг “йўқлиги” ҳам, ҳақиқий шакл ҳам эмас, у иккаласининг ўртасидаги аллақандай бир нарса, яъни имконият тарзидаги мавжуд борлиқдир. Воқелик айнан ана шу имконият тарзидаги борлиққа биноан пайдо бўлади. Уни Аристотель мисол билан тушунтиради: илгари саводга эга бўлмаган киши саводли бўлди, у бундай даражага, сифатга саводи йўқлиги сабабли эришгани йўқ; бунга у савод чиқариш имкониятига эга бўлгани учун эришди. Шундай экан, материянинг икки сифатга эгалигини: 1) ундан (материяда) кейинчалик пайдо бўладиган “шакл”нинг йўқлиги ва 2) бу шаклга эга бўлиш имкониятининг ҳақиқий борлиқ эканлигини тан олиш зарур. Биринчи сифат (“йўқлик”, “эга эмаслик”)-салбий, иккинчиси (имконият тарзida мавжудлиги)-ижобийдир. Эҳтимол тарзида авжуд “материя”дан фарқли ўлароқ, “шакл” воқеликдан иборат, яъни имкониятнинг амалга оширишидир.

Ўз навбатида, Аристотель материя (субстрат)нинг ҳам икки хил маъносини фарқ қиласди: 1) соф имконият тарзидаги субстрат; 2) воқелик қўринишидаги субстрат.

Бу тушунчаларнинг фаркини мутафаккир ишлаб чиқариш – хунармандчилик ва бадиий санъат мисолида тушунтиради. Мисдан ишланган шар ёки қўйилган хайкалнинг ҳар иккиси воқеликдан иборат. Бу воқелик нимада намоён бўлади? Шар ҳақида ҳам, хайкал ҳақида ҳам мос тушунчалар мавжуд, уларнинг ҳар бири ўзи ифодалаётган борлиқнинг муҳим белгиларини акс эттиради. Агар биз уларни бор нарсалар деб хисобласак (яъни шар ва хайкални), унда мос тушунчаларга ҳам борлиқ (воқелик)нинг хослигини таъкидлаган бўламиз. Бу билан эса биз тушунчаларни воқеликдан ажратган, мавхумлаштирган ҳолда эмас (Платон “ғоялари” сингари), балки воқеликда амалга ошган, яъни муайян “материяда”, “субстратда” гавдаланган тушунча сифатида қабул қиласмиз.

Хозиргача мис эритмаси “шар” ёки хайкал учун “материя” сифатида олиб қараляпти. Бу мисни талқин этишнинг ягона усули эмас. Мисни ўз холича, яъни шарга ёки хайкалга айлангунча қандай бўлган деб савол қўйиш мумкин. Унга бериладиган биринчи жавоб қўйидагича, “Бу -мис”. Бунда мис имконият тарзидаги борлиқ деб эмас, балки реалик (мавжудот) деб олиб қараляпти. Шу тариқа мис тушунчасига мавжудлик хос деб таъкидланади. Лекин мис фақат тушунчагина эмас, бирорта модда таркибида мавжуд бўлган нарса ҳамdir. Демак, борлиқ сифатида олиб қаралган мис тушунчаси учун у амалга ошадиган “материя”ни кўрсатиш зарур. Буни кўрсатиш учун Аристотель юонон физикаси анъянасига мурожаат этади, Эмпедоклдан бошлаб бу физика барча предметларни абадий мавжуд бўлган 4 та элемент: ер, сув, ҳаво, оловнинг турлича бутунлиги натижасида хосил бўлади деб хисобларди.

Аристотель фикрича, мис эритмаси – воқелик (“шакл”) бўлса, бу воқелик учун “материя” бўлиб 4 та физиковий элементнинг бирлашуви хизмат қиласди. Мис “шакли” учун материя бўлган бу 4 та элемент, биринчидан, миснинг “йўқлиги”дан иборат- улар ҳали мис эмас, иккинчидан, улар – мис бўлиш “имконияти”, чунки улар бирикувидан мис ҳосил бўлади. Шу муносабат билан Аристотель бирламчи ва иккиламчи материяларни фарқлайди. Бирламчи материя-воқеликка айланиши мумкин бўлган “материя”. Иккиламчи материя – бу нафақат муайян “шакл” имконияти, балки бир вақтнинг ўзида алоҳида “воқелик”дир. “Охирги” материя фақат унинг ўзигагина хос хусусиятларга эга бўлиб, у ҳақида тушунча ҳосил қилиш мумкин. Юқорида айтиб ўтилган шар, мис, 4 та физиковий элементлар – Аристотель талқинидаги “охирги” материядан иборат. Бирламчи материя “воқелик” сифатида олиб қаралиши мумкин эмас. Уни сезги органари орқали ҳис этиб бўлмайди. Фақат ақл билан билиб олиш мумкин ва шунинг учун ҳам “ноаник субстрат”дир.

4 та сабаб тўғрисидаги таълимом. Аристотель ўзидан аввалги мутафаккирлар таълимотларини таҳлил қилгани ҳолда, уларда 4 та сабаб тўғрисидаги мулоҳазаларнинг мавжудлигини қайд этади. Улар:

5. “метерия”, яъни тушунчанинг амалга ошиши;

6. “шакл”- материянинг “имконият” ҳолида мавжудлигидан воқеликка айланадиганида қабул қиласидан тушунчаси;

7. Ҳаракат сабаби;

8. Мақсад – ҳатти ҳаракат билан тақозаланадиган сабаб.

Масалан, уй қурилаётганида материя-ғиштлар, шакл-үйнинг ўзи, ҳаракат сабаби, архитектор фаолияти, мақсад-үйнинг бирор нарсага мўлжаллаб қурилиши.

Дастлабки ҳаракатлантирувчи куч. Дунё, Аристотель фикрича, абадий мавжуд, демак ундаги ҳаракат ҳам мангу. Бу ҳолат ҳаракатлантирувчи куч тўғрисида масалани қўйилишига олиб келади. Бу куч-Худо. Биринчи двигателесиз ҳеч қандай кучнинг пайдо бўлиши мумкин эмас.

Аристотелнинг борлик тўғрисидаги таълимоти унинг физиковий таълимоти ва космологиясида акс этади. Хусусан идеалистик асос ҳар икаласида намоён бўлган. Олим сифатида Аристотель қадимги грек физикаси, шу жумладан, Эмпедокл физикаси, айниқса унинг 4 та сабаб тўғрисидаги таълимотига суянган ҳолда ўз физикасини яратган. Анаксагорнинг оламдаги мақсадга мувофиқлик тўғрисидаги тасаввурларга қарши чиққан ҳолда, унинг табиатдаги ўзгаришларни механистик тарзда тушунтириши, хусусан Қуёш ва Ойнинг тутилиши ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини эътироф этган.

Ҳаракат тўғрисидаги таълимотида Аристотель моддийлик ва ҳаракатчанликнинг бирлигини таъкидлайди. Унингча, моддий предмет ҳаракатда бўлади ва, ўз навбатида, ҳаракатланувчи нарса моддий предметдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Аристотель “ҳаракатланувчи тушунчасини маҳсус тадқиқ этади. Унинг фикрича, бу тушунчанинг негизини 2 та нарса ташкил этади: 1) ҳаракат тўғрисидаги тушунча 2) ҳаракатда бўлган нарса ҳақидаги тушунча. Ўзигача бўлган тасаввурлардан келиб чиқиб, ҳаракатнинг 4 та турини фарқлайди: 1) катталлашиб ва кичрайиш; 2) сифатий ўзгариш; 3) пайдо бўлиш ва йўқолиш; 4) фазода ўрин алмашиб кўринишидаги ҳаракат. Буларнинг орасида қайси бири асосий деган саволга фазодаги ҳаракат, унга ҳеч бир ҳаракат турини келтириб тақиб бўлмайди, деб жавоб беради. Уни қуйидагича тушунтиради: предмет катталашганда, кенгайганда унга қандайдир бир бошқа модда яқинлашиб келади ва у билан бирлашиб кетади. Худди шунингдек, предмет кичрайганда ундан қандайдир бир қисмини ташкил этувчи модда узоқлашади ва бошқа бир предмет моддасига айланади. Демак катталлашиб ва кичрайиш предметининг фазода ҳаракатланишини тақазо этади. Худди шу ҳол Аристотель таъкидлашича, сифатий ўзгаришда ҳам, яъни бошқа нарсага айланышда ҳам кузатилади. Агар предметда сифат ўзгариши содир бўлса, бунинг сабаби ўзгарувчи предметнинг бошқа предмет билан бирлашиши натижасидир, чунки ўзгаришни ана шу предмет келтириб чиқаради. Бирикешнинг шарти эса предметларнинг фазода яқинлашишни бўлиб ҳисобланади. Фазодаги ҳаракат пайдо бўлиш ва йўқолишнинг ҳам шарти бўлиб ҳисобланади. Пайдо бўлиш ва йўқолиш “шакл”нинг йўқ бўлишини англатмайди, у абадий мавжуд. Сифатий ўзгаришда предметнинг тасодифий хоссалари ўзгаради, пайдо бўлиш ва йўқолишда эса жинс ва тур белгилари ўзгаради. Фазодаги ҳаракат мангу, узлуксиз бўлгани учун ҳам бошқа турларга қарагнда устун туради.

Жисмнинг фазодаги ҳаракати 3 турли бўлади: 1) Айланма, 2) тўғри чизиқли ва 3) 1 ва 2 ҳаракатнинг қўшилиши.

Бунда тўғри чизиқли ҳаракат узлуксиз бўлиши мумкин эмас. Олам шар шаклидадир, унинг радиуси эса чекли, охирига эга.

Айланма ҳаракат бошқа турларга қараганда анча мукаммал, чунки у мангу ва узлуксиздир. Иккинчидан, яхлитлик айланма ҳаракатда ҳаракатсизлигича қолади. Олам айнан ана шундайдир: у ўз марказида абадий ҳаракат қиласиди, лекин бунда оламни марказидан бошқа қисми ҳаракатда бўлади. Уинчидан айланма ҳаракат текис ҳаракат бўлиб ҳисобланади.

Аристотель физикаси, асос эътибори билан миқдорий асосга эмас, сифатий асосга таянади. У бир физик ҳодисаларнинг бошқа ҳодисаларга ўзгаришини эътироф этади. Левкипп ва Демокрит қарашларига қараганда бу анча асосли. Улар сифатли ўзгаришларни тан олмаганлар.

Аристотель фикрича, ниманинг ҳаракатланиши тўғрисида масала ҳам муҳимдир. Унингча, элементлар ҳаракатидаги фарқлар уларнинг шакллари ўртасидаги фарқлар билан

белгиланмайди. Уларнинг харакати ўртасидаги тафовутлар эгаллаб турган жойларига боғлиқ. Аристотелнинг таъкидлашича, агар жисм ўзига хос бўлган жойда турган бўлса, харакатсиз бўлади. Агар табиатан эгаллаши керак бўлган жойда турмаса, у харакатда бўлади, чунки ўзининг табиий жойини эгаллашга интилади. Мисол келтиради: Ер оламнинг марказида тургани учун (ўз жойида тургани учун) харакатда бўлмайди. Агар тупроқ уйимини тепага қараб отсак, у харакатда бўлади, яъни пастга, ўз жойига интилади.

Аристотель атомистларнинг қатор фикрларини инкор этади.

Атомистларнинг атомлар шакллари сонсиз деган фикри хато, чунки ундан бўлса, уларга хос хусусиятларнинг ҳам сони чексиз бўлар эди. Тажриба шуни кўрсатадики, харакатлар кўп эмас, демак жисмларда учрайдиган шакллар сони ҳам чекли.

Атомистлар атомларни ўзгармас деб хисоблайдилар. Бу хато. Чунки предметлар ўзаро таъсирида бўлиши учун атомларда ҳам ўзгаришлар бўлиб туриши керак.

Атомлар ўз-ўзидан харакатланади деган фикр хато, атом бундай тасаввур қилинса, унда 2 та элемент: харакатлантирувчи ва харакатланувчи фарқ қилиниши керак. Бу эса атом бўлинмайди деган фикрга зид.

Атомистлар фикрича, атомлар оғирликка эга, шунинг учун улар дастлаб пастга қараб туша бошлаган. Бунда атом тезлиги унинг оғирлигига, оғирлик эса миқдорга боғлиқ бўлган. Тушаётганда оғирроқ бўлган атомлар енгил атомлар билан тўқнашиб, уларни баландга кўтарган. Шу тариқа уйирмали харакат вужудга келган ва у, ўз навбатида, дунёни вужудга келтирган. Бу гипотеза, Аристотель фикрича, бўш фазонинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бўшлиқнинг маркази бўлмагани учун, унинг тепаси ҳам, пасти ҳам бўлмайди, демак атомлар пастга қараб харакатлана олмайди.

Геоцентрик система. Аристотелнинг борлиқ тўғрисидаги таълимоти геоцентрик карашдан иборат. У оламнинг марказида харакатсиз Ернинг мажудлигини эътироф этишни тақозолайди. Бу қараш Аристотелгача математик ва астрономлар томонидан узоқ вақт давомида шакллантирилган. Улардан бири Кичик Осиёдаги Книдалик Евдокс ҳисобланади. У Пифагорчи Архит ҳамда Платон шогирди бўлган. Платон пифагорчилардан ёритгичларнинг мукаммал эканлиги, айлана бўйлаб текис харакат қилиши тўғрисидаги тасаввурларни ўзлаштирган. Планеталар харакатига нотекислик хос. Бу Ойга, Қуёшга тегишли эмас. Планеталар аввал “тўғри” харакат билан харакатланади, яъни Қуёш ва Ой харакатланган тарафга қараб харакатланади, лекин кейинчалик маълум бир пайтда харакатдан тўхтайди, (уларни ўраб олган, юлдузлар орасида) ва тескарига қараб айлана бошлашади. Ундан кейин яна “тўхташ” содир бўлади ва яна тескари йўналишда харакатланади. бунинг натижасида блдузлар чимашган осмонда турли ўлчамга эга бўлишади.

Бу аномолияларга ўхшаб кўринадиган планеталар харакатидаги холат пифагорчиларнинг ёритгичлар харакатининг мукаммаллиги тўғрисидаги тасаввурга зид эди ва уни тушунтиришни тақоза этарди. Буни тушунтириш вазифасини Платон қўяди: у планеталар харакатидаги “аномолиялар”ни текис айланма харакатларни қўшиш орқали чиқариб ташлашни таклиф этади.

Платон қўйган саволга Евдокс биринчи бўлиб жавоб беришга уринади. У ўқ атрофида бири иккинчисига муайян бурчак остида энгашган ҳолда айланадиган концентрик сфералар мавжудлиги тўғрисида гипотезани илгари суради. Бу гипотезани Калипп анча мукаммаллаштиради: у Қуёш, Ой, планеталар ҳар бири учун, бири иккинчисини давом эттирадиган кўп сфералар мавжудлигини (масалан, ой учун турли хил ўқ атрофида айланадиган беш, сферанинг мавжудлигини таъкидлайди; устози Евдокс уни учта деб айтган эди). Бу сфераларнинг борлиқда реал мавжудлик ёки йўқлик эканлигини Евдокс ва Калипплар ўйлаб кўришмаган, улар буни математик, геометрик методлар ёрдамида келтириб чиқаришган.

Аристотель илк бор бу сфераларни реал тарзда мавжуд деб хисоблайди. Уларни бири иккинчисининг ичига жойлаштирилган шарлар тарзида тасаввур қилиб, уларни бири иккинчисига харакат бағишлайди деб ҳисоблайди. Уларнинг барчаси реал тарзда харакатланади, барчаси кристалл сингари тиниқ. Уларнинг энг четкиси – харакатсиз юлдузлар сфераси.

Айнан ана шунга оламнинг ҳаракатсиз дастлабки ҳаракатлантирувчи куч тегиб туради; бунинг оқибатида ҳаракатсиз юлдузлар биринчи ҳаракатлантирувчи кучга айланиб колишади. Четки сфера билан марказда жойлашган ҳаракатсиз Ер ўртасида концентрик тартибда планеталар, Қуёш, Ой сфералари жойлашади. Ёритгичлар ва планеталар бу сфераларга маҳкамланган ва улар билан бирга ҳар бир планетага хос тезликда ҳаракатланишади. Аристотелнинг бу космологик системасини тез орада Эритосфен, Гиппарх, Пталомейлар қуришган геоцентрик система сиқиб чиқарди. Айни пайтда Аристотелнинг бошқа космологик қарашларининг таъсири кучли бўлди. Хусусан, бу оламни иккига: Ерга (тўрт элементи билан бирга: тупроқ, сув, ҳаво, олов) ва осмонга (бешинчи элемент- эфирга) ажратди. Эфирдан осмон жисмлари ва осмоннинг ўзи пайдо бўлади. Бу абадий мавжуд ва мукаммал бўлган жисмлар соҳаси. Бунда осмон жисмларининг энг мукаммал бўлиб ҳисобланган ҳаракатсиз юлдузлар бор. Улар ясалган модда – эфир. Улар Ердан шунчалик узоқда жойлашганки, 4 та Ер элементи уларга таъсир кўрсата олмайди. Планета Қуёш ва Ой ҳам эфирдан ташкил топган, бироқ улар, ҳаракатсиз ёритгичлар, юлдузлардан фарқли ўлароқ, Ернинг 4 та элементи таъсирида бўлади.

Ерда мавжуд предметлар 4 та ер элементидан ташкил топади: тупроқ, сув, ҳаво, оловдан. Улар Ерда жойлашган бўлиб, тўхтовсиз ўзгариш, алмашиш, пайдо бўлиш ва ҳалокатга учраш соҳасини ташкил этишади. Элементларнинг орасида оғирроғи ҳисобланган Ер (тупроқ) оламнинг марказини эгаллайди. У шарсимон шаклга эга, буни ой тутилганда Ой дискига қараб силжийдиган Ер соясининг думалоқ шаклда бўлиши тасдиқлайди. Ер шари сув билан ўралган, сув қатлами устида ҳаво қатлами жойлашган. Енгилроқ бўлган элемент–олов бўлиб, у Ер ва Ой оралиғидаги маконда ўрнашган ҳамда бешинчи элемент эфир чегараси билан кесишади.

Аристотель фикрича, факат оламдаги жисмларгина эмас, балки ҳаракатлар ҳам 2 та турга бўлинади: мукаммал (айлана бўйлаб текис ҳаракат) ва номукаммал (яъни, тўғри чизиқли ҳаракат) ҳаракатлар. Мукаммал ҳаракатнинг соғ намунаси бу ҳаракатсиз юлдузлар сферасининг Ер атрофида айланиши.

Унчалик мукаммал бўлмаган ҳаракатлар намунаси-бу планеталарнинг нотекис ва қисман оғишган ҳаракати. Планетар ҳаракатнинг мураккаблиги ва чалкашлиги уларга ер элементларининг таъсири билан тақозаланган.

Ҳаракатнинг номукаммал шакли–бу юқоридан пастга қараб, ёки Ер марказига қараб бўлган ҳаракат. Бундан Аристотель, Ер факат оламнинг марказини эгаллабгина қолмай, ундан ташқари яна унда ҳаракатсиз бўлади ҳам, деб хулоса чиқаради. Агар Ер ҳаракатга келган тақдирда ҳам, қайтадан тўхтаб қолган бўлар эди.

Аристотелнинг билиши назарияси унинг онтологияси-борлиқ ҳақидаги таълимотига таянади. Ўз моҳиятига кўра у фан назариясидан иборат. Аристотель илмий билимни санъатдан ҳам, тажрибадан ҳам, ўй-фикрдан ҳам фарқ қиласи. Билимдан фарқли ўлароқ, санъат предмети буюмларни (ёки асарларни) ишлаб чиқаради. Демак у амалиёт ва ишлаб чиқариш соҳаси; билим сфераси предметни мушоҳада қилиш, ҳис этиш, назария, ақл билан кўришдан ташкил топади. Илмий билим предметига кўра борлиқ тўғрисидаги билимдир. Шунга қарамай, барибир фаннинг санъат билан умумийлиги бир–ҳар иккаласи таълим орқали узатилади. Шунинг учун ҳам санъат тажрибага нисбатан қўпроқ билим ҳисобланади, у чин мулоҳазалар билан бирга келади.

Билимнинг оддий тажрибадан ва санъатдан фарқи шундаки, у ҳар иккалasi уун бошланғич нуқта бўлиб хизмат қиласи. Лекин, билимдан фарқли ўлароқ, тажрибанинг предмети фактлар бўлиб ҳисобланади. (якка фактлар назарда тутилади). Тажрибанинг асоси – сезгилар, хотира ва одатларда. Бироқ, билим сезгилар билан бир ҳил эмас. Тўғри, ҳар қандай билим сезгилардан бошланади. Бу тезисни Аристотель билиш назарияси учун асосий деб билади. Агар предметга мос келадиган сезги бўлмаса, унда унга мос келадиган ишончли билим ҳам йўқ. Тажриба сезгилар билан тақозаланганлиги учун ақл бевосита сезиш предметини билишга муваффақ бўлади; яккада бевосита–умумийни жинсни, Каллинда (одам исми)–“инсон”ни топади. Лекин, бу яккада умумийни топиш билимдан фарқ қиласи: сезгилар фазо ва вақтнинг ўзгаришига боғлиқ, илмий билиш – боғлиқ эмас. Билим ўй-фикрдан ҳам фарқ қиласи. Ўй-фикр эҳтимолий асосларга суняди. Тўғри билимнинг чинлиги унга етарли асос бўлгандагина тасдиқланади. Чинлиги асослангандан

кейин билимни рад этиб бўлмайди. Ўй-фикрга қарши бошқа ўй-фикр билдирилиши мумкин. Ўй-фикр “тебраниб” туради, илмий билим эса- мустаҳкам.

Аристотель фикрча, билимдан олдин билиш предмети мавжуд. Бу томондан олиб қаралганда, билим билан сезгилар ўртасида фарқ йўқ. Бу маънода улар ўртасидаги муносабат қайтмас жараён деб қабул қилинади. Агар билим пайдо бўлган деб олинса, унда предмет ва билим ажралмас яхлитлик деб ҳисобланади. Аристотель фикрича, предмет уни билгунга қадар билимнинг мумкинлик тарзидағи предмети бўлиб ҳисобланади. Билиб олингандан кейин у ҳақиқий предметга айланади. Шу маънода билиш жинс эгалловчидир, яъни маҳсус жинснинг борлиқ усулидир.

Илмий билимнинг асосий хусусиятлари:

1. Исботланганлик – энг умумийлик ва зарурийлик;
2. Тушунтириш қобилияти
3. Бирликнинг бўйсуниш босқичлари билан бирлиги.

Аристотель фикрича, фан-исботлай оладиган борлиқ тури. Исбот фақат умумийга тегишли. Масалан, Ойнинг тутилиши тақрорланиб туради, у бир хил шарт шароитда содир бўлади. Ҳар бир алоҳида олинган ҳолат ой тутилишининг хусусий ҳоли бўлиб ҳисобланади.

Илмий билим мазмунининг зарурийлиги ва қўлланилишининг энг умумийлиги билан ажралиб туради. Бу хусусияти илмий билимнинг тушунтириш қобилиятига эга бўлишини тақозолайди.

Илмий билимлар вазифалари: 1) бирорта ҳолатни қайд этиш; 2) сабабини аниқлаш; 3) фактнинг моҳиятини тадқиқ этиш. 4) билим факт мавжуд бўладиган ёки бўлмайдиган ҳолатларни ўрганиш.

Билим олиш жараёни бизларга маълум бир муносабатда бўлган нарсалардан (яъни субъект–объект муносабатининг ўрнатилишидан) бошланади, яъни бизлар учун биринчи бўлган тушунчадан, ўз-ўзича биринчи бўлган тушунчага ўтишдан иборат бўлади.

Аристотель фанларни назарий ва амалий илмларга ажратади.

Жон ҳақидаги таълимоти. Аристотель нафақат мантиқ илми, балки психологиянинг ҳам асосчисидир. Бунга у “Жон ҳақида” асарини бағишилаган. Унда жоннинг табиати, идрок ва хотира масалалари ёритилган. Аристотель жонда инсон танасининг олий фаолиятини кўради. Бу унинг борлиғи, “энтелехияси”, амалга ошишидир. Жон ва тана узвий боғланган. Бироқ бу алоқадорлик барча руҳий функцияларга ҳам тегишли эмас. Инсон жонида шундай бир қисм борки, у пайдо бўлмайди ҳам, йўқолмайди ҳам. Бу қисм–ақл. Ақл инсонга ташқаридан келади. Ана шунинг учун ҳам ақл, танадан фарқли ўлароқ, бузилмайди, ҳалок бўлмайди; унинг мавжудлиги инсон фаолияти билан белгиланмайди. Ақлдан бошқа барча нарсалар (куйи поғонадагилар) яъни жоннинг “ўсимлик” ва “ҳайвон”га тегишли қисмлар тана сингари ҳалок бўлади. Мазкур қараш жоннинг абадийлиги ҳақидаги анъанавий таълимотлардан бир оз фарқ қиласи. Кейинчалик схоластикада Аристотелнинг жон ҳақидаги таълимотига хос бўлган ноаниклиқ, етишмовчилик, хусусан унинг жоннинг фаол қисми бўлган ақл моҳияти тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни қандай тушуниш керак деган савол атрофида қизғин баҳслар бўлди.

Аристотелнинг идрок ҳақидаги қарашлари, ҳам худди шундай баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Идрок, унинг фикрича, идрок этиладиган предмет хосса билан идрок этадиган аъзо хоссаси ўртасида тафовут пайдо бўлганда юзага келади. Масалан, агар предмет ҳам, орган ҳам бир хил ҳароратга эга бўлса, идрок юзага чиқмаслиги мумкин. Аристотел идрок предметининг объективлиги ва мустақиллигини таъкидлагани ҳолда, унинг мавжудлигининг пассив ҳарактерга эгалигини инкор этади. Идрок этиладиган предмет худди идрокимизга қараб ҳаракатланаётгандек бўлиб кўринади. Аристотел фикрига кўра, энг қисқа масофада турган предмет тери сезгиси орқали идрок этилади. Узокроқ масофада жойлашган предметлар эса инсондан фазовий мухит орқали ажралган. Масалан, товуш эшитиш аъзосига этиб келгунча, шу мухит орқали ўтади; ана шунинг учун ҳам товуш бу аъзога шу товушни келтириб чиқарган зардобдан кейин этиб келади. Бундан ташқари, бу товуш мухит билан аралашиб кетади; агар масофа жуда узоқ бўлса, уни ажратиш қийин бўлади. Ўз табиатига кўра ҳиссий идрок-жисм эмас, у мухит орқали содир бўладиган ҳаракатдан иборат. Идроклар ичida кўриш сезгиси алоҳида ўрин тутади. Нур алоҳида

табиатга эга борлиқдир. Унинг ҳаракати, келтириб чиқарган ўзгаришлари дарров идрок этилади.

Хотира, эслаш аввал мавжуд бўлган тасавурларни қайта тиклашдан иборат. Уни идрок этилган предметлар билан бир тартибда бўлган ўхшаш предметларни идрок этиш вужудга келтиради.

Ахлоқий қараашлари. Этикаға Аристотель учта асарини: “Никомах этикаси” (отаси Никомахга бағишиланган) “Евдем этикаси” (дўсти ва шогирди Евдем ёзмалари асосида тузилган), “Катта этика” (юқоридаги иккита асардан олинган парчалардан ташкил топган) бағишилаган.

Аристотелда ахлоқий фаолият ва ахлоқий жасоратлар тўғрисидаги таълимот бутун олам ва ундаги инсоннинг барча фаолиятини қамраб оладиган объектив телеология асосига қурилган.

Инсонга, бошқа барча нарсалардаги сингари, эзгу мақсадга ички интилиш хос, лекин бу интилишлар тўсиқларга дуч келадики, улар ҳам инсон табиатига тегишилдири. Демак ҳар қандай фаолият муайян эзгуликка, неъматга қараб йўналади. Бунда баъзи бир мақсадлар ўз ҳолича аҳамиятга эга бўлмай, бошқа мақсадларни амалга оширишга бўйсундирилган бўлади. Лекин шундай бир мақсад борки, уни қўйишни ҳар бир киши ҳоҳлайди. У-олий неъмат, унинг моҳиятини уни бошқарувчи фан – сиёsat очиб беради.

Олий неъмат, дастлабки таърифига кўра, фароғат, тўкин-сочинлик, янги яхши ҳаёт ва фаолият. У моддий бойликдан ҳам, хузур-ҳаловатдан ҳам, ва яккаш фозилликдан ҳам иборат эмас. Масалан, бойлик ҳаётнинг олий мақсади бўла олмайди, чунки у бошқа мақсадга эришиш воситаси, “мукаммал неъмат – ўз-ўзига бўйсунади”. Ҳаёт неъмати, ўз-ўзига бўйсунгани ҳолда, ўз-ўзига мақсад бўлишга ва ҳеч нарсанинг бўлишига муҳтоҷ эмас. Олий неъмат, ўз мазмунига кўра, инсоннинг ўзига хослиги, у бу дунёда тутган ўрни билан белгиланади. Бошқа жонзодлардан фарқли ўлароқ, инсон ичиш-ейишдан бошқа ақлга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам инсоннинг асосий вазифаси- ақл билан фаолият юритишdir, комил инсон эса ана шу фаолиятни ажойиб тарзда; фозилга хос хислат ила амалга ошириш учун яратилган.

Олий неъматга интилувчи ҳаёт фаол бўлиши керак. Бизнинг борлиғимизни эҳтимол, мумкинлик тарзида мавжуд бўлган энергияни рўёбга чиқариш ташкил этади. Намоён бўлмаган яхши фазилатлар фароғатга олиб келмайди. Бу ерда, худди Олимпия муносабатларидаги сингари, мукофот чиройлига эмас, мусобакада ютганга тегади.

Фозиллар тавсифи. Олий неъматга эришиш, олий мақсаддан ташқари унга бўйсунадиган маълум микдордаги қуий мақсадларни қўйишни ҳам тақоза этади. Уларнинг моҳиятини тушуниб етиш учун комил инсон таърифига мурожаат этиш, ундан келиб чиқиш зарур. Мукаммал инсон ўз фаолиятини ахлоқий мукаммалликка эришишга йўналтиради, бунинг шарти эса фозиллик ёки жасорат фаолиятда тўғри ҳаракат, мақсаддан иборат. Амалийлик фан ҳам, санъат ҳам эмас: у фан бўла олмайди, чунки амалиётда содир бўлган нарса бошқа нарса бўлиши мумкин; у санъат ҳам бўла олмайди, сабаби, ижод ва фаолият турли жинсли нарсалардир. Улардан фарқли ўлароқ, амалийлик ишончли ва ақл билан қўлга киритилган хосса бўлиб, у кишилар фаровонлиги ва ёвузлигига тегишилдири.

Ҳақиқатга эришиш, хатога йўл қўймаслик, ниманинг зарурий ва ниманинг ўзгарувчан эканлигини аниқлаш воситалари – фан, амалиёт, донишмандлик ва ақлdir. Бироқ, билимнинг олий принципига нисбатан ҳеч қандай фан, ёки амалиёт, ёки санъатнинг бўлиши мумкин эмас: фан исботлашни талаб этади, санъат ва амалийлик ўзгарувчан нарсаларга тааллувлди. Донога ҳам, худди олимдаги сингари баъзи нарсаларни исботлаши керак бўлганилиги сабабли, унинг ҳам олий принципларга алоқаси йўқ. Шундай қилиб, бу принципларни ақлга тегишли деб айтиш қолди, холос.

Фазилатлар-аффектлар (нафрат, кўрқинч, жасорат) ҳам қобилиятлар (қобилият учун мақташмайди ҳам, қораламайди ҳам) ҳам эмас. Фазилатлар орттирилган хусусиятлар (“ўртани қидиришга йўналтирилган ҳаракатда пайдо бўлишади”). Фазилат икки нуқсоннинг: мўл-кўлчилик ва етишмовчилик ўртаси; уни топиш қийин, чунки айлана марказини ҳар ким ҳам топа билмайди, шунинг учун ҳам ахлоқий камолот-жуда кам эришиладиган, айни пайтда, мақтовга сазовор ва гўзал нарсадир.

Ирода (ихтиёр эркинлиги) мақсад, ният – воситалари билан иш кўради.

Ҳақиқий мақсадга интилиш шахсий танлашга бўйсунмайди ва инсон, худди кўрадиган бўлиб туғилгани сингари, ана шу интилиш билан ҳам туғилиши зарур. Ким табиатига кўра ана шу сифатга мукаммал эга бўлса, ана шу фазилатли инсондир.

Аристотель *адолат* категориясини кўпроқ иқтисодий муносабатлар тизими мисолида тушунтиради. Хусусан, у қиймат масаласини “адолат” муаммосининг хусусий холи деб олиб қарайди. Хўжалик неъматларини айирбошлаш, унингча, адолат принципига асосланиши керак. Адолатнинг хусусий холи моддий неъматларга тенг муносабатdir. Шунга мувофиқ ҳолда, инсоний фазилат - бу, авваламбор, тўғри мўлжал ола билиш, мос ҳатти-ҳаракат қилиш, яхшиликнинг бор жойини аниқлаш демакдир. Бундай кўнимани Аристотель “ўртача” тушунчаси орқали ифодалайди. “Ўртача” деганда, мутафаккир, ёмон билан яхшиликнинг ўртасини эмас, балки яхшиликларнинг ўртасини, аникроғи, энг яхшини тушунади. Инсон, аникроғи, фазилатли инсон ортиқча бойликдан, тўкин-сочинликдан ҳам, етишмовчиликдан ҳам четлашади, улар ўртасидагини танлайди. Инсон комилликка интилиши керак, чунки у барча нарса тўғрисида тўғри фикр юритади ва барча холларда унга ҳақиқат очилади: у ҳақиқатнинг ўлчови ва меъёри сифатида барча жузъий холлардаги ҳақиқатни кўради. Фазилатли ҳатти-ҳаракат қилишнинг шарт-шароитлари қўйидагича: 1) ўз ҳаракатини англаши зарур; 2) шундай ҳаракат қилиш керакки, у восита эмас, балки ўз-ўзича мақсад бўлсин; 3) муайян принципларга қатъий риоя этиши керак.

Фазилатларни Аристотель 2га ажратади: этик ва дианоэтик фазилатлар. Биринчиси характер фазилатлари, иккинчиси-интелектуал ҳаракатер фазилатлар. Масалан, саҳийлик, тиовчи ўлчов-этик фазилатлар, донолик, ақллилик ва эс-хушини йиғиши-дианоэтик фазилатлар хисобланади. Этик фазилатлар одатлардан пайдо бўлади. Дианоэтик фазилатлар асосан таълим, тажриба асосида шаклланади ва маълум бир вақт ўтишини тақазо этади. Дианоэтик фазилатларни тушунтириш учун Аристотель “Никомах этикаси”нинг 6-китобида жон ҳақидаги таълимотини қисқача баён қиласди. Жонни ақлли ва ақлсиз қисмларга бўлиб, ўз навбатида ақлий қисмини ҳам иккига ажратади: биринчиси ёрдамида борлик принципларини мушоҳада килинади, иккинчиси орқали ўзгаришга қобилиятли бўлган принциплар идрок этилади.

Билиш, Аристотель фикрича, субъектини обьект билан ўхшашлиги бўлгани учун, турли жинсларга мансуб обьектлар учун мос бўлган жон қисмларнинг бўлиши керак. Ақл шунда чин бўладики, қачон этик фазилат, ният (орзу, мақсад) билан бирга келадиган одатдан ташкил топса; ният, хоҳиш – мотивларини тарозига солишига интилса. Интилиш ният яхши бўлганда ва интилиш ният билан айнан бўлганда тўғри бўлади. Мана шу холатлар мавжуд бўлганда тафаккур ва унинг ҳақиқати амалий деб аталади.

Фан предмети – мангу ва зарурий, фаолият эса бошқа нарсага мансуб, яъни у зарурий нарса эмас. Фаолият ижод ёки санъатдан фарқланиш зарур. Ижоднинг мақсади – ундан ташқарида, бироқ адолатсизлик моддий неъметларга тенгсиз муносабатнинг хусусий кўринишидир.

Адолатнинг хусусий шакли 2 турга бўлинади: тақсимловчи адолат ва тенглаштирувчи адолат. Биринчисида тақсимлаш принципи бўлиб, шахсларнинг шаъни, номуси хизмат қиласди. (хизматлари, ахлоқий жасорати ва б). Бу пропорционаллик принципидан иборат. Иккинчисида иқтисодий асослардан, хусусан арифметик пропорционалликдан келиб чиқиласди. Тенглаштириш эҳтиёж туфайли зарур бўлади.

Этик идеал. Инсон ҳаётининг ҳақиқий мақсади – хузур-халоват эмас, балки фаровонликдир. Фароғат-бўш вактдадир. Ақлга мувофиқ кечирган ҳаёт инсонни инсон қиласди. Олий жасорат ҳақиқатни назарий мушоҳада қилишдан иборат. Жасорат, мўътадиллик, саҳийлик, бағрикенгликда ифодаланган қонун инсоннинг фозил, эркин, ёрқин типидан иборат. Аристотелнинг этик идеали ана шундай хислатларга эга инсондир. Айни ана шу хислатлар ҳаёт идеали бўлган ҳақиқатни мушоҳада этишга ўргатади. Демак, асосий этик идеал – ҳақиқатни англаш.

Жамият ва давлат тўғрисидаги қарашлари. Аристотель фикрича, комил инсон – мукаммал фуқаро бўлиши учун давлат ҳам мукаммал бўлиши керак. Олий мақсад ҳақиқатга мушоҳада этиш йўли билан эришиш, интелектуал интуиция бўлсада, бироқ инсон табиати номукаммал. Ана шу номукаммаллиги туфайли ҳаёт қатор неъматларга,

фазилатларга мухтож, улар олий мақсадга нисбатан қуйида туради ва унга бўйсунади. Шунингдек, тана соғлиғи, овқат, зарурий шарт-шароитлар керак.

Фазилатлар ичида инсон учун энг зарур бўлгани-бойлик. У инсоннинг кўзлаган мақсадига эришиши учун қуролдир. Бойлик деганда Аристотель аниқ маънода хўжалик учун зарур буюмлар, оиласа ва давлатга фойдали, инсон ҳаёти учун керакли нарсаларни йиғишни, яратишни тушунади. Фаровонлик-ортиқча бойликка эга бўлишни англатмайди. Бойликка эга бўлганлар икки гурухга бўлинади. Биринчисини исрофгарчиликка йўл қўйиб, тежамкорлик тўғрисида ўйламайдиганлар ташкил этади. Иккинчисини ўта хасис меёридан ортиқ тежайдиганлар ташкил қиласди: ҳар иккала гурух кишиларини фазилатли деб бўлмайди. Энг яхши одамлар ўртacha йўлдан – меъёрича сарф этиш ва тежаш йўлидан боради.

Мана шу билан боғлиқ ҳолда Аристотель хўжалик юритишининг 2 та турини алоҳида фарқ қиласди: “экономика”(иктисод) ва “хрематистика”. Экономика яъни иктисод хўжалик юритишининг тўғри усули, у оила ва унинг аъзоларини олий мақсад, фаровонликка эришиш учун зарур бўлган нарсаларга эга бўлишга имкон беради. “Хрематистика” эса олий мақсадга эмас, чексиз бойлик орттиришга ундейди. Давлат, Аристотель фикрича, қандайдир муомала турини англатади. Давлатлар ўртасидаги муносабат муомаланинг олий шакли деб асосланади. Давлат доирасида бошқа ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос мақсадлари ва йўлларининг яхши системаси мавжуддир.

Аристотель иктисодий муносабатларда муомаланинг ижтимоий шаклларини кўради ва уларнинг ичидан 3 тасини алоҳида ажратади: 1) оиласидаги муомала; 2) умумий хўжалик ишлари бўйича муомала; 3) хўжаликнинг баҳт-саодат билан алмашиб муомаласи. Давлат ҳаёт учун мавжуд бўлмоғи керак. Аристотель давлатга қўйидаги тавсиф беради: давлат бир жойда яшовчи инсонларнинг ўзаро мулоқоти, адолатсизликка қарши ўзини ҳимоя қилиш учун тузган иттифоқи; у хўжаликда айирбошлиш учунгина бўлган мулоқат эмас. Буларнинг барчаси давлатнинг ташкил топиши учун зарурдир. Лекин, факат бу билангина давлат ташкил топмайди. “Давлат шу пайтда юзага келадики, қачонки оила ва уруғ ўртасида баҳтли ҳаёт учун муомала пайдо бўлса, уларни ҳаёти комил ва тўлиқ бўлган шароит ва вақтда давлат пайдо бўлади”. (“Сиёсат”).

Давлат тузилишининг 6 та шакли мавжуд:

Монархия – унда давлат раҳбарининг “Ўзи қонун”.

Полития (республика) –унда ҳокимият кўпчиликнинг кўлида бўлади. Лекин кўпчиликнинг бирдан бир фазилати – ҳарбий фазилат.

Тиранияни (Золим шоҳ ҳукмронлиги)ни Аристотель қаттиқ қоралаган.

Олигархия (озчилик кўпчилик устидан ҳукмронлик қиласди).

Демократияда ҳокимият демоголлар кўлида бўлиб улар ҳалқни бошига битган балодир.

Аристократия.

Учтаси–монархия, аристократия, полития давлат бошқарувининг яхши шаклларидир. Қолган учтаси–тирания, олигархия, демократия давлат бошқарувининг ёмон шакллари бўлиб ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Платоннинг ғоялар тўғрисидаги таълимотига эътиrozлар, субстанция, материя, шакл, фазо, вақт, геоцентрик қарашлари, харакат, тўртта сабаб тўғрисидаги таълимот, дастлабки ҳаракатланувчи куч, атомизмга муносабати, Аристотель диалектикаси, ахлоқий идеал, полития.

5 – БОБ ЭЛЛИН - РУМО ДАВРИДА АНТИК ФАЛСАФА 5.1 ЭПИКУРЕИЗМ

Эр.авв. 4 аср ўрталарида қадар Грецияда Платон таълмоти ҳукмрон бўлган бўлса, шу асрнинг 20-йилларида Аристотелнинг перипатетиклар мактаби таъсири кучли бўлган. Бу даврга келиб Демокрит материалистик мактабининг илм-фан ривожига таъсири бирор сусаяди. Эпикур материализми атомистик материализмнинг янги кўриниши сифатида шаклланди. Унинг аввалгисидан фарқи шундаки, Демокрит атомистикаси кўпроқ назарий характерга эга бўлса, Эпикур материализми амалиёт билан, инсон ҳаёти билан боғланган,

яъни Демокритни кўпроқ Космос, олам тўғрисида назарий мушоҳада юритиш қизиқтирган бўлса, Эпикурни ана шу оламдаги инсон, унинг баҳт-саодати масалаларини ўйлаш банд этган.

Эпикур эр.авв. 341 йилда туғилган. Унинг отаси Афиналик Неокл бўлиб, у оиласи билан Самос оролига кўчиб ўтган. Отаси сингари Эпикур ҳам ўз фаолиятини мактабда ўқитувчилик қилишдан бошлаган. Фалсафа билан Эпикур Демокрит асари билан танишгандан кейин шуғулдана бошлаган. Устозлари Навзифан (кейинчалик Эпикур тўғрисида ёмон гапирган) ва академик Панфил бўлган. 18 ёшида Афинага келган, лекин Аристотелнинг ҳам, Академия бошлиғи Ксенократнинг ҳам маъruzаларини эшишишга муваффақ бўлмаган—Афинада Эпикур боғдаги мактабни ташкил этган бўлиб унинг дарвозасида “Меҳмон бу ерда яхши бўлади; бу ерда роҳат-фароғат – олий неъмат бор”, деган ёзув бўлган. “Эпикур боғи” деган сўз шундан келиб чиқкан.

Асарлари: 37 китобдан ташкил топган “Табиат ҳакида” асари, “Геродотга хат” (унда Эпикурнинг физикавий таълимоти баён қилинади), “Астрономия, метереологияга оид мулоҳазалар”, “Менекийга хат” (этикага оид ўй-фикрлар) ва б.

Эпикур фалсафани мушоҳада юритиш, тадқиқотлар олиб бориши орқали азоб-уқубатдан ҳоли баҳтли, озод ҳаётга етакловчи инсон фаолияти деб тушунган. Эпикур ёзади: “Инсоннинг азоб-уқубатини даволамайдиган файласуф сўзи бўум-бўшdir. Инсон танасидан касалликни қувиб чиқа олмаган тиббиётдан ҳеч қандай наф бўлмагани сингари, қалб касалини ҳайдаб юбора олмайдиган фалсафадан ҳам ҳеч қандай фойда йўқ”¹⁵². Менекейга ёзган хатида эса уқтиради: “Ҳеч ким ёшлигига фалсафа билан шуғуланишини ортга қолдирмасин, қарилигига эса фалсафа билан шуғуланишдан чарчамасин... Кимки фалсафа билан шуғуланишга вакт ўтиб кетди деса, у баҳт-саодатга эришишга вакт етиб келгани йўқ ёки вакт ўтиб кетди, деган кишига ўхшайди”¹⁵³.

Эпикур фикрича, агар ўлим ва само ҳодисалари инсонни даҳшатга солмаганда эди, унда табиатни ўрганишга эҳтиёжни сезмаган бўлар эди. “Ўлимнинг бизга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки биз яшаганда, у йўқ бўлади, ўлим келганда эса, биз йўқ бўламиз”. Фалсафага амалий таълим сифатида қараш инсонни баҳт-саодатга етаклайди, кўркинчликлардан озод этади.

Ҳакиқат, ишончлилик ва умуман, фикрнинг борлиққа муносабати масаласида Демокрит ва Эпикур қарашлари қарама-қаршидир. Хусусан, Демокрит аниқ фанларга интилган, фалсафадан эса қоникиш ҳосил қилмаган бўлса, Эпикур фалсафани мутлоқлаштиради; Демокрит борлиқда зарурият ҳукмронлик қиласи деса, Эпикур тасодиф мавжуд деб билади. Демокрит ҳодисаларни тушунтиришда кўп фикрлик тарафдори бўлса, Эпикур унда якка фикр, яқдиллик тарафдори.

Шундай қилиб, Эпикур фалсафасининг мақсади соф ақлий мушоҳада юритиш, соф назария эмас, балки одамларни маърифатли қилишdir. Бироқ бу маърифатчилик Демокритнинг табиат тўғрисидаги таълимотига суюниши, табиатда гайри-табииий кучларнинг мавжудлигини инкор этишга, табиатни унинг ўзидан келиб чиқиб, табиий бошланғич асосларга таяниб тушунтириши лозим.

Шуни ҳам айтиш керакки, Эпикур худолар мавжудлигини инкор этмаган, уларни оламларнинг (метакосмияларнинг) ораларидағи бўшлиқда яшашади, фароғотли ҳаёт кечиришади, ердаги ҳаётга, инсон мавжудлигига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, деб ҳисоблаган.

Эпикур фалсафани З қисмга бўлади: этика – баҳт-саодат, унинг шарт-шароитлари, унга тўсиқ бўладиган омиллар тўғрисидаги таълимот; физика – этикадан аввал келиб, уни асослайдиган қисми. У оламнинг табиий бошланғич асослари, уларнинг алоқалари тўғрисидаги баҳс юритиб, кишиларнинг қалбига кўркинч соладиган нарсалардан, хусусан илоҳий кучларга ишониш, жоннинг ўлмаслиги, инсоннинг тақдири азалдан қочиб қутула олмаслиги тўғрисидаги фикрлардан озод этади. Агар этика ҳаётнинг мақсади тўғрисида таълимот бўлса, физика шу мақсадни оммалаштиришга хизмат қиласиган табиий элементлар ёки оламнинг асослари, табиат шарт-шароитлари тўғрисидаги илмдир.

¹⁵² Ҳакиқат манзаралари. 100 мумтоз файласуф/Тақдирлар, хикматлар, афоризмлар.-Т.:Янги аср авлоди,2013-Б.124

¹⁵³ Ўша жойда –Б.122-123

Учинчиси каноника (канон, қоида сўзидан олинган) бўлиб, у ҳақиқат мезонлари ва уларни билиш қоидалари тўғрисидаги билимдир. Бунга Эпикур алоҳида асар бағишлайди ва унда ҳақиқатнинг 3 та мезонини ажратиб тавсифлайди: 1) идрок, 2) тушуниш 3) хис туйғулар.

Идрокни Эпикур табиат предметларини ва фантазия образларини ҳиссий идрок этиш деб тушунган. Биринчи идрокда предметнинг ҳақиқий ўзи акс этади, иккинчисда эса ҳаёлда яратилган предметлар (улар ҳавода, бўшлиқда дайдиб юришади) образи ҳосил бўлади. Биринчи ҳолда ҳиссий органлар орқали ҳосил бўлади, иккинчисида предмет образи танага ўзи кириб келади, улар турли сезгиларнингчувалашшидан ҳосил бўлиб, якка тасаввур (предмет тўғрисида, албаттага) шаклида мавжуд. Тушунчалар ёки моҳиятдан умумий тасаввурлар якка тасаввурлар асосида ҳосил бўлади. Диоген Лаэртскийнинг айтишича, бу тушунчалар умумий тасаввурлар ташқаридан кўринган зохир бўлган предметларни эслаш шаклида талқин қилинади. Эпикур фикрича, тушунча ҳамда умумий тасаввурлар борлиқни акс эттиришади ва ҳақиқат бўлади. Ана шунинг учун ҳам ҳиссий идрок ва унга асосланган умумий тушунчалар чин билимлар мезонлариридир. Хато фикр ҳиссий идрокка фикр томонидан қўшиладиган нарсалар ҳисобига ҳосил бўлади.

Эпикур физикаси асосини атомистик материализм ташкил этади. У Демокрит атомистик материализмидан анча фарқ қилиб, уни сезиларли даражада бойитади. Ўз атомизми учун Эпикур иккита хис этиб бўлмайдиган бошланғич фикрни, принципни қабул қиласди:

1. Мавжуд бўлмаган нарсадан ҳеч бир нарса пайдо бўлмайди
2. Оlam ҳозир қандай бўлса, аввал ҳам, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Эпикурнинг атомизми Демокритнинг атомистик таълиноми билан қўйидаги ўхшашлик ва тафовутларга эга.

Биринчидан, Эпикур Левкипп ва Демокритлар сингари борлиқ ва ноборлиқ (бўшлиқ)нинг мавжудлигини тан олади, бўшлиқни фазо деб тушунади. Жисмлар (борлиқ)нинг мавжудлигини сезгилар тасдиқлайди. Бўшлиқнинг мавжудлиги шу билан асосланадики, унингиз соғ ҳаракат содир бўлмайди. Жисмлар кичик жисмлар ёки уларни ҳосил қиласдиган заррачалар, элеентлардан ташкил топади. Бироқ бу заррачалар факат шакли ва миқдори билангина эмас, оғирлиги билан ҳам фарқ қилишади. Эпикурнинг бу фикри ҳозирги атомизмга жуда яқин туради. Демокрит сингари Эпикур ҳам атомларни чексиз бўлинмайдиган деб ҳисоблайди. Ёдингизда бўлса айнан ана шу фикр Зенон учун қўпликнинг мавжудлиги ҳамда ҳаракатни инкор этиш учун асос бўлиб хизмат қилган эди.

Эпикур атомнинг энг кичик, минимал қисмлари мавжудлигини таъкидлайди ва бу билан физикафий бўлинмаслик ва математик бўлинмасликни фарқ қиласди.

Атомларнинг муҳим ҳусусияти - ҳаракатда бўлиши. Атомлар бўшлиқда бир ҳил тезлиқда абадий ҳаракат қилишади. Бу жараёнда баъзи атомлар бир биридан узоқда бўлади, бошқалари бир бири билан қўшилиб, титроқ, тебранувчи ҳаракат қилишади. Ҳаракатни Демокрит қатъий детерминистик руҳда талқин қилиб, тасодифни инкор этган бўлса, (“Одамлар ўз мулоҳазаларидаги чорасизликни ёпиш учун тасодиф номини ўйлаб топишган”), Эпикур аксинча тасодифни объектив ҳодиса сифатида талқин этади ва бундан этикада ирода эркинлигини асослашда фойдаланади. “Физикаларнинг тақдирга кул бўлишидан кўра худлар ҳақидаги афсоналарга ишонган яхшироқ” чунки улар ҳеч бўлмаганда, худоларга сифиниш асосида уларнинг раҳм-шафқатига умид қиласдилар, тақдирни азал эса ўзида аёвсизликни, шафқатсизликни мужассамлаштиради. Этикада фатализмга ёки зарурият туфайли эрк (озодлик) принципини асослар экан, физикада унга тасдиқловчи асос-зарурият туфайли тўғри чизиқли ҳаракатда бўлган атомларнинг оғиши принципини ишлаб чиқади. Атомларнинг оғишини Эпикур уларнинг тўқнашишини асослаш учун киритади. Атомларнинг оғиши ўз- ўзидан, спонтан тарзда содир бўлади, деб таъкидлайди.

Этикада бу принцип ирода эркинлиги сифатида талқин қилинади. Бу принципга асосланиб, Эпикур ўз космологиясини қуради. Унингча, борлиқни ҳосил қилувчи оламлар чексиз, чунки уларни ташкил этувчи атомларнинг ҳам сон-саноғи йўқ. Барча оламлар (дунёлар) вақти келиб турли ҳил тезлиқда парчаланиб кетади ва қайта ҳосил бўлади. Бундан жон ҳам истисно эмас. У ҳам нозик заррачалардан ташкил топган жисм, бу

заррчалар бутун тана бўйлаб тарқалган ва шамолга жуда ҳам ўхшайди, тана ўлиши билан жон ҳам ҳалок бўлади.

Эпикур табиатни ўрганишнинг ишончли методини аналогия деб билади. Бу метод предмет тўғрисида бир эмас, бир нечта (кўп) хил тушунтириш эҳтимоли борлигини кўрсатади.

Мураккаб ҳодисаларга бир ҳил изоҳ бериш мумкин эмас. Эпикур бундай ҳодисаларга битта, ягона талқин бериш оломоннинг бошини қотиришни ҳоҳлаганларга ярашади дейди.

Эпикур этикаси асосида қуйидаги фикр ётади: инсон учун биринчи ва туғма неъмат, баҳтли ҳаётнинг боши ва охири-роҳатланишдир. Роҳатланишни у салбий белги—азобланишнинг йўклиги деб тушунади. “Роҳатланиш, лаззат олиш деганда биз бузук ният билан амалга ошириладиган амалларни тушунмаймиз. Шунингдек, фақат ҳиссий лаззатланишни ҳам назарда тутмаймиз. Бунда биз тана азоби ва жоннинг безовта бўлишидан халос бўлишини тушунамиз”¹⁵⁴. Эпикур роҳатланишнинг иккита турини фарқлайди: тинчлик, осойишталик роҳати тананинг азоб уқубатдан фориғлиги, ҳаракат роҳати, деб билади.

Шунингдек, эс-хушни йиғиш, ақл билан иш қўришни ҳам Эпикур буюк фазилат деб билади. Барча яхши фазилатлар ақл билан иш қўрниш натижасидир: ақл билан иш қўрмай, ахлоқли ваadolatli bўlmay, яхши яшаш мумкин эмас ва аксинча. “Ақл–фаросатдан маҳрум ҳолда баҳтли яшагандан, ақл–фаросат билан бадбаҳт бўлган аълороқдир”¹⁵⁵.

Мана шундан келиб чикиб, Эпикур роҳатланиш турларининг таснифини беради: у хоҳишлиарни табиий ва қуруқ (бўш) турларда бўлади. Ўз навбатида, табиийларни табиий ва зарурий ҳамда табиий, лекин зарурий эмас турларига ажратади.

Эпикур жоннинг қалбини азобланишини тананинг азобланишидан ёмонроқ деб билади. Эпикур этикасининг асосини индивидуализм ташкил этади. Унинг асосий талаби: билинмасдан яша, бу жоннинг осойишта яшашини англатади. Айни пайтда, Эпикур дўстликни ҳам рад этмайди, уни хавфсизликни таъминловчи омил деб изоҳлайди. Бундан кўриниб турибдики, Эпикур этик дунёқараши утилитаризмдан иборат. Бунгаadolatnинг келишув, шартнома асосида пайдо бўлиши назарияси ҳам мос келади: “Табиатан келиб, чиқадиганadolat—бу фойдали нарса тўғрисида келишув бўлиб бундан кўзланадиган асосий мақсад—одамларнинг бир-бирига ёмонлик қиласлиги, ёмонликка чидаш беришдир”¹⁵⁶. Келишув шартнома натижаси бўлмишadolat ўз мазмун-моҳиятига кўра одамлар хаётини ўзига хослиги, шахсий манфаатлари билан тақозаланган.

Эпикур тилининг пайдо бўлиши тўғрисида гапириб, дастлабки пайтда келишув принципини мавжудлиги керак эмас, фақат тараққиётнинг юқори босқичларидағина унга эҳтиёж пайдо бўлади, деб айтади.

Лукреций Карнинг фалсафий қарашлари. Эпикуризм Римда эр.авв. 2 асрдаёқ тарқалди. Эр.авв. 1 асрда эса Неаполь чеккаларида Сирон ва Филодели мактаблари пайдо бўлди. Филодем (110-39) Сидонлик Зенон шогирди бўлиб, уни “Эпикурчилар фахри” деб аташган. Эр.авв. 80-йилларда Филодем Италияга келади ва Пизонга қарашли жойда Рим Эпикур мактабини ташкил этади. Бу мактаб билан буюк Рим шоирлари Вергилий ва Горацийлар яқин алоқада бўлишган. Бу ерда Филодем мантиқ, фалсафа, эстетика, адабий танқидга оид кўп асарлар ёзган.

Римда республикачилар муассасалари инқизотга юз тутган бир пайтда, эпикуризм мактаби маданият ва маърифат маркази вазифани ўтаган эди. Лекин Везувий вулқони отилгандан бу ерда кутубхонадаги барча китоблар ёниб, кулга айланган, шу жумладан, Филодемнинг индукцияга оид рисоласи ҳам ёниб кетган. Бу рисолада стоикларнинг индукция фақат априор ишончли асосларга таянгандагина, тўғри хulosаси беради деган фикрни тўғри танқид қиласди, аналогияни моҳиятини тушунтиришга уринади. Филодем ҳар қандай хulosалаш асосида ўхшашлик бўйича хulosаси чиқариш ётади, хulosалаш фақат

¹⁵⁴ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.357

¹⁵⁵ Ҳақиқат манзаралари. 100 мумтоз файласуф/Тақдирлар, хикматлар, афоризмлар.-Т.:Янги аср авлоди, 2013.
-Б.124

¹⁵⁶ Антология мировой философии. Т.1, Ч.1-С.358

индукция таянадиган фактлар ва кузатишларга зид келувчи ҳолатлар бўлмагандагина тўғри натижа беради деган фикрни асослайди.

Тит Лукреций Кар Рим материалистик эпикуреизми вакили, унинг “Буюмлар табиати тўғрисида” асари (поэмаси) бутун дунёга машхур бўлган (эр.авв. 1 аср боши - 1 аср ўрталари). Лукреций Рим учун қийин кечган даврларда яшаган, хусусан бу даврда Рим зодогонлари дохийси Люций Карнелия Сулланинг қонли диктатураси, Сулланинг Мариш билан кураши, чавандозлар синфининг қувгин қилиниши, Спартак бошчилигидаги Рим қулларининг кўзғолони (73-71), унинг фожиалари, мағлубияти, янги савдо – судхўрлар гурухи фаолиятининг кучайиши, Помпей, Крас Цезарнинг юксакликга кўтарилиши, Сулла давомчилари ва бор-йўғидан ажралган дехқонларнинг Катилина бошчилигидаги кўзғолони, Юлий Цезар ғалабаси ва шу каби воқеалар бўлиб ўтган. Мана шундай даврда яшаган Лукреций ўзини шоирлик ва файласуфлик талантини кўрсата олди. У борлик, унинг сабаблари ҳакида факат файласуф сифатида мушоҳада юритиб қолмайди, уларга Эмпедокл, Эпикур аргументларидан фойдаланган ҳамда Гомер, Энний фантазиялари билан нигоҳ солади.

Лукреций Кар Эпикур атомистик материализми ва ахлоқий таълимотнинг ўзига хос изоҳловчиси ва тарғиботчиси. У Рим шароитида одамларнинг эришиши қийин бўлган тинчлик, осойишталикка етаклайдиган фалсафани яратишни мақсад қилиб қўяди. Лукреций фикрича, инсон баҳт-саодатининг энг катта душмани дўзах азоби, инсоннинг хаётига аралашишидан кўркишдир. Ўзининг поэмасида айнан ана шу душманлар билан курашиш вазифасини қўяди. Мутафаккир фикрича, бу кўркинчларни енгиб бўлади. Ўлим кўркинчи, худолардан кўркиш инсоннинг оламдаги ўз ўрнини, табиатга ва худоларга бўлган муносабатини билмаганлиги натижасидир. Бу кўркинчлар билим, фалсафа, маърифат билан енгиб ўтилади. Фалсафа худоларнинг инсон хаётига, нариги дунёдаги мавжудлигига таъсир кўрсата олмаслигини асослаш зарур.

Инсон уни эзадиган кўркинчлардан озод бўлиши учун табиат тўғрисида, хусусан унинг пайдо бўлиши, тузилиши, уни ташкил этадиган элементлар, элеменлар ўлгандан кейин нима бўлиши тўғрисида чин билимларга эга бўлиши керак. Этика – баҳт-саодат ҳакидаги таълимот физиканинг – табиат тўғрисидаги фаннинг натижалари якунидан иборат бўлиши керак. Демак табиатни ўрганиш ўз-ўзига эмас, жонни билиш учун, этика учун керак. Шунинг учун ҳам фанда яратиладиган гипотезаларни мухокама этишда оламни натуралистик ва материалистик тушунтириш принципига риоя этиш зарур табиатдаги барча ҳодисалар, уларнинг хусусийларини табиий сабаблардан келтириб чиқариш керак, бунда ҳеч бир ғайри-табиий кучга, ажойиб-ғаройиботларга ва бошқа кучларга мурожаат қилишга эҳтиёж йўқ. Чунки бундай кучларнинг йўқлигини кузатиш, тажриба фактлари тасдиқлайди.

Лукреций – ҳодисаларни турли ҳил асосда тушунтириш, талқин этиш тарфдори. Унинг поэмаси муалифнинг Эпикурнинг Геродотга ёзган хати мазмунини, хусусан унинг космология ва физика соҳасидан келтирилган турли ҳил мисоллар ёрдамида табиатда содир бўлаётган ҳодисалар ва жараёнларнинг турлича талқининг мавжудлиги тўғрисидаги фикрларини яхши ўзлаштириб олганлигини кўрсатади. Лукреций бу асарида Эпикур келтирган мисоллардан ҳам фойдаланади. Масалан, унинг айтишича, Қуёш ҳар куни янгидан туғилади ва у ҳар куни осмондаги ўз ўрнига қайтади, деган фикрларнинг ҳар иккаласини билдириш мумкин. Шунингдек, Ой шарсимон бўлиб, ўзида Қуёшдан тушган нурни акс эттиради дейиш ёки Ой ўз нурини сочади ва ойлик фазалари (кетталашиши ва кичрайиши) унинг атрофида айланадиган, даврий равиша уни нурларини тўсиб турадиган коронги жисм ҳаракати билан белгиланади, деб айтиш ҳам мумкин.

Лукрецийнинг ҳодисаларни тушунтиришда натурализм ва материализм принципига зид келмайдиган ҳар қандай гипотезани қабул қилиш мумкин деган фикри асло гипотезаларни солиштириш, уларнинг тўғрисини танлаш кераклигини инкор қилишни англатмайди. Лукреций прагматист ҳам, агностик ҳам эмас, албатта. У яшаган даврда илм-фан ҳолати рақобатдош гипотезалардан бирортасига устунлик бериш, асослаш учун етарли конунларга, фактларга эга эмас эди. Лекин ҳақиқатни англаш учун Лукреций мунтазам равиша ўз замонаси илму фани, фалсафа даражасидан четга чиқишига ҳаракат қиласиди. Ана шунинг учун ҳам ўз поэмасида шу давр фалсафасини, хусусан, табиат, инсон, ахлоқ тўғрисидаги таълимотларини баён қиласиди. Бунда поэманинг табиат тўғрисидаги қисмнинг

яхши ишлаб чиқилғанлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Ана шунинг учун бўлса керак Лукреций асарини атомистик материализмнинг поэтик энциклопедияси деб аташади¹⁵⁷.

Асарда борлиқнинг физиковий элементлари, уларнинг ҳаракати, материалистик космология ва космогония, маданият тарихи, материалистик антропология ва психология баён қилинган.

Лукрецийнинг айниқса 2та ғоясини инсонни уни эзадиган шарпалардан озод этишда мухим деб ҳисоблашади: 1) жонни ўлиши тўғрисидаги фикр; 2) худоларнинг инсонлар хаётига таъсир этиш қобилиятига эга эмаслиги ҳақидаги фикр.

Лукреций ҳам худди Эпикур сингари, худоларни оламлар ўртасидаги бўш жойларда ўрнашган, улар оламга таъсир эта олмайди деган фикрни билдиради. Лукреций фикрича, табиатнинг пайдо бўлишида ҳам бошқарилишида ҳам худолар, улар иродасининг иштироки йўқ. Барча дунёлар сон-саноксиз, кўз билан кўриб бўлмайдиган бадан билан сезиб бўлмайдиган модданинг қисмлари уормали ҳаракати ва оқимидан пайдо бўлишган. Бу заррачалар – бошланғич асос ёки барча нарсаларнинг “уруг”ларидир.

Айнан ана шу заррачалардан барча жисмлар ва жонлар, барча оламлар ва табиат ходисалари пайдо бўлган. Уларнинг барчаси табиият зарурият туфайли пайдо бўлган. Фақат дастлабки жисмлар, уларнинг бирлашмалари ва ҳаракати, бўшлиқ мавжуд. Бу дастлабки оддий жисмлар мангу ва бузилмасдир, бироқ улардан пайдо бўладиган барча нарсалар ўткинчи, ўлиш табиатига эгадирлар.

Йўқдан бор бўлмайди, лекин барча нарсалар ўзи келиб чиқадиган “уругига” эга бўлиши керак. Бу уруғлар абадий. Агар улар бузилгандан, йўқ бўлгандан бутун материя бутун мавжудот ҳам йўқ бўлар эди. Дастлабки оддий жисмлардан пайдо бўлган мураккаб жисмлар ҳалокати материянинг йўқ бўлиши дегани эмас, у фақат мураккаб жисмнинг содда элементларга ажралиши, бу элементларнинг табиат ҳодисаларининг умумий, мангу оқимиға қайтишидир. Чексиз олам ўз бағрига оладиган дарёлар ўлади. Тирик мавжудотлар жисмлар ўлади, уларнинг жони ўлади, лекин табиат мангу яшайди.

Жон ҳам тана сингари моддийдир ва атомлардан ташкил топган. Оддий атомлардан фарқли ўлароқ, бу атомлар энг кичик, думалоқ, силлиқ, ҳаракатчандир. Жонни бутун холатида сақлаб турган атомлар у ўлгунча бир бирини ушлаб туришади, инсон ўлимидан кейин, жон атомлари ҳам тарқалиб, учиб кетишади. Эпикурга эргашиб Лукреций ҳам жоннинг нариги дунёда яшамаслиги у ёқда турсин, умуман ўлим ва ҳаётнинг бир-бирига ҳеч қандай муносабати йўқ. “Ўлим ва ҳаёт ҳеч қачон учрашишмайди”, бир-бирига тегиб кетмайди. Ҳаёт эканмиз ўлим бизни қўрқитмайди, чунки у биз учун йўқ. Ўлим келганда эса, биз йўқмиз, жонимиз ҳам йўқ, демак ўлимдан қўрқиши сезгиси ҳам йўқ. Бу фикрларни асослашни фалсафа ва воситалари ёрдамида амалга ошириб бўлмас эди. Шунинг учун ҳам Лукреций поэзая воситаларини танлади, образлар орқали ўз фикрларини ифодалади. Масалан, Демокритдай ўтган атомларнинг сезги орқали билиниб бўлмаслиги, бўшлиқда ҳаракатланувчи атомлар тўғрисидаги фаразларни Лукреций одатда кўзга кўринмайдиган, лекин Қуёш нури остида устунларда шуълаланиб, титраб тебраниб турдиган чангларга ўхшатади. Алоҳида олинган атомларнинг кўзга кўринмаслигини кўриш иллюзиялари узокдан тоғ ёнбағирларидағи пода ҳаракати ёки текисликдаги иккита кўшиннинг уруши образларида тушунтириб беради. Ижтимоий-сиёсий қарашларида тинчликни ҳимоя килади.

Таянч тушунчалар

Эпикур боғи, Эпикур атомизми, фалсафанинг структураси, ҳақиқатнинг учта мезони, Эпикур этикаси, Тит Лукреций Кар эпикуреизми, атомизми, борлиқнинг физиковий элементлари.

5.2 СКЕПТИЦИЗМ

Эр.авв. IV аср Қадимги грек фалсафаси ривожининг энг юқори чўққиси бўлди. Платон ва Аристотел ташкил этган фалсафий мактаблар айни пайтда улкан илмий марказлар бўлиб ҳам хизмат қилди. Уларда математика, астрономия, физика, биология ҳамда гуманитар фанлар бўйича йирик, кенг кўламли тадқиқотлар олиб борилди. Эр.авв. III асрда антик жамиятда узоқ давом этган бўхрон бошланиб у ижтимоий ҳаётнинг барча

¹⁵⁷ Каранг: Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.332

соҳаларини қамраб олди. Бу бўхрон фалсафада ўз ифодасини янгидан шаклланган оқимлар, мактабларда топди. Ана шулардан бири скептицизмдир. Унинг назарий асосини антиқ фалсафада илгари сурилган ва асосланган ғоя: барча нарсаларнинг ўзгариб туриши, нисбийлиги ғояси ташкил этади (Гераклит, Демокрит, софистлар ва б.).

Скептицизмнинг асосчиси – *Пиррондир*. У Пелопонисдаги Элида шаҳрида туғилган. Диоген Лаэртскийнинг кўрсатишича у эр.авв. 365-275 йилларда яшаб ижод этган. Унинг фалсафий таълимотининг шаклланишига Мегар диалектикачилари, айниқса Демокрит ва унинг издоши Анаксарх қарашлари катта таъсир кўрсатган. Пирронининг Александр Македонскийнинг Осиёга қилган юришида иштирок этганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Бу, эҳтимол, унинг ахлоқий идеали-қасоскор бўлмаслик (“атараксия”)нинг шаклланишига муайян даражада таъсир этган.

Пиррон мактабда ўқитувчилик қилган, ёзувчи бўлган, бироқ у ўз фикрларини оғзаки баён қилган. Ҳеч қандай китоб қолдирмаган.

Скептицизм сўзи грекчадан ўзбек тилига ўғирилганда “нурланиш”, кўриниш бериш, шунингдек “тарозда тортиш”, “қатъиятсизлик” каби маъноларга эга бўлади.

Скептицизм мактаби номининг асосини энг кейинги маъноси ташкил этади: яъни билиш мумкинлигини доктрина тарзда инкор этиш эмас, балки қатъий, узил-кесил мулоҳаза юритишдан, ўзаро тенг кучли бўлган зид фикрлардан бирига қатъий тарзда ён босищдан ўзини тийиш зарурлигини асослаш ётади.

Пиррон антик давр скептицизмига хос бўлган фалсафий муаммони қуидагича ифодалайди: “Ким баҳт-саодатга интилса, шу файласуфдир”¹⁵⁸. Саодат эса, азоб-уқубатнинг йўқ бўлишидадир. Мана шундай талқин қилинган баҳт-саодатга эришишни орзу қилган киши З та саволга жавоб бериши керак: 1) буюмлар нимадан ташкил топади? 2) бу буюмларга биз қандай муносабатда бўлишимиз керак? 3) бу муносабатдан қандай натижага эга бўламиш ва қандай фойда кўрамиз?

Биринчи саволга жавоб топиб бўлмайди. Чунки ҳар қандай буюм бошқасига нисбатан юқори даражада эмас. Шунинг учун ҳам ҳеч бир нарсани на гўзал, на хунук, на адолатли, на адолатсиз деб бўлмайди. Ҳеч бир буюмга нисбатан уни ҳақиқатга мувофиқ мавжуд, деб бўлмайди ва ҳеч қандай билиш усулини чин деб ҳам, ёлғон деб ҳам тавсифлаб бўлмайди. Бизнинг ҳар қандай предметга нисбатан билдирган фикримизга унга тенг кучли бўлган зид фикрни билдиришимиз мумкин.

Мана шундай ўй-фикрдан Пиррон ҳеч қандай предметга нисбатан ҳеч бир мулоҳазани билдириб бўлмайди деган хulosha чиқаради ва унга таянган ҳолда иккинчи саволга жавоб беради. Файласуф учун предметга муносабатда бўлишнинг энг яхши усули – у тўғрисида мулоҳаза билдишдан ўзини тийиш.

Бу ўзни тийиш ишончли ҳеч нарса йўқлигини англатмайди. Демак, Пиррон агностицизм тарафдори эмас. Сўзсиз, ишончли нарсалар ҳиссий идрок, таассуротлардир. Чунки уларни биз фақат ҳодисалар сифатида қабул қиласиз. Масалан, бирорта нарса аччиқ ёки ширин бўлса, менинг “Бу менга аччиқдек ёки шириндек туюляпти деган фикрим чин бўлади. Хато фақат шунда келиб чиқадики, қачон фикр билдираётган киши туюлаётган нарса асосида ҳақиқатда мавжуд нарса тўғрисида хulosha чиқарса, ҳодисадан унинг ҳақиқий асосига ўтса”¹⁵⁹.

Бундай жавоб кейинги-учинчи саволга бўлган жавобни белгилаб беради. Пирронга скептицизм учун предмет тўғрисида бирорта фикр билдиришдан ўзини тийиш эҳтиросга берилмаслик, қасоскор бўлмасликни англатади. Бу ҳолат файласуфнинг фаолиятсиз бўлиши керак дегани эмас, албатта. Файласуф ўз мамлакатида қабул қилинган қонунлар, урф-одатларга амал қилгани ҳолда ҳатти-ҳаракатда бўлиб, бунда ўзининг фикрлаш усули, тарзи, ўй-фикрларини сўзсиз ҳақиқат деб билмайди.

Пирроннинг шогирдлари кўп бўлиб, улар орасида Тимон ажralиб туради. У З та сатирик шеър китоби – “Силл”ни яратиш билан ашхур бўлган. У шифокорлар даврасида бўлган ўғлини медицинага ўқитган, шу сабабли Тимон ҳиссий идрок, ҳиссий ҳолатлардаги қарама-қаршиликларни тадқиқ этган. Мутахассислар “Ҳиссий идрок тўғрисида”

¹⁵⁸ Иктибос манбаси: Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.303

¹⁵⁹ Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.303

“Физикларга қарши асарларни Тимонга тегишли деб тахмин қилишади. “Силл”да барча фалсафий мактаблар баҳслари устидан кулган (Пирродан бошқасига).

Пирронга ўхшаб, Тимон фалсафанинг бош масаласини амалиётда, инсон хулк-автори, у эриша оладиган саодатда деб тушунган. Пирронизм тарихида Тимон унинг тарғиботчиси, эҳтимол биринчи мантиқшуноси бўлган. Хусусан, у гипотезаларнинг мавжудлиги тўғрисидаги фикрларни танқид қилган, вақтининг бўлиниши ҳақидаги мулоҳазаларни рад этган. Шунингдек, Тимон нарсаларнинг ўз ҳолича мавжудлиги билан уларнинг хиссиётимиздаги ифодасини фарқлаган. Пиррон сингари, Тимон ҳам ишончли билим асосини ҳиссий мушоҳадада деб билган. Предмет тўғрисидаги турли фикр-мулоҳазаларни, улар қанчалик қарама-карши бўлмасин, teng кучли деб хисоблаган. Бундан у “ўзини тийиш” тўғрисида ўй-фикрларини келтириб чиқарган. Тимон ўлимидан кейин скептиклар мактаби фаолияти 1 асрга тўхтаб қолади. Кейинчалик бу мактаб анъаналари Птоломей шогирдлари Сарпедон ва Гераклит (Гелен ўз асарларида гувоҳлик берган врачи-эмпирик) фаолиятларида қайта тикланган.

Ана шу Гераклитнинг шогирди Энесидем бўлган. У антик давр скептицизмининг кучли назариётчиси бўлган. У эр.авв. асрнинг охирида ёки эрамизнинг дастлабки даврида яшаган. Маълумотларга кўра, Энесидем ўзининг асосий асарини Цицеронга бағишиланган. “Пиррон нутқларининг саккизта китоби” деб аталган бу асаридан ташқари “Донишмандлик тўғрисида”, “Тадқиқот тўғрисида” ҳамда “Пиррон очерклари” китоблари муаллифиидир.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, Энесидем скептицизми Гераклитнинг материалистик физикасига йўл бўлиб хизмат қилган. Гераклит фикрича, бир нарса тўғрисида қарама-карши фикрдан аввал қарама-қаршиликлар бир предметга хосга ўхшаб кўринади. Бу тезис скептицизм асосидир. Энесидемнинг бошқа дунёқараш масалалари бўйича фикр-мулоҳазалари ҳам Гераклитнига яқин турган. Хусусан, юқоридаги умумий асосдан бошқа бутун ва бўлакнинг айнанлиги ва тафовути, ҳаракат турлари, жисмларнинг моҳияти ва вақтининг бўлиниши, ҳавонинг жоннинг биринчи стихияси тўғрисидаги фикрларни илгари сурган. Мутахассислар фикрига кўра, бу фикрларни Энесидем гипотеза тарзида билдирган.

Энесидем даврига келиб скептицизм “янги академия”да ҳукмронлик қила бошлайди. Платоннинг ҳиссий билишнинг зиддиятлиги оқувчанлиги тўғрисидаги фикрларига асосланиб Аркесилай ва Карнеадлар билиш масалаларини янгича талқин этишади. Скептицизмнинг пирронизм ва “янги академия”даги кўринишлари ўртасидаги тафовутни фарқлашади. Бу фарқни антик дунё тарихчиси ва скептицизми назариётчиси Секст Эмперик ҳам ўрганади.

Академия скептиклари фикрича, қарама-карши фикрлар, масалан, яхши ёки ёмон, эҳтимол ана шундай бўлиши мумкин. Бирорта нарсани яхши ёки ёмон деб тусмол қилишнинг шу давр урф-одатларидан зарурий тарзда келиб чиқиши шарт эмас. Бу шунчаки урф-одатларга “эрғашиб” натижаси.

Энесидемнинг иккинчи китоби элейчиларга маълум бўлган ҳаракат, ўзгариш, туғилиш ва ўлиш тушунчаларида яширинган зиддиятларга бағишиланган.

Учинчи китобда ҳиссий мушоҳада ва тафаккур, тўртингчи китобда худоларни, табиатни билиш мумкин эмаслиги масалалари тадқиқ этилган. Уларда қарама-қаршилар teng кучли деган фикр асосланади. Бешинчи китобда “сабабият” тушунчаси танқид килинади. Сабаб деганда бошқа бирорта ҳодисани келтириб чиқарувчи ҳодиса тушунилади. Масалан, Қуёш толанинг қизиши, эриши сабабидир. Сабаблар турли хил бўлади.

1. “Ўзида мужассамланган”, яъни у мавжуд бўлган таъсир бор, йўқолиши билан у ҳам йўқ бўлади. Масалан, арқон билан боғлаб тортиш бўғиши сабаби.

2. Ўзаро биргаликда сабаб бўлиш. Масалан, омочнинг ҳаракати унинг тортаётган хўқизлар кучи билан белгиланади.

3. “Бир-бирига ёрдам берувчи”. Масалан, иккита киши қийналиб қилаётган ишга учинчи киши ёрдам беради. Буларда Энесидем скептик хulosasi қиласи: сабабият мавжуд бўлиши ҳам бўлмаслиги ҳам мумкин¹⁶⁰.

Таянч тушунчалар

¹⁶⁰ Каранг: ўша жойда –Б.307

Скептизм, Пиррон, бахт-саодат, Тимон фалсафаси, Энесидем дунёқараши, Академия скептиклари, “Сабабият” тушунчаси танқиди.

5.3 СТОИЦИЗМ

Стоицизм ҳам, эпикуреизм сингари, материалистик йұналишдаги таълимот хисобланади. Улар орасидаги фарқ шундаки, биринчиси Демокрит атомизмiga таянса, иккинчиси Гераклит таълимотига суянади ва ундаги гилозиистик қирраларини кучайтиради. Айни пайтда стоицизм Киниклар ахлоқий таълимотини натурализм нұқтаи назаридан қайта ишлаб чиқади ва уни *Полемон* этикаси билан боғлады. Шу тариқа стоиклар материализми пантеизмга яқинлашади.

Стоицизмнинг асосичиси Китионалик Зенон (336-264) ўлимидан кейин бу мактабни эски ортодоксал таълимот рухида *Клеанф* (264-232), кейинчалик Хиослик *Аристон* бошқаради. Кейингиси даврида мактабда киниклар этикаси элементлари янада жонланади. Айни вактда, унинг бошқаруви пайтида стоицизмга Аркесилай ҳужуми бошланади, у Академияга скептицизм ғояларини олиб киришга уринади ҳамда стоицизмга таъсир ўтказади. Жамият маънавий ҳәётига стоицизмнинг таъсири Хрисипп даврида кучаяди: стоиклар Академиядаги скептиклар устидан ғалаба қозонишади, бунда скептикларнинг дөгматик таълимотини танқид қилиш, рад этишда стоиклар қўллаган мантиқий методлар, айниқса тушунчаларни аниқ таърифлаш усули яхши самара беради.

Стоиклар физикаси Аристотел физикаси, айниқса унинг материя ва шакл тўғрисидаги таълимоти билан Гераклит таълимотининг айрим элементларининг бошланиши натижасида пайдо бўлади. Аристотелда материя ва шакл ўртасидаги муносабат дунёвий шарни “биринчи туртки берувчи”дан ажратиб турадиган жойда (Аристотел Худони материя ва шакл бирлиги деб ҳисоблаган, стоиклар, аксинча, оламни яхлит деб ҳисоблашган) тугайди. Бу таълимотни изчил эмас, унда идеализм элементлари бор эди. Унда оламдаги қатъий зарурият мақсадга мувофиқлик билан қўшилган эди. Бундай таълимот (стоиклар) табиийки, эпикуреизм билан қўшила олмас эди. Ана шунинг учун ҳам стоиклар эпикуреизмнинг кўп олам, кўп атомлар тўғрисидаги таълимотига қарши чиқадилар, оламда бўшлиқ йўқ деб ҳисоблашадилар. Стоиклар Гераклитдан барча нарсалар оловдан пайдо бўлган деган фикрни олганлар. Шунингдек, улар Гераклитдан оламни логос бошқаради деган фикрни ҳам қабул қилганлар.

Инсон ва жасамият. Инсон – ижтимоий мавжудот, оламнинг бир бўлраги, у ўз-ўзини химоя қиласи, ана шу инсоннинг хулқ-авторини, ҳатти-харакатини белгилашдан тортиб, то давлат фаровонлигини ўйлашгача бўлган уринишларни тақозалайди. Доно одам шахсий манфаатларидан давлат манфаатини устун қўяди.

Билиш назарияси ва мантиқ Стоицизмда мантиқ масалаларини тадқиқ этишга катта эътибор қаратилади. “Логика” терминини айнан шу стоиклар илмий айланмага киритишган ва шу ном билан фалсафанинг бир бўлимини атashган, уни бошқа бўлимлари – физика ва этика билан бирдек кўришган.

Мантиқнинг предмети – сўз белгилари, товуш, бўғин, сўз, гап, улар ифодалайдиган фикрлар (тушунча, хукм, хулоса чиқариш, хулосалаш).

Бу фикрлар ички нутқ шаклида ҳам, ташқи ифодасида ҳам бир хил. Фикрнинг чин ёки хатолигини мантиқнинг бир қисми-диалектика ўрганади. Стоиклар диалектикаси уларнинг билиш назариясига мос келади. Сўз белгиси – товуш, у англатадиган нарса-тасаввур. Тасаввур табиатда мавжуд нарсаларга тегишли. Мантиқ илмининг бошланғич нұктаси – тасаввур ва тасаввурнинг табиатдаги муайян бир нарсага муносабати. Мавжуд нарсалар – бу *жисслар, жисм сифати, жисм ҳаракати, жисм муносабати* бўлиб, улар факат хиссий мушоҳада (идрок) орқалигина тасаввур предмети бўла олади. Ҳиссий тасаввур – тасаввурларнинг биринчиси ва асосийси. Иккита ҳолат тасаввурларнинг чинлигини белгилайди: 1) хиссий тасаввурлардан келиб чиқиш усули; 2) бу тасаввурларнинг ўзининг хусусиятлари.

Ҳиссий тасаввур предметнинг жондаги модификацияси бўлиб, онгга етиб боргач, у предметнинг ўзини англашга мажбур қиласи. Зенон ва Клеанф фикрича, предмет жонда мухрланади. Хрисипп фикрича эса, предмет жонни “модификациялайди”. Ҳиссий тасаввур факат шунда чин бўладики, қачон унда предмет қандай бўлса, шундай ҳолатда, ўзига хос хусусиятлари, алоқалари билан акс этса. Чин ҳиссий тасаввурлар билан бир қаторда, хато,

алдаб қўядиган ҳиссий тасаввурлар ҳам мавжуд. Улар, масалан, тушлар, галлюцинациялардир.

Чин фикрни қандай қилиб хато фикрдан ажратиш мумкин деган савол қўйиб, стоиклар унга “ҳа, шундай мезонлар бор”, деб жавоб беришади. Бунинг учу:

- 1) ақл соғломлиги;
- 2) предметни идрок этувчи сезги органлари соғ ҳолатдалиги;
- 3) предметнинг фазода ўрни, унинг сезги органига нисбатан жойлашиши идрокка мос келадими;
- 4) идрок жараёни етарлича вақтда давом этдими;
- 5) идрок предметни, унинг барча хусусиятлари билан қабул қила оладиган даражада жиддий бўлдими;
- 6) предмет билан сезги аъзоси ўртасидаги муҳит уни нормал идрок этиш учун зарур бўлган шароитни бузишга олиб келмадими;
- 7) дастлабки таассуротни кейинги идроклар тасдиқлайдими (бевосита ёки билвосита) деган саволлар қўйиб, уларга жавоб топиш зарур.

Агар мана шу пунктлар бўйича текширув идрокни чинлигини тасдиқласа, у предметни адекват тарзда акс эттирган деб ҳисобланади ва ундан тасаввур “тутуб оловчи” (схватывающее) ёки “катаlepтик” деб аталади. Айнан ана шундай тасаввурни билим мезони деб ҳисоблашади. Ҳар бир тасаввурни ақл текширади, бироқ қарор қабул қилишда ақл предмет хусусиятидан келиб чиқади. Агар ақл ҳақиқатан ҳам каталептик тасаввур билан келишса, идрокнинг адекват мулоҳазаси – “катаlepсис” вужудга келади. Агар ақл розилиги бизнинг (субъектнинг) ихтиёrimизда бўлса, бундай мулоҳаза *ирода эркинлиги* акти бўлиб ҳисобланади. Одамлар ўз хатоси сабабини ташқаридан эмас, ўзларидан кидириши лозим. Инсонга фақат тасаввурларнинг келиб чиқиши боғлиқ эмас, қолган барчаси унга боғлиқ, яъни унинг тасаввурга қандай муносабатда бўлишига, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Ишончсиз ёки хато фикрга келишнинг сабаби, ҳаддан ташқари тез исботланган тасаввурни тўғри деб қабул қилишдир. Катаlepтик тасаввурлар ўз-ўзидан бизнинг шубҳаларимизни йўқотади, чин фикрни топишга ёрдам беради.

Инсон тугилганида унинг онги ҳеч нарса ёзлмаган жадвалдек бўлади. Ҳиссий идрок (мушоҳада) аста-секин тасаввурлар билан тўлдира бошлайди. Бундай идрок нусхалари хотирада муҳрланиб қолади ва бунинг натижасида *эмпирик тушунча* пайдо бўлади. Эмпирик тушунчаларнинг иккита тури мавжуд: 1) барча кишиларда бирдай, табиий ҳолда тажриба асосида ҳосил бўладиган тушунчалар; 2) тафаккур натижасида, онгли тарзда йўналтирилиш оқибатида пайдо бўладиган тушунчалар.

Бола етти ёшга етганда “табиий” тушунчалардан унда “логос” ёки “ақл” пайдо бўлади. Предметнинг ҳис қилинадиган сифати шу предметга реал тарзда тегишли, тушунчага эса реалликда ҳеч нарса мос келмайди. Ақлимиз ҳиссий мушоҳада (идрок) етказиб берадиган яққол тасаввурларни ўзгартириши, ҳиссий тажрибада ҳосил қилинган бир қанча тасаввурларни бирлаштириш ва шу каби бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин. Ақл хаётда тасаввурларнинг баъзи қисмларини чиқариб ташлаши, қисмларнинг жойлашиш тартибини алмаштириши мумкин. Жинс тушунчаларининг пайдо бўлиши ҳам худди ақлнинг ана шундай қобилияти асосида ҳиссий таассуротларни қайта ишлаш натижасида ҳал бўлади. Жинс тушунчалар ихтиёрий тарзда эмас, балки зарурий равища ҳосил бўладиган элементлардир, улар туфайлигина нутқ ва *тафаккур* пайдо бўлади.

Тажрибамиз хаос эмас, тартибдир. У тартиб жинс тушунчалар туфайли сақланиб туради, чунки ҳар бир жинс тушунча турларни ўз ичига олади. Ана шунинг учун ҳам тажриба соҳаси кўриниб туради, тушунарлидир, ақлимиз эса мушоҳада (идрок) тасаввурлардан (улар алоҳида-алоҳида тасаввурларни ифода этади) умумий мулоҳазаларни ҳал қиласди; улар тажриба соҳасини тўлалигича қамраб олади ва, шу тариқа, тажрибани ҳар бир киши учун эриша оладиган воситага айлантиради. Бу таълимотда логос ҳам нутқ аъзоси (органи), ҳам тафаккур аъзоси тарзида юзага чиқади. Логос одамларни хайронлардан ажратиб туради. Инсон Худо бир қаторда ақлга эга, унинг логияси Худо ақли билан баравардир, ҳар иккаласи бутун олам миқёсида амал қиласди ва материяни ўзи ҳоҳлаган кўринишда шакллантиради.

Стоиклар одам ақлинин дүнёвий ақлни ўзида ифода этишини ана шундай тушунтиришади. Демак, ақл борлиқни фикрлай оладиган ва тил воситасида ифода қила оладиган күринишга келтиради. Лекин илохий ақлдан фарқли ўлароқ, инсон ақли хато қилиши мумкин. Бироқ фикрлаш предметлари, яъни фақат тафаккурда мавжуд предметлар ўз маъноларига эга, чунки улар оламда хукмрон бўлган ақл билан мувофиқлашади. Ана шунинг учун ҳам ақл предметлари ҳақиқат соҳаси ва хатолар соҳасига ажралади.

Стоиклар фикрича, “чин” ёки “хато” бўлиш – тасаввур ва мулоҳазалар белгиси ва, ҳатто, жоннинг моддий модификацияси белгилари эмас, улар тасаввурлар ва мулоҳазаларга мувофиқ келадиган ақл билан билинувчи предметлар белгилари. Ҳар бир фикрлаётган ёки гапираётган киши, “бирор нарса”ни фикрлайди ёки гапиради ва уни (“нечто”) тафаккур ва мулоҳазадан фарқ қилиш керак, у ана шуларнинг мазмунини ташкил этади.

Ҳиссий мушоҳаданинг билишдаги аҳамияти ана шунда. Лекин унинг роли қанчалик юқори бўлмасин, у ҳали илмий билим эмас, унинг манбаи холос. Илмий билимнинг ҳақиқий белгиси – бу унинг мантиқан исботланиши.

Шуни айтиш керакки, стоикларнинг мантиқий исботлаш тўғрисидаги таълимотни ишлаб чиқишидаги хизматлари сезиларлидир. Стоиклар фикрича, чин фикрлар бир-бирига мувофиқ келади, бир-биридан келиб чиқади. Ана шунинг учун ҳам донолик фақат каталептик тасаввурларга мослиқда эмас, балки тўғри муҳокама юритиш, хато фикрларни истисно қилишдадир. Стоиклар *диалектикасининг* вазифаси ана шундан иборат. Диалектика – бу хуласа чиқариш ва исботлаш тўғрисидаги таълимотдир (ривожланиш, ақлнинг ҳақиқат томон ҳаракати эмас). Бу маънода талқин этилган диалектика логикадан бошқа нарса эмас.

Стоиклар Аристотелнинг материя ва шакл тўғрисидаги ноаниқ тасаввурларига чек кўйиш, дуализмдан монизмга ўтадилар. Аристотел фикрича, Худо “шакл” бўлиб, усиз материя мавжуд эмас эди, у оламдаги барча жараёнларнинг мақсади.

Стоиклар оламнинг ягона субстанциясида материя ва кучни фарқлаб, уларни атрибуллар деб билишади. Сбутсанция–бу жисм, у ўз-ўзини шакллантиради. Аксинча, куч ва шакл–моддий эмас, ақл билан эришиладиган ибтидодир.

Жисм–мавжудотнинг ягона жинси. Лекин кишилар ўй-фикрида жисмга турли хил қарашлар мавжуд. Бу қарашларнинг моҳияти *категориялардир*. Зоро, жисмни унинг хоссасига қарама-қарши қўядиган фикр *субстанцияни* ҳосил қиласди. Муайян ҳоссага эга бўлган фикр *сифатий квалификация* категориясидан иборат. Ана шундай фикрда, тасаввурда жисм ва унинг хоссаси қўшилиб, бирликни ҳосил қиласди. Масалан, “денишманд” тушунчаси ана шундайдир. Квалификациялашган (ихтисослашган) жисм ҳаракатда ёки осойишталика деб ифодалайдиган фикр ўз атрибуллари (ҳаракат ёки осойишталиқ) тўғрисидаги тасаввурлар билан бирлашиб, *сифати* ёки ҳолати билан тавсифланадиган предметлар гуруҳини ҳосил қиласди. Демак стоикларнинг категориялар тўғрисидаги таълимоти жисмларни улар фикр қилинадиган тасаввурлар бўйича таснифланадан иборат. Бунда жисмлар ўз хоссалари ва муносабатлари билан ёки уларсиз фикр қилиниши мумкин. Нима бўлганда ҳам жисм барча категорияларнинг субстрати (гавдалантирувчиси), категориялар эса мавжудотнинг (борлиқнинг) жинслари деб фикр қилиниши керак.

Лекин барча нарсаларнинг олий жинси “мавжудот” эмас, балки “қандайдир бир нарса”дир. Мавжуд нарса “қандайдир бир нарса”нинг тури. “Мавжудот” ҳар доим моддий мавжудотдир. Бироқ “қандайдир бир нарса” жисмсиз ҳам бўлиши мумкин. “Мавжудот” бу – фақат таъсир этувчи ва таъсиранувчи нарсадир. Бироқ жисмгина таъсир этиш, ҳаракатда бўлиши мумкин. Айнан материя ҳар қандай мавжудликнинг ёки моҳиятнинг асосидир. Лекин, материя якка предметни бошқа предметлардан фарқ қилиб турадиган ҳолда яратиш учун яна куч ҳам зарур. Моддийликдан ташқари, таъсир этиш ва таъсиранлиш қобилиятидан ташқари, жисмга уч ўлчамдаги қўлам (протяжение) ҳам хосдир.

Мавжудликнинг субстанциаллигидан фарқли ўлароқ ва материянинг субстанциаллик ибтидосига тегишли бўлмаган жисмсизлик – иккинчиси жисмли “қандайдир бир нарса”дир.

Стоиклар жисмсиз нарсаларнинг тўрт турини: *фазо, вақт, бўшилиқ ва “соф”* фикр предметларини фарқ қиласдилар. *Фазо* – бу жисмий, моддий нарса билан тўлдирилиш

қобилиятига эга “қандайдир бир нарса”дир, у чегараланган. Бундан фарқли ўлароқ, бўйлиқ чегараланмаган, яъни чексиздир. Стоикларда яхлит оламни ифодалайдиган сўз бўлмаган. Фазо ва бўшик жисмнинг мавжудлиги билан бирга зохир бўладиган, ифодаланадиган нарсалардир. Стоиклар *вақтни* ҳаракат кўлами ёки дунёвий ҳаракат кўлами сифатида тавсифлашади. Фазо сингари, вакт ҳам ўлчамга, кўламга эга. Фазо ва вакт жисм билан биргаликда мавжуд. Бунда фазо борлиқнинг моддий жиҳати билан, вакт–фаолиятли жиҳати билан боғлиқ. Жисмларга фазо ва вактдан ташқари яна соф фикр предметлари–“лекта” хосдир. Фазо ва вакт яққол тасаввур қилинадиган нарсалар бўлса, “лекта” – тушунчадир. *Лекта*–жинс тушунча бўлиб, барча мавжуд нарсаларга, уларнинг акциденцияларига тегишлидир.

Стоиклар фикрича, мавжудотлар жинслари бу–сифат ҳам, ҳолат ҳам, муносабат ҳам эмас, улар муайян сифатга, ҳолатга ва бошқа предметларга муносабатда бўлган предметлардир. Сифат, ҳолат ва муносабат оддий жинс тушунчалар соф фикр предметларидир.

“Хосса” нарсанинг моҳиятига тегишли ва ўзининг давомийлиги ва ўзининг қаршилик кўрсатиш қобилиятидан қатъий назар, барча нарсаларга тааллуқлидир. У узоқ вақт яшаши мумкин, ташқи таъсиrlарга турлича қаршилик кўрсатиши мумкин. Бундан фарқли ўлароқ, ҳолат одатда, узоқ вақт яшай олмайди, лекин ташқи куч таъсирида узоқ яшаши мумкин.

Стоикларга кўра, сифатни жисм деб эътироф этадилар. Сифат “пневма” (нафас олиш)дан иборат, у предметнинг барча қисмларига киради. “Пневма” барча ҳоссалар субстрати, айнан ана шу сифатига кўра предмет шу ҳолида бўлади. Бироқ бу предметнинг асосий сифатиларига тааллуқли эмас. Борлиқнинг олий элементлари – ҳаво ва олов: улардан ҳаёт ва онг пайдо бўлади. Аксинча, сув ва ер – пассив моддий элементлар, ҳаёт ва шаклни улар олов ҳаводан оладилар. Олов ва ҳавонинг олий элементлари ўзларига ва бошқа элементларга яхлитлик баҳш этади; бунга қўйи элементлар қодир эмас.

Оlam–ягона тирик мавжудот, у жон ва ана шу жон кирган предметлардан ташкил топади.

“Холатда бўлиши”–ҳаракат ёки осойишталиктан иборат, улар, ўз навбатида, муайян бир куч таъсири натижаларидир, бундай кучлар оламнинг барча жойларида мавжуд.

Осойишталик–кучлар мувозанати бўлиб, бу кучлар қарама-қарши томонга йўналган бўлади.

Ҳаракатнинг уч турини фарқ қилиш зарур:

- 1) фазода ўрнини ўзгартириш;
- 2) сифатнинг ўзгариши;
- 3) кучланиш (тоник ҳаракат) билан тақозаланган ҳаракат.

Уларнинг уччаласини ҳам фазодаги ўрин алмашишига олиб бориб тақаш мумкин. Элементлар бошлангич жисмдан пайдо бўлишади ва унга қайтишади, бунинг сабаби қуийлашиш ва сийраклашишdir. *Тоник ҳаракат* “пневматик” жисмларга хос бўлиб, у ички қисмлари ҳаракатидан ташкил топади ва бу ҳаракат марказдан чеккаларга қараб йўналган бўлади (аксинча йўналишда ҳам бўлади). Марказга қараб йўналган ҳаракат жисм ва унинг қисмлари бирлигини, тескари йўналишдаги ҳаракат жисмлар миқдори ва шаклини белгилайди. Жисмнинг бошқа барча сифатлари ҳам “пневма” билан тақозаланган. Ноорганик табиатда ана шундай. Органик табиатда эса янги кучлар ишга тушади, улар “пневма”нинг нозиклик ва кучланиши даражаси билан белгинади.

Стоикларнинг *сабабият* тўғрисидаги таълимоти дунёвий жараёнларни яхлит ҳолда тасаввур этишни тақоза этади. Дунёдаги барча нарсалар кучнинг ягона манбаидан ҳосил бўлади. Сабабий таъсиrlарни олий элементлар: олов, ҳаво ва уларнинг аралашмаси бўлган “пневма”лар яратадилар. Бошқа барча жисмлар уларда “пневма” бўлгани учун сабаб бўлиши мумкин. Сабабият фақат номоддий натижаларга олиб келади, чунки сабабиятнинг моҳияти шундаки, бир жисм бошқа жисм ҳолатини ўзгартиради, ҳаракатга келтиради, унда муайян ўзгаришларни содир қиласди.

Вазият, сабабиятдан фарқли ўлароқ, йўқ бўлса таъсир содир бўлмайди. Сабаб ва оқибат ўртасида ҳеч қандай ўзаро таъсир мавжуд эмас.

Стоикларнинг фалсафасидаги муҳим тушунча – *фатумдир*. Ҳар қандай сабабий таъсир табиат қонунларига мувофиқ ҳолда содир бўлади. Жисмлар ўзаро таъсирда бўлгандан муайян оқибат пайдо бўлади. Ана шунга кўра ҳодисалар ўртасида сабабий алоқадорлик бор деган хulosага келишади. Сабаб ва оқибат ўртасидаги кетма-кетлик, аслида биринчи ҳаракатга келтирувчи куч фаолияти билан боғлиқ.

Оlam – илоҳий тирик материянинг зарурий маҳсули. Сабабий куч ягона оқим сифатида кўп алоҳида, якка оқимлар ва ирмоқларга бўлинib кетади ва бунда ўзининг яхлитлигини саклаб қолади. Демак, барча жараёнлардаги сабабий алоқадорлик ягона субстратга ёки “фатум”га боғлиқ. Бу тушунчалар стоикларни “олдиндан кўриниш”, “зарурият доирасидаги ирова эркинлиги” тўғрисидаги таълимотни яратишга олиб келади. Шу ерда монизм принципи бузилади. Сабабиятни тушунтириш телеологик тус олади. Olam илоҳий оловдан пайдо бўлади. Bu олов нафақат моддий сабаб ва нафақат сабабий шаклланиш қонуни, балки, бир вақтнинг ўзида, барча нарсаларни бошқарадиган ақл, маънавий ибтиодир ва у оламда мақсадли тартиб бўлишини назарда тутади. Ўсимлик ўз уруғида илдизи ва шохлари, барги, гули ва ҳосилни мужассамлантиргани сингари, оламда пайдо бўладиган ҳар бир предмет дунё миқёсида бошқа предметлар мажмуасидаги қандайдир ҳоҳиши, мақсадлар тизимишдаги мақсаднинг рўёбга чиқишидир.

Илоҳий субстанция–барча мавжуд нарсаларнинг мақсадини ифодаловчи тасаввурни яратувчидир, унинг субстратидир. Буни стоиклар “уругли логос” деб аташади. Bu тушунчага Аристотел ўз онтологиясига киритган тўрт сабаб: моддий сабаб, динамик сабаб, мантиқий сабаб, мақсад сабаб олиб келиб бирлаштирилади. Стоикларда худди шундай *фатум* (рок) ва *олдиндан кўриши* бирлаштирилган. Инсонда ирова тушунчада фикрланаётган ниманидир мақсад қилиб қўяди, уни механика қонунларига бўйсунган ҳаракат орқали рўёбга чиқаради. Инсонда содир бўладиган мана шу ҳолатни стоиклар бутун оламга хос деб ҳисоблайдилар.

Хусусан, ибтиодий илоҳий оловдан изчил тарзда ҳаво, сув, ер пайдо бўлади. Bu қуйи элементларнинг бирлигини уларнинг ичига киравчи “пневма” яратади, бу бирлик турли даражадаги тозалик ва кучга эга бўлиши мумкин. Пневма ноорганик табиатда кўр-кўрони зарурият ва сабабият, ўсимликлар оламида мувофиқ равишда марказдан чеккага қараб ҳаракатланадиган куч, ҳайвонот оламида ақл тушунчаларини кўра олмайдиган жон сифатида, мақсадсиз ҳоҳиши бўйича ва тасаввурларга таяниб амал қиласидиган куч, инсонда эса, жон сифатида мантиқан ҳаракат қиласидиган, ақл билан биладиган, ақлни ҳоҳловчи куч сифатида намоён бўлади.

“Илоҳий пневма”ни ана шундай дунё ранг-баранглиги, кўп хиллиги бирлигига деб билиш Христоспига барча фатумга мувофиқ содир бўладиган нарсалар, айни пайтда, “олдиндан кўриш”га ҳам мосдир, деб айтишга асос бўлган. Бундай хulosса нотўғри ва “илоҳий пневма” моҳиятидан келиб чиқмайди, чунки “пневма” турли соҳаларда турлича усуллар билан амал қиласиди. Ана шунинг учун ҳам стоиклар рок (фатум) билан олдиндан кўриш орасига *табиат* тушунчасини жойлаштиради. Унинг фатум билан умумийлиги – мақсадга мувофиқлигига.

Стоиклар қарашларига *теодиция* хос. *Теодиция* – оламда мавжуд ёвузлик учун Худони фалсафий жихатдан оқлаш. Клеанф оламда ёвузликнинг, табиатда эса мақсадга мувофиқликка мос бўлмаган ҳодисаларнинг мавжудлигини фатумга тўнкашга, хусусан, унинг олдиндан кўриш билан боғланмаганига, ўз ҳолига ташлаб қўйилгани натижаси эканлигини кўрсатишга уринади.

Хирисипп фикрича эса, ёвузлик олдиндан кўришсиз дунёга кириб кела олмайди. Биз ёвузлик деб ҳисоблайдиган баъзи нарсалар табиатдаги мақсадга мувофиқлик туфайли юзага келади. Бундан ташқари, физиковий ёвузликни ёвузлик деб бўлмайди, у инсондан баҳтини тортиб ололмайди. Демак, асосий масала–олдиндан кўриш билан ўзаро алоқадор, бир-бирини тақоза этади.

Стоиклар фатум (рок) билан ирова эркинлиги ўртасидаги зиддиятни ҳал этишда ҳаракат турлари ўртасидаги тавофтутга таянишади. Ноорганик жисм ҳаракати учун турткини бошқа ҳаракатланувчи жисмдан олади. Ўсимлик ташқаридан келган озуқани қайта ишлаш жараёнида ҳаракатланади. Ҳайвоннинг ҳаракати сабаби унинг психикасида. Ҳайвондан фарқли ўлароқ, инсонда ҳаракатга келтирувчи тасаввур ва туйғулар (влечения)

қаторига учинчи элемент–мантиқий тафаккур, ақл келиб қўшилади. Ақл эгаси бўлмиш инсон ҳамма вақт ҳам вазият тақозалаб турган ҳаракатни содир этишга рози бўлавермайди. Инсоннинг амалий эркинлиги асосида назарий эркинлик ётади. Фақат туйғулар, лаззатланиш ақл чиғириғидан ўтгандан кейингина кучга киради, ақлга мос иродага айланади. Инсон ҳайвондек туғилиб, ақлий мавжудотга айланиши керак. Бу фақат *доноларгагина* насиб этади.

Стоикларнинг космологияси Аристотел ва атомистлар таълимотига таянади. Стоиклар фикрича, Космос ягона. Аристотелдаги сингари Космос чекланган ва шар шаклида. Атомистлардаги сингари у чексиз бўшлиқ билан ўралган, лекин Космик шар ичидаги бўшлиқ йўқ. Космосдаги яхлитлик “пневма” туфайлидир. Пневма барча жисмларга худди жон танага киргани сингари киради. Стоикларнинг космосга бўлган қарашлари пантеистик ва гилозоистик характерга эга. Космос–тирик ва ақлли мавжудот. Мангу тақрорланиб турадиган жараёнда космос дастлабки оловдан пайдо бўлади, яшайди ва яна қайта олов ҳолига келади ва бу цикл мангу давом этади. Агар космос ичидаги бўшлиқ бўлганда эди, унда оламнинг бирлиги йўқолган бўлар эди. Космос ҳаётида оламнинг бирлиги кўпликка ёйлади, кўплик, турли хиллик ягона илоҳий субстанция ҳолига қайтади ва бу жараён мангу давом этади.

Стоиклар оламнинг алангаланиши ва пайдо бўлиши тўғрисидаги таълимотида Гераклит космологиясига таянишади. Илоҳий субстанциянинг мақсади *диакосмезис*–ақлли мавжудотларни яратиш. Олам худолар ва инсонлар учун яратилган. Диакосмезисда илоҳиёт алоҳида худо шахсларига ажратилган. Барча ақлли мавжудотлар жамоани ташкил этишади. Бу жамоа ердаги барча жамоаларнинг прообрази. Ақл ҳукмон оламда фуқаро бўлиш – инсоннинг мақсади.

Инсон тана ва жондан ташкиш топган. Жон ҳам тана, лекин “пневматик” тана, унга тоник ҳаракат хос. Жон 5 та ҳиссий аъзодан, нутқ органи, қабул қилувчи ва боқарувчи органдан (мия бўлса керак–М.Ш.) ташкил топган.

Барча қисмлар “пневма” оқимидан келиб чиқади. Жон юракда жойлашган. У барча маънавий вазифаларни бажаради: тасаввур, мулоҳаза, хуласа чиқариш, сезиш, ҳоҳлашни амалга оширади. Сезги органларидан олинган образлар асосида жонда *тушиунчалар комплекси*–логос пайдо бўлади. Жон танадан ажралгандан кейин, унинг мавжудлиги ҳаёт давомида танадан олган тонус даражасига боғлик. Фозил одамларнинг жони танадан ҳоли ҳолда узоқ вақт яшаши мумкин (демонлар ҳолида). Бироқ дунёнинг алангаланишида, ўт олишида у илоҳий субстанцияга қайтади. *Полингенесия* босқичида олам тараққиёти аввалги кўринишида тақрорланади. Бу “абадий қайтиш” дунёнинг мангу мавжудлигини белгилайди.

Стоицизм даврида ахлоқ масаласи фалсафанинг асосий масаласи бўлиб қолган эди. Бунда баҳт-саодат инсон фаолияти ва интилишларининг олий мақсадига айланади. Зенон фикрича, баҳт-саодат ва мақсад – “мувофиқлаштирилган” ҳаёт. Бунда Зенон мантиқий келишувни, яъни ҳамфирликини, шунингдек хис-туйғуларимиз, ҳоҳишиларимизнинг фикрларимиз билан мувофиқлигини назарда тутади.

Клеанф, олий неъмат бу–“табиат билан келишувга эришиш”, деб таъкидлайди.

Дунёда амал қилиб, уни бошқарадиган, ҳар бир мавжудот турмуши тарзини ва хулқатворини белгилаб берадиган қонун бу – логос. Инсоннинг ривож топган ақли худо ақлига айнандир. *Олий инсоний баҳт – инсон табиатига мос ҳаёт кечириши*. Лекин инсон ҳақиқий табиатни унга аввалдан бериб қўйилган (табиат томонидан) имкониятлар, хусусиятлар (задатки)ни ривожлантириш асосида яратади.

Баҳтли ҳаёт–бу фазилатли ҳаёт, ана шунинг учун ҳам инсон фозилликка интилиши керак. Фозиллик–тўғри турмуш кечириш санъати. Стоиклар фикрича, барча тирик жонлар учун дастлабки ҳис-туйғу–ўз–ўзини сақлаш, ўзини севиш, қадрлаш. Бунда фақат айrim кишининг ўз–ўзини эмас, бутун жинсни, уруғни сақлаш назарда тутилади.

Етуклик даврида табиат билан келишув ақл билан келишув даражасига ўсиб ўтади. Ҳақиқий неъмат–олий мақсадимиз учун бирор нарса бера оладиган нарсадир. Унинг тескариси–ҳақиқий ёвузиликдир.

Ахлоқий нуқтаи назардан қараганда, *ахлоққа бефарқ бўлган барча муносабатлар, ҳолатлар, кечинмалар неъмат ҳам, ёвузилик ҳам эмас*. Роҳатланиш, соғлиқ, куч, бойлик, қадр–қиммат–ҳақиқий неъматлар эмас; ҳудди шунингдек, азоб–уқубат, касаллик,

камбағаллик, қувғин – ҳақиқий ёвузынгы әмас. Бу нарсалардан яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам фойдаланиш мүмкін. Буларнинг фойдали ёки заарли бўлиши уларга инсон муносабати билан боғлик.

Фозиллик–тўғри амал қилаётган ақлнинг юқори даражаси. Инсон бошига тушадиган кулфатлар, иллатларнинг манбаи–аффектлардир.

Таянч тушунчалар

Стоицизм, стоиклар физикаси, “Логика” терминнинг илмий айланмага киритилиши, стоикларнинг билиш назарияси, жисмсиз нарсаларнинг тўртта тури, ҳаракатнинг уч тури, “пневма”, фатум, илоҳий субстанция, “Уруғли логос”, диакосмезиз, баҳтли ҳаёт, фозиллик.

5.4 НЕОПЛАТОНИЗМ

Улкан Рим империясининг вужудга келиши, кучли харбий салоҳият ва администртив тузилмага эгалиги, унинг аҳолисининг онги, дунёқарашидаги ўзгаришлар билан бирга кечди. Бу Римга бўйсундирилган давлатларнинг сиёсий мустақиллигини йўқотган, ҳалқ оммаси қашшоқланиши кучайган, бой кишилар қатламининг шаклланган даври эди. Мулкий, ижтимоий тенгизлиқ кучаяди, ёвузын, кулфат ижтимоий ҳаётда хукмрон бўла боради, табиийки, бундай ҳолатда кишиларни динга бўлган интилиши кучаяди. Эр.авв. асрда эса, аксинча, динни “унутиш” содир бўла бошлайди. Илмга бўлган интилиш тобора яққолроқ сезила боради. Фалсафадан хусусий фанларнинг ажralиб чиқиш тенденцияси кучая боради. Математика, астрономия, механика, медицина, филология, риторика, адабий танқидчилик, адабиётшунослик маҳсус усусларни қўлладиган, профессионал фаолият юритишни тақоза этадиган хусусий-илмий билим соҳаларига айлана боради. Илмий кутубхоналар, қўллэзмалар, фондлари ташкил бўла бошлайди. Нафақат Афина балки Александрия, Пергам, Родос ҳам йирик илмий марказга айланади.

Айни пайтда, Шарқдан Гарбга қараб диний таълимотлар тарқала бошлайди. Бу таълимотлар, улар билан боғлиқ маросимлар мустаҳкамланиши учун қулай шароитга эга бўла борадилар. Улар аралашиб ҳам кетадилар. Рим императорларининг Шарқ маросимларига ёмон кўз билан қарамаганлиги диний таълимотлар, ақидаларнинг ўзаро таъсир этишига, боғланишига ва синкретик кўринишдаги таълимотларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Жамиятда пайдо бўлган мана шундай эҳтиёжга жавобан, фалсафа диний ва баъзи холларда, хатто, мистик мазмун ва кўриниш касб эта боради.

Плотин(203-269) – антик давр фалсафасидаги идеализмнинг энг сўнгги ёрқин вакили. У билан қиёслангандан неоплатонизмни якунлаган Прокл ҳам ижодкор сифатида әмас, кўпроқ аналитик, системага солувчи сифатида машхур. Плотин ўзидан деярли ярим минг йиллик илгариги меросга мурожаат қилди, уни тиклашга уринди. У кўпроқ мистик, теософдир. Платин Рим императори Гордиан бошчилигидаги 244 йилдаги мувафакқиятсиз юришларда иштирок этгандан кейин Римда жойлашиб, турли хил ҳалқ, миллат вакиллари бўлган, лекин дунёқараши яқин кишиларни бир жамиятга бирлаштириди. Плотин асарларини Порфирий системага солган. Хусусан, у асарларини ҳар қайсиси 9 қисмдан иборат 6 та бўлимга бўлган. “Эннеада” яъни “тўққизлик” номи шундан келиб чиқкан.

Асосий тушунчалари. Плотин фалсафанинг вазифасини борлиқнинг охирги асоси бўлган илоҳий борлиқдан келиб чиқиб, бутун мавжудотни тушунтиришдан иборат, деб билган. Бу вазифа фалсафий әмас, балки диний мазмунга эгадир. Уни ҳал этиш воситасини фалсафа ва диалектикада кўрган. Бу вазифа мураккаб, уни факат даҳолар ҳал эта олиши мүмкін, оддий одамлар онгига уни етказиш мумкиндири дейди. “Ота-она қолдирган фарзандларни бегона кишилар тарбиялаганда ўз ота-оналарини аниқлаши қийин бўлганидек, борлиқнинг асосидан қанчалик узоқ кетса, одам унинг моҳиятини тушуниб этишда шунчалик қийналади. Бу қийинчиликларни енгиги ўтиш учун инсон рухи, жонини хиссиётидан юқори қўя олиши керак. Лекин шундай одамлар ҳам борки, улар ақлий мушоҳада (интелектуал, интиуция) қобилиятига эга”¹⁶¹. Ана шулар борлиқнинг ягона асоси, бирлигини тушуниб этишади ва орқага қайтиб, уни оддий ҳалқа тушунтиради.

Жон – ўз ҳолича мавжуд бўлмоқдир. У тана сингари бутундир. Жон тана гармонияси әмас (пифагорчилар шундай дейишган). Шунингдек, жон тана энтелехияси ҳам әмас (агар ундан бўлганда, шакл ҳайкал яшаган материал –мисга қандай муносабатда бўлса,

¹⁶¹ Асмус В.Ф. Античная философия-М.: Высшая школа, 1999-С.381

у ҳам танага шундай муносабатда бўлар эди). Шакл тана сингари қисмларга бўлинади. Жон шакл эмас. Барча предмет, ҳодисаларда жон бор, жон улардан мустақил бўлган бошланғич ибтидодир. Олам гўзалдир, у шакл билан таналар қўшилиши натижасидир. Уларни, яъни ўз ҳолича мустақил бўлган нарсаларни қўшадиган реал куч бўлиши керак, у –дунёвий жондир. Лекин жон гўзаллик билан айнан бир нарса эмас, жон бутун дунё учун битта, дунёда эса гўзаллик билан бир қаторда ҳунуклик ҳам мавжуд. Ана шунинг учун ҳам гўзалликни жоннинг прототипи деб тушуниш керак холос.

Жонга шакл берадиган нарса–Ақл. Жон танадан мустақил, унга нисбатан бирламчи бўлгани сингари, ақл ҳам жонга нисатан бирламчи моҳиятдир. Ақл ўз-ўзича мавжуд унинг предикати, яъни асосий хусусияти дунёнинг бирлигидир. Агар предметни муайян борлиқ тарзида фикр қилмоқчи бўлсак, уни бирликдаги, яхлитликдаги борлиқ сифатида тасаввур этишимиз зарур. Жон барча нарсаларни яратади ҳамда уларга бирлик баҳш этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, оламда бирлик билан бир қаторда кўплиқ ҳам мавжуд. Бирликни жон ақлдан оладиган бўлса, ақл шаклнинг бирлиги манбаи эмасми? деган савол туғилади. Унга Плотин йўқ, ундей эмас деб жавоб беради. 1) Ақл ўз-ўзини яратадиган моҳият эмас. Унга гўзаллик орқали эришилади, гўзаллик эса неъматга боғлиқ; 2) Ақл ўзида кўпликни – ғоялар тўпламини мужассамлаштирган.

Ақлни ўз ҳолича олганимизда ҳам унинг иккиланганлигини: фикр қилинаётган нарса билан тафаккурга, предмет ва ақлий фаолликка бўлинади, улардан ташкил топади. Ақл олий даражадаги нарса сифатида, ундан ҳам юқорироқ турган предметга эга. Бу бирликдир. Лекин унинг манбаи нима ?, у қандай кўринишга эга ? У, Плотин фикрича, математик нуқта ҳам, тушунча ҳам эмас. Ягоналик бирлик неъматидир. Платон фикрича ягона бошқа барча нарсалар учун мавжудлик шарт-шароити бўлиши билан бир қаторда, барча предметлар унинг предикати ҳамдир.

Мана шундай мураккаб диалектик табиатга ягона қандай билиш мумкин деган савол кўйиб, билиш назариясини ана шу саволга жавоб сифатида шакллантиради.

Билим ҳақидаги таълимот. Плотин фикрича, билимнинг икки усули мавжуд: 1) Хиссиёт ва 2) ақл. Хиссиёт бошланғич асосни билишга қодир эмас. Лекин ақлнинг тушунчалари ва категориялари Ягонага алоқадор эмас, чунки у ҳар қандай тавсифдан юқори туради. Категорияларнинг ичиде олийси–борлиқ категорияси. Бу категория мавжудлик ва бирликни (Ягонани) фарқлайди: Ягона мавжудотнинг предикати хисобланади. Ўз навбатида, мавжудот турга, шаклга эга. Бироқ бошланғич асосга на шакл, на тур хос. У ҳеч қандай фикрий образга эга эмас. Бошқа барча категориялар борлиқ категорияси билан боғлиқ, бироқ Ягонага тегишли эмас. Агар шундай бўлса, Ягонани қандай қилиб билиш мумкин ? деган савол туғилади ва унга жавоб берилади: ҳар бир предмет– Ягона, демак ҳар қандай предмет жон ва шунинг учун ҳам соддага даҳлдор. Жон Ягонани билиш даражасига кўтара олади, лекин хиссиёт ёки ақл орқали эмас балки билиш обьекти бўлган предметга дикқат-эътиборини жамлаш асосида, яъни Ягона бўлмаган барча нарсадан четалашадиган ва фикр-зикрини соддага қаратадиган мушоҳада ёрдамида билишdir. Ягонани билиш у билан қўшилиб кетишдан иборат бўлиб, бунда жон ва Ягона ўзаро мос келади.

Оламнинг келиб чиқиши. Хиссий олам мангу мавжуд, у вақтга боғлиқ эмас. Айни пайтда, Плотин Ягонадан келиб чиқкан деб хисоблади. Аввал, Плотин фикрича, иккинчи бошланғич асос пайдо бўлган. лекин унинг пайдо бўлиши биринчи бошланғич асос эҳтиёжи билан эмас, балки унинг борлигининг тўлалиги билан тақозоланган. Бунда биринчи асоснинг борлиги тўлиб-тошиб кетади, ўз чегарасидан ташқарисига чиқиб, бошқа борлиқни яратади.

Буни қўйидаги мисолда киёслаб тушунтиради: Куёш ўзидан нур чиқаради, лекин нур ўз ҳолича шуълаланади. Иккинчи бошланғич асос сингари, аста-секин борлиқнинг бошқа қирралари ва даражалари вужудга келади.

Ягонадан биринчи пайдо бўладиган нарса–Ақл. Унда 3 та жиҳатни фарқлаш лозим: 1) модда тушунчаси; 2) фикр қилинадиган борлиқ; 3) тафаккур.

Ғоялар дунёси сифатида ақл ҳар хил турлар ва шакллардан ташкил топадиган тўпламдир. Турни бирор нарса туридан бошқа нарса деб қабул қилиб бўлмагани учун ғоялар дунёсида “модда” ҳам мавжуд бўлиши керак. “Модда” хиссий олам материяси эмас,

у ақлнинг бир лаҳзаси бўлган шаклдир. Ҳиссий оламнинг материяси—ўлик материя. Ақл “моддаси” ёки идеал олам борлиқ, мавжудот бўлиб, унинг орқасида Ягона туради. Ҳиссий олам материяси шарпа унинг орқасида борлиқ туради.

“Модда”дан кейин келадиган Ақл лаҳзаси фикр қилинадиган борлиқ, мавжудликдир. Ақлнинг учинчи лаҳзаси тафаккурдир. Мана шу ақл тушунчасининг уч лаҳзасига яралишни уч лаҳзаси тўғри келади. Материя (модда)нинг асоси ўзга (Ягонага нисбатан) бўлади. Бу “ўзга” Ягонага нисбатан тўпламдир. Ўзганинг Ягонага мурожати борлиқни аниқлигини хосил қилишга олиб келади. Плотинда ягона ва ақлдан кейин жон туради.

Материя ҳақида. Жоннинг ундан ташқаридағига мурожат қилиши, уни материяга олиб келади. Плотинга эргашгани холда, Плотин оламнинг пайдо бўлиши материяни ёки ноборлиқнинг бўлишини тақоза этади. Табиатдаги барча нарсалар ҳеч нарсадан бўлмагани ёки йўқ бўлмагани сабабли, қандайдир субстрат мавжуд бўлиши керак ва у жисмларнинг сифатлари, хоссалари мавжудлиги асоси бўлади. Ғоялар оламидан ҳиссий қабул қилинадиган олам қўйидагилар билан фарқ қиласи: 1) фазода кўламга эгалиги, 2) вақтда узайиши, 3) ҳақиқий эмаслиги билан ажralиб туради.

Оламни хосил қилувчи кучлар – ақл фикрлари. Уларда онгиз тарзда тушунчалар қайд этилган бўлиб манбаи идеал оламидадир. Шунинг учун ҳам ҳиссий оламда содир бўладиган воқеалар тартиби ғоялар оламига тақлид қиласи.

Инсон жони илохий ва ҳиссий олам чегарасида жойлашган. Унинг илохий жон билан бирлиги юқори даражададир. Бу алоқадорлик жоннинг ердаги ҳаётидаги ҳатти-ҳаракати билан боғлиқ. Инсон ўлгандан кейин танадан чиқиб, ўзининг аввалги ҳаётига қайтади. Ақл билан боғланади, ғояларни мушоҳада этади, ҳиссий оламдаги барча неъматлардан халос бўлган жон илоҳият билан қўшилиб кетади. Бунда барча куйи рухий функциялар йўқолади: идрок, хотира, ҳаёл, одатлар йўқ бўлади. Агар жон илоҳийлик даражасига кўтарила олмаса, унда куйи рухий функцияларни ўзида сақлайди ва жоннинг кўчиши содир бўлади. Бу инсоннинг ерли ҳаётидаги мойилликлари билан белгиланади. Плотин айтганини эслаймиз: қўшиқни севган кишилар, жони сайроқи қушларга кўчади, йиртиқичликка мойил кишилар жони йиртиқич хайвонларга кўчади.

Жонини янги ҳолати, унинг аввалги мойилликларига мос келиши билан бирга аввалги ҳаёти учун қасосга ҳам дуч келади: бошқа кишиларга нисбатан ноқонуний муносабатда бўлган киши жони, ўз навбатида, бошқа кишиларнинг ноқонуний ҳаракатидан азият чекади.

Плотин жоннинг танага нисбатан муносабати тўғрисидаги аввалги қарашларини этади: жон танага ҳеч қандай фазовий муносабатда бўлмайди. Жон танага худди ўзининг органи сифатида муносабатда бўлади ва эҳтиёжга мувофиқ равишда ташки олам билан бирлашиб кетади. Жонни З турдаги фаолияти мавжуд:

Жоннинг тана билан алоқаси, унинг танага бевосита боғлиқлиги билан белгиланадиган фаолияти. Куйи рухий функциялар ана шундайдир.

Жонни танада яшаб турган, лекин айтган пайтда, функциялари унга боғлиқ бўлмаган ҳолатидаги фаолияти.

Жоннини тана бевосита алоқада бўлмаган ҳолатидаги фаолияти.

Жоннинг биринчи фаолиятига ҳаяжонланиш, роҳатланиш ёки азобланиш билан боғлиқ ҳолда кечадиган сезгилар тааллукли. Бундай ҳолатнинг субъекти – жон ва тананинг биргалигига бўлиши: танага ҳаракат ёки ҳаяжонланиш, жонга уларни англаш хосдир. Иккинчи ҳолатга билиш фаолиятининг юқори функциялари тегишли. Биринчи навбатда, бу хотирага тегишли. Плотин хотирани тасаввурлар сақланадиган макон деб билади. Рухий фаолиятини иккинчи турига тафаккурга ҳам тааллукли.

Плотин этикаси жоннинг тозалаганини тўғрисидаги мулоҳазалар билан якунланади. Тозаланиш жоннинг танадан озод бўлишидан ерли ҳаёт манфаатларидан халос бўлишидан, илохий даражага кўтарилишидан иборат. Бу ҳолатнинг якуни – экстаз, илоҳиятга экстатик шўнғиши, илк Ягона билан бирлашиб кетишидир. Плотин фалсафаси-жаҳон миқёсида қулчилик маданиятининг ҳалокатга учраши даври фалсафаси. Ана шунинг учун ҳам экстаз ерли ҳаёт ташвишларидан ҳоли, ўз-ўзи билан чекланган ҳолат идеал сифатида баҳоланади.

Порфирий (232-301-304) Плотиндан кейин йирик, иқтидорли неоплатоникдир. 262-263 йилларда Плотинга шогирд бўлган. Махсулдор ёзувчи, олим ва файласуф сифатида

машхур. “Аристотел категорияларига мұқаддима” (“Бешта оханг ҳақида”) номи билан ҳам атапар эди) асари Порфирийнинг дунёга машхур бўлишига олиб келди. Бу асар жуда кўп мамлакатларда тарқалган, таржима қилинган. Унда Порфирий тушунчанинг белгилари (жинс, тур, тафовут, шахсий ва тасодифий белгилар) тўғрисида муҳокама юритади. Шунингдек, Порфирий космология ва астрологияга оид асарлар ҳам ёзган. Христианликка қарши битилган полемик ишлари ҳам бор. Порфирий Платон ва Аристотелнинг мантиқий таълимотларини талқин қилган, изоҳлаган йирик неоплатончи мантиқшунос ҳисобланади. Амалий фалсафага оид ёзган китоби ҳам бор. Уларда сиёсий фозиллик, аффектлардан фориғланиш, фазилатлар тўғрисида фикр юритади.

Порфирий амалий мистикага катта аҳамият берган. Илоҳий Августиннинг гувоҳлик беришича, Порфирийнинг “Жоннинг юқорилаши” трактати бўлган, мутафаккир иккита йўл: файласуфлар учун бўлган соф ақлий мушоҳада йўли ва оломон учун треургия йўли (худоларга таъсир ўтказиш усули) тўғрисидаги таълимот мавжудлигини таъкидлайди.

Сурия мактаби 4-асрдаги неоплатонизмнинг йўналишларидан бири. Унинг асосчиларидан бири Порфирийнинг шогирди Ямвлих эди. У қуи Суриянинг Халқида шаҳрида туғилиб ижод этган. Римда устози Порфирийдан таълим олган. Кейинчалик Суриядаги Анамейда фалсафадан дарс берган. Неоплатонизмни ривожлантиришда Плотиндан ҳам кўпроқ амалий мистика томон оғишиди. Ямвлих яратган “Пифагор таълимотлари мажмуаси” асаридан бизгача бир қанча рисолалари етиб келган: “Пифагор хаёти ҳақида”, “Умумий математика фани тўғрисида”, “Никомах математикасига кириш”, “Фалсафага доир маълумотлар”, “Арифметика теологуменлари”. Энг кейинги рисоласида Ямвлих антик давр олимларининг ҳеч бирида учратмайдиган декаданини барча сонлари тўғрисидаги пифагорчилар таълимотини ривожлантиради. “Мажмуа”да сонлар, мусика, геометрия ва астрономияга оид билимлар баён қилинган. Ямвлихнинг йўқолиб кетган трактатлари орасида Платоннинг “Тимей”, “Филеб”, “Парменид”, “Федр” диалоглари, Аристотелнинг “Физика”, “Категориялар”, “Талқин тўғрисида”, “Биринчи аналитика” китобларига ёзган шарҳлари бор дейилади. Шунингдек, йўқолган асарлар қаторида “Мукаммал Халдей илоҳиётшунослиги” ҳам бўлиб, у қадимги грекларнинг кеч эллинизм даврида Шарқ халқлари дини ва мистикасига муносабатнинг типик кўринишини ўзида ифода этарди.

Ямвлих Плотин ишлаб чиққан категориялар: Ягона, Ақл, Жон тушунчалари мазмунини бойитади. Хусусан, “Ягона” тушунчасини иккита ягонага ажратади. Улардан биринчиси, Плотинда бўлгани сингари, ҳар қандай борлик, ҳар қандай билиш ва ҳар қандай номланишидан юқори туради. Иккинчиси эса, кейинги барча нарсаларнинг бошланғич асоси бўлиб, уни нафақат Ягона, балки Эзгу неъмат деб аташади. Бундай фарқлаш кейинги триада шаклидаги қурилмалар учун асос бўлиб хизмат қиласи. Бунда кеч платонизмга хос схоластика, схематизм яққол намоён бўлади.

Ямвлихга кўра, “соф ақллар” ва “жон” – дунё устидаги худолар. Улар ўн иккита олам соҳалари – ер, сув, ҳаво, олов, етти планета ва эфирга нисбатан “бошқарувчилик” вазифасини бажаради. 12 та осмон худоси триадалар ҳосил қилиб, уларнинг сони 36 га етади, 10 га кўпайтирилгандан кейин эса 360 бўлади (бу қадимги даврда йилнинг 360 кундан иборат деган тасаввурларига мослаштирилган бўлса керак).

Ямвлих яшаган давр нафақат Сурияда балки бутун Рим империясида кўпхудолик динларнинг христианликка қарши энг охирги кураши билан характерлидир. Ямвлих қадимги грек политеизмини, Олимпни унинг барча худолари билан бирга фалсафий тиклашга уринди. Инсонда табиатни, Космосни идрок қилишга йўналтирилган қобилиятни эмас, балки худоларга ишониш, улар билан мулоқотни афзал деб билади. Ахлоқий ва сиёсий фазилатларни Ямвлих қуи босқич деб тушунади. Энг олий фазилат, унингча, худолар билан бирлашишдир. Ямвлих ўзининг асосий вазифаси деб теургия, мантиқ, курбонлик қилиш ва ибодатларни билади. У динлардаги асосий воқеаларни турқумлашга интилади.

Прокл (410-485) антик давр неоплатонизм ривожини якунлайди. Бундай якуннланиш Афинада – Анаксагор, Сократ, софистлар, Платон, Аристотел, Платон мактаби, Аристотел мактаби, Эпикур, стоицизм асосчиси Зенон фаолият кўрсатган жойда

амалга ошади. Бу давр мистиканинг кучайиш билан ажралиб туради. Фалсафани илм руҳи тарк этади.

Прокл қарашлари Евклид “Асослари”, Платон асаларига, хусусан “Парменид”, “Тимей”, “Кратил” диалогларига шарҳларида баён қилинган. Улкан назарий асари “Илоҳий элементар таълимот” файласуфнинг бутун неоплатонизм системасини қиска ҳолда баён қилувчи 211 тезисдан иборат бўлиб, унда “Ягона”, “Ақл”, “Жон”, “Космос” тушунчалари талқин этилади. Бу тезислар мисоллар ёрдамида тушунтирилади. “Платон илоҳиётчилиги” асарида Прокл Ягона ва уч турдаги худо: фикрланадиган, фикрлайдиган ва фикрланувчи–фикрловчи худо тўғрисидаги таълимотни баён қиласди. Триадали қуриш ва баён этиш методини Явмлихга қараганда изчилроқ ва дадилроқ ифодалайди. Бунинг негизида предмет ривожланиши триада кўриниши ғояси ётади. Барча ҳодисалар: худолар, тирик мавжудотлар, космос ва фалсафа соҳасидагилар, мифология ва мистикалар триада бўйича ривожланади.

Триадада Прокл уч ҳолатни фарқлайди: биринчиси–ўзида бўлиш. Бошқача номи–сабаб, бўлинмас бирлик, мавжудлик, ота, потенциа, иккинчиси – ўзидан чиқиш, бошқача айтганда, ўз чегарасидан ташқарига эманация сабаб сифатида таъсир этиш. Бу бирликдан кўпликка ўтиш, бўлинишнинг бошланиши, “она”, “энергия”. Учинчи жиҳати–“ўзга борлиғидан” орқага, ўзига қайтиш, тарқоқлик ва кўпликдан яна бўлинмайдиган бирликка кўтарилиш. Шундай қилиб, бу учта ҳолат “жойда бўлиш”, “чиқиш” ва “қайтиш”дир.

Ягона ҳақидаги таълимотда–триаданинг биринчи бўғини тўғрисидаги таълимотда Прокл Явмлих ишлаб чиқсан Ягонанинг бўлиниши тўғрисидаги таълимотга таянади. Явмлих сингари, у ҳам сўзсиз билиб бўлмайдиган Ягонани бошқа Ягонадан фарқ қиласди. Бу бошқа борлиқ ўзида муайян кўпликни мужассамлантиради, бироқ у ҳеч қандай сифатга эга бўлмагани учун Ақлдан аввал келади, Ақл ва сўзсиз Ягона оралиғида мавжуд бўлади. Прокл бу босқични сон деб атайди, бошқача номи – борлиқ усти бирлиги (Ягонаси).

Ягонадан кейин келадиган Ақл ҳам триада кўринишида бўлинади: 1) фикрланадиган Ақл ёки “ўз–ўзида бўлишлик”. Бу босқичда Ақл ўзи учун предмет, ёки “борлиқ”.

Иккинчи босқичда Ақл ўзидан чиқади ва ўз–ўзини тафаккур қиласди. Бу интиллектуал ақл, фикрлайдиган ақл, яъни маънодаги “ақл”.

Учинчи босқичда “Ақл” ўз–ўзига қайтади, яъни борлиқ ва тафаккур айнан бир хил бўлади. Бошқача айтганда, бу – ҳаёт ўзидадир. Бу триаданинг Гегел триадасидан фарқи шундаки, Гегелда учинчиси синтез бўслиб, у аввалги иккитасини ўзида мужассамлаштиради, улардан юқори туради ва прогрессни ҳосил қиласди. Олий даражадаги худо Проклда ўз–ўзида ҳолида тушунтирилади.

Триада принципини Прокл Жонга нисбатан ҳам қўллайди: илоҳий жон, демон кўринишидаги жон, инсон жони.

Прокл таълимоти неоплатонизмнинг ҳукмронлигини сақлаб қолишга, айни пайтда, унинг ривожига якун ясашга бўлган уриниш натижасидир. Прокл системаси христианликка карши тура олмас эди. Чунки христианлик империяда, унинг охирги икки асрида ҳукмрон мафкуя, давлат дини мақомига эга эди.

529 йили император Юстиниан декрети билан Афинадаги Платон академияси ёпилади. Антик фалсафа ўзининг минг йиллик умрини тугатади.

Қадимги Академия Платоннинг сўнгги таълимотлари тарқатилгунча, яъни кучини йўқота борганга қадар фаолият кўрсатиб турди. Бу таълимотдан юз ўғирган файласуф Академияни 270-241 йилларда бошқарган Аркесилай бўлди. У қўпроқ Платоннинг илк асарлари ҳамда Сократ таълимотига ён босди. Аркесилай фалсафанинг бош вазифасини стоицизм билан курашда, ишлатиладиган қуролни диалектикада деб билди. У ўз шогирдларидан ҳар бир тезисни исботлаш ва рад этиш билан машқ қилишни талаб этди. Сократ сингари у ҳеч нарса ёзмаган.

Аркесилай доноликнинг идеалини хато фикрлаш, адашишдан ҳоли бўлишда деб хисоблайди. Унга эришишнинг йўли–ҳодисаларнинг асл табиати ва моҳияти тўғрисида мулоҳазалар билдиришдан ўзини тиийиш. Эпикур идроки ҳам, стоик Зеноннинг *католептик масаввурлари* ҳам ҳақиқатнинг хатосиз мезони бўла олмайди.

Католепсиз католептик тасаввур билан келишув сифатида мумкин эмас, чунки фақат тасаввур билан эмас, фақат мулоҳаза билан келишиш, унга қўшилиш мумкин. Аркесилай фикрича, тасаввурларни фикрлаб, предметнинг қандай бўлса, шундай эканлигини аниқлаб бўлмайди. Унингча, бундай тасаввурларнинг мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Каталептик тасаввурлар йўқ экан, демак ҳеч бир нарсани билиб бўлмайди. Шу тариқа, Аркесилай бошчилик қилган Академияда скептицизм пайдо бўлади ва Академия ўқувчилари ҳар бир илгари сурилган тезисни исбот қилиш ва рад этишни машқ қилишга ўтадилар. Аркесилай эса, стоицизмнинг моҳиятини англаш, ундаги зиддиятлар ва қийинчилик туғдирадиган масалаларни ечишга киришади.

Карнеад 160-129 йилларда Академияни бошқаради. Аркесилай Зенон-стоикка қарши курашган бўлса, Карнеад стоицизм дахоси Хрисипп, унинг давомчилари бўлган Диоген ва Антипатрларга қарши курашади.

Карнеад ишончли билим мезони ҳақидаги масалани қўяди. Унингча, Эпикур ҳиссий мушоҳадаси ишончли билим мезони бўла олмайди. Ҳатто абстракт, мавҳум тафаккур ҳам бундай мезон бўла олмайди, чунки у зарур материалларни ҳиссий мушоҳада (идрок)да олади.

Карнеадга кўра, ташқи таъсир предмети сезги органида ўзгариш содир қиласди, лекин онгга фақат тасаввур шаклида етиб боради; шунинг учун ҳам ишончли билим мезонини фақат идрокни тўғри тасаввур қилишидан қидириш лозим. Тўғри тасаввур нафақат ўзини, балки уни пайдо қилган предметни ҳам онгга етказади ва шу асосда предметни борлиқда қандай бўлса, шундайлигича онгга киритади.

Тасаввурга хос бўлган нарса–унинг ҳам обьектга, ҳам субъектга муносабатда бўлиши. Зеро, “Рўй бераётган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам тақдирни азал меваси эмас. Уларнинг баъзи бирлари бизнинг хукмимиздадир”¹⁶². Шунинг учун ҳам тасаввур обьектга мос бўлса, чин, мос келмаса – хато бўлади. Стоиклар тасаввурнинг субъектга муносабатини унинг обьектга муносабати деб қабул қилишди. Ҳақиқатан ҳам тасаввурлар биз учун ишончлилик кучи билан бир-биридан фарқ қиласдилар. Лекин стоиклар каталептик (тутиб қоладиган - схватывающие) деб атайдиган тасаввурлар уларнинг чин эканлигини кўрсатадиган белгиларга эга эмас. Ҳодисаларнинг ҳақиқий табиатини билиш учун ҳеч қандай мезон мавжуд эмас. Лекин бу кундалик ҳаётда ишлатиладиган мезон мавжуд эмаслигини англатмайди. Бундай мезон бўлиб *етарли даражада ишончли тасаввур* хизмат қиласди. Карнеад ёзади: “Ҳар қандай ҳақиқат нисбийликка йўғрилган ишончdir. Яна ҳам аникроқ айтадиган бўлсак, ҳақиқат эҳтимолликдир”¹⁶³. Қандай даражада ва қучга эга ишончлиликнинг етарли бўлиши масаласи ҳар бир алоҳида ҳолда мавжуд мулоҳаза предметининг мухимлигига боғлиқ.

Карнеад фикрича, тасаввурлар эҳтимоллигининг уч босқичи мавжуд: 1) тасаввур шунчаки эҳтимол характерга эга; 2) тасаввур шунчаки эҳтиморли бўлиб қолмай, балки бошқа тасаввурларга зид ҳам бўлмайди; 3) эҳтимолли бўлган, бошқа тасаввурларга зид бўлмаган ва ҳар томонлама текширилган тасаввурлар мавжуд.

Биринчи босқич ҳам содда, ҳам мураккаб тасаввурларни камраб олади. Мураккаб таркибга эга бўлганда, тасаввур якка деб қабул қилиниб, унга йўлдош бўлиб келаётган тасаввурлардан ажратиб олинади.

Иккинчи босқичдаги эҳтимоллик ўзида зиддиятлар йўқлиги билан тавсифланади ва бу икки томонлама текширув асосида тасдиқланади. Бунда тасаввурнинг “зиддиятсизлиги” (яъни бошқа тасаввурларнинг уни истисно қиласлиги) аниқланади. Бу мазкур тасаввурнинг аниқ, равshan бўлиши, унинг ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмаслигини билдиради.

Эҳтимолликнинг учинчи даражасига текширув тўлиқ бўлиб, ҳеч бир нарсанинг унутилмаганига ишонч ҳосил қилгандан кейин эришилади.

Карнеад фикрича, учинчи босқичдаги тасаввур эҳтимоллиги ҳам мулоҳазанинг тўлиқ чин бўлишини кафолатламайди, фақат унга яқинлаштиради, холос.

¹⁶² Ҳақиқат манзаралари. 100 мумтоз файласуф/Тақдирлар, хикматлар, афоризмлар.-Т.:Янги аср авлоди, 2013.-Б.144

¹⁶³ Ўша жойда

Юқорида айтилган фикрлардан шу нарса маълум бўладики, Карнеад, Аркесилайдан фарқли ўлароқ, каталептик тасаввурни бутунлай рад этмайди, уни предмет ва уни идрок этаётган ҳолат билан боғлади.

Карнеадда муайян даражада скептицизмга ён босиш бор. Хусусан, у предметларни назарий билиш мумкин эмаслиги тўғрисида тезисни илгари суриб, уни асослашга уринади.

Эр.авв. 156 йилда Карнеад Римга дипломатик миссия билан келади ва бу ерда ажойиб фалсафий нутқ қиласди ва унда битта тезисни аввал исботлайди, кейин рад этади. Хусусан, биринчи куни адолатнинг инсон табиатига хос, шунинг учун ҳам унга интилиш зарурлигини исботлайди. Иккинчи куни эса, адолатнинг шартли эканлиги, унинг фақат кучизларга мўлжаллангани, кучлиларнинг унга амал қилиши шарт эмаслигини кўрсатади. Аудиторияда улкан таассурот қолдирган аргументлаш ташки эфект хосил қилиш мақсадига эга эди ва шундай бўлиб қолди, холос.

Карнеад эр.авв. 129 йилда вафот этди, ундан фаол шогирдлар қолиши. Уларнинг орасида кўзга куринарлиси *схоларга* (мактаб бошчиси) лавозимини эгаллаган *Клитомах* эди. Бироқ унинг вориси *Ларисслик Филон* (Митродит билан бўлган урушда Афинадан Римга қочиб борган) охир-оқибатда Карнеад таълимотидан четлашди. Унинг фикрича, чинга ўхшаб кўринган ҳар қандай тасаввурга худди шундай кучга эга бўлган қарама-қарши фикрни – хато мулоҳазани келтириш мумкин. Демак, предметларнинг асл моҳиятини билиб бўлмайди. Албатта, бу предметни бутунлай билиб бўлмайди деган хулоса эмас: унда фақат стоиклар таълимоти рад этилади, холос.

Филоннинг стоицизмни танқид қилишини Аскalonлик *Антиох* давом эттиради. Аркесилайдан кейин Академия фалсафасининг ривожи йўналишини хато деб ҳисоблайди: у Сократ таълимоти негизида пайдо бўлган фалсафий мактаблар – қадимги Академия мактаблари, Ликей ва Стоя таълимотлари ўртасидаги курашни бартараф этишни, уларнинг ихтилофларининг жиддий, муҳим эмаслигини, умумий томонларининг босим эканлигини ва айнан ана шунга асосланиб уларнинг кучини бирлаштириш, бир томонга караб йўналтириш орқали уларнинг маънавий бойлигини саклаб қолиш ва ривожлантириш зарурлигини таъкидлайди. Бу эса Антиох таълимотида эклектика тенденциянинг мавжудлигини кўрсатади. Билиш масалаларини ҳал этишда Академия ва Ликей билан Стоиклар таълимотининг ўртасида туради. *Ҳаётнинг олий мақсадини* комил инсон табиатига хос ва мос бўлган Ақл, Жон ва Танада ва, демак, комилликка эришишда деб билади.

Антиох фикрича, фақат доно одам эркин (озод) “бой” ва гўзалдир. Доно эмаслар – ақлсизлар ва “қуллар”дир.

Эр.авв. IV асрда пифагорчилик алоҳида фалсафий мактаб сифатида мавжудлигини тугатган. Ҳаётнинг охирги пайтида Платон ўз системасига пифагореизмда муҳим деб ҳисоблаган элементларни қўшади. Бу унинг жоннинг тақдирни, математик миқдорлар ва фигуralарга борлиқнинг муҳим элементлари сифатида қараш, “Тимей”нинг қатор космологик ғоялари бошқа шу каби таълимотлар эди.

Пифагорчилик кўриниши, қиёфасидаги Платон таълимотини *Спевсипп* (мактаб бошчиси) ва *Ксенократлар* ривожлантиради. Маълумки, бундай платонизмни ўз вақтида Аристотел танқид қилган эди. Кейинчалик фалсафа соҳасидаги муваффакият материалистик таълимотлар томонига: эпикуреизм ва ва стоицизмга кўчиб ўтади. Платон таълимоти таъсирини йўқота бошлайди, Академия эса Аркесилай ва Карнеад даврида қадимги платонизмдан скептицизмга караб оғади.

Пифагореизм анъаналарининг кесиб қўйилиши, унинг узил-кесил йўқ бўлишига олиб келгани йўқ. Пифагореизмнинг янги тарафдорлари Платон таълимотидаги пифагорчилик элементларига (Пифагор таълимотига эмас) эътибор қаратдилар. Бу платонизмни реставрация қилишга уриниш эди. Янги пифагореизм ҳақиқий платонизмни Ликей ва Стоя таълимотлари билан қўшишга уринди. Бу янги пифагореизм эр.авв. III асрга қадар бўлган платонизмга, аниқроғи неоплатонизм пайдо бўлган даврга қадар ўз таъсирини ўтказди. Унинг вакиллари физика, космологияда, (Аристелча) жон масалаларида Платон ва пифагорчиларга суюнишади. Дин – бу даврнинг энг таъсирчан кучи.

Эр.авв. 1-асрда янги пифагорчиларнинг таниқли арбоблари Гадеслик *Модеарт*, Тианлик *Аполлонийлар* эди.

“Пайғамбар”, “ғаройибот яратувчиси” ролида *Аполлоний* ўз ҳаётида пифагорчилар идеалини амалга оширишга уринган.

Пифагорчилик руҳидаги платоник бўлган яна бир шахс Херониялик *Плутарх* (48-120) эди. У биографик жанрда ёзилган “Параллел ҳаёт тасвирлари”, шунингдек, “Платон дормаси” асарининг муаллифидир.

Улар фақат танасиз моҳиятни чин моҳият деб хисоблашади. Материя – мавжудот эмас, у шаклни ва моҳиятга ўзининг миқдорий хусусиятларига кўра эришади. Метафизика ва физика категориялари символи (рамзи) – сон. Олий ибтидо – бир ҳамда ноаниқ иккидир. Уларда рух ва материяning қарама-қаршилиги ўз ифодасини топади. Бир сони–борлиқ ибтидоси ва яхшилик, неъмат, мукаммаллик рамзи. Ноаниқ икки–номукаммаллик, тартибсизлик ва ўзгарувчанликнинг борлиқдаги манбаи. Баъзи янги пифагорчилар бир сони билан худони айнанлаштирган. Худо–оламнинг яратувчиси ва ҳаракати сабаби, у ўзидан ташқаридаги материяни тартибга келтиради ва ундан барча мавжудотларни пайдо қиласди.

Пифагорчи платониклар тўртта бир-биридан мустақил бошланғич асосни эътироф этишади:

танасиз шакл ёки сонлар;
моддий асос;
оламдаги мавжуд эзгулик ва тартиб ибтидоси;
ёвуз дунёвий жон – дунёдаги ёвузылик манбаи.

Бу бошланғич тўрт асосларни тавсифлаш ва қўшишда мантиқий зиддиятлар келиб чиқади. Масалан, қандай қилиб Худо (фаол куч) номукаммал материяга таъсир ўтказади ва унда ўз ифодасини топади, деган савол зиддиятли эди. Бу саволга жавоб берар экан, янги пифагорчилар Худони яхлит танасиз мавжудот сифатида тавсифлашади. Унинг ижобий хислати–куч. Худо материядан оламни яратувчи куч. “Ғоялар”–мос якка мавжудотларнинг прообразлари.

Оlam билан Худо ўртасида бўғин тўғрисидаги таълимотни ривожлантирища яхудий мутафаккири *Александриялик Филоннинг* роли катта. У (эр.авв. 30–эрамизнинг 50-йиллари, тахминан) яшаган. 40 ёшида Римга элчи мақомида келган.

Филон фалсафаси иудаизмни грек фалсафаси билан қўшиш тажрибасидан иборат. Унинг қарашлари негизида Моисейнинг Беш китоби ётади, у ана шуни ўз ёзмаларида талқин қиласди. Ана шу беш китобда бутун грек донишманлигини кўради.

Фалсафанинг мақсадини Худони билишда деб ҳисоблади. Худо оламда ҳам, маконда ҳам бўлмайдиган, лекин у ўзида барча нарсаларни қамраб оладиган субстанциядир. Архитектор кўнглида уй лойиҳаси бўлгани сингари, Худода–илоҳий логосда, яратувчи ва яралувчи орасида – яратилишнинг илк маънавий образи мужассамдир.

Ақл билан билиб олинадиган оламнинг ақл етадиган жойидаги нарса илоҳий логосдир. Логос биринчи фариштадир, Худодан биринчи туғилган ўғил. Худо ёруғлик сингари таъсир этади, яъни ўзидан “нурлар чиқариб”, нарсаларни эманация йўли билан яратади. Бироқ бунда Худонинг энергия манбаи йўқолмайди, энергияси камаймайди.

Кўриниб турибдики, Филоннинг электrik онтологиясининг мазмуни диний дунёқарашга бориб тақалади ҳамда космология билан якунланади. Бунинг учун зарур бўлган материалларни Филон Платон, Стоя ва янги пифагорчилар таълимотларидан олган. Бош ғоясини иудаизмнинг Худони оламни яратиш дормасидан олган. Олам яратилган, лекин ўткинчи эмас. Одам, Филон фикрича, яратилган нарсаларнинг ичida энг олийси. У хиссий дунёга ҳам, ғайри хиссий дунёга ҳам тегишли. Инсон ақли айни пайтда ҳам мукаммал, ҳам номукаммал, Худо билан бирликда ҳам, ундан ажралган ҳамдир.

Этик қарашларида эҳтирослардан тўла халос бўлишни (стоикларда у “апатия”) тарғиб қиласди. Фалсафий қарашларининг юқори нуқтасини ташкил этадиган ғоя – назарий хаётнинг амалий ҳаётга нисбатан афзаллигидир. Лекин назариянинг моҳиятини Худога бўлган муносабатда ва уни билишда деб тушунади.

Филон инсоннинг билиши қобилияти кучига ишонмайди ва бу билан скептицизмга ён босади.

Таянч тушунчалар

Неоплатонизм, Плотин фалсафаси, борлик, оламнинг келиб чиқиши, “Ягона” тушунчаси, жон ва тана, Плотин этикаси, Порфирий дунёқараши, Ямвлих дунёқараши, Прокл дунёқараши, Аркесилай фалсафаси, Карнеад фалсафий қарашлари, эҳтимоллик тушунчаси талқини, Филон дунёқараши, Пифагорчи платониклар, Сурия мактаби.